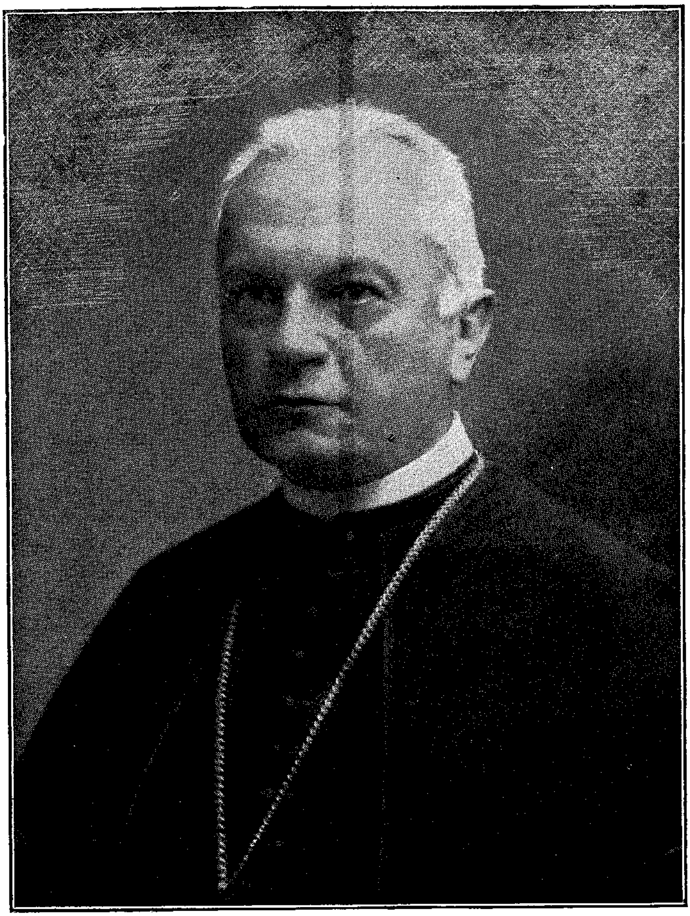
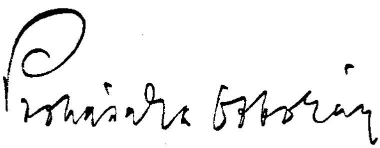

Gosztleth fot.

PROHÁSZKA OTTOKÁR ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI

GYÜJTEMÉNYES DISZKIADÁS

PROHÁSZKA OTTOKÁR
ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

SCHÜTZ ANTAL

I. KÖTET.

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST

PROHÁSZKA OTTOKÁR

ISTEN ÉS A VILÁG

MISSZIÓS LEVELEK

A Missziós Levelek a Szociális Missziótársulat tulajdona.

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST

Fenntartunk minden jogot, a fordítás jogát is.

Copyright by Stephaneum Budapest.

Nihil obstat. Nr. 2178. *Dr. Theophilus Klinda*, censorum praeses.
Imprimatur. Strigonii, die 19. Julii 1928. *Dr. Julius Walter*, vic. cap.

Kiadja a Szent István-Társulat.

STEPHANEUM NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R. T.
Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. sz. — Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

BEVEZETÉS.

Aki csak valamelyes hivatottsággal és felelősséggel átérezte és átkínlódta azokat a lelki és szociális problémákat, melyek elé ez a mi korunk Isten országának minden rendű és rangú munkását állítja, az már Prohászka életében tisztába jött az ő egyéniségének és élete művének páratlan irányító, termékenyítő és építő értékével és egészen kivételes nagyságával. Az az űr, melyet hitvalló halála hagyott, és az a távolság, melyet az idő kérlelhetetlen sodra folyton tágít közte és köztünk, egyre élesebben és részletesebben mutatja nekünk nagyságát és értékét, és kétszeresen megbecsülteti velünk írásait. Ezek az írások nem sejtett terjedelmükkel és változatosságukkal szelleme átütő erejének, hódító varázsának és tartalmi gazdagságának oly hagyatékát örökítik át a magyar nemzetre, mely bizonyos értelemben folytonosítja és a következő nemzedékek számára is biztosítja az ő pótolhatatlan élete-művét.

Ebben a meggondolásban kész örömmel vállalkoztam a Szent István-Társulattól rendezett gyüjteményes kiadás szerkesztésére, jóllehet tudtam, milyen súlyos munkára vállalkozom. Hiszen arról volt szó, hogy a szerződés megkötésétől (1927. aug. vége) számított egy éven belül a 16 kötetre és körülbelül 320 ívre tervezett kiadás készen álljon.

Ez az időbeli és terjedelmi megkötés megszabta szerkesztői feladatomat. Mindenekelőtt számolnom kellett azzal a ténnyel, hogy a Szent István-Társulat a magyar könyvkiadói viszonyokra való tekintettel gyakorlati célokat szolgáló és nem filológiai kiadást kíván tőlem: nem tudósoknak és könyvtáraknak, hanem a Prohászka-tisztelő olvasóközönségnek szánja. Ezért eleve le kellett mondanom arról, ami a filológiai kiadás első kelléke, hogy Prohászka írásait időrendben közöljem és egy-egy kötetet merőben technikailag zárjak,

mint azt pl. Brunsvick mintaszerű Pascal-kiadása (Hachette) teszi. Ezt a hiányt lehetőség szerint pótolja majd egy az összes publikációkra kiterjedő időrendi tartalomjegyzék, mely tervbe van véve.

Azután: Prohászka nyomtatásban megjelent dolgozatainak egy ma már teljes jegyzéke csakhamar meggyőzött, hogy a megszabott keretekbe nem fér bele mindaz, ami Prohászka életében nyomtatásban megjelent, és az az aránylag kevés anyag, amely nyomtatásra kész kéziratban maradt fenn. Tehát válogatnom kellett. Már most a gyüjteményes kiadásba belekerült mindaz, amit az olvasóközönség külön kiadások révén ismer és itt méltán várhat (ez a gyüjteményes kiadásnak kb. a felét öleli fel), és azonkivül a legkülönfélébb folyóiratokban és lapokban szétszórt dolgozatokból mindaz, ami Prohászka szellemének és művének irodalmi reprezentálására alkalmas és elégséges.

Ami még ezután kiadásra vár, a következő csoportot alkotja: *a)* az itt még fel nem vett kisebb dolgozatok, különösen napi- és hetilapokban megjelent kisebb cikkek és polemikus dolgozatok; *b)* a kéziratos hagyaték kiaknázása — nyomtatásra készen hagyott dolgozatok itt már nem várhatók, de az előkészítő jegyzetek és naplószerű feljegyzések még sok gyöngyöt tartalmaznak; *c)* a levelek, melyeknek egyelőre csak az összegyüjtése is óriási munka; ilyen levelek birtokosainak önzetlen és energikus közreműködése nélkül pedig lehetetlen dolog; *d)* a stenogrammos beszéd- és konferencia-feljegyzések megfelelő kiaknázása (v. ö. Ö. M. XIII. k. bevezetését). Ezektől a publikációktól Prohászka irodalmi arcképének lényegesen új vonásait már nem igen lehet várni; viszont a géniusz anyajegyeit ezek is egészen sajátos módon viselik, úgy hogy kiadásuk a Prohászka-hagyaték sáfárainak elsőrendű kötelessége.

A gyüjteményes kiadás anyagának *csoportosítása* így történt: Mindenekelőtt kiadásra kerültek, még pedig a megjelenés időrendjében, az önállóan megjelent művek; azután azok a dolgozat-gyüjtemények, melyek a szerző életében könyv-alakban láttak napvilágot, de úgy, hogy a régi tartalom mellé a címnek megfelelően sok új dolgozat került, melyek ezeknek a köteteknek egészen új jelleget adtak; s végül új címek alatt az eddig egyáltalán össze nem gyüjtött dolgozatok. Ez a

csoportosítás az olvasónak aránylag könnyűvé teszi az egyes kötetek használatát — Prohászka irodalmi művének összes tartalmi kincseit folyósítani a tervbe vett betűrendes tartalommutató lesz hivatva —, a Prohászka-kutató számára pedig rendkívül tanulságos, imponáló keresztmetszeteit adja Prohászka irodalmi működésének : bemutatja egymásután Prohászkát a szociológust, a szónokot, a természettudóst, a költői elmélkedőt és misztikust, a korát értelmező és irányító váteszt, az elbeszélőt, a leírót, a filozófust, a theológust . . .

Az egyes kötetek berendezésénél szereplő külön szempontokat a bevezetések adják, az egyes dolgozatok irodalmi sorsáról a jegyzetek tájékoztatnak. Ugyancsak a jegyzetek vannak hivatva bizonyos nehézségeknek, főként theológiai nehézségeknek eloszlatására. A tartalmi nehézségek megvilágítására természetesen nem vállalkozhattam. Akinek szüksége van tartalmi magyarázatra, — Prohászka szédítő terjedelmű műveltségénél fogva aligha lehet el valaki nélkülük — megtalálja egy jó lexikonban és a kiadó Dogmatikájában és Bölcseletében, a tartalom-mutató segítségével.

Igen nagy gondot okozott *megbízható szöveg* teremtése. A filológiai kiadásra itt, sajna, gondolni nem lehetett, mert egyrészt a filológiai technikájú szövegeket a nagyközönség nem igen tudja olvasni, másrészt és főként pedig azért, mert az eredeti kéziratok nem voltak felhajthatók és így az editio princeps-ekre, illetve a szerzőtől hitelesített utolsó kiadásra voltam utalva. Már most Prohászka igen gondosan készítette elő műveit és a nyomdának mindig igen tiszta, gondos és jól olvasható kéziratot bocsátott rendelkezésére, — de azután már nem sokat törődött sem a kézirattal, sem a szöveggel : a kéziratokat átengedte tisztelőknek, a korrektúrákat többnyire «szolgálatkész lelkeknek», kik több-kevesebb szerencsével feleltek meg ennek a nobile officium-nak.

Ilyen körülmények között az én feladatom nem lehetett más, mint a lehetőség szerint hű, mindenekfelett pedig olvasható szöveget adni. A sok sajtóhibát Prohászka kéziratának és a nyomtatási technikának megfelelő ismerete alapján nem volt nehéz kijavítani. Ezzel a szöveg olvasási nehézségeinek nagy része megszűnt. A maradékon csak konjekturákkal lehetett segí-

teni. Ezeket a szöveg mindenütt pontosan feltünteti: általában elfogadott szöveg-kiadási szokásnak megfelelően [ ] az olyan kitételeket zárja, melyek nem valók a szövegbe, ⟨ ⟩ pedig azokat a betoldásokat jelzi, melyeket az értelem követel, jóllehet a rendelkezésre álló szövegben nincsenek benne.

Attól óvakodtam, hogy az alap-szövegben bármily csekély nyelvi vagy stílusbeli simítást tegyek. Tudva van, hogy Prohászka páratlan alkotó tehetsége és stílus-érzéke mellett nem volt professzor vagy tollrágó, aki a stilisztika és nyelvtan szabályai szerint csiszolgatott volna; így néhány alárendelt nyelvtani és stílusbeli hanyagságot írói pályája végéig magával vitt; könnyű lett volna ezeken egészen jelentéktelen belenyúlásokkal segíteni — némely kiadó nem is állott ellen ennek a csábításnak. Engem visszatartott a kiadói lelkiismeret és kegyelet. Itt az olvasó úgy kapja Prohászka műveit, amint — a most hozzáférhető apparátus szerint megállapítható fokban — tolla alól kikerültek.

Két mozzanatot le kell számítanom: a központozást (nem annyira a pontok, hanem inkább a vesszők, pontosvesszők és olykor a kettőspontok helyét) az értelem kiemelése és az olvasás megkönnyítése végett néhol ki kellett igazítani. Ezt azért mertem megtenni, mert úgysem az eredeti kéziratok központozásával volt dolgom, hanem olyan interpunkcióval, melyben a kívánatosnál nagyobb szerep *jutott már a szedőknek és a* fent jelzett korrektoroknak.

A másik dolog a helyesírás. Amennyire csak lehetséges volt, az akadémiai helyesírást vittem keresztül. A teljes következetesség azonban Prohászka saját helyesírási következetlenségeinek, az akadémiai helyesírás hézagainak és a majdnem ötven évre terjedő anynyira különböző alap-szövegeknek szine előtt teljesen lehetetlen volt.

Gondolom, mindent összevéve, az olvasó mégis hívebb és korrektebb szöveget kap, mint amilyent valamennyi előbbi Prohászka-kiadás nyujt.

A Szentháromságos Uristen iránti mélységes hálával bocsátom ezt a kiadást a Prohászka-tisztelők községének és az egész magyar nemzetnek szolgálatára. Nem csekély áldozatba és emésztő fáradságba került, és még

így sem sikerült volna Sebes Ferenc, Vézner Károly és Zimányi Gyula rendtársaimnak önzetlen segítsége nélkül.

Magam tudom legjobban, mennyire mögötte marad ez a kiadás az ideálnak. De éltet a remény, hogy mégis alkalmas lesz arra, hogy a nagy Prohászka az ő apostoli küldetését e nemzet körében tovább is teljesítse, hogy papokat és más népnevelőket irányítson és termékenyítsen, hogy minden olvasójának épülést és emelkedést szerezzen — olyant, amilyent semmiféle más szerző nem adhat; és végül, hogy az irodalombuvároknak és az eszmetörténet kutatóinak alkalmas alapul szolgálhasson a Prohászka szellemével szemben való kötelességük immár eredményesnek igérkező lerovására.

A fent jelzett külső megkötöttség következménye, hogy ebben a kötetben együvé került két olyan munka, melyek két egészen ellentétes oldalról mutatják be Prohászkát.

Isten és a világ Prohászkának könyvalakban megjelent első műve. Célja Prohászka nagy programmjának egy mozzanata: megmutatni a kinyilatkoztatott tan örök igazságát a törtető és hetvenkedő természettudománnyal szemben. A Prohászka-programm e vonalán a legtökéletesebb mű a *Föld és ég*.

Ebben az első művében elénk lép az állig felfegyverzett filozófus és theológus, aki imponáló szakismeret és -irodalom birtokában kérlelhetetlen dialektikával szedi szét a természettudományos írók filozofáló és theologizáló gondolatmeneteinek szálait, kimutatja logikájuk hiányait, és korlátai közé utalja vissza a határukon és illetékességükön átlépő ifjú tudományokat. Ez a mű természetesen magán viseli a «haladékony idő» jegyeit; ma a természettudományos álláspont nem egy kérdésben más, mint volt azelőtt 35 évvel; de a metafizikai gondolatok függetlenek a szaktudományok esélyeitől, s e thémáról irodalmunkban ma sincs munka, mely tartalmilag versenyezhetne Prohászka zsengéjével.

Persze, aki az utolsó nemzedék Prohászkáját keresi, meglepődve egy kemény szavú, fáradhatatlan energiájú, kurta kötésű gondolkodót talál, kinek csak drámai erejű gondolatszövése, fordulatos stílusa s itt-ott egy tartalmi oázis (v. ö. 105—6. ll.) sejteti a Föld és ég Prohászkáját.

Egészen más világba vezetnek a *Missziós levelek:* itt a fölséges arányú irgalmas szamaritánus, a fogyhatatlan buzgalmú apostol, a kegyelem forrásaiból merítő és adó lelki ember s a hangok és színek összes skáláján teljes biztossággal játszó író szól hozzánk, és adja a katholikus keresztény szociális lelkületnek és tevékenységnek olyan lelki fonalát, aminőt hiába keresünk más irodalmakban. Egészen sajátos ízt ad ezeknek a leveleknek az az életszerűség, mely egymaga megfellebbezhetetlen bizonyság rá, hogy szerzőjük nem a képzelet vagy maga-csinálta világ légüres terében mozog, hanem maga is az irgalmasságnak szent lelkű szolgája volt. Meglep az az energia, mellyel új meg új motívumokat és erőt sugároz az annyira áldozatos szociális tevékenységre, és az a hatalmas erő, mellyel a világháborúnak komor hátterét és feladatait eleven és éltető lelki szálakkal beleszövi a szociális gondolkodás és tevékenység e fölséges kátéjába.

Külső szempontok hozták össze ezt a két művet egy kötetbe — és szimbólum lett belőlük. Ez Prohászka : a szédítő tudású, biztos logikájú és szívós gondolkodó, aki nem tér ki egy probléma elől sem, amit a kor és a szellem örök forrásai fakasztanak, és egyben egyetemes fogású, lánglelkű apostol, aki egész életével beleáll Isten országának szolgálatába és erre a szolgálatra szánja összes fölséges tehetségeit, köztük ritka varázsú tollát is.

Budapest, 1928. július 2.

Schütz Antal.

TARTALOM.

Missziós levelek.

ISTEN ÉS A VILÁG

Különös tekintettel a természettudományokra.

HARMADIK KIADÁS

Előszó a második kiadáshoz.

Csak néhány hónap választja el e második kiadást az elsőtől, melyet a magyar közönségnek a világot mozgató kérdések iránt való érdeklődése csakhamar szétkapott. A könyvpiac e jelensége vigaszos fényt derít gondolkozó köreinkre, melyeket bel- és külföldön kicsinyleni szokás.

Azonban a mű gyors elkelését a hazai sajtónak is köszönöm, mely dícséretes nyiltsággal s elfogulatlanul ismertette a művet s lojális kritikát gyakorolt rajta.

A kifogások közül csakis a methodológiai megrovást fogadom el; de nem tértem ki előle most sem, mert az egyes fejezeteken s a fölvetett kérdések tárgyalásán nem változtathattam. Csak annyit mondhatok védelmemre, hogy a methodológiai hiányok nincsenek a világosság s a bizonyítás hátrányára; mert az itt-ott elmaradt kifejtés, mi miatt pl. az ősnemzésről szóló fejezetet hibáztatják, oly közel fekszik, hogy okvetlenül rábukkan még a dilettáns olvasó is. Ha az élet nem származhatik a szervetlen anyagból sem e földön, sem a Szaturnuson: honnan legyen? természetes, hogy Isten a megteremtője! S itt el nem hallgathatom csodálkozásomat, melyet egy különben derék kritikus támasztott bennem, midőn az Isten létét bizonyító érvekről azt írta, hogy azokból Istenre következtetni bajos dolog, de az ősnemzésből az élő Istenre következtetni, kitűnő érvelés. Mindenesetre ez utóbbi valóban kitűnő érvelés, de csak azért, mert az előbbi következtetés is olyan; mindkettő a relatívnek abszolút alapot keres, — mindkettő az okság elvének láncán függ.

Az efféle kifogásokra, hogy «mit nyertünk vele, hogy Isten van, ha nincs fogalmunk róla s eszünkkel lényegét föl nem foghatjuk», csak annyit felelek: tessék átolvasni a

logika azon fejezeteit, melyek az ismeretről, a fogalmakról szólnak ; ott megtudja az ellenvető, hogy igenis van fogalmunk az Istenről, s hogy milyen az?

Ajánlom e művet mindazoknak, kiket a legfőbb kérdéseket illetőleg a frázis s a divat megzavart. Föl kell kelteni a gondolatot ! Tudjuk, hogy a frázis s a divat a gondolat szemfödője.

Esztergom, 1892. februárban.

1. §. A személyes Isten és a hit.

Iskoláink, vizsgáink — a rigorózumokat sem véve ki, disputációink a vasúti kupékban és az asztalnál, tétovázásunk a tudomány nevében zöldeket állító nagyságokkal szemben — szolgáljanak e fejtegetések ajánlására.

Strauss Dávid azt kérdezte: «Hiszünk-e mi az Istenben?» s kereken azt felelte: «Nem». Van-e vallásunk s keresztények vagyunk-e még — ezen kérdések megoldása az Isten fölismerhetésétől függ. A religió föltételezi *Isten létét s Isten felismerhetését;* aki ezeket tagadja, annak Strauss Dávidhoz kell állania. Még pedig a *személyes* Isten fölismerhetése képezi e kérdés sarkpontját; a végtelen tökélyű, értelmes, szabad szellem, ez a religió Istene.

Ha ezt az Istent *az ész* teljes bizonyossággal föl nem ismerheti, babonává s egyiptomi sötétséggé válik minden vallás, sőt *a természetfölötti kinyilatkoztatásban s a rajta épülő természetfölötti hitben* amily veszélyes és átkos, oly tűrhetlen fanatizmussá fajul. Ha nem akar fanatizmussá fajulni a legtisztább hit, észszerűnek kell lennie; ha észszerű akar lenni, tudományos bizonyossággal kell begyőznie, hogy az *Isten van.* Tehát a hit észszerűségének, logikájának, igazságának, jogosultságának első és nélkülözhetetlen alapja az a tétel: *hogy az Isten létét az ész világosan fölismerheti.*

Amely filozófia vagy pláne theológia a természetes ész ezen tételét nem mint begyőzött igazságot védi, hanem a praktikus vagy ethikus követelmények elmosódott cégére alatt hozza be a tudományba: az egyrészt ugyan az értelmiség ösztönének enged, midőn nem akar attól a személyes ősoktól végleg válni, másrészt azonban elfojtja az igazság világos öntudatra jutását.

A pantheizmus istenről beszél, a monizmus szintén, még az atheizmus is istent emleget, — ezek mind hamis istenek. Haeckel szerint «*Gott ist das allgemeine Kausalgesetz*», — Spinoza szerint «*az anyag és szellem*» képezik az «*egyetlen abszolut, isteni állagot*»; mások Istenben az «*abszolut szellemet*», érts egy elvont fogalmat, látnak, vagy a «*világ lelkére*» ismernek. Mire való ez

a névvel való visszaélés? Addig nem találják meg az ősokot, míg nemcsak a nevet, de a fogalmat sem akceptálják. A névvel nem csititják az ész vasszükségszerűségét, mely folyton forrong és protestál. Valamennyi filozófus, jobban mondva, valamennyi gondolkozó nem zárkózhatik el a legfőbb kérdések elől, melyekről Spencer, a darvinizmus bölcselője mondja: «Was ist das Weltall? und woher kommt es? sind Fragen, welche nach Lösung verlangen. Um dieses Vacuum im Denken zu füllen, erscheint jede beliebige vorgeschlagene Theorie geeigneter als gar keine» (!). Felelet nélkül e kérdéseket nem hagyhatjuk, késztet rá maga az a Haeckel-féle isten, «az általános okság törvénye», melynek egyetlen paragrafusa ez: egyenlő okok, egyenlő hatások. A gondolat nem emancipálhatja magát ezen paragrafus alól; kiindul *okot* keresni. Folyton téved, de folyton is keres. Absztrakciókba fekteti az állítólagos «okot», milyenek «a törvény», az «anyag», az «erő», — vagy azonosítja az okot az okozattal, mondván: az ok maga az «önmagában mindig változatlanul megmaradó univerzum»; de a gondolat e gyászos hajótöréseivel párhuzamosan halad az igaz fölismerés, melynek Newton «Principia philosophiae naturalis» című művében mély meggyőződésből folyó, keresetlen kifejezést adott: «Elegantissima haecce Solis, Planetarum, Cometarum et stellarum fixarum compages nonnisi consilio et dominio *Entis intelligentis et potentis* oriri potuit». «Hic omnia regit, non *ut anima mundi*, sed ut universorum *Dominus* et propter dominium suum Dominus Deus παντοκράτωρ dici solet.» «Aeternus est et Infinitus, Omnipotens et Omnisciens, id est durat ab aeterno in aeternum et adest ab infinito in infinitum, omnia regit et omnia cognoscit, quae fiunt aut sciri possunt. Non est *aeternitas* vel *infinitas*, sed *aeternus* et *infinitus*, non *est duratio* vel *spatium*, sed *durat* et *adest*.»

Nem a pantheizmus, sem a naturalizmus absztrakciói adják az Isten fogalmát; az Isten nem a *világ lelke*, nem az *örökkévalóság*, nem a *tér:* az Isten *mindenek Ura*, aki teremtett mindent, *maga pedig örök és végtelen.*

Ez ismeret az észszerűség bevehetlen poziciója.

Az atheizmus különféle kiadása korunkban a tudóst negélyzi, s úgy tesz mint aki a természettudományokra szeretne támaszkodni s az exakt tudós káprázatával akarja elhitetni a dilletáns tömeggel, hogy pünkösdi királysága a természettudomány által felvirradt igazság országa. Hogy mennyi vakmerőséggel s mily kevés joggal gyakorolja hatal-

mát a hitetlenséggel kacérkodó *«intelligencián»*, arra a komoly tudomány gyászos világot vet. A természettudomány nem ad semminemű pozitív feleletet azon kérdésre, mi a világ végoka? Nem is adhat : mert a természettudomány az anyaggal, erőivel és törvényeivel foglalkozik, ott kezdődik, ahol ezek léte már *kész, bevégzett tény ;* azontúl nem mehet. Azonban másrészt meg kell jegyezni azt is, hogy ha a természettudomány nem ad fölvilágosítást a természeten kivül álló Istenről, ad *pozitív kimutatást* arról, hogy a természetes hatók, erők és történések körében *végokra, egységes kiindulásra nem akadunk.* Pozitív fölvilágosítást ad tehát aziránt, hogy *az egységes végok, ha kell ilyennek lennie, nem létezik a természet körén belül.*

Ez a legfontosabb szó, melyet a természettudomány e kérdésben ejt ; hogy ezt jól megértsük, tekintsük a természettudomány feladatát.

A természetet háromféle szempontból tekinthetjük :

a) mint *különböző elemek, összetételek és történések világát.* Ezen szempont alatt a természet a *változatosság* képét nyujtja ;

b) tekinthetjük ezeket a különböző lényeket egymásra való hatásukban. Ha ugyanis a lények *specifikus különbségétől* eltekintünk, látunk sok mindenféle mozgást, változást, folyamatot, jelenséget : a kő esik, a víz folyik, párolog, a sugár reszket, a tenger hullámzik, a növények élenyt lehelnek ki, a felhők képződnek, villámlik, a delejtű északra fordul, a szín fakul, a szervezetek és vegyületek bomlanak. Ezen szempont a *«kauzalitás elvét»* nyujtja, s ez elvben egy *nagy egységet találunk,* mely általános, mely alól nincs kivétel, s melyet így formulázunk :

1. Nincs változás ok nélkül, s nincs változás hatás nélkül.

2. Egyenlő okok, egyenlő hatások, — más szóval — a hatás egyenlő az okkal.

c) Tekinthetjük a természetet mint oly anyagi világot, mely az elemeket és összetételeiket nem mint egymásra hányt dirib-darabot foglalja magában, hanem ezeket oly arányban, sorban, számban, hogy *számtalan, egységes, önálló egyedeket,* s ezek az egyedek összevéve egy *nagy szisztematikus egészet* képeznek ; így például szemünkbe ötlik a jegec, a hárs, a bokor, az állat, az ember, a csillag, a hold, a naprendszer, a kozmosz. Ezek nemcsak testek, ezek *egyedek,* melyekben *részek képezik az egységes egészet.*

A természettudomány ezen három irányban veszi a

való világot vizsgálat alá: szétszed, megfigyel, mér, vegyít, összeköt, kombinál, s ez úton vagyis a *tapasztalat*, az «*a posteriori*» útján gyüjti ismereteit.

Világos dolog, hogy ez úton *a szellemi ősokra az Istenre* sehol sem bukkan, positive tehát föl nem leli; de amint föl nem leli az Istent, épúgy — s ezt eléggé hangsúlyozni nem lehet — nem mutathat fel sehol egy *anyagi ősokot*, sőt világosan kimutatja, hogy a *különbségeket nem lehet egységes* **anyagi** *eredésre, a hatásokat nem lehet egységes* **anyagi** *őshatóra* visszavezetni. Ezt a kimutatást nevezem *fizikai eljárásnak* az Isten létének bizonyításában.

Miután tehát sem a *különböző lényeknek*, sem a *hatásoknak egységes okát* az anyagi világban nem találtam: az anyagon túl, a *fizikán túl* egy *metafizikus okot* kell fölvennem. A fizika köréből kiléptem a *fizikán túl fekvő valóságba;* ezt természetesen nem tehetem a fizikai elvek, hanem a metafizikai következtetés erejében. Következtetés által, mely oly természetes és éles mint a gondolattá lett merő észszerűség, egy abszolut, szellemi, személyes ősok ismeretére jövök. Az *első* és *második* szempont alá fogott természet a *kozmológikus érvet, a harmadik* szempontból kiinduló következtetés a *teleológikus érvet* adja.

Valóban csak a «fascinatio nugacitatis» régi hatalma s a metafizikai érzék — így nevezem a gondolkozásra való hajlamot — végleges kiveszése béníthatta meg annyira a XVIII. és XIX. századot, hogy az atheizmus majdnem divattá s a hitetlenség az élet komfortjának egyik kellékévé lett. A gondolkozás ezen kínszenvedése a történelem legeszmeszegényebb korszakának bélyegét fogja ránk sütni. De a kínszenvedő gondolkozásban is dereng a föltámadás hajnala: a természettudományokra való hivatkozás Isten léte ellen szédelgésnek bizonyul, s nincs egyetlen természettudós, aki a tudományból elvet vagy tényt emlegethet Isten léte ellen. Amit «tudománynak» szeretnek mondani, nem egyéb, mint gyökerében téves különféle spekuláció, melyeket materializmusnak, darvinizmusnak, monizmusnak hívnak. Azért szükséges főleg természettudományos szempontból a régi érvek teljes jogérvényét kimutatni, hogy az emberi gondolat újra visszahódítsa a polcot, melyről lebukott. Nem bujdokolva, hanem nyilt csatában kell mérkőzni a theizmusnak az atheizmussal; nem a «dogmatizmus» becsmérlő bélyege, hanem a tudomány szent létjoga illeti a tételt: van egy abszolut, szellemi, személyes ősok, a világ teremtője. *E tétel*

elismerésével emelkedik a hitnek félreismert s megköpdösött fönsége; fölragyog az az észszerűség, mely az abszolut, szellemi, személyes ősoknak nyujtott hitben nyilvánul.

«Az Isten létét bizonyító érveket az újabb korban, főleg Kant híres kritikája óta, becsmérelni szokás. Azóta hívők és hitetlenek közt lábrakapott a vélemény, hogy Isten létét nem lehet bizonyítani. Még némely theológusok is úgy tartják, nevetik a sikertelen fáradozásokat s azt gondolják, hogy ezáltal szolgálják azt a hitet, melyet prédikálnak. Azonban nem úgy áll a dolog; Isten létének érvei egybeesnek azon érvekkel, melyek bizonyítják, hogy higgyünk Istenben; hiszen ezek az érvek csak tudományos kifejezésre hozott objektív okok arra, hogy higgyünk. Ha nincsenek ily érvek, nem találunk okot arra, hogy higgyünk, s egy oktalan hit, ha ugyan lehetséges, már nem is hit, hanem önkényes, szubjektív ötlet. Nincs kétség benne, hogy ha az Isten létét be nem bizonyíthatjuk, a vallásos hit a merő illuzió vagy az elmebeteg rögeszméjének színvonalára süllyed, mert akkor ellenkezésben áll vele az objektívitás, a tudományosan kiderített tények sora és az ezeken épülő; objektív világnézet.»*

Az Isten létét bizonyítjuk az anyagi és értelmi világból, más szóval: a dolgok és fogalmak rendjéből. Mindkét világ az ő műve. Az anyagi világból különösen a két legfőbb ok nyomában: *a causa efficiens* és a *causa finalis* szerint, miután ez a két legfőbb kérdés, melyet a kutató ész tesz; az egyik: miért, per quid, διὰ τί, a causa efficienst, a létesítő okot keresi; — a másik: minek, ad quid, οὗ ἕνεκα, a causa finalist szemléli. E szerint az anyagi világból vett érv két részre oszlik: a kozmológikus és a teleológikus (τέλος = cél) érvre.

* Ulrici, Gott und die Natur.

2. §. Kozmológikus érvek.

I. Az okság elvéből vont érv.

A kozmológikus érv elénkbe tárja az egész világot összeségében s mindenegyes részében: a naprendszerekben épúgy, mint az egyedi alakokban: elemek-, vegyületek-, jegecek-, növények- és állatokban. Az okság hatalmas elvével, a fizika és mechanika alaptörvényeivel, melyek szerint: nincs változás ok nélkül, — nincs mozgás mozgató nélkül, — anyag nem vész el — mozgás nem vész el, — a sajátság ismeretlen, — a mennyiség ismeretes, — a tulajdonságok egymásból le nem hozhatók és ki nem magyarázhatók, — minden tér és idő szerint határolt, — ezen alaptörvényekkel kezünkben szemügyre vesszük az élenyt, könenyt s a többi hetven elemet; azok összetételeit: a híg, folyékony és szilárd testeket, ezek közt ismét a szigorúbban egyedieket: a jegeceket, növényeket, állatokat; — azt a bolygó csillagzatot, melyet Terrának hívnak és holdját, fizikájával, meteorológiájával, — végül a bolygók rendszerét, mely az élet és a hő tűzfoka körül forog, annak kozmikus viszonyait és életét s a többi rendszereket és világokat, vagyis a mindenséget: az okság elvét állítjuk oda mindenhez mérvesszőül, s kérdezzük; per quid — διὰ τί — est? Lehet-e fölfödözni rajta eredetének nyomait?

Az érvelés kétféle iránya.

Ezt ismét kétféleképen tehetjük: metaphysice és physice. Tekinthetjük a világot a metafizikai elvek szerint, amennyiben a dolgok lehetőségét, kontingenciáját, tökélyfokait, véges sorait vesszük fel, s magukból e fogalmakból érvelünk, vagy pedig tekinthetjük a világot physice, midőn szigorúan a fizikai valóságba állunk, s azokat a valóságos testeket, hatásokat, tényeket szemléljük, hogy fölfedezzük bennük az ősokot. Mert hát hogyha ez a nagy természet itt körülöttünk csupa valóság, magában bírja-e okát vagy másban, s ha magában bírja okát, mi az az ok, hogy hívják, hol van, merre van, csak nem költözött el? Ezt természetesen nem lehet megtenni alapos természettudomány nélkül, mely kifürkéssze a

testeket, tulajdonságaikat, erőiket, törvényeiket, hogy végre is kitűnjék, vajjon az a parány s a tömecs épúgy, mint az a jegec és növény, és az a föld azzal a naprendszerrel együtt nem-e kézi gyártmány, «manufacture», «opus manuum tuarum»? Ha a kozmológikus érvet a fizikai valóság körébe, a merő empiria megvilágításába állítjuk, akkor azt a szokásos ellenvetést is elkerüljük, hogy az argumentációban az ész elvont fogalmainak fizikai valóságot tulajdonítunk, mint mondani szokás: «hiposztatáljuk a fogalmakat.» Ily odavetett, általános szólam által sokszor tönkreteszik a spekuláció legszebb ötleteit; legalább ezt a benyomást viszik magukkal haza sokan, kik a metafizikában nem jártasok. Pedig ugyan kevés jártas abban!

1. *Metafizikai eljárás.*

A konkrét világban két szembetűnő tény ragadja meg figyelmünket; *az egyik az okság elvének konkrét kifejezése, hogy semmi sem történik ok nélkül,* s miután ez az elv az egész természetben s annak minden részecskéjében érvényesül, — ennyiben *a természetben a legnagyobb egységet látjuk;* ez az egyik tény: a legnagyobb egység az okság elvének uralma alatt. A másik tény, hogy csupa *különböző s különálló lényekkel, alakokkal, folyamatokkal találkozunk;* levegő, nap, csillagok, homok, szikla, fű, folyó, tölgy, kő, kutya, hó, szivárvány, tűz, füst... alkotják a valóságot: ennyiben a természet a *legnagyobb különbözőséget és változatosságot* tárja elénk.

Mind a kettőre, az egységre úgy, mint a változatosságra alapítjuk a kozmológikus érvet különálló alakban: *az egyik az oksági elv erejében kíván végső okot, — a másik a különbözőségnek és változatosságnak követel végső okot;* ezt a végső okot egyik sem találja föl az anyagban.

Az oksági elv erejében így argumentálunk:

Minden hatás és állapot, működés és jelenség, történés és folyamat, mely a jelen percben a természetben föllelhető, okát bírja az előző perc tényezőiben; de az előző perc tényezői is megint csak hatásai más előző okoknak, vagyis nem végokok s így megy ez mindvégig, míg az anyagnál maradunk; hogy tehát a végokot, mely a tulajdonképeni ok, megtaláljuk, az anyagon kívül álló okra kell következtetnünk. (Az okság elvből vont érv alakítása)

Minden történésnek, minden jelenségnek, minden állapotnak, minden mozgásnak, mely a jelen percben a világot alkotja, az előző perc történésében, jelenségében, állapotá- (Minden az oksági elv alatt áll.)

ban, mozgásában van oka, — még pedig szigorú mathematikus szükségszerűséggel annyira, hogy a jelen világ nem más, mint funkciója az előző perc világának, ez ismét az előbbinek s így tovább. Minden történésnek tehát tényezői vannak, s minden tényezőnek ismét hátrább fekvő okai vannak. Minden hatás okokra vezettetik vissza, s minden ok magában véve ismét más tényezők hatása, s ezt így folytathatni gondolatban visszafelé a legelső moccanásig, rezgésig, ütésig, mozgásig; a facit az marad: ami most így vagy amúgy van, az mástól van ezen állapotába beleteremtve.

Ez a mechanika alapelve, mely mindenütt érvényesül. Mindenütt, mondom. *Tehát a jelen percben való anyagi világ minden pontja azon állapotban van, melyet a mathézis a közreműködő tényezők funkciójául meghatároz.*

Ha a szél belekapaszkodik az ágakba s kergeti szerteszéjjel a sárguló levelet, ahová ez a levél esik, ahogy esik, amely felére esik: az mind semmi más, mint eredménye a közreműködő mechanikus tényezőknek: a levél súlyának, alakjának, függési módjának, a szélnek, a szomszéd fák állásának, a gallyaknak, a talaj minőségének, a göröngyöknek, fűszálaknak, stb. Hogy hányat fordul, míg leér, vajjon megakad-e valamiben vagy nem, — mindez mechanikus szabatossággal a tényezők funkciója, végeredménye. De minden tényező magában véve ismét csak más előző hatók eredménye: a levél súlya, alakja, függési módja csak eredménye a fa élettörténetének, — a szél eredménye a meteorológikus hatóknak, talán annak, hogy a napot e vidéken felhők borították, a felhők ismét eredményét képezik más tényezőknek; — a talaj minősége, a göröngyök, a fűszálak más bonyolult hatók és hatások funkcióit képezik. De bármily bonyolódott legyen az okok sora, azért ez a sor tényleges, valóságos, áttörhetlen s bizonyára visszavezet az első okra.

Úgy vagyunk minden egyes történésben.

Ha egy követ elhajítok: közreműködnek karom izmai és a föld vonzása. Az izmok visszautalnak a tápláló vérre, a vér a levegő élenyére és a táplálék szénenyére, — a levegő élenyének oka a föld flórája, mely ezt az élenyt kilehelte, a flórának többi közt okai a föld, az eső, a nap és a szülő-, nagyszülő-, dédszülő-, ükszülő-növények s azok átalakuló példányainak s az átalakulásokban mindannyiszor szereplő számtalan tényezőknek sorai; — mikor aztán a kő leesik, egyet dobban: ez a hang függ az ütés erejétől, a kő minő-

ségétől, az ellenálló test tulajdonságaitól, főleg ruganyosságától, keménységétől, sűrűségétől stb.

Ime látni, hogy a köznapi ész axiómájának, mely azt tartja, hogy semmi sem történik ok nélkül, a haladó természettudományok óriási feneket kerítenek, mely alól nemcsak hogy nem búvhatik ki semmi, ami van, akárhogy legyen, mozgásban vagy nyugvásban, hanem hozzá minden természeti tény, legyen az mozgás vagy másféle állapot, visszafelé egy beláthatlan, de áttörhetlen vagy csak a mechanika, tehát a lehetetlenség rovására áttörhető okláncolattal bír.

S hová vezet visszafelé az okok és okozatok, a hatók és hatások, a tények és tényezők a természet minden pontjában s atómjában föllelhető sora? Mindig följebb és följebb, vissza a kezdethez!

Ez alól ki nem vonja magát semminemű mozgás, állapot és változás, még az élet sem.

Az élet is egymást váltó állapotok és mozgások sora. Az élet 16.
A tenyészeti életet, tekintve a testi erők összeségét, a táplálék mozgatja, a levegő élenye, a nap melege. Minden moccanásunk a tagokban, a szervekben, a sejtekben, az idegek⟨ben⟩ és izmokban a széneny, éleny, légeny, köneny vegyületeinek erejével történik; ezeknek eleven ereje egyenlő bármely pillanatban a vér lüktetésével, a tüdő pihegésével, a tagok és szervek mozgásaival, a kisugárzott meleggel, az agy és az idegek munkájával. Az elemek elégnek, mint a szén a gép kemencéjében, s a melegnek egy része munkára fordíttatik, másik része elillan, — a testben épúgy, mint a gépben.

Ugyanez áll az érzéki és értelmi életre. Az okok láncolata itt is megvan, ha nem is kizárólag anyagiak az okok, de azért valóságos okok. Igy, hogy az érzékek működjenek, kell, hogy a hanghullámok, a lebrezgések, a tárgyak másnemű hatásai érjék az érzéki idegeket; — hogy az ész működjék, kell, hogy az érzékek hassanak rá. Az ész nem ismer mindent egyszerre, azt nagyon is jól tudjuk, hanem egy gondolatról áttér a másikra; egyik gondolat tehát a másikát mozgatja. Az akarat nincs kivéve az okság láncából; a gondolatok hatnak az akaratra, s ha esetleg nem hat az akaratra semmi, nem is akarhat semmit. A filozófia régi elvei: «nil est in intellectu, quod prius non fuerit in sensu» és «nil volitum quin praecognitum» csak részleges kifejezései azon általános elvnek: nincs történés, nincs változás ok nélkül.

Vegyünk föl már most egy időpontot a teremtés történetében: minden atóm azon állapotban van, melyet az

előző perc története elébe szab ; állapota átmeneti, esetleges, amennyiben lehetne egészen más ; ami meghatározásait illeti, t. i. hogy mily atómokkal van összekötve, — mily viszonyban áll hozzájuk, — mily sebességgel rezeg, — szilárd, folyékony vagy híg halmazállapotot képez-e másokkal, — hol van a térben, — hogy mindezen meghatározásokból melyik érvényesül, s hogy a meghatározások egyes osztályaiban a végtelen sok eset közül melyik van most tényleg, — ez mind az előző tényezők által határoztatik meg. Szóval az oksági elv egy pontban sem szenved kivételt. A mai világ a tegnapinak következménye, ez a tegnapelőttinek ; az ok mindig a kérdéses állapot előtt s azon kívül fekszik.

A természet ezen áttörhetlen okszerűsége nyujtja a kozmológikus érv első alakját, mely szerint :

Minden időpontban az egész teremtés semmi más, mint előző tényezők funkciója; de ezek az előző tényezők sem végokok, mert maguk is más előzők által határoztattak meg; pedig az okság elvénél fogva kell e hosszú láncnak végleges okkal bírni, amely végleges ok nem lehet anyag, mert ha anyag, akkor ismét mástól fog determináltatni. Az ősok tehát az anyagon kívül áll.

Nehézségek.

Ezen érv ellen, amint előttünk fekszik, azt lehetne mondani :

Taán az anyag természete a világ-végoka.

I. Az oksági elv erejében fönnálló sorok mindenesetre áttörhetlenek, s az egyik állapot szükségkép az előzőre utal vissza ; de abból nem következik, hogy a végok az anyagon kívül s az anyag előtt feküdjék ; mert elgondolhatjuk magunknak, hogy az anyag épen azon erőkkel és föltételekkel van szükségképen fölszerelve, amelyeknek kombinációja és kifejlése a világ folyását adja ; a folyást mindenütt a mechanikus szükségszerűség jellemzi ; minden történés az előbbiben fogja okát bírni : de hogyha végre azt kérdezzük : a multnak bármely időpontjában ez a tömeg, ez az elhelyezés, ez az erőkészlet, az eleven és a lappangó erőknek ez az állapota, a sebességnek ezen mennyisége és iránya honnan? nem azt kell felelni : egy előtte való s végső elemzésben egy kívülfekvő októl ; — hanem azt kell mondani : *az anyagnak ez a természete, hogy ilyen meghatározásai legyenek.*

Felelet : e felfogás legeklatánsabb bizonyítéka annak, hogy mikép lehet egy s ugyanazon elvet ugyanazon gondolatmenetben állítani és tagadni. Pedig ezt egyik-másik természettudós teszi ! Elfogadják az okság elvét minden részre és — kiveszik az okság elvéből az egészet ; uralma alá hajtják az anyag- és erőmeghatározást a vonal minden

pontján s — kiveszik a kész egész vonalat. «Önmagától meghatározott anyag» tagadása az okság elvének; mert minden, ami bizonyos meghatározásban van, más által határoztatik meg. Ne mondja senki, hogy a dolgok lényegei önmaguk által s önmagukban állnak. A dolgok lényegei nem lények, nem valóságok, tehát nem esnek az oksági elv alá; a dolgok lényegei csak a gondolatban léteznek. Az anyag azonban létezik a valóságban, még pedig ezen s nem más meghatározásokkal: tehát az oksági elv erejében mástól határoztatik meg. Épen úgy: az anyag kezdi a fizikus és mechanikus hatások bizonyos sorát: tehát az oksági elv alá esik kiindulásában is, abban a kezdetben is.

II. Azonban nem lehetne-e azt mondani, amit Nägeli s mások állítanak, hogy az okság elve a megkezdett, folyamatban levő történésekre és állapotokra áll, de talán az empiria határain túl nem lesz úgy? Érvényes-e az okság elve tapasztalaton túl.

Hogy lehet ily ellenvetést cáfolni? Mindenesetre lehet máshonnan vett fogalmakból, például az anyag kontingenciájából, az örök világ, a végtelen szám lehetetlenségéből, stb.; de ezekre szeretik rámondani, hogy az ész fogalmait hiposztatáljuk, s a valóságba visszük át azt, ami csak a logikus rendben bír léttel. De meg lehet cáfolni a methodológia alapján! Csak aki a kutatás és ismeret módszerét lábbal tiporja, az vetemedhetik ily ellenvetésre. Ha most több részről hallani ily nehézségeket, hogy miért ne lehetne ez meg ez, — talán előbb máskép volt, — talán más csillagon van mozgás mozgató nélkül is, ennek okát a logika és a módszer hiányában kell keresnünk. Ha az emberi ész a legegyszerűbb igazságokban nem bírja megállapítani, hogy az állítmány lényeg szerint vagy csak esetiegesen találtatik-e fel az alanyban: akkor a tudás egyáltalában lehetetlenség s nem áll egyébből, mint általánosított tapasztalatokból. A tudomány abból indul ki, hogy a valóságban van törvényszerűség, szükségszerűség, egység és állandóság — szóval — és ez a fő, hogy van észszerűség. Az ész annyiban ismerheti meg a valóságot, amennyiben a valóságban észszerűséget talál; ami nem észszerű, az fölismerhetetlen. Észszerűség és fölismerhetőség egy és ugyanaz.

Valaki már most azt mondja, meglehet, hogy az oksági elv nem volt mindig érvényben, — meglehet, hogy a világ kezdetére nem érvényes az ok és okozat közti viszony, csak a már folyamatban levő világra, — meglehet, hogy más csillagokon van valami ok nélkül is, — mit állít az ilyen? azt,

hogy a világ kezdete és más csillagvilágok nem észszerűek. Kiveszi azokat az ész fölismerési köréből, nem mintha lényegük más volna s az emberi észt meghaladná, hanem egyszerű esetleges körülmények miatt, milyen a kezdet, — milyen a térben, a súlyban, a sebességben való különbség. Ha a világ kezdetére nem érvényes az okság elve : akkor az ember nem érti, s nemcsak az, hogy nem érti, — hanem az emberi észnek ellentmond a világ kezdetén az atómok összes viszonya egyszerűen azért, mert az első időpontot vesszük fel észlelésre. Minden egyebet értünk, és pedig értjük az oksági elv erejében ; de a kiindulást nem érthetjük, mert ott az oksági elv nincs érvényben. Ez magában véve az észszerűség teljes tagadásával fölér. Ha valaki azt mondja, hogy Clausius törvényei a hőről az anyag túlságos szétoszlásánál változást szenvednek vagy legalább szenvedhetnek s következőleg nem lehet kimutatni, hogy az ősködben a hő mikép viselkedett : ez logice van mondva ; hanem hogy valahol és valamikor az anyag ki legyen véve az oksági elv alól, — hogy ne érvényesüljön benne az észszerűség, melynél fogva fölismerhető s van róla mechanikánk és fizikánk, ez már nem tévely, ez tudományos hóbort. Lehet-e anyag, melyről mechanika és fizika nem adatik? melyről nem lehet törvényeket és elveket fölállítani? Ha az okság elve valamikor az anyagra nézve megszűnik érvényesülni, akkor létezni fog egy valóság, melynek nincs törvénye, nincs elve, nincs fölismerhetősége. Ez a legélesebb ellentmondás, amelyet képzelhetünk.

Nekünk az anyagot sehol sem szabad kivennünk az oksági elv alól ; amely percben ezt megkísérelnők, tagadnók az oksági elvvel együtt a mechanikát és a mathézis alkalmazását a természeti tüneményekre. A mathézis alkalmazása által emelkednek a fizikai tudományok a tökély fokára ; így mathematikai képletekre vezetjük vissza a természeti tüneményeket ; azáltal ismerjük meg azokat alaposan ; már pedig a mathézis föltételezi az anyag restségét, hogy nem mozdul, s nem is moccan meg magától ; — aki az ellenkezőt lehetségesnek tartja, az tagadja az anyag restségét, de azzal együtt a tulajdonképeni tudományt ; mert tudomány csak addig van, míg föltételezzük, hogy minden szigorú okszerűség szerint történik, vagyis hogy semmi sem történik ok nélkül.

Strauss szerint az érvelés nem léphet ki soha az anyagi világból.

III. Strauss Dávid (Der alte u. d. neue Glaube p. 111.) ezeket hozza fel a kozmológikus érv ellen : Rendszeres következtetés útján sohasem jövünk ki a világ keretéből. Ha a

világban mindenegyes dolognak más előző tényezőben van oka, mindig előbbre és előbbre mehetünk — vég nélkül; legföljebb végtelen sorokat nyerünk; de nem hagyhatjuk el ezt a sort sehol, hogy egy ugrással a soron kívül álló okra következtessünk. *Nem akadunk Istenre, hanem örök változatokban fejlődő világra, az állagra, melynek esetékes nyilvánulásai a lények, erők, történések.*

Végtelen sor, — örök világ, — pantheista állag, — de nem Isten, — ez kell Straussnak.

Felelet: *a)* «Végtelen sor» és «örök világ» ellenmondások, melyeket e helyen nem bántunk.

b) Mindenegyes dolognak más tényezőben van oka, — ennek ismét másban, — ennek megint másban: vagyis a dolgok és történések végleges okát nem találjuk, s mennünk kell mindig feljebb; de ha vég nélkül megyünk is tovább visszafelé, találunk-e többet, mint azt, hogy «tovább, tovább», «én nem vagyok a végleges ok», «előttem van»: de ha vég nélkül mindig előttem van, abban a végnélküli sorban bizonyára nincs. Mi az a végtelen sor? Oly tényezők sora, melyek okukat magukban nem bírják, s az előzőre utalnak; de hát a végtelen sor által megváltozik-e természetük? Nem; megmarad az a természetük, melynél fogva okukat másban bírják: kapunk tehát egy végtelen sort, melynek mindenegyes tényezője másban bírja okát; s mit nyertünk vele?

Föltéve, hogy Isten a világot öröktől fogva teremtette, a mai nap jelenségei egy végtelen előző sornak utolsó számai volnának; nem lehetne-e ezen föltevésben is épúgy az Isten létére következtetni? Hogy ne lehetne, sőt kellene; hisz a végtelen sor oly tényezők sorát állítja föl, melyek valamenynyien rajtuk kívül fekvő okra utalnak.

Azonban mindenikünk érzi, hogy ez a nehézség első látszatra imponál és pedig azért, mert a végtelenbe, a beláthatlan távolba rejti a végokot; ad Calendas Graecas halasztja a végok ügyének tárgyalását s azésznek odadob végtelen sorokat, beláthatatlan sok okot, hogy csitítsa egyre felvetődő kérdését: «hol van a végok?»; de megoldást nem ad. Okoskodása ilyen: amennyire a természet folyását követhetjük, mindig úgy találjuk, hogy az anyag minden állapotát más állapot előzi meg, mely a következőnek okát képezi... Így tehát a végső ok a végtelenségben rejlik. Ez az okoskodás szaporítja a végső okot követelő történéseket s megoldás helyett nyomósítja a meg nem oldott nehézséget. A sor nem változtat a dolgokon; a dolgok pedig nem bírják okukat

önmagukban ; akár véges, akár végtelen a sor ; a dolog mindig egyforma marad, okot kíván.

A természet örökkévalósága semmit sem magyaráz.

«Ha azon kérdésre, hogy mi a természet végső oka, az «örökkévalóság» fogalmával felelünk, ép oly helytelenül járunk el, mintha azon kérdésre, hogy mi ezen vízesés oka, azt mondanók : annak oka az, hogy ez a víz öröktől fogva esik, — s jól jegyezzük meg, hogy ez a felelet nem azért volna helytelen, mert a mozgásnak valóban volt kezdete, hanem azért, mert az a ható, mely a vizet mozgásba hozza, minden percben csakúgy működik, mint az indításban.»

Ugyanis nem az indítás, nem a kezdet oka annak, hogy a víz esik, hanem azért, mert van ott egy működő ok, mely hat, azért van indítás s van kezdet is. Ha esetleg kezdet nem volna, a víz ez esetben is nem azért esnék, mert nincs esésének kezdete ; hanem bizonyos x. y. ható ok miatt. Tehát akár van kezdet, akár nincs : az egészen mindegy ; semmiben sem érinti az ok valóságát.

«Ami pedig áll a vízesés *közvetlenül ható okára*, melyet természettudományosan kimutathatunk, ugyanaz áll ezen, valamint minden egyéb természeti jelenség *végső okára*, melyet természettudományosan föl nem ismerhetünk. A merő *idő*, legyen bár *örökkévalóság*, nem illetékes ezen kérdésekben, melyekben szó van az *okról;* mert az idő nem *működő* és *eszközlő elv*, hanem csak forma, melyben a működések végbemennek. Aki a természet örökkévalóságát elfogadja, annak azonkívül egy örökké ható okot kell követelnie, mely valamennyi az időben föllépő jelenségnek végső oka legyen. Tehát az örökkévalóság sehogy sem érinti a végső ok kérdését, annál kevésbbé képes azt megfejteni. Ez a kérdés nyilt kérdés marad, akár örökkévalónak, akár ideiglenesnek gondoljuk is a természetet. Gyarló és tehetetlen megfejtési mód ez, melyhez merő rezignációból nyúltak». (Wigand, Der Darwinismus und die Naturforschung Newtons und Cuviers. II. 267. l.).

c) Épen ez a baj, hogy ha a végtelenbe hosszabbítjuk is meg az okok láncolatát, e láncolaton belül végső okot nem találunk ! Mindenegyes jelenség visszafelé utasít ; tehát a soron kívül kell azt keresnünk. A végtelen világ csak oly elégtelen arra, hogy létezzék, mint az egyes elszigetelt tünemény, épen azért, mert a végtelen világ nem egyéb, mint végtelen sok, okát magában nem bíró tüneménynek és hatásnak lánca. De okkal kell bírni valamennyinek : tehát kell a világon kívül álló okhoz fordulni.

Hogyan fogja föl Strauss ezen, okát magában bíró s mint ő mondja «önmaga által meghatározott világot?» A világ szerinte «egy állag, melynek esetékei az egyes lények». Ez nem igaz; a világ nem egy állag, hanem a világ annyi különálló állag összetétele, ahány különálló lény létezik. Egyiknek sincs oka önmagában. Hol legyen az az állag, melynek esetéke a levegő, a vas, az ember, a fény? Létezik valami «egy», amely osztatlan mindezekben? Mi semmi ilyesmit nem ismerünk. Az anyag, az erő, a törvény csupa elvont fogalom. Melyik legyen ezek közül a produktív elv, mely a világot meghatározza, vagyis magamagát? Egyik sem. Sem az anyag, sem az erő, sem a törvény nem létezik a valóságban; hanem igenis léteznek a természeti egyedi alakok: az elemek és összetételeik, a jegecek, a növények és állatok, az égi testek és nap, s ezektől mi elvonjuk az anyag, az erő és törvény fogalmait. Az elvont fogalom produktív elv nem lehet.

A nehézs elvont fogalmakkal operál.

«Önmagát meghatározó anyag» nem fizikai fogalom, mert ki van véve az oksági elv keretéből; minden változatnak megfelelő oka van: minden, ami változik vagy mozog a térben, más által mozgattatik. Ezen elv alól kivétetik az önmagát meghatározó anyag. Újra kérdezem, melyik anyag? Az-e, mely a valóságban létezik, konkrét formákban mint víz, levegő, tigris, tölgy, vagy pedig az elvont fogalom, mely az anyagot általában egynek tünteti föl? A valóságban más anyagi hatást nem ismerünk, mint azt, mely az oksági elv szerint nyilvánul. Ha már most valaki azt mondja, hogy az anyagnak ez a prédikátuma is lehet, hogy önmagát meghatározza, úgy ez először önkényes eljárás, másodszor nem magyarázat. «Prédikátum» tulajdonítása által nem magyarázunk semmit; például, ha valaki a mákony hatását azáltal magyarázza, hogy tulajdonít neki «altató erőt»: ez csak ismétlése a magyarázandó ténynek; épúgy, ha valaki az «önmeghatározást» az anyag prédikátumának mondja, ismétli a «meghatározottság» tényét.

2. *Fizikai eljárás.*

Az okság elvéből következtettünk egy kívül álló okra. Ez metafizikus eljárás. Fizikus eljárás az volna, ha az okok sorozatán fölfelé haladva valósággal feljuthatnánk ahhoz az első ősokhoz. Nem lehetne-e ezt is megkisérleni? Lépjünk a fizikai térre; lássuk, lehetne-e valamit föltalálni abból az ősokból metafizikai következtetések és spekulációk nélkül.

Mert hát a metafizika a hitetlen tábor nagy része előtt egy trónvesztett potentát, kin szánakozni szabad, de akitől félni nem szokás. Argumentumait a régi dicsőség fönnmaradt kopott draperiáinak nézik, melyek akkor nagy furorét csaptak, de most már a lomtárba vágyódnak. Tehát mit lehetne a kozmoszban föltalálni metafizikai következtetések, spekulációk nélkül?

Létezik-e egy ősok a világon belül?

Akik az Istent mint személyes ősokot tagadják, azok természetesen beérik egy anyagi ősokkal. Az a kérdés már most, nem lehetne-e ezt az anyagi ősokot a kozmoszban föllelni? Ha minden, ami van, oksági viszonyban áll, akkor az okok és okozatok során végre föl kellene jutni a sorok első láncszeméhez, — az ősokhoz. A kérdés tehát ez: talál-e a természettudomány egységes, anyagi ősokot?

Felelet: *a)* nem talál; *b)* nem találhat.

a) Nem talál: az első állítás csak a legszembeszökőbb, általános tényt konstatálja. A tudomány mindenütt egységet és egyformaságot lát, de az egység okát *materiális, végső tényezőben sohasem leli.* A tudománynak sejtelme sincs arról a konkrét, materiális ősokról, melyből a változatos hatások beláthatlan sorai kifejlődtek. Mondják ugyan némelyek, hogy a konkrét, materiális ősok, mely a világ minden stádiumát csirában magában foglalta, maga az ősanyag; azonban, hogy mennyire felületes és okadatolatlan az ilyen felfogás, kitűnik a következőkből, melyek egyszersmind a felelet második részét is megvilágítják.

Anyagi ősok ehetetlenség

b) Nem találhat; az egységes, materiális ősoknak ugyanis feladatokat kellene megoldani, melyekre minden tekintetben képtelen. Lássuk ezeket. Az egységes, materiális ősokkal szemben áll: 1. az alakok, a folyamatok, a testek sokfélesége; 2. az egyes lények összetett volta; 3. a látszólagos esetlegesség az egymásután következő állapotok és hatások sorában. Tehát a legváltozatosabb sokféleség! Bírja-e visszavezetni a sokféleséget az egységre, az összetettet az egyszerűre, az esetékest a szükségszerűre? Ha ezt bírja: akkor az ősok lehet anyagi; ha ezt nem bírja, akkor az ősok nem lehet anyagi. Hogy miért állíthatjuk fel ezt a diszjunktivát, annak oka abban van, mert az ősoknak olyannak kell lenni, hogy mindent, ami van, belőle lehessen lehozni és kimagyarázni.

Az anyagi ősok nem fejti meg az elemek különbözőségét.

Hogyan fejlett ki az egységes, anyagi ősokból a vegytan hetven eleme? Az ősanyag a föltevés szerint egységes; miképp indult meg benne az a különülés, mely hetven különböző testet

állított a világba? Tegyük fel, hogy az elemek valóságban nem állnak másból, mint az ősanyag allotropikus összeköttetéseiből, mint ahogy az ózon az óleny allotropikus állapota ; vagy tegyük fel, hogy az elemek nem alkottatnak más által, mint egy eredeti ősanyag kisebb-nagyobb mennyiségei által : amint némelyek a könenyt emlegetik őselemnek, melynek több vagy kevesebb atómja adná a többi elemeket ; de hát ez a hetven különülés mindmegannyi különböző tény, már pedig nincs változás és történés ok nélkül : az ősanyagra külső behatás nincs, miután az ősanyag az első és végső oka minden történésnek, belülről kezdődött tehát a különülési folyamat. De hogyan kezdődjék belülről az elkülönülés, mikor az ősanyag egységes, egyforma, homogén? Mert ha nem egységes, nem egyforma és nem homogén, akkor már nem ősoka a különféleségnek, hanem már magában is különbségeket hord, melyeknek oka rajta kívül lesz. Tegyük hozzá azt is, hogy a különülés bizonyára erőkifejlés kiséretében történt. De honnan a különböző erő a homogén anyagban? Hogy ezen találgatásoknak konkrét alakot adjunk, alighanem úgy kell az erőkifejlést gondolnunk, hogy a kezdetben egységes őserő a később elkülönült erőket mind magában foglalta ; azután a különálló erők, milyen a vonzás, a hő, a villanyosság, delejesség később kiváltak az őserőből ; e kiválás által más-más anyagrészek más-más erőkkel bírtak ; a különböző erők különbözően hatottak az anyagra ; megváltoztatták alkatát ; — csak így gondolhatjuk el, hogy az anyagban, mely eredetileg egységes és homogén, különbségek lépnek föl. E felfogást segíti a modern fizika, mely szerint az erő csak mozgás, s a mozgás különfélesége adja a különböző erőket.

Nem adja oká az erők különbözőségének.

Még ezen felfogásban is egy cseppet sem közelítettük meg azt a lehetőséget, hogy az egységes homogén ősanyagban különbség és sokféleség támadjon. Mert föltéve, hogy az egységes őserő bomlott szét a benne lappangó összetevőkre, — ami pedig csak képletesen van mondva, mert bomlásról itt szó sem lehet, hanem csak átváltozásról, — mondom föltéve, hogy az őserő kezdte megteremteni a különbségeket : miután nincs történés ok nélkül, kérdezzük, mi volt annak oka? Az erő bármilyen kifejlését csak az anyag kémiai vagy morfológiai változása teszi lehetővé ; megtaláljuk-e az el nem különült, egységes és homogén ősanyagban az egymást váltó kémiai és morfológiai állapotokat, melyek az alaperő átváltozásait, ismeretes erőkre való osz-

lásait lehetővé tegyék? Ha ezek a különböző állapotok csakugyan megvannak: akkor az őserő — megengedjük — szintén különülhet hővé, villanyossággá stb.; csakhogy akkor a különbség oka nem az őserőben fekszik, hanem hátrább az ősanyagban. Már pedig az ősanyag homogén, egységes, egyforma alkatában nincs meg a különbség. Ha megvolna, — s ezt újra ismétlem — akkor még hátrább kell menni valami más tényezőhöz, mely a különbségeknek oka.

Az egységes, anyagi ősokból sehogy sem lehet a természetben fönnálló különbségeket kimagyarázni.

Nem magyarázza a föld alakulását.

Amint nem lehet kimagyarázni az ősanyag homogén voltából *az elemeket és az alaperőt, úgy nem lehet kimagyarázni a földet csodálatos életével és a mindenséget.* Az egyforma, különbségek nélkül létező ősköd nem hordja magában a különbségek rajzó sokaságának okát. Hogy miért jött forgásba az egész ködtömeg s miért nem külön-külön óriási részei; s ha már forog az egész tömeg, miért forog nyugatról kelet felé; miért vált el kilenc bolygó s miért nem több; miért oly nagysági arányokban? Ezek morfológiai tények; van-e ezen különböző tényeknek oka az egységes, homogén anyagban? Hacsak nem fektetjük már bele e különbségeket amúgy lappangó állapotban, akkor ugyan nem akadunk okukra az egységes, anyagi ősok keretében. De ha belefektettük: akkor megtagadtuk az alapföltételt, t. i. azt, hogy az ősanyag homogén; mert a homogén ősanyagban nincsenek különbségek, akár tényleg, akár lappangó állapotban.

Igy van az mindenütt, a természettudomány valamennyi ágában. A különbségeknek oka nem az ősanyag, legyen az akár szerves, akár szervetlen. Az egységes anyagból nem lehet levezetni a nagy mindenség számlálhatlan, különálló alakjait, milyenek a jegecek, növények, állatok, — nem lehet levezetni a hetven elemet s azok töméntelen összetételeit, — nem lehet levezetni a történések folyamatait. Bármint törekszik a természettudomány föltalálni a fönnálló különbségek egységes okát, folyton tapasztalja, hogy az egységes okot az anyagban föl nem lelheti.

Épúgy az őssejt nem magyarázza a szervezetek különbözőségét.

Ez a játék ismétlődik a darvinizmusban. A különböző alakok egységes okát állítólag egy első szerves sejt rejté, melyből valamennyi élő alak leszármazott. Eltekintve attól, hogy ez a leszármazás concrete sehol sincs kimutatva, inkább azt kérdezzük, ugyan magyarázza-e a különbségeket az egységes alakból való leszármazás hipothézise? *Az állítólagos őssejt époly szerepet játszik az élet százezrekre menő*

alakjaival szemben, mint amilyet az ősanyag a szervetlen és szerves alakokkal szemben; belőle származott valamennyi élő alak. Nem magyaráz semmit, már csak azért sem, mert lehetett sok őssejt, mindenegyes más és más, s ezeknek utódai alkotják a különálló speciesеket. Ha támadhatott *egy őssejt* az anyagi kombinációkból, támadhatott *több* is, annyi is, ahány a valóságos s nemcsak látszatos species, s mi lesz akkor a leszármazásból s a különféleségek egységes őssejtjéből? Ha pedig valóban több őssejt is támadhatott a világon, mit fognak akkor szemükre hányni azoknak, kiknek esetleg tetszik mindenegyes speciesben külön teremtési aktust látni? Ha külön előálló őssejtekből fejlődhetett mindenegyes species; akkor bizony külön teremtve is lehet. Ha pedig nincs magyarázat rá, hogy mikép álljanak elő azok a különálló őssejtek: arra sincs magyarázat, mikép álljon elő egyetlen egy őssejt is. «Azonban a természet egysége és összefüggése, a problematikus leszármazás alkalmazása, mely főleg a biológiában annyira termékeny és gyümölcsöző volt, hogy a leszármazási hipothézis valósága mellett bizonyít, nyomósan követelik a föltevést, hogy az élő alakok egy őssejtből származtak, s innen ered az ő rokonságuk stb.» — Nem tagadjuk; legyen, de mit nyertünk vele? Meg van-e ezáltal magyarázva az őssejt, mint a különböző alakok egységes leszármazásának ősoka? Semmiesetre; mert csak oly fölfoghatatlan és érthetetlen ennek az egy őssejtnek, mint annak a százezernek eredete. *A szám kisebb lett, a dolog maga érthetőbb nem lett.* A speciesek különálló őssejtjei helyett fölvesznek egy őssejtet; lett-e ezáltal a nehézség kisebb? Ha száz bogár mászkál előttem, melynek ősokát kutatom, közelebb jutottam-e az ősok kimagyarázásához azáltal, hogy kilencvenkilencet szétkergetek s a századikat veszem vizsgálat alá? Ezáltal maga a tudás semmivel sem haladt. Igy állunk az őssejttel is; ha valamennyi valóságos speciesnek külön-külön egy őssejtet tulajdonítok, melytől leszármaztak, vagy ha a különálló őssejtek helyébe egy közös leszármazási láncolatot állítok, élén az egyetlen őssejttel, mit nyertem vele? Mennyivel jutottam közelebb az őssejt azon szerepének kimagyarázásához, mely szerint belőle származott le minden növény és állat?

Nemcsak, hogy nem jutottam közelebb az őssejt megértéséhez, hanem végtelenül megnehezítettem azt a megértést. Mialatt ugyanis az őssejtben az ősok első jellegét sürgettük, azt t. i., hogy *első* s eo ipso *egyetlen* legyen, azáltal

ezt az őssejtet oly komplikálttá tettük, hogy lehetetlen csak elgondolni is annak konstrukcióját. *Az egyetlen őssejtben* ugyanis bennfoglaltatik valamiképen mindazon töméntelen sok alak és változat, mely belőle eredt. Valamint a tyúk csírasejtje magában foglalja a csibét, s ha még oly hasonlónak látszik a ló vagy a kanárimadár csírasejtjéhez, abból mindig csibe támad és nem ló, és pedig azért, mert (ha nem is bírjuk észrevenni a tyúk és a ló csírasejtjei közt a különbséget,) mégis megvan az a különbség bennük : úgy kell annak az őssejtnek azt a képességet rejteni magában, hogy belőle idővel valamennyi alak kifejlődhessék. Ennek a képességnek benne kell lenni — már úgy ahogy, — mert minden csak azzá fejleszthető, amire képes ; a fejlesztést végezhetik külső hatók ; a képességnek bensőségesnek kell lennie és maradnia.

Juthat-e a tudomány ily őssejt megértéséhez, hogy levezethesse belőle az élő alakokat? Semmit se vezethet le belőle, csak amit előbb — legalább képesség gyanánt — belefektetett. *Hogyan eredt, mikép eredt, miért eredt* az élő a csirából, — azt nem képes megérteni a most élő állatok és növények csírasejtjeiben, melyek halomszámra fekszenek előtte : mit értsen akkor az őssejtből, melyben valamennyi alak képességileg bennfoglaltatik? Az őssejt fölállítása csak megnehezítette a föladatot, sőt kimondhatjuk, hogy a végtelenbe fokozta a magyarázat azon elementáris lehetetlenségét, mellyel mindenegyes sejtben találkozik.

A variábilitás sem oka a különbözőségnek.

Azt mondhatná még valaki, hogy nem kell az őssejtbe a belőle leszármazó alakokat még képesség gyanánt sem fektetni, hanem csak azt kell föltételezni, hogy az őssejt variálni kezdett, a külső körülmények pedig majd ezen, majd azon variációnak kedveztek, azt megszilárdították, s ekkép különböző alakok származtak. Tegyük fel, hogy az élő alakokat ez úton kívánná valaki ősokukra, az «őssejtre» visszaterelni ; sikerülhet-e majd valamikor — mert a mostról szó sincs — ez a nagy vállalat?

Soha ; a variációval nyélbe sütött magyarázatok merő tautológiák. A variáció maga bizonyos határok közt biológiai tünemény, valóságos tény ; nem ok, hanem tény ; a ténynek oka a variáló alak belsejében van. Ha valaki végtelenbe menő variálási képességet tételez föl, ezáltal semmit sem nyert, nem egyszerűsítette a magyarázatot, nem födözte fel az okok azon láncát és sorát, mely az alakokat összeköti ; hanem ellenkezőleg végtelen sok, különféle okot fektetett a

variáló alakba. Csak ha ez okokat kimutatja, akkor magyarázott volna meg valamit.

Az ősejt részben ugyanazt akarja, mit az ősanyag egészben

Összefoglalva e részleges kérdést a szervezetek ősokáról, az így fog hangzani: eredhetett-e ez a sok alak egy őssejtből és pedig kizárólagosan az anyagi mechanikus tényezők és hatások erejében, s kimutathatja-e ezt valamikor a tudomány? Ime, ez részleges, konkrét kifejezése azon általános kérdésnek: található-e a természettudomány egységes, anyagi ősokot? A felelet világos: a variáció nem ok, hanem tény, — az általános, korlátlan variáció nem egy ok, hanem végtelen sok tény; e végtelen sok ténynek tulajdonképeni okaiba épúgy, mint egy egyetlennek okaiba nincs belátásunk s nem is lehet; következőleg az okláncolat is mindezen tényekben megszakad s lehetetlenné teszi kimutatni azt, hogy merőben anyagi okok által fejlődtek ki az alakok egyetlen egy őssejtből.

A természeti hatók számát nem lehet összevonni.

A fizikai okok terére állva tehát hiába igyekszünk egy esetleg anyagi ősok fölismeréséhez jutni; a természettudomány anyagi ősokot nem talál, hanem minél feljebb megy, annál inkább megsokszorosodik kezei közt az okok száma. Igy, aki az orgonasíp zengését fölbontja, többféle tényezőre akad, úgymint a hanghullámok bizonyos hosszúságára, sebességére és az ón ruganyosságára, melyek közül a hanghullám hosszúságáról és sebességéről megértem, hogy mi az, míg az ón ruganyossága oly tényező, melyet érteni nem lehet. Vagy gondoljunk a fönt említett levélhullás tüneményére, mely a legbonyolódottabb történések és tényezők tömkelegébe vezet. Minden hatás és jelenség legalább is két tényezőtől függ, *a hatás minőségétől és a tárgy tulajdonságaitól, melyre a hatás irányul;* már pedig a tulajdonságok előttünk teljesen érthetetlen tények, melyekről okszerű ismeretünk nincs; amit tudunk róluk, az arra szorítkozik, hogy mint tényekről szerzünk róluk tapasztalatokat. Azonkívül semmit sem mondhatunk róluk. Hogy a dörzsölés által meleg támad, — hogy az éleny és köneny bizonyos mennyiségei egyesülve folyékony testet adnak, melyet víznek hívunk, — hogy a cseresznyefának piros gyümölcse van, — hogy az állatok fogai szaruállományból vannak, *s minden egyéb, ami a testeket alkotja és sajátságaikat, erőiket képezi, a priori soha meg nem ismerhető; nincs elv, mely megokolhatná a sajátságot, vagy amelyre következtetéseinkben az egyik sajátságról a másikra, támaszkodhatnánk.* Minden amit tudunk az erőkről és a kvalitásokról, azt a tapasz-

talatból tudjuk, ezentúl egy lépést sem tehetünk sem előre sem hátra.

A tapasztalat pedig csak azt mutatja, hogy az egyik jelenség a másik által meghatároztatik és determináltatik, — az, hogy *mikép, hogyan és miért történik ez így és nem máskép*, előttünk mindig ismeretlen marad; ez a kvalitás kerete, abból pedig mi teljesen ki vagyunk zárva. Azonban ha a természet ez oldalától, amennyiben, t. i. kvalitásokból áll, eltekintünk s csak a determinációk sorait visszafelé követjük: ezen fizikai úton sem jövünk el a végső okhoz, így sem találjuk fel az első indítót kézzelfoghatólag. Indulást, kezdetet igenis találunk a fizikai sorokban hátrafelé haladva, de indítót és kezdeményezőt a sorok első tagjául sehol sem lelünk. Oka ennek nem más, mint az, hogy az indító és

Az ősok nem fizikai tényező

kezdeményező nem anyagi tényező, nem fizikai ható, hanem az anyagin túlfekvő, vagyis metafizikai tényező. Aki a világot vizsgálja, úgy tesz mint az, aki egy gépet szemügyre vesz s azt részeire bontja; mit fog az ilyen okvetlenül tapasztalni? Azt, hogy ha még oly praecise érti is a gép szerkezetét: nem találja a szerkezetben a gépépítőt magát; mert ez nem tartozik a géphez, nem képezi a szerkezet rúdját vagy rúgóját vagy csavarját: épúgy kutatván a fizikai világ tényezőit, egymásba fogódzó hatóit: építőjét magát sehol sem találhatjuk meg; ez az alkotó nem képezi a fizis részét, nem fizikai tényező, hanem *metafizikai.*

Honnan tudjuk azt, hogy az ősok nem fizikai, hanem metafizikai tényező (s következőleg, hogy a természettudományokban, melyek a fizist kutatják, Istennek nincs helye, s hogy a természettudósok mint természettudósok az Istenhez nem érhetnek, s róla ezen minőségükben nem nyilatkozhatnak, sőt directe eltekinthetnek minden ilyen Isten-kutatástól, mondván, hogy ez hozzánk nem tartozik), — mondom — honnan tudjuk ezt?

Pozitív és negatív eredmény.

Ezt eddigelé *positive egy metafizikus következtetésből tudjuk*, melynél fogva abból, hogy a létező dolgok *az okság elve alatt állnak a világ létezésének minden időpontjában*, most épúgy, mint minden percben, — azt következtettük, hogy a világon kívül létezik az ok, melyre a hatások és történések általános láncolata visszautal. *Negative* megismertük ezt annak kimutatásából, hogy a fizikai világ keretében a természettudományok ősokot s eo ipso anyagi ősokot nem találnak, de nem is találhatnak; mert a természet alakjai és tényei minden felé leküzdhetlen nehézségeket állítanak út-

jokba, s mert ezen alakokat és tényeket a természettudomány csak tapasztalatilag, de okszerűen sohasem ismerheti meg; azért logice anyagi ősokról sohasem beszélhet. A természettudomány sem anyagi, sem szellemi ősokot nem talál, — s nem is találhat.

Mi pozitivet és konkrétet talál mégis a természettudomány, ha visszafelé halad az okok során?

Mindenütt relatív kezdetet találunk.

Mindenütt kezdetet talál. Azt találja, hogy az ember *nem létezett mindig, hanem lett.* A terciér rétegekben elvesztjük nyomát, és pedig nem azért vesztjük, mert esetleg tán valami katasztrófa megsemmisítette azokat a kövületeket, hanem elvesztjük azért, mert az emberi nem sora egyszerűen ott kezdődik. Eziránt nincs kétség. Igy járunk a szerves lények többi osztályaival is. Egymásután tünedeznek; a tökéletesebbek előbb, a tökéletlenebb később, s végre kivesz mindennemű organizáció nyoma. A paleontológia kimondja, hogy állat és növény egyaránt a földalakulás bizonyos időszakában veszi kezdetét. Volt tehát idő, midőn szerves élet nem volt a földön. *Ez egy természettudományos tény.*

A paleontológia (παλαιός =régi, ὄν = lény) nyomozását átveszi a geológia. Ez azt kérdezi, volt-e a föld mindig? S azon meggyőződésre jut, hogy a földnek csakúgy voltak egymást váltó szakai, mint az élő alakoknak. A föld folyékony, izzó khaoszból való. A csillagászati fizika kiterjesztette ezt a tételt valamennyi égi testre; ezek mind folyékony, izzó állomány voltak s részben most is még azon állapotban vannak. Már most egyrészt nem állíthatjuk azt, hogy az izzó, folyékony állapot az anyag eredeti állapota, másrészt a távol világokban a csillagászat azt találja, hogy az izzó állapotnak van előzménye, ott ugyanis az anyag mint gáz vagy mint köd terjeng az ürben: ezekből azt következtették, hogy az egész mindenség kezdetben mint *ősköd* terült el a térben. A most fennálló naprendszerek kezdete az ősköd. Az ősködig följut a tudomány; minden természetmagyarázat az ősködön kezdődik. *Honnan van ez az ősköd, s mikép kezdődött ez őskődből alakulni a világ?* — arról semmit sem tud. Kezdődött-e az ősköd is, vagy pedig fönnállt öröktől fogva? — azt a természettudomány nem tudja. Minden ami a természettudomány elé kerül, az térben és időben véges; mert csak az tárgya a természettudománynak, ami az észleleten és tapasztalaton alapszik; mi pedig sohasem észlelünk mást, mint ami véges úgy a térben, mint az idő-

ben. *A véges és ideiglenes anyag tehát, ez természettudományos tény.* Aki örök, végtelen anyagot emleget, az nem áll empírikus alapon; aki véges és ideiglenes anyagból kiindul, az empírikus alapon áll. Minden metafizikai spekuláció nélkül, a merő indukció alapján fölállíthatjuk a thézist, hogy az anyag tér és idő szerint mindig határolt.

A természettudomány kerete. «Véges, anyagi világ», ezen kereten belül van a természettudomány. Sohasem mondhatja valaki a természettudomány nevében, hogy az anyag «örök». E fogalmat a természettudomány nem ismeri. Aki e fogalmat és e szót használja, az abban a percben a természettudomány teréről átlép a bölcsészetbe, — lemond a világ fizikai magyarázatáról s egy transzcendentális fogalmat (a véges, anyagi világot meghaladó fogalmat) hoz be magyarázatul. Ha valaki azt mondja, hogy a világ ősoka az Isten, s ha más azt mondja, a világ ősoka az örök anyag, — mindketten megegyeznek abban, hogy a világ magyarázata ezen ponton csak egy transzcendentális, metafizikus fogalom által létesíthető!

II. A dolgok specifikus különbségeiből vont érv.

A világ csupa különböző lény, különböző történés, különböző alak óriás hálózata. Hogy ezek a különböző lények, történések és alakok épen olyanok, és nem másfélék, ennek oka nincs a természeten belül: tehát a világnak oka valami más, a természeten kívül álló tényező.

A kozmológikus érv ezen alakja a természetet összetevői különbözőségének szempontjából veszi vizsgálat alá. Ami különbözőséget a természetben észreveszünk, az mind e három kategóriában talál helyet: különböző testek, különböző történések, különböző alakok. Mi ezen különbözőség oka?

A világ mechanikus s specifikus oldala. Nem arról van most szó, hogy *a természetben minden az oksági elv szerint függ össze,* tehát hogy minden, ami mozog, azért mozog, mert mozgattatik, — hogy minden embernek van apja, s minden növény magból kelt ki, — hogy minden, ami meleg, ez állapotának okát másban bírja, — hogy a levél úgy hull a fáról, amint szükségképen kell neki az előzmények után hullni s máskép nem lehet, — hogy minden állapot külső behatás folytán változik, semmi sem kezd mozogni és semmi sem áll meg, ami mozog, külső ok nélkül, — mondom, nem erről van itt szó. Ez a természetnek me-

chanikus oldala; ez oldalról úgy tekintjük a természetet, mint a hatások nagy hálózatát; csupa ok és okozat, ami végső elemzésben egy első mozgatóra vezet vissza. A kozmológikus érv most tárgyalandó alakja nem *a lények működését, hanem azok tulajdonságait, összetételét, alkatát, meghatározásait, körülvonalozásait veszi szemlélet alá s kérdezi: mi e specifikus különbségek oka.*

A világ csupa konkrét alakból áll: éleny, köneny... s a többi hetven elemből, — azután azok összetételeiből: víz-, szénsav-, levegő-, kő-, földből, — azután specifikus alakkal bíró testekből: jegecek-, növények-, állatokból. Mindezen lények valóságuknak utolsó porcikájáig meg vannak határozva, körül vannak vonalozva elemeik, tömecseik, részecseik szerint, ha specifikus alakkal bírnak, akkor még oldalaik, szögeik, tagjaik, formáik szerint. Minden elemnek és összetételeiknek meg van határozva specifikus súlya, sűrűsége, kémiai rokonsága, halmazállapota, olvadási pontja, viselkedése a hővel, a villanyossággal, delejességgel szemben. Nincs egy szemer sem a nagy világban, melynek ne volna ily specifikációja. Legtökéletesebb ez a specifikus kifejezés azon testekben, melyeknek sajátos külső alakjuk is van, milyenek a jegecek, növények és állatok. Van-e mindezen meghatározásoknak belső, lényeges oka? *Szükséges hatásai-e ezek a meghatározások általános elveknek és potenciáknak,* vagy pedig *egyszerű tények, esetleges valóságok,* melyeknek az anyagban nincs okuk? A metafizikai okoskodás csakúgy, mint a fizikai kutatás azt bizonyítják, hogy a világot alkotó különféleség *nem lényeges,* hanem *esetleges,* nem *szükségesség,* hanem *egyszerű tény,* melynek oka kívül álló tényezőben keresendő.

Mi az oka annak, hogy van arany, van ezüst, van ólom, — mi az oka annak, hogy van hő, van fény, van villanyosság, — mi az oka annak, hogy van lúdvirág, zsálya, tölgy, — kutya, macska, medve? A különbözőség a legszembeszökőbb tény; hogy magyarázzuk ki e tényt? A szerves világ különbözőségét Darwin akarta magyarázni természetes okokból, — hogy mily sikerrel, meglátjuk máshol; de a szervetlen világ különbözősége eddig is s ezután is meg nem magyarázott s meg nem magyarázható tény számba jön.

1. Vegyük fel először az elemeket.

A különböző-ség az elemekben

A kémia most már hetven elemről beszél. Tehát hetven elemi különbségnek kellene okát adni. A priori természetesen okát meg nem találjuk. Miért 70, miért nem 100? A hetven elem egy természettudományos tény. Van-e ennek a ténynek természetes oka? Azt lehetne talán mondani, az elemek csak reánk nézve elemek, magukban véve pedig összetételek, az ősanyag atómjainak összetételei. Jól van ; hát az ősanyag bír-e valamiféle tulajdonságokkal? s miért bír ezekkel és nem másokkal? Ha valaki azt mondja : ez az anyag lényege, hogy épen ezekkel bírjon, annak azt feleljük, hogy ezáltal legföljebb arra volna adva a felelet, hogy a létező anyag miért bírjon ezen tulajdonságokkal, de nem arra, hogy miért létezzék. De hát hisz az sem igaz, hogy az anyag lényegéhez tartozónak mondhatjuk annak minden tulajdonságát ; nem tartozik lényegéhez az, hogy ennyi legyen és nem több, — hogy ily nagy sebességgel bír, — hogy ennyi különálló egyedre van osztva.

Azonban térjünk vissza a föltevéshez, mely szerint az elemek az ősanyag összetételei. Azt kell kérdeznünk, miért van csak ennyi összetétel, miért nincs több? Az összetétel az ősanyag bizonyos arányai szerint eszközöltetik. Csak ezen hetven arány lehetséges? A modern természettudomány a kémiai különbségeket a tömeg és a mozgás különbségeire akarja visszavezetni ; de ha valaki ebbe bele nem egyeznék s a tömeg és a mozgás különbségeit más előzetes kvalitatív különbségek funkcióinak tartja, mindegy : mindkét föltevésben a különbségek a tömeg⟨gel⟩ és a mozgással összefüggnek, s következőleg a tömeg és mozgás meghatározásainak esetleges jellegét viselik. Az elemek egymással csak bizonyos mennyiségben egyesülnek, például ezen arányban 1 : 8 ; vagy 1 : 5, stb. ; egy font köneny nem egyesül hét font élennyel, hanem nyolccal ; így van ez minden elemnél. Kérdés : miért? A fönnálló arányok közt állhatna sok más, például: $1 : 6\frac{1}{4}$; $2 : 5$; $3 : 4^1/_5$; miért nem léteznek ily elemek, melyek ezen arányokban egyesülnének s következőleg egész más tulajdonságokkal bírnának, szóval más elemek volnának. Hány ily arány lehetséges a most fönnállókon kívül? hányat lehetne közbeszúrni? A fönnállók kiválasztatása annyi lehetséges közül természeti tény ; mi az oka?

Azt lehetne ellenvetni : *léteztek mindezen arányok a valóságban, de azután a körülményekhez alkalmazkodtak; az*

alkalmazkodók megmaradtak, a többi megszűnt lenni s másba ment át.

Mindezen ellenvetések egy közös hibában szenvednek, abban t. i., hogy azáltal igyekeznek egy tényt kimagyarázni, hogy más ténytől teszik függővé, de ezáltal nem adják okát, hanem csak hátrább tolják az okot. Igy, aki azt mondja, hogy az anyag (épen ezen és nem más) tulajdonságainak oka az anyag lényege: a létező tulajdonságok okát a lényegre szorítja vissza; de magának a létező lényegnek, hogy miért épen ilyen és nem más, természetesen hiányzik az oka. Épen így, aki azt mondja, hogy az ősanyag sok más lehetséges arányban létezett a valóságban, de azután a körülmények miatt ezen kombinációk közül némelyek megmaradhattak, mások eltűntek: *a létező és az eltűnő arányok okát a körülményekbe fekteti. Hát a körülmények honnan?* Mi határozta meg azokat, hogy ilyenek legyenek és nem mások? Ha mások volnának, akkor az éleny, légeny stb. elem helyett, vagyis az ősanyagnak most fönnálló, a körülményekhez alkalmazkodott ezen arányai helyett, az eltűnt arányok léteznének; ezek az eltűnt arányok más elemeket adnának; más elemekből más világ állna elő. Lám, mily esetleges a fönnálló hetven elem!

Az anyag lényege nem oka az ő létének.

2. A hetven elem különböző összetételei adják a fönnálló világot.

a) Az atómok a végtelen térben végtelen sok lehetséges kombinációkat képezhetnének, — vagy szerteszéjjel hullhatnának; miért képezik ezeket *itt és most?*

b) A tapasztalat azt mondja, hogy az elemek nagyrésze a természetben csak mint összetétel szerepel. *Az összetételektől függ a világ alakja.* Ha a levegő élenye más kombinációkba lépne, például a természetben létező könennyel egyesülne, akkor a levegő az életre alkalmatlanná válnék, másrészt a víz a szárazföldet ellepné. Csak ha az éleny egy része folyton a levegőben marad s a levegőből a szénsavba, s a szénsavból a levegőbe lép át, csak akkor lehetséges az élet. Ezt kell mondanunk mindenegyes elemről s annak kombinációiról. Számtalan sok lehetséges összetétel van s minden egyes összetételben a számtalan sok lehetséges mennyiségi arány közül léteznek a jelenlegi világot alkotó elemek és tömegek. Hogy ezek az összetételek s azoknak arányos tömegei megvalósuljanak, ahhoz beláthatlan sok, különféle föltét és körülmény kellett, amint most is a mesterséges

összetevésnél, mely a laboratóriumban megy végbe, s a természetesnél is, mely például a szervezetekben történik, minden — a körülményektől és a szükséges föltételektől függ. Ezen körülmények nélkül nincs kémiai összetétel. Már pedig e körülmények esetlegesek, meghatározásuk mástól függ. A laboratóriumban a vegyésztől függ, a természetben más tényezőktől, például a szervezetektől. *Hogy az elemek a jelenleg fönnálló világgá egyesüljenek, ahhoz szükség volt, hogy a vegyületek létesülését eszközlő körülményekben ez a világrend már predeterminálva legyen.* Bármennyire menjünk is visszafelé, sohasem szabadulunk e követelményektől ; a kérdés mindig sarkunkban van : *honnan az esetleges föltételek és következmények?*

3. Az összetételek fölött állnak a sajátos alakkal bíró testek.

A testek skáláján fölfelé haladva, azon régióba lépünk, ahol minden testnek sajátos alakja is van. Belső alakja és külső alakja. Belső alakja alatt értjük a tömecsek elhelyezését, a sejtek, szervek alkatát és viszonyát ; — külső alak alatt a tömegek sajátos körvonalait. Honnan a szerves egyedek ezen alakjai? Az ősnemzésről itt nem szólunk. Sőt meg is engedjük, hogy van ősnemzés. A kérdés, mely minket érdekel, *az alakok ezen meghatározott sorait és szisztemáját kutatja:* honnan vannak ép ezen alakok? Hogyan képződtek a széneny (C), köneny (H), éleny (O), légeny (N) tömegeiből a szervezetek, — ha úgy tetszik, akár az ősnemzés által is — vagyis, hogyan épül kőből, mészből és homokból ház? Erre azt felelik : «*mechanikus erők által*»; mindenesetre ; de az nem elég ; az is kell hozzá, hogy ki legyen szabva, mennyi, milyen mechanikus erő lépjen fel, mily sorban, — mely helyen, — vagyis kellenek külső meghatározások ; ha ezek megvannak, a többit elvégzi a mechanikus erő. Ugyanezt kell mondanunk az elemeknek szervezetekké való egyesüléséről ; meg kell határozva lenni a mennyiségnek, rendnek, egymásutánnak, az egyesülés külső föltételeinek. Lehetségesek-e, föltalálhatók-e ezen külső meghatározások az anyagi szervezeten kívül is? — arról a tudomány semmit sem tud ; de mindenesetre e meghatározások a laboratóriumban csak úgy kellenek, mint az élő szervezetekben. Honnan veszik ezek magukat?

Az ősnemzésben is kellenének pozitív meghatározások.

Annyi bizonyos, hogy az anyag azon meghatározásai, melyek *a föltételesen megengedett ősnemzés megindításához*

szükségesek voltak, az anyag lényegéből le nem vonhatók; világosan belátjuk, hogy az anyagnak nem kellett szükségképen úgy összevetődnie, hogy az ősnemzés föltételeit megadja; az anyag kombinációinak volt sok más lehetséges útja; ha már most valóban ezt az utat, az ősnemzés útját követte, — miután mindent, amit tesz, oksági meghatározás erejében tesz, — rá volt szorítva külső meghatározások által.

Az ősnemzés csak fokozza a pozitív meghatározások szükségét.

Újra ismétlem s ezt valóban legfontosabbnak tartom: *a természetmagyarázat azáltal, hogy visszanyúl előbbi okokra, nem küszöböl ki egyetlen okot sem, mely a mai természetben szerepel; hanem csak összeszorítja, egyre viszi vissza mindazt, ami a későbbi stádiumokban külön áll. Ebben az egy okban, ebben az egy tényezőben, melyet az alak vagy az egész szerves világ kezdetének mond, benn kell foglaltatnia mindazon hatásoknak, melyek időfolytával az alakok kifejtésében föllépnek.* Ha a szervezetek az anyagból ősnemzés által eredtek: akkor az anyagnak magában kell foglalnia az okok azon szétbonthatlan gombolyagát, melyet a kész szervezet manap önmagán felmutat. Mert ezek az okok, melyek most külön-külön működnek, azáltal álltak elő, hogy az ősnemzés látszatra egyszerű történése sok hatásra, különféle működésre oszlott, egyszóval kifejlett. Az eredeti okban és körülményekben minden bennvolt már, ami később belőlük kifejlett.

Hiába magyarázzuk az organikus alakokat a szervetlen anyagból; az nem magyarázat; mert nem küszöbölünk ki hatókat s nem egyszerűsítjük a folyamatot; hiszen minden meghatározást, melyet a szervezet fejlődése korában és kifejlett állapotában feltüntet, bele kell fektetnünk abba a szervetlen anyagba is mint okba, hogy belőle azután az ősnemzés által az a szervezet előállhasson. Ha valaki tehát a szervetlen anyagról mondja, hogy a világ bizonyos korában kifejlett belőle a szerves élet, ezzel csak annyit mond, hogy a világ nagy szerkezete már úgy volt elrendezve, hogy a szerves alak előállhasson. S mit nyertünk ezzel? Kimutattuk-e, *hogy a szerves alak keletkezéséhez megkívántatott föltételek az anyag lényegéből szükségképen folynak?* Ha pedig ezt ki nem mutattuk, mit magyaráztunk?

Az ősnemzés nem folyik az anyag lényegétől.

A skolasztikusok nem ellenezték az ősnemzést, pedig ugyan nem voltak materialisták. Azon állatoknál, melyek rothadt anyagokból vagy nedves földből származnak, — szerintük — a nemzés körülményeit az égi testek befolyása pótolja. Szent Ágoston magyarázata szerint a teremtő Isten a

földbe, a vízbe bizonyos erőt, bizonyos potenciát, dispoziciót rejtett, melyből a növények és alsóbb állatok kifejlődtek. *A potencia, a dispozició nélkülözhetlen minden hipothézisben; modern nyelven szólva: ezek volnának az egyesüléshez megkívántatott külső körülmények.* Isten ugyanis úgy rendezte a föld fejlődését, hogy a fejlődés bizonyos szakában az organizmusok eredéséhez szükséges föltételek előálltak. Ezen fölfogásban a külső meghatározások, a föltételek, a körülmények az anyagon kívül álló rendezőre utalnak. Ezen értelemben egyetért Szent Ágostonnal Wigand A. «Der Darwinismus und die Naturforschung Newtons und Cuvier's» című kitűnő művében.

«Azon föltételek, melyek közt a szervetlen elemek a bennük lakó erők folytán organizmussá egyesülhetnek, nem lelhetők fel a magára hagyott anyagban, hanem bolygónknak kezdettől fogva sajátosan rendezett kifejlésében. Amennyiben ez a fejlődő, nagy egyedet képező föld (Erdindividuum) bírta egykor az organizmusok keletkezéséhez szükséges föltételeket, mondhatni az organizmusok anyjának, mint ahogy az anyanövényt mondhatni a csíra keletkezési földjének. Valamint ugyanis az anyanövény semmi más, mint az anyagnak egy darabja, de oly darabja, melyben az anyagi erők, elemek és folyamatok úgy vannak rendezve, hogy belőlük a csíra előálljon: úgy bírtak az elemek is — a föld fejlődésének valamely szakában — oly meghatározott egyesülési iránnyal és morfológikus sorakozással, hogy organizmust képezhettek. Mindenütt, hol sejtek keletkeznek, *két tényező* szerepel: az *anyag* és egy egyedi tényező, t. i. *az anyai szervezet,* mely az anyagot hatalmába keríti és szervezetté alakítja; — nincs tehát jogunk az ősnemzésnél *ezt a másik faktort* mellőzni egyszerűen azért, mert anyai szervezetről akkor szó nem lehetett, hanem kell helyette valami más egyenértékű tényezőt gondolnunk, melyet az elemek rendjében s alkalmas meghatározásaiban találunk. Az ősnemzés azon felfogása, mely szerint a szervezetek oka merőben az elemek sajátságaiban keresendő, — s hogy a szervezeteket az elemek ismert tulajdonságaiból meg lehet magyarázni, teljesen alaptalan. A szervesnek a szervetlenből való kimagyarázása elvi lehetetlenség, és pedig azért, mert az organizmus okát csak az anyag tulajdonságaiban keresi, s az anyag láncolatára, mely az elemek alkalmas mozgásainak föltétele, ügyet nem vet». II. köt. 141. l.

Minden specifikus alak egy *sokféleképen határolt tény,*

melynek meghatározásait nem lehet levonni valami általános képletből; ha már egyszer létezik, akkor a mechanikus szükségesség és okság törvénye alatt áll, de hogy létezzék, s hogy ilyen meg olyan legyen, az nem szükségesség, az merő tény!

4. A természetnek ezen jellegét hordja magán az egész világszerkezet.

A bolygók a nap körül forognak. Forgásuk törvényeinek Kepler és Newton a legtökéletesebb számtani és fizikai kifejezést adták. Távolságaik és sebességük viszonyaiból kitűnt, hogy az általános nehézkedés törvényei alá esnek. Mit magyaráztunk meg ezáltal a nagy világszerkezetből? Fölvettük a világszerkezetet mint tényt, melyet készen találunk minden meghatározásaival együtt, s kimutattuk, hogy *mily törvények alatt áll mozgása.* De a mozgás csak funkciója a meghatározásoknak: a tömegnek, sebességnek, iránynak, pályának; ha a meghatározások változnak, a mozgás is változik. A törvény nem változik, de a tény változik. A meghatározások ugyanis nem állnak a mechanikus törvények alatt; azokat nem lehet semminemű törvényből kimagyarázni; azok egyszerű tények. Két fontnyi nehéz tárgy úgy vonzatik, mint 100 fontnyi. A körben forgó test ugyanazon törvény alatt áll, mely a kerülékben és parabolában szerepel. A víz úgy vonzatik, mint a hegy, mint az erdő, mint a város, — egy homokrakás épen úgy, mint a gótikus dóm. A törvény egy, — de hogy mi áll a törvény alatt, azt a törvényből nem értjük meg; azt nem a törvény, nem a természet mechanikus oldala határozza meg, hanem más, nem mechanikus okoktól függő tényező.

A mechanikus okok nem magyarázzák a következőket:

a) *Honnan van az, hogy az anyag gázállapotban vagy mint ősköd létezett?* Az ősködről mondhatni, hogy naponként közelebb érünk valóságos létezésének elfogadásához; de honnan az ősköd ténye? A természettudomány nem bírja okát adni.* A természettudomány csak a mechanizmust magyarázza.

* «Wenn die Materie der Körper unsers Sonnensystems in der Urzeit sich in einem gasförmigen Zustande befunden hat, so fragen wir uns, wodurch dies möglich war. Die Hauptmasse dieser Materie ist ja bei gewöhnlicher Temperatur fest und geht erst bei den höchsten uns bekannten Hitzegraden in den flüssigen Zustand über. Es ist ganz undenkbar, dass jemals eine Temperatur geherrscht habe, welche das Gestein zu Gas verflüchtigte. Wo wäre diese Wärme hingekommen, wenn der ganze Himmelsraum damit erfüllt war? Und wie hätte sie sich zusammenhäufen können, wenn es nur eine lokale, den Raum

b) *Miért terjeszkedett ki az ősköd ily nagy s nem nagyobb térben? Miért itt és nem centillió mérfölddel feljebb a «Lyra» irányában?*

c) *Miért képződtek sűrűsödési központok? miért ennyi és nem több?*

d) *Miért vetődtek ép a föld sűrűsödési központja köré ezek a sokféle elemek? miért ép ezen arányban, mely lehetségessé teszi a föld fejlődését?*

e) *Honnan a körben való mozgás?* Hogy körben való mozgás létesüljön az általános vonzáson kívül, mely a központ felé hat, szükséges egy, az érintő irányában ható lökést is elfogadni. Ezen érintői erő nem folyik az anyag mivoltából; az érintői erő nem más, mint *egyszerű tény.* Meglehet, hogy valaki a bolygókat kergető, érintői lökést az ősköd saját tengelye körül való forgásából akarná magyarázni; előbb azonban felelnie kell azon kérdésre, *honnan az ősköd rotációja?*

f) Ha a rotációt ki lehetne magyarázni az anyag őserőiből, vagyis a minden részecsben székelő *vonzó* és *taszító* erőkből (ezeket veszi fel Kant az anyag lényeges erőinek; miért ! nem lehet az anyag nélkülök?), *honnan van az, hogy az egész tömeg ugyanazon irányban forgott?* Hiszen a részecs vonzó- és taszítóereje nem adja okát annak, hogy valamennyi egy irányban forogjon tengelye körül; foroghatott egy részük úgy, mint most a bolygók, nyugatról keletre, más részük keletről nyugatra; azonban ez nem történt; valamennyi bolygó nyugatról keletre fordul, s következőleg a föltételes ősköd is egész tömegében ezt az irányt bírta; *miért nem bírta az ellenkezőt? Vagy miért nem fordult egy része így, más része úgy? Ez is egy tény;* ennek nincs oka az anyagban.

Mások a rotációt úgy magyarázzák, hogy nem vesznek fel eredetileg egy ősköd-golyót, hanem sokat; ezekről fölteszik, hogy a központi ködgomoly felé esnek, s mivel föl nem tehető, hogy mindannyian egyenesen a központ irányában estek a gomolyra, lökéseik által a tömeget forgásba hozták. Azt is mondják, hogy nem szükséges épen föltennünk, hogy a forgó őstömegtől gyűrűk váltak el, melyek azután szétszakadtak s golyókká tömörültek, hanem magában az őstömegben fölvehetünk *egyes sűrűsödési központokat,* melyek

unsers Sonnensystems erfüllende Hitze war. Überdem hat ja die Wärmebildung, die uns bekannt ist, erst mit der Zusammenballung der ursprünglich zerstreuten Materie begonnen». Nägeli: Mechanisch-physiologische Theorie der Abstammungslehre. München und Leipzig, 1884. 620. l.

köré gyülekezett a szomszédos anyag. Bármily alakba öntse is a nehézségek elkerülése végett a tudomány Laplace kozmogónikus elméletét, a mechanikus korlátokat sehol át nem lépi: *a tömeg mennyisége, minősége, homogeneitása vagy különbözősége, — a tömegek távolsága, — a sűrűsödési központok s azok száma*, ezek mind *tények, adatok;* kell adva lenni sok tényezőnek, csak aztán lép föl intézőleg köztük és rajtuk a mechanika.

g) *Honnan a bolygók kerülékes pályája, mely a körhöz közel áll?* Miért nem vettek más utat: hyperbolát vagy parabolát vagy messze elnyúló kerüléket?

h) *Honnan a föld tengelyének célszerű elhajlása*, mely az évszakok különbségeinek oka?

Aki csak a mechanikus mozgás törvényeit keresi, mint Kepler és Newton, az sikert arat; veszi a fönnálló testeket, távolságokat, sebességeket, s precíz, számtani kifejezésre hozza a mechanikus történést. De aki magát a *testet, mozgását, irányát, tengelyének elhajlását, sebességét, nagyságát, sűrűségét, a testek számát és egymástól távolát meg akarja okolni:* annak létező s mechanice meg nem okolható adatokat kell föltételeznie. Ha mást nem, legalább az ősköd mennyiségét, szétömlését, a sűrűsödési centrumok számát és azok egymástóli távolát, — ezeket mint adott tényezőket kell tekintenie: különben nem mozdulhat egy tapodtat sem. *Honnan ez adatok?* Ha azt mondja, hogy ép ez az ősanyag lényege, hogy ily adatokban lépjen föl, nem tesz mást, mint hogy az adatok kontingenciáját az ősanyagba mint okba veti vissza; de hiába, mert ha ezek az adatok nem léteznek szükségképen: akkor az a lényeg is, melyből az adatok mint sajátságok folynak, sem fog létezni szükségképen. Ha az adatokról nincs kimutatva, hogy szükségesek: akkor azok oka is csak kontigens. Vagy hát nyertünk-e azáltal valamit, ha mondjuk, hogy az ősanyag lényegéhez tartozik, hogy billió és centillió kilogramm súlya legyen? Ha az ősanyagnak ilyen lényege van, akkor maga ez a lényeg nem szükséges, mert épúgy lehetne több vagy kevesebb súlyú más anyag. Vagy ha mondjuk, hogy lényegéhez tartozik ennyi meg ennyi mozgási erély: akkor is ez az ősanyag nem szükséges, mert lehetne más nagyobb vagy kisebb sebességgel bíró ősköd. Ami véges, az mindig határozásokat szenvedett, melyek nem erednek lényegéből. Azért logice jól teszik, hogy az anyagot végtelennek mondják. De mi köze a végtelen anyagnak ahhoz, hogy a nap 1,409.725-ször oly nagy mint a föld, s hogy 25 nap alatt fordul meg

A morfológia tények ki nem magyarázhatók.

Az anyag lényege nem ok a morfológia tényeknek.

tengelye körül? Mi köze van a végtelen ősködnek ahhoz, hogy a legközelebbi sűrűsödési centrum, melyből azután a Merkur bolygó alakult, nyolc millió mérföldnyire van a naptól, — hogy átmérője 670 mérföld, míg a földé 1720 stb. stb? Ezek mind adatok, melyeken túl nincs fizikai vagy mechanikai magyarázat. Mi köze a végtelen anyagnak ahhoz, hogy a bolygók másodpercenként 30 vagy 40 vagy 100 kilométernyi sebességgel mozognak? Mi csak törvényeiket ismerjük; minden egyéb pozitív meghatározásra áll az, amit Newton mond a mozgásról: «*Hi omnes motus regulares originem non habent ex causis mechanicis*». De hát nem képződött-e minden mechanikus szükségességgel az ősködből, mint azt Kant, Laplace, Braun magyarázzák? Igenis, minden mechanikai szükségességgel képződött és alakult, de természetesen az *adott tömegek és azok tulajdonságainak alapján.* Ezek voltak az okai az egész okszerű kifejlődésnek. *A szükségszerű kifejlődés megint csak pozitív adatokból indul ki.*

Most már összefoglalhatjuk mindazt, amit a lények, történések és alakok kontingenciájáról mondtunk. Mindenütt ugyanazon eredményre bukkanunk.

Összegezés. Kezdve az elemeken, az összetett testeken és alakokon át, föl a kozmosz óriás szerkezetéig, minden meghatározás, tulajdonság, mennyiség és szám nem más, mint *merő tény.* Sem a kémiai, sem a morfológiai elemzés nem bírja levezetni a lények és alakok egyetlenegy kvalitását és meghatározását az anyagból. Az összetételekben nemcsak azt nem tudjuk, hogy *mily módon* történik az egyesülés, de azt sem, *hogy miért ily föltételek és körülmények közt. Minden egyesülés nem más, mint merő tény.* Miért van a fának ily alakja, miért ily levele? Lehet-e az alakot az elemek kémizmusából levezetni és életét a kémizmusból és az alakból? *Csupa tény!* Lehet-e az állatot a növényből megérteni, — s a növényt a jegecből? s ismét lehet-e a cserfát megérteni a földi eperből s az oroszlánt a csigából? *Mind merő tények.* Igaz, hogy mind anyagból állnak s hogy az az anyag minden alakban a mechanikai szükség útján jár; de az anyagnak ilyen alakká való egyesülése, — a kvalitás, — a fokok különbözősége, — ezek azon tények, «quae non habent originem ex causis mechanicis».

Tehát arra, hogy a természetben a lények ezen rangfokozatát látjuk, t. i. *kémiai elem, kémiai vegyület, jegec, növény, állat,* — s mindenegyes rangfokozatban a lények és alakok beláthatlan különbözőségét, — arra mondom, mechanikus okot sohasem fogunk találni; — sajátos lényüknek

oka rejtve lesz előttünk mint természettudósok előtt. Olyan képlet nincs, mely által az ősanyagból levezethetnők a természet konkrét lényeit. Szóval a föld, a nap, minden növény, jegec és állat, minden kémiai elem *külső föltételek által meghatározott természeti lények.**

Méltán ismételhetjük ezek után a kozmológikus érv ezen második alakját:

A világ csupa különböző lény, különböző történés, különböző alak óriás hálozata. Hogy ezek a különböző lények, történések és alakok épen ilyenek, amilyenek valóban s nem másfélék, ennek oka nincs a természeten belül; tehát a világnak oka valami más, a természeten kívül álló tényező.

III. A kozmológiai érvek nemcsak alakító, de teremtő ősokot bizonyítanak.

Az eddig kifejtett két kozmológikus érv az anyagot kétféle meghatározás alatt tűntette fel; *az első* bemutatta a természetet mint a mechanikus hatások beláthatlan hálózatát, melyben minden ok és okozat szerint függ össze; *a második* bemutatta ugyanazt a természetet mint különböző, esetékes formák összeségét, melyeknek okát nem találni az anyagban.

De hát bizonyítják-e ezen érvek, hogy maga az anyag, mely ezen meghatározások, *ezen formák alatt áll*, hogy mondom, az anyag maga az ő állagában esetékes *valami?* Mert hisz a működésben és a formákban lehet helye oly meghatáro-

* «Vergessen wir nicht, was in allen Gebieten des Seins unbegreiflich und unerforschlich bleiben wird. Wenn wir auch Schritt für Schritt einen Prozess oder eine Lebensbewegung verfolgen und denselben durch absolut giltige Gesetze fixiren können, so bleibt uns doch der *ursächliche Grund* ... verborgen. Woher kam der Anstoss, der die Weltkörper kreisen macht? woher der Antrieb, der Sauerstoff zu Wasser, die Elemente der Luft und des Wassers zu organischen Substanzen verbindet? woher das Bestreben dieser Stoffe, sich zu Zellen, zu Pflanzen und Tieren zu organisieren? Wir sind hier absolut gezwungen, zu einer unserer Erkentnis unerreichbaren (!) Kraft unsere Zuflucht zu nehmen. Sie wohnt in jeder Erscheinung der organischen und unorganischen Natur und ist, wenn sie auch in jeder einzelnen eigentümliche Resultate zu Tage fördert, doch die nämliche. Es ist die wahrhaft lebendig machende Kraft, welche über allen Kräften thront, die Quelle aller Bewegungen ist, alle Gesetze beherrscht; es ist das uns überall unbegreifliche Warum, während unserem beschränkten Auge nur das Wie zugänglich ist, — der unerforschliche erste Grund, von dem Alles ausgeht». Nägeli: System. Übersicht d. Erschein. im Pflanzenreich. 1853. p. 60.

zásnak, mely külről jön ; de a meghatározásokat magába felvevő anyag, meglehet, hogy nem esetékes.

A filozófia kibúvója.

Ez az ellenvetés megegyez Kant nehézségével, melyet főleg a célszerűségből kiinduló érvek ellen emel ; amennyiben mi szerinte ezen és hasonló érvekben csak az anyag «rendezőjére» és nem «teremtőjére» következtethetünk. Abból például, hogy az anyag annyi számtalan alakban, annyi különbségben fordul elő, *nem lehet azt következtetni, hogy az anyagot az Isten teremtette,* hanem csak azt, hogy az Isten *az ősanyagot először hetven elemmé, azután ezeket összetételekké, az összetételeket jegecekké, növényekké, állatokká formálta.* Hogy honnan veszi magát az anyag, azt érvünk világánál meg nem tudjuk. Kant kifogása valóban az Isten létének bizonyítása ellen irányul ; mert csak *aki teremt, az valóságos Isten:* — ha mi csak azt bírnók bizonyítani, hogy az Isten a tőle független s nem tudni honnan s hogyan lett anyagot rendezte : akkor ugyan nem bizonyítanók a *szellemi ősoknak,* a valóságos Istennek létét.

A kozmológikus érvet Kant nehézsége meg nem ingatja, hanem inkább alkalmul szolgál, hogy mélyeibe hatolhassunk s hogy egy absztrakt fogalmat, az «anyagot» s a vele párhuzamos «erőt», éles kritika alá fogjunk ; mert ezen absztrakciók kínozzák édesanyjukat, az emberi észt legkegyetlenebbül, s bolonddá tartják őt legkomolyabb törekvéseiben. A tudósok folyton ezzel a két szóval: «anyag» és «erő» dobálódznak, a pantheizmus mint bevehetlen, ősi sáncai közé vonul mögéjük, s még a materialista természettudomány is egyre szeret rájuk támaszkodni.

A kérdés az : minő rendező Istent mutat be a kozmológikus érv?

Szerintünk a levegő, a szivárvány, a kutya, a homok, a csillagok, a folyók, a föld, a füst, a szénsav, az éleny — csupa kontingens lény, az ősanyag bizonyos kombinációja. Helyén lesz talán, ha megjegyzem, hogy a tudósok szeretnek manapság az elemeken túl fekvő ősanyagot fölvenni, mely a mi földünkön eredeti állapotában ismeretlen, de talán még a távoli «csillagköd» anyagával azonos. Nekünk nincs okunk e föltevést elvetnünk ; meglehet, hogy a mi «elemeink» összetételei valami ősanyagnak ; vannak, kik a két villanyosságot emlegetik ősanyagul. — Végső elemzésben tehát erre az ősanyagra bukkannánk. Kant itt azt mondja : érvetek ennél az ősanyagnál kezdődik, s így annak eredetét, a tulajdonképeni teremtést nem érinti. De hát hogyan is kezdődik az az érvelés az ősanyagnál? Érvünk abból indul ki, hogy minden anyagi

s mondhatni — amit mi nem érintettünk — minden véges szellemi lény magán viseli a kontigencia jellegét. Nincs apriori képlet vagy törvény vagy elv, melyből a konkrét lények meghatározásait le lehetne hozni. A konkrét lények *merő lények,* melyeknek természetes, hogy van okuk, de nincs önmagukban, hanem rajtuk kívül fekvő tényezőben. Világos tehát, hogy ez az argumentáció minden konkrét lényre illik, amely nem szükséges ; s ha illik minden konkrét lényre, hol kezdődik majd alkalmazása? Mi az az «ősanyag»? Nincsenek-e erői, tulajdonságai, nincs-e sűrűsége, rezgési gyorsasága, nincs-e semminemű *kémiai és morfológiai meghatározása?* Hogyne volna ; hiszen anyagi valóság- s valamennyi meghatározásnak és «praedicatum»-nak hordozója. Az az ősanyag is *egy specifikus lény, véges, korlátolt, meghatározott.* Hogy miféle tulajdonságai vannak, azt nem tudom ; de hogy nem létezik tulajdonságok nékül, azt a konkrét lét fogalmából következtetjük. Ezek a tulajdonságok nem szükségesek, már csak azért is, mert korlátoltak és végesek. Ki szabta meg tehát az «ősanyag» lényegét? *Ki adott neki létet? ilyet, itt, ekkor ily mennyiségben stb. stb.?*

Az ősanyag épúgy kíván teremtőt, mint az összetett anyag rendezőt.

Mit művel az ellenvetés? A valóságos világból elvonja az ősanyag» fogalmát, s ezzel a merő absztrakcióval, *mely nem tartalmaz más fogalmi jegyet,* mint ezt, hogy minden részecskéje mozgásba hozható s viszonyba léphet szám, súly, hely szerint mással, begyőzi, hogy ezt az «ősanyagot» az Isten rendezi világgá, hogy csak a rendezés által lép a valóságba az éleny, a köneny, a víz, a kő, a tűz stb. De az «ősanyag» nem absztrakció, az «ősanyag» való, konkrét lény, — lehet róla elmondani «quid, quale, quantum» : tehát magában véve nem kezdet, hanem más által meghatározott valóság. Aki meghatározta ennek a végső elemi valóságnak tulajdonságait : az adott neki létet is. Mert amint nem lehet mennyiséget adni milyenség nélkül, vagyis nem lehet egy fontot adni *mint fontot,* hanem igen font húst vagy vasat vagy követ vagy vizet vagy levegőt : úgy nem lehet adni *mennyiséget és milyenséget in concreto valóságos lét nélkül.* Adni, meghatározni a végső elem milyenségét és mennyiségét, — ez annyit jelent, mint adni és meghatározni létét is. Már pedig a végső s tulajdonképeni «elem», az «ősanyag» meghatározásokkal bír, mert konkrét valóság ; tehát aki e meghatározásokat adta, az ugyanaz által adott neki létet is. Az «ősanyagot» teremteni kellett. Isten a teremtője.

Aki meghatározza az első tulajdonságokat : az adja a létet is.

Hogy Isten az anyagot valóban teremtette, azt abból

bizonyítjuk, hogy az anyag mindig egy konkrét valóság, s nem létezik az az általános «anyag és erő», melyet a pantheizmus, a materializmus s minden egyéb helytelen bölcseleti rendszer mindannyiszor az első csatasorba állít. Szerintük az «anyag» valami «Weltsubstanz», mely érintetlen s változatlan fönségben és szükségességben rejlik az empirikus világ mögött. Nem fér hozzá a tünemények és történések változékonysága; «das im ewigen Wechsel der Erscheinungen sich gleichbleibende Universum», — ezzel ütnek el mindent. Az anyagból gyúrhat valaki más alakokat, de az anyag maga — legalább is egy második isten, — örök, szükséges, végtelen.

Első tekintetre világos, hogy ez az általános «anyag» és «erő» semmi más, mint egy absztrakció, — ens rationis; nem reális elv, melynek léte van a tárgyi rendben, hanem egy ens rationis, mely csak a fogalmak világában létezik. S ami első tekintetre világos, azt a tudományos kutatás lépten-nyomon bizonyítja. Az «anyagot» elleneink úgy léptetik föl, mint általános, előbb is létezett, s a valóságos világ tényeitől független valamit. A világban, mint kimutattam, *csupa sajátosan körvonalozott, specifikált és egyedeket alkotó lények vannak, s más anyag nem létezik.* Tulajdonságairól semmit sem tudunk, csak azt, amit ezeken a konkrét valóságokon tapasztalunk. Az atómok is valóságos, specifikus testek; arról az állítólagos «általános anyagról» semminemű felvilágosítással nem szolgálnak, nem is szolgálhatnak, mert az atómokat mi csináljuk hipothéziseink által, fölruházzuk őket azon sajátságokkal, melyeket az empirikus anyagon tapasztaltunk, azután konstruáljuk belőlük — ismét hypothetice — a tapasztalatból jól ismert testet. Nem mondom én, hogy az atómok a valóságban nem léteznek, — tudom, hogy nincs manapság jelentékeny természettudós, aki az atómok létéről kételkednék; de azért mégis csak tudnunk kell, hogy hányadán állunk az atomizmussal. Az atomizmus egy hipothézis, melyben könnyen kezelhető kifejezésre hozzuk a kémiai és fizikai tényeket, melyeknek megfejtését keressük, — semmivel se több. Fölvilágosítást az «anyag» lényegéről nem ad.

Általános anyag és erő seholsem létezik.

Tegyük föl már most a kérdést: *micsoda a valóságos világ?*

a) *Csupa individuális alak,* melyek szűkebb vagy tágabb köröket képeznek rokonsági jellegeik szerint s összeségükben egy nagy összefüggő rendszert. *Ami általános, az nem létezik a valóságban.* Nincs általános anyag, általános erő, általános hatás. Csak ami valóságos, az hat; — az pedig mind külön-

külön áll magában. A valóság tehát csupa sokaság és különbözőség, egységes törvények alatt.

b) *Csupa konkrét erő,* általános erők nincsenek. Anyagi erőt anyagon kívül nem ismerünk ; sőt többet mondok, mi általában véve semmi erőt sem ismerünk, mi azt se tudjuk, hogy mi az erő. Ez a fogalom «*erő*» tulajdonképen csak egy más kifejezése a *hatás tényének.* A hatás okát erőnek hívjuk ; a hatást látjuk, az erőt nem látjuk, az erőről magáról tehát nem is tudhatunk semmit, csak amit a hatásból belefektetünk. Nem lehet az erőt az anyagban oly módon képzelnünk, mint egy dugványt, melyet a földbe szúrunk ; jól mondja Wigand, hogy akkor nagyjából csak azt tennők, mit a mithológia, midőn minden fába, szirtbe, forrásba egy-egy nimfát képzelt, — ható, éltető elem gyanánt.

Általános erők nem léteznek. Nincs általános vonzás, általános villamosság, általános meleg, — mely mint mindmegannyi folyam rendelkezésre készen áll az «általános anyag» zsilipei mögött s majd itt, majd ott ömlik kisebb-nagyobb mérvben s hoz változatot az egyforma «anyagba». Hanem igenis léteznek *általános törvények,* melyek szerint a minden testben különálló, *konkrét erők* hatnak. Nincs általános vonzás, hanem minden testnek megvan a maga specifikus súlya ; — nincs általános meleg, hanem minden testben sajátszerű meghatározásban lép föl az a tünemény, melyet mi az elvont «hő» vagy «meleg» szóval jelzünk. Nincsenek általános halmazállapotok, «szilárd, folyékony és légnemű» testek, hanem csak valóságos, külön-külön álló, specifice meghatározott testek : a szén, a trachit, — a víz, az olaj, — a levegő, a szénsav. S következőleg nincs egyetlen atóm sem, mely ne volna minden tekintetben konkrét tulajdonságok által precizírozva. Tehát midőn mi a hőről vagy a villamosságról beszélünk, midőn törvényeket formulázunk, nyilvánvaló, hogy absztrakciókkal van dolgunk. Az absztrakció pedig természetesen másodrendű jelentőséggel bír ; *az elsőrendű, a mérvadó, a döntő az maga az empírikus tény, az egyénileg és fajilag kidomborított jelleg.*

Mi következik már most ebből? Az, hogy a természetről s annak ősokáról okoskodván, ne hozakodjunk elő «általános anyaggal és erővel», mely csak absztrakció, hanem maradjunk meg a valóságoknál. Amit ezekről bebizonyítunk, az áll minden anyagra és erőre. Ha tehát a valóságokra rábizonyítottuk, hogy meghatározásaik egy kívül álló okot követelnek, nem üthetjük el ezt a bizonyítást azzal, hogy az

egyes lények igenis követelik a konkrét meghatározást, de az általános anyag az nem követeli. Igaz, nem követeli, de miért? Nem követeli, mert nem létezik; nem létezik, mert absztrakció; absztrakció, mert nincs benne a valóságos konkrét dolog minden jegye, hanem egy részük, t. i. néhány tulajdonság, — s épen *a valóságos lét,* az marad el az absztrakcióban. Mihelyt valami valóságos léttel bír: azonnal konkrét, meghatározott lény, mely kívül meghatározót kíván.

Ezen magyarázat ellen azt lehetne mondani, hogy ellenkezik a természettudomány föladatával, sőt tagadja azt; ennek célja ugyanis minden *egyes tüneményt és történést általános okokra, általános erőkre és törvényekre visszavinni,* s ha ez sikerült, akkor a történésről azt mondják, hogy meg van magyarázva. Igy például, ha kimutatják, hogy a ház azért gyulladt ki, mert a villám ütött bele, ez még nem nagy tudás, de ha a villámot és a delejtű elhajlását ugyanazon okra vezetik vissza, ez már tudomány. Hasonlókép, ha egyszerűen okadatolják, hogy az alma azért esik le a fáról, mert a föld vonzza, ez valami; de a tudomány célja az egyes történést általános okra vinni vissza s azért törekszik kimutatni, hogy egy s ugyanazon törvény szerint esik az alma a fáról, leng ívben az inga, nő lefelé a gyökér, árad és apad a tenger, jár körben a hold, a föld s a bolygók rendszere. Tehát a tudomány általános okokat keres, s akkor lesz legtökéletesebb, ha esetleg mindent általános okra vezethetne vissza, föltéve természetesen azt, hogy ez a visszavezetés a valóságnak megfelel.

A természettudomány «általános okokat» keres.

Általános okok nem léteznek.

Azonban ez az ellenvetés ugyanazon hibában szenved, melyben az «általános anyag és erő» leledzik. «Általános okok» nem léteznek; ezek merő absztrakciók. Szokás ugyan mondani, hogy ezt vagy azt a tüneményt ilyen meg olyan «általános törvény» és «általános erő» magyarázza; de az a kifejezés nem azt jelenti, hogy annak *az illető tüneménynek reális oka* valami általános törvény, hanem csak annyit mond, hogy azon tüneményben a reális, konkrét ok *hasonló azon reális és konkrét okokhoz, melyekről az «általános erőt» elvontuk;* — valamint azt is jelenti az a kifejezés, hogy a tüneményben a történés konkrét módja hasonló azon reális és konkrét módokhoz, melyeket más testekben is megfigyeltünk s e megfigyelésünknek szóban kifejezést adtunk, melyet törvénynek hívunk. *Tehát a «törvény» épúgy, mint az «általános erő» általános okok nem lehetnek, egyszerűen azért nem, mert absztrakciók; az absztrakciók pedig nem léteznek s következőleg nem is hatnak.*

Ebből kifolyólag azt lehetne ismét mondani: minek iparkodik tehát a természettudomány általános okokat, erőket és törvényeket fölállítani, ha ezek csak absztrakciók, s a valóságban nem léteznek.

Mit értünk «általános» okok alatt?

Erre azt feleljük: «általános» vagy azt jelentheti, hogy szám szerint *«egy valami»*, ami mindenütt van s mindenütt hat; vagy azt jelenti, hogy megszámlálhatlan sok, de «egyféle». A tudás azáltal is halad, hogy az óriási változatosságban megismeri az «egyfélét» s az «egyféleségben» tudja mindjárt a törvényt, mely benne megvalósul. Ha tehát kimutatta a tudomány, hogy a leeső és guruló almában, a lengő ingában, az apály- és dagályban egy törvény lép föl: akkor azt is állíthatjuk, hogy az almában, az ingában, a tengerben és a holdban *egyféle* erő, *egyféle ok működik.* De azért az eső almában, a lengő ingában, a dagadó tengerben nincs ám valami *általános, mely szám szerint egy s ugyanaz,* — hanem az alma atómjai, az inga atómjai, a tenger atómjai bírnak *egyféle erővel,* mely egyféle erő annyi konkrét s különálló valóság, ahány atóm, vagy ha azon túl is kell mennünk, ahány különálló anyagi elem létezik.

Ha tehát a reális, a létező okot keresed, ne azt mondd, hogy az alma azért esik a fáról, mert az általános vonzerő hajtja; — hanem azt mondd, azért esik, mert az alma atómjában székelő töméntelen kis vonzerők és a föld atómjaiban rejlő még töméntelenebb kis vonzerők eredője ez a mozgás, melyet esésnek hívunk.

Csak így menekülhetünk az absztrakcióknak velünk űzött bujdosdi játékából! Általános erők, általános okok nincsenek; ami valóságos, az mind különálló és konkrét.

Bizonyítja-e az «erők egyenértéke» az általános erőt?

Egy más nehézséget ekkép formulázhatunk: *az erők egyenértékénél* fogva tudjuk, hogy erő nem vész el, hanem igenis átváltozik. Igy, ha jeget olvasztunk, a tűz vagy a kéz melege átváltozik a tömecsek szélesebb kirezgésévé, mely a folyékony halmazállapotot adja; ha a vasat dörzsöljük, az inak mechanikus munkája átváltozik a vasban hővé; — a gőz feszereje hajthatja a fújtatót, tehát mechanikus munkát ad, a mechanikus munka eszközli a levegő összeszorítását, a levegő kiömlése okozza az orgonasíp rezgését, ez közli magát a levegővel, a levegő rezgésbe hozza a dobhártyát, a dobhártya afficiálja a halló ideget, azáltal alterációt és kémiai működést vált ki az agyban, mellyel a lélek közreműködik. Az *erők egyenértéke* tehát azt látszik bizonyítani, hogy csak egy, *általános erő* létezik, mely az anyagon végigszalad, mint

a patak vize, s a különféleség csak az anyag különbözőségétől függ. *A nehézség tehát ez lesz: létezik egy általános erő, s ez a mozgás.*

Felelet. *a)* Közvetlenül mindig csak erőkkel, sajátságokkal, tulajdonságokkal körülvonalazott és precizírozott anyagi dolgokat ismerünk. Anyagot, melynek ne volnának erői, sajátságai, tulajdonságai, nem ismerünk: azért a merő indukció révén állítjuk, hogy *anyag erők nélkül nincs. Van-e azonban erő anyag nélkül, azt semminemű indukció által ki nem deríthetjük.*

Alaptalan ez állítás, hogy az erő nem más, mint mozgás.

Azért tehát ez az állítás is, hogy *az erő nem más, mint mozgás,* s következőleg valami, ami mindig mozgó anyagban létezik s azt feltételezi, — egészen észszerűtlen, mert okadatolatlan állítás. Még ha az anyagi világra alkalmazzuk is, ott is csak a tapasztalat általánosságával dicsekedhetik. Nagyobb általánossága nincs. Meglehet, hogy minden anyagi erő mozgással jár, — meglehet, hogy nem. Jóllehet nekem semmi kifogásom sincs az ellen, aki mondja, hogy eddig minden anyagi erő mozgással jár.

b) «*Általános mozgás*» sehol sem létezik, hanem mindenütt, ahol mozgás van, ott mozog *valami,* mozog *valahogy,* mozog *egyenesen* vagy *görbén, hullámzatosan* vagy *ütésszerűleg, gyorsan* vagy *lassan.*

A mozgásban is két dolgot különböztetünk: mennyiséget s milyenséget.

Mihelyt a mozgás in concreto föllép, tulajdonságokkal, meghatározásokkal bír, csak úgy, mint minden más létező tárgy. Mozgás a fény, mozgás a villám, mozgás a hang, mozgás a gőz feszereje, mozgás a vasút iramlása, mozgás az esés, mozgás a széttörés, mozgás a lökés, mozgás az explozió, mozgás az alteráció, mozgás a dörzsölés; de mindez a mozgás *qualitative* úgy különbözik egymástól, mint különbözik a vas, a higany, a víz, a kender, a majom. Hol van itt valami, ami általános? Hol van itt valami, amit *általános mozgásnak* hívhatunk? Általános mozgás csak absztrakcióban van; tényleg sehol sincs.

Hanem hát a majmot nem lehet kenderré változtatni, míg a lökést lehet fénnyé, lehet meleggé, lehet feszerővé változtatni; úgy látszik tehát, hogy jóllehet minden létező mozgás konkrét meghatározásokkal bíró lény, ezek a meghatározások alighanem csak esetékes módosulások, melyek alatt a mozgás egy és ugyanaz marad.

Ez az ellenvetés végre megérleli az egész kérdés tulajdonképeni megoldását. Valamint különbözik a majom és a kender: úgy különbözik a hő és a hang. Csak kérdezzük önmagunktól: nemde két egészen különböző dolog a hő és a hang? Ez a milyenség, melyet hőnek hívunk, sohasem vál-

tozik át hanggá, de igenis a mechanikus munka, mely a hőben szerepel, átmegy más testbe, ahol a testnek a kémiai, fizikai, morfológiai tulajdonságai miatt nem hőt, hanem hangot eszközöl. *A mechanikus munka, ez a mozgás egyik oldala, — a kvalitás, ez a mozgás másik oldala.* A mechanikus munkát, melyet az ütés, a feszítő gőz, a rezgő napsugár, a villám végez, — az mindezekben egyféle s mérhető, — de a mozgásnak az a sajátos alakja, melynél fogva ezt a mozgást ütésnek, emezt a gőz feszülésének, azt a napsugár rezgésének vagy villámnak mondjuk, kvalitatív különbségeket tüntet föl, melyek csak úgy nem változnak át egymásba, nem mérhetők, nem adhatók össze, mint ahogy nem lehet összeadni vizet, kendert és majmot. *A különböző mozgások különböző lények,* szorosan függnek össze a testek kémiai és morfológiai tulajdonságaival. Ime, a villanyszikra a puskaport meggyujtja, — az élenyt és könenyt pedig vízzé egyesíti; valóban itt két lényegesen különböző mozgást látni; de honnan ez a különbség a mozgásban? Magából a kémiai és morfológiai különbségből. Amily különbözők a kémiai és morfológiai tények: oly különbözők a mozgások is.

Mire vonatkozik tehát az «erők egyenértékének» törvénye? *Az erők mechanikájára és nem kvalitására.*

Ezen hosszas kitérésnek eredménye az, hogy kimutattuk, miszerint nincs «általános anyag» és «általános erő», s hogy mindkettő merő elvonás. Mivel pedig elvonások, nincs bennük több, mint azon valóságokban, melyekről e fogalmakat elvontuk. Ha a valóságos alakban, milyen a víz, a levegő, a tűz, a szivárvány, nem találni fel azt az ősokot, mely az illető jelenséget megokadatolja: akkor ezt az ősokot nem találni fel az «általános anyagban» s az «általános erőben» sem, épen azért, mert ezek csak elvonások. A «törvény», az is csak elvonás. Ha valaki azt mondja, hogy az inga lengésének oka a nehézkedés törvénye, helytelenül beszél; az ok mindig reális valami, — a törvény pedig elvont forma; nincs a valóságban, csak az észben; ami nincs a valóságban, az eszközlő ok nem lehet. S mégis arra törekszünk, hogy minden jelenséget általános törvények alá hozzunk; halad-e ezáltal a tudomány? **Miben áll tudomány haladása?** Hogyne, hisz a tudomány ismeret; már pedig, ha sikerült eddig ismeretlen tüneményeket általános törvények alá soroznunk, azt azon fölismerés által tehettük, hogy bennük *egyféle* erők működnek; világos azonban, hogy ezáltal *sem az erő, sem a működés megismerése felé* egy tapodtat sem közeledtünk. Sőt ha a világ valamennyi jelenségeit általános tör-

vények alá hozhatnók is: akkor sem haladtunk előbbre a *reális erők* és a *reális okozás* ismeretében.

Bízvást ismételhetjük már most az imént fölvetett kérdésre «micsoda a valóságos világ?» adott feleletünket: a *valóságos világ csupa individuális alak és csupa konkrét erő;* s következőleg az «általános anyag és az általános erő» az egy «non ens», *s az is volt mindig*, amelyből épenséggel nem lehet argumentálni sem előre, hogy a világot belőle kimagyarázzuk, sem hátra, hogy azt az okok sorában utolsónak állítsuk. Azonban hogy mondhatni azt, hogy a valóságos világ *mindig* csupa konkrét erőkből és individuális alakokból állt, mikor mi is megengedjük a Kant-Laplace-féle theóriát az *ősködről?* Úgy látszik, hogy az ősködben individuális alakokat és konkrét erőket nem találni?

Már többször megadtam a feleletet ezen nehézségre. Nem tagadjuk mi, hogy az alakoknak és erőknek vannak «csíraállapotaik». A kozmosz, a föld, a növény, az állat valóságos kifejlésen megy végig. A különbségek, melyek a kifejlődés stádiumaiban egymásután fellépnek, nem voltak meg kezdet óta — ezen alakjukban; de nem voltak-e meg sehogyan sem? Hiszen ez épen az oksági elv ellen van. Ha a különbségek valóságos lények: kell valóságos okkal bírniok. Ha pedig ezek a lények *valóságos különbségek*, kell az okokban különbségeknek fönnállaniok. Semmi sincs a hatásban, ami nincs a ható okban; — ha tehát a hatásokban *valóságos különbségek* észlelhetők, kell az okokban is valóságos különbségeknek létezniök. Változtat-e ezen szükségességen az, hogy kezdetben *egy őskőd* létezett? Semmit; ha létezett, úgy abban az «egy»-ségben csíraképen bennvolt valamennyi különbség. Aztán kifejlődtek: először az anyagi, szervetlen alakok, azután a szervesek, — épúgy először a kémiai, azután a fizikai és kozmológikus erők. Honnan a különböző kifejlés? a különbségekből, melyek az *ősködben* bennvoltak.

Az ősködben nem létezett általános erő.

Ezen különbségekbe beleérthetjük azokat a «potentia»-kat és «semina»-kat, melyekről Szent Ágoston beszél *a növények és állatok teremtésében*. Isten, ki az ősködbe a különbségeket csíraképen behelyezte: behelyezhette azon különbségeket is, melyek a kozmosz s elsősorban a mi földünk *bizonyos kifejlési stádiumában* hatni kezdettek, s melyekből a növények és állatok előálltak. Sokan nem tartják tudományosnak a különálló teremtési aktusokat, melyekkel Isten a specieseket külön-külön a létbe hívta. Legyen; őrizze meg a természettudomány a természet impozáns egységét azon

posztulátum fölállítása által is, hogy minden egymásból ered. Nincs a kinyilatkoztatás ellen, ha valaki fölteszi, hogy a növények és állatok mind *egy őssejtből* származtak, — nincs a kinyilatkoztatás ellen, ha valaki állítja, hogy *ez az ősseji a földből vagy a vízből nőtt ki; de az oksági elven sohasem szabad magunkat túltennünk:* az az őssejt, amely a földből vagy a vízből kinőtt, — azok a növények és állatok, melyek abból az őssejtből származtak, pozitív különbségeket tüntetnek fel; a különbségeknek okai az őssejtben s még hátrább a földben vagy a vízben voltak. Amint nem bírják a különböző alakok, a higany, a tűz, a só, a szilva, a macska stb. okukat önmagukban, úgy nem bírják ez alakok csírái, s a csírák kezdetleges pontjai okukat önmagukban. Tehát ismét hangsúlyozom : ez a természetmagyarázat *a)* egy különbséget sem fejt meg, — *b)* egy különbséget sem tüntet el, hanem — *c)* hátratolja okaikat, míg végre — *d)* az ősködbe rejti valamennyit kifejletlen állapotban. S mit ér el ezáltal? Megóvja a *természet egységét,* de nem magyaráz ki semminemű különbséget. A különbségek ugyanis tények, melyeket *pozitív akarat állapított meg.*

Mik a tudomány «általános erői»?

Még csak arra kívánok felelni : mit kell azalatt gondolnunk, ha a tudomány «általános erőkről» beszél, milyenek : az általános vonzás, a villamosság, a hő stb.? s mi felel meg nekik a konkrét világban? Először azt mondtuk, hogy «általános erők» a valóságban nem léteznek azon értelemben, mintha ezek mindmegannyi folyamhoz hasonlólag végig járnák az anyagot s majd itt, majd ott érvényesülnének. «Bizonyos megszokott kifejezések úgy veszik ki magukat, mint hogyha a természetben egy vagy több erőforrás léteznék (vonzás, villamosság, hő stb.), melyekből az egyes lények úgy merítik mozgató erőiket, mint ahogy a gyárnak különféle gépeit egy közös gőzgép hajtja. Nem úgy áll a dolog, hanem minden egyes test, de sőt az anyag minden egyes atómja *saját maga erőinek forrása.* Ép azért látjuk a természeten, hogy az él, ellentétben a gépekkel, mert ezeket közös (erről mondhatni, hogy általános) erő, a gőzgép ereje hajtja, a természeti alaknak pedig minden egyes pontja bír tulajdon erővel, mely általános törvények szerint működik. A természet inkább oly gyárhoz hasonlít, melynek minden egyes kerekét és rúdját külön-külön emberi kéz hajtja, vagy egy hadsereghez, mert ezeknek annyi *erőközpontjuk* van, ahány a munkás s ahány a katona». Wigand. i. m. II. 175. l. Tehát «általános erők» nem léteznek; ami a természetben ezen fogalomnak

megfelel, az nem egyéb, mint az anyag minden egyes atómjában rejlő erősziporkák *egyfélesége.* Ezek az erősziporkák hatásaikban egyesülnek s egy közös eredőt adnak; de csak a hatások egyesülnek, az erők nem. Ezek, valamint minden egyes atóm, s minden összetételük megmaradnak indivídualitásukban; s ezen minőségükben nem találni bennük semmi okot, hogy miért épen ilyenek, s nem másfélék.

Tehát a természet valóságában nincs semmi, ami általános: nincs általános anyag, nincs általános erő, nincs általános törvény. A természet csupa indivíduumot alkotott. Nincs az anyag egy részecse sem, mely vagy önmagában teljes *indivíduum* ne volna, vagy egy nagyobb egyedi alaknak részét ne képezné. Az «általánosságok» csak az ész absztrakciói: a valóságos természetmagyarázat nem az általános törvények alá való sorozásban, hanem az indivíduum teljes fölértésében állna. De mivel az indivíduum végső oka nem az anyag, nem az erő, s nem a törvény, hanem *egy tény,* mely a természeten kívül áll, azért a természettudomány saját elvei erejében, melyek a természet korlátai közé szorítják, e fölértéshez nem emelkedhetik; — a természettudós pedig, ha a természettudomány elveit elhagyja, fölemelkedik a végső okhoz, *a tények okához,* de eo ipso nem mint természettudós, hanem mint bölcselő.

Nagyon hosszúra nyúlt az «általános anyagnak s az általános erőnek» szentelt kitérésünk, melyre alkalmat szolgáltatott a szokásos különböztetés a valóságos világ és az anyag közt. Mialatt mi kozmológikus érvünket a valóságos világra építjük: addig a spekuláció egy testbe bújtatott absztrakcióval szeretné tönkretenni bizonyításunkat. Ez a fogás közös remeklése Kant ellenvetésének, — a pantheizmusnak — és a materializmusnak! Azért méltán nagy súlyt kell fektetnünk ezen absztrakciókra. Mert az bizonyos, hogy az Isten léte ellen emelt nehézségek közt gonosz kísértetképen *két elvont fogalom jár:* anyag és erő. Az emberi ész végzetes szülöttei ezek, arravalók, hogy kínozzák anyjukat. Epedve lesi az ember, mint nyílik szét a világ eredését takaró lepel, mint kél ki a tagadás és a kétség zürzavarából az igazság, — s íme, az elvont fogalmak látszatos testet öltve folyton zavarognak, kiszakítják a kutató gondolat Ariadne-fonalát, a derengésbe borús felhőt varázsolnak, s az analízis és absztrakció fényes tehetségéhez végzetes démon gyanánt szegődnek. Ez a jelenség nem új!

Az absztrakciók üzelmei.

A filozófia hajótöréseiben, — kezdve a régi bölcsek álmodozásain, a platóni eszméken, a nominalizmus okoskodásain föl egész a modern gondolkozás kategóriás vagy kategóriátlan tévedéséig — nagyban szerepel a *való világba áthelyezett, testbe öltöztetett absztrakció.* Szokás ugyan erről a skolasztikát vádolni; folyton zúgnak, hogy a skolasztikusok «hiposztatálják» a gondolatokat, vagyis, hogy fogalmaiknak való létet tulajdonítanak. Ime, a materializmus és pantheizmus valóban hiposztatál elvont fogalmakat. «Általános anyag és erő» csak absztrakció, s mégis úgy argumentálnak, mintha valóságos reális lények, ható okok volnának. Igy készül a tévedés, így a zavar, a kétség, a skepszis! Az ész elvonásaira ráfogják, hogy léteznek tér- és időben, — ugyanazon módon, mint léteznek az észben, s azután kezdődik az érvelés; a logika vaskövetkezetességgel belekerget a tévelybe.

Két ily veszélyes absztrakt fogalom: az anyag és az erő. Veszélyesek azért, mert az Isten létét bizonyító érvekre a «fascinatio nugacitatis» régi hatalmával borút öntenek; törekszenek utat törni azon messziről villámló kételkedésnek, hogy talán nem bizonyítanak azok az érvek, hogy talán van kibúvó alóluk. Azért szükséges ezen oldalról is lehetőleg éles megvilágításba helyezni az Isten létét bizonyító érveket, különösen a kozmológikus érvet.

IV. Kant ellenvetései a fölhozott kozmológikus érvek ellen.

Minden figyelmes olvasó számot tud adni arról, hogy a kozmológikus érvelés mily állításokon nyugszik, — miképp következtet, — s mit hoz le.

Az első érv a természet első törvényén, a mechanikus okság elvén épül, mely szerint minden hatás, mozgás, szóval változás a dolgokban, rajtuk kívül fekvő meghatározástól függ; már pedig a mechanikus okság elve egyenlőkép terjeszkedik ki minden anyagra: tehát minden anyag egy rajta kívül fekvő meghatározótól függ.

Az anyag mindig és mindenütt ilyen, — még ha öröktől fogva létezněk is, akkor is ilyen volna: tehát végok nem lehet.

Ezen érvelésnek ereje nem abban van, hogy nincsenek végtelen sorok visszafelé, — korántsem; ez az érvelés egyszerűen szemügyre veszi az anyagot, mely a mechanikus okság elve alatt áll, s ezen elvnél fogva mondja rá, hogy kell egy *nem-anyagnak* lenni, mely maga nem változtattatik meg ismét mástól, kell egy független lénynek lenni. Ez az Isten.

Épen úgy a másik érv mondja: kell egy lénynek lenni, mely maga oka minden különbségi meghatározásnak s mely nem határoztatik meg mástól, kell *egy szükséges, okát magában bíró lénynek lenni.*

Mindkét érv deduktív s nem induktív; nem induktív azért, mert nem azáltal jutottunk el ahhoz az *első okhoz*, hogy végig mentünk a tényezők sorain, míg végre megálltunk az elsőnél, az ősoknál; hanem deduktív, vagyis logikus okoskodás által értünk el az ősokhoz; a) *a folyton s lényegénél fogva külbehatás alatt változó anyagnak kerestünk okot*, — b) *az esetékesen meghatározott s korlátolt dolgoknak kerestünk okot*, s a ratio sufficiens elvénél fogva jutottunk a *változatlan s önmaga által meghatározott ősokhoz.*

Eddig ilyen ősokot ismerünk s mást nem, hogy aztán ez az ősok egy, hogy végtelen, hogy szellemi s eo ipso szabad, ezt nem vesszük directe a kozmológikus érvből, hanem az általa nyujtott eredmény alapján lehozzuk.

Ugyanezen eredményre jutunk, ha a világnak térben és időben való végességéből kiindulunk, vagy máskép alakított *metafizikus okoskodások* által is emelkedünk az első, anyagtalan okhoz, melyek azonban mind többé-kevésbbé az említett kozmológikus tényeken és érveken alapulnak. Igy például senki sem kételkedik a következő metafizikus okoskodáson:

Ha vannak dolgok, melyek más által lettek, kell egy oly lénynek lenni, mely nem lett mástól, hanem magában bírja okát. Ez világos; nem lehet minden mástól; — mert ha *mindenről* van szó, akkor azon a «mindenen» kívül nincs semmi, pedig mi a «mindenen» kívül «mást» is emlegetünk. Ez a kifejezés: «minden mástól van» contradictio in terminis. Kell tehát oly lénynek lenni, mely nincs mástól, ha egyáltalában van valami. A világ léte eo ipso egy szükséges létet egy ens a se — létet hirdet. Mert ha van valami, nem lehet mind mástól. Azért mondják a pantheisták: a világ maga ez a szükséges lét; mi pedig mondjuk: a világ utal egy szükséges létre, mert *a)* önmagán oly meghatározásokat hord, melyek nem szükségesek, korlátoltak, lehetségesek, esetlegesek; *b)* mert nem szellemi; *c)* a szellemivel egy állagot nem képezhet, mint ezt máshol kimutatjuk.

Kant és követői a kozmológikus érvelés lehetőségét tagadják. Ezen híres tagadással szemben meg kell jegyeznünk:

1. Természetesen nagyon jogos kívánalom, hogy senki

se mondjon bebizonyítottnak valamit, ami nem az, s hogy ne tulajdonítson nagyobb erőt az argumentumnak, mint milyennel bír: de viszont ne várjon egy érvtől mindent. — Kell-e, hogy a kozmológikus érv közvetlenül bizonyítsa, hogy az az *ősok egy*, hogy *végtelen tökélyű, teremtő*, hogy *értelmes?* Kell-e bizonyítania, hogy *mindenható* és *végtelen bölcs?* Szóval kell-e az Istent minden attributuma szerint elénkbe állítania? S ha nem állítja, lehet-e mondani, hogy semmit se bizonyít? S miért kelljen egy érvben minden momentumnak bennfoglaltatni vagy legalább miért kelljen közvetlenül bennfoglaltatni?

2. Tudni kell, hogy mikép bizonyít egy érv; ha ezt szem előtt nem tartjuk: akkor aztán nehézséget eleget találunk. Miben rejlik az érv bizonyító ereje? Miből indul ki? Mire támaszkodik?

Mindkét pont ellen hibázott Kant kritikája, s azért rosszul kritizált, és rosszul kritizálnak, kik a nagy mester szavaira esküdnek.

1. Kant a kozmológikus érvek elégtelenségét abban leli, *hogy az okság elvének erejében ki nem emelkedhetünk a tapasztalati világból: tehát mindig csak anyagi okra akadunk; ha pedig ki is emelkednénk, akkor sem találnánk egy végtelen ősokot, mert a végesről végtelenre nem következtethetünk.*

Felelet: Élesebb összeütközést valóban képzelni sem lehet. Mindenesetre igaz, hogy ha az okság elve csak a tapasztalat keretére terjed s azon túl nem tudni, támadhat-e valami a semmiből, s mozoghat-e az anyag mozgató erő nélkül: akkor következtetni az anyagi világon túlra nem lehet. De ha valaki az *okszerűséget* nemcsak az agyvelő organizációjából folyó szükségnek nézi, hanem az *objektív lét* valóságos elvének ismeri: az ellenvetésben semmi érdemlegeset nem talál. Az anyagi hatók láncolatában nem találunk okra; már pedig okkal kell bírniok: tehát a láncolaton kívül fekszik az ok. Már most milyen lesz az az ősok? végtelen-e vagy véges, — azt nem azáltal hozzuk tisztába, hogy a végesből egyszerre a végtelenre következtetünk; hanem a véges dolgokból egy szükséges lényre következtetünk: a szükséges pedig eo ipso végtelen (Lásd Nägeli és Strauss D. ellenvetéseit 15 kk. l.)

2. *Azonban, ha az ősok az oksági elv szerint függ össze az empírikus okok láncolatával: akkor az ősok is tartozik e láncba; ha pedig beletartozik: akkor maga is véges.*

Felelet: Ha beletartozik e láncba mint *fizikai, empirikus*

ható, mely mozgattatik és azért mozgat: maga is véges lesz, — ezt megengedjük; ha beletartozik e láncba mint *metafizikai ható,* mely mozgat s nem mozgattatik, mely más szóval magától való: maga is véges lesz, — ezt tagadjuk. Épen ez a főkövetelménye az oksági elvnek, hogy mivel a fizikai hatókban végokot nem találunk, kell metafizikait felvennünk, vagyis mivel a világ oksorai nem állnak meg magukban: kell a világon kívül fekvő okhoz folyamodni. De hogy lehet e sorokból kilépni? Az abszolut értékű oksági elv erejében.

3. *A kozmológikus érv az esetékes létről a szükséges létre következtet, — a föltételesről a föltétlenre, pedig a valóságban csak esetékes és feltételes léttel találkozunk: tehát adott létről következtet nem adott létre. Szabad-e azt tenni?*

Felelet: A következtetésnek ép ez a természete, hogy «*adottról*» «*nem adottra*» tér; mert ha a másik tény is adva van: akkor a következtetésnek eo ipso nincs helye. Ha a valóságban feltétlen léttel találkoznánk, nem kellene következtetni. A kozmológikus érv a *tapasztalati* adatokból és az okság elvéből, tehát apriorisztikus elvből indul ki, épen azért a kozmológikus érv sem nem empírikus, sem nem apriorisztikus kizárólag; hanem az adatok tapasztalatiak s az elv analitikus.

4. *Mi az oksági elv erejében következtetünk egy ősokra, amelynek nincs oka másban: pedig ez épen az oksági elvvel ellenkezik.*

Felelet: Az oksági elv szerint mindennek okkal kell bírni; a szükséges őslénynek is van oka; ez az *ő szükséges lényege.* Azért szükséges, mert magában bírja okát: azért esetleges valamennyi többi lény, mert nem bírja magában okát; de oka valamennyinek van. Mi csakis esetleges lényeket ismerünk, melyeknek másban van okuk; ugyanezen oksági elvnél fogva következtetünk arra, hogy van egy lény, mely magában bírja okát, vagyis amely szükséges. Tehát távol vagyunk az oksági elv megtagadásától, sőt ép ez az elv visz minket erre rá, hogy szükséges lényt ismerjünk fel.

5. *Honnan tudják, hogy az a szükséges lény az Isten? Onnan, mert magától van, s ami magától van, annak semmi sem hiányozhatik. De ha ez igaz, hogy a szükséges lénynek semmije sem hiányzik, azt is lehetne mondani, hogy amiről gondoljuk, hogy semmije sem hiányzik, az eo ipso a valóságban létezik. Pedig akkor a fogalomból bebizonyíthatnók a lény létét.*

Felelet: A mi következtetésünk ez: a működésében s

létében föltételes világ egy föltétlen, szükséges ősokot kíván. Azután, hogy ez a szükséges ősok az Isten, azt így mutatjuk ki: ha az a föltétlen, szükséges ősok valóban létezik, akkor minden léttökéllyel kell bírnia, mert nincs semmi ok rá, hogy ne legyen benne minden tökély, s mert minek lényege a lét, abban minden lét megvan. Nem a szükséges őslény fogalmából következtetünk annak reális létére; hanem *a már reálisnak bebizonyított őslény jegyeiben* föltaláljuk a végtelen tökélyt s abban az észt, az akaratot, a szellemi létet.

Az imént említett ellenvetés azt állítja, hogy mi a *végtelen lény fogalmából* bizonyítjuk be annak *reális létezését*. Ezt az érvet ontológikus érvnek mondják, mely határozottan téves, mivel abból, hogy én a legfőbb lényt okvetlenül *létezőnek s nem merő lehetségesnek* gondolom (ha csak lehetségesnek gondolnám, nem volna a legfőbb), azt vonja le, hogy tehát annak a gondolt lénynek kell léteznie. — Igaz, hogy aki a *legfőbb lényeget* el akarja gondolni, annak a «létezést» is föl kell venni jegyei közé, vagyis gondolni kell azt is, hogy létezik; s következőleg nem szabad a lényeg *fogalmából* hiányzani a «létezés» fogalmának; de fog-e azért létezni a *valóságban?* Összezavarják a «létezés elgondolását» a valóságos létezéssel.

Ezzel tisztáztuk a helytelen kritika által össze-visszakúszált kozmológikus érveket, melyek eredménye semmivel sem több, mint ez: *az okság elvénél fogva kell az anyagon kívül fekvő ősokban megállapodni.*

Lesz-e végtelen, — lesz-e szellem ez az ősok?

1. *Végtelen lesz: a)* mert, ami magától való, az eo ipso végtelen. Ha ugyanis lényege maga a szükségesség: ez a lényeg csak úgy érthető és lehetséges, ha minden tökéllyel bír. *b)* Végtelen lesz, mert véges annyiban volna, amennyiben esetékes meghatározások alá esnék; de ezek alá nem eshetik, mert más lény kívüle nincs, amely meghatározhatná; a lényeg pedig magamagát végesen meg nem határozhatja. Ha ugyanis véges meghatározások alá esik valamely lényeg, akkor sok más egylényegű vagy hasonló lényegű lény képzelhető, s egysem lesz már szükséges, s egynek sem lesz oka magamagában. Tehát, ami szükséges, az eo ipso végtelen, eo ipso egyetlen; csak a végtelen lényeg szükséges, a többi mind csak esetleges.

2. *Szellem lesz: a)* mert nem tudományos gondolat a szellem és anyag közé eső lényegről beszélni, mely se nem anyag, se nem szellem; *b)* mert az esetékes meghatározások

a számtalan lehetőségek közül szabadakaratra utalnak; *c)* mert az elemek, alakok s folyamatok *különbözősége* a teremtő *gondolataiban* bírja okát s nem vezethető vissza anyagi erők hatásaira; az anyagi erők ugyanis csak *mennyiségi különbségeket* állítanak a világba és *nem milyenségieket; d)* a világrend, a törvényszerűség, a célszerűség, az egység nem egyéb mint az anyagi világba fektetett *észszerűség*. A természetben minden törvények alatt áll; a dolgok és történések a legnagyobb egységben teljesen megfelelnek logikánknak. Az anyag a törvényszerűség, az egység és a célszerűség formái alatt áll. Honnan ezek az észszerű formák? Az észből; az anyag teremtőjének szellemiségéből.

V. A világ végessége térben és időben.

Harmadik kozmológikus érv.

A harmadik kozmológikus érvet ekkép alakíthatjuk: *A mindenség térben és időben véges; kell tehát más valaminek lenni, ami végtelen a térben és időben: ez az Isten.* Honnan ez a föld, a nap és csillagok? Felelet: az anyagból és erőből. S az anyag és az erő honnan?... Vagy azt mondják: ignoramus et ignorabimus; — vagy azt, hogy az anyag magamagától való. Mi tartja a földet, a napot és csillagokat? A kölcsönös nehézkedés. S ezt mi tartja? Mi adja? Honnan lett? Felelet: az magától lett.

Valaminek kell öröknek, kell végtelennek, kell szükségesnek lenni; ezt még az is beismeri, akinek lelke odatapadt az empíria göröngyéhez, s szántszándékkal kiszorít minden nem empírikus gondolatot: mert ez a belátás, hogy valaminek kell öröktől fogva létezni, oly meglepő és közvetlen, hogy ráerőszakolja magát az észre.

Kozmogónikus spekuláció.

Ennélfogva azt mondják, hogy a mindenség anyag és erő szerint végtelen úgy az időben, mint a térben, hogy nincs kezdete és nincs vége. A világ mostani alakulásainak, például a most fönnálló naprendszereknek van kezdetük; ezek lettek az ősködből, de az ősköd az mindig volt; előbb más naprendszereket képezett, ezek előtt ismét másokat in infinitum: s épígy eltűnik majd a mi naprendszerünk s keletkezik belőle új; ez is megöregszik s feloszlik, előáll belőle ismét egy új, s így megy ez a bomlás és alakulás a végtelenbe.

A világ keletkezésének ezen előadásában összezavarták a természettudományt a spekulációval. Hogy a most fönnálló világot visszavezethetjük az ősködre, arról a kozmogónia, geológia, asztronómia és fizika szolgálnak felvilágosítás-

sal; de az ősködnél tovább a természettudomány nem jut; hogy az ősköd honnan lett, vajjon mindig volt-e vagy más elbomlott világból származott-e, arról nincs természettudomány. A világköd hipothézise a hipothézisek sorában előkelő helyet foglal el, s nem tagadhatni, hogy mindinkább közeledik a tudományos bizonyossághoz.

E hipothézis szerint azt gondoljuk, hogy naprendszerünk anyaga — a levegő, víz, fák, állatok, kövek, minden, ami testi — a legfinomabb porrá vagy köddé volt oszolva s oly gömböt képezett, milyet például a Neptunnak a naptól való távolságával, mint sugárral, lehetne minden irányban leírni. Ez a távolság 621,234.000 földrajzi mérföld. E pornak finomsága oly nagy, hogy egy köbmérföldre valamivel több mint egy gramm jutna. Tegyük föl tehát, hogy ez a kozmikus köd valóban létezett; most azután kellett bele mozgás; a köd és a mozgás elvégzi a többit: a kozmogóniát. Ez még mind természettudomány. De honnan a mozgás és honnan a köd? Erről a természettudomány hallgat, s jól teszi, mert nem tartozik hozzá. A természettudós lehet filozófus is, de a természettudomány nem lehet filozófia is. A természettudomány és a filozófia ezen megkülönböztetését különösen szükséges öntudatunkra hozni. Ezek előrebocsátása után a «végtelen anyag és erő» ellen következőkép érvelünk:

A) természettudományos alapon;

B) bölcseleti alapon.

A) Természettudományos alapon 1. az általános indukció erejében. A természettudomány az érzékelhető, anyagi világgal foglalkozik; épen azért végtelen és örök létről semmit sem tudhat. Minden, ami *empirikus, szükségképen véges, nem végtelen; ideiglenes és nem örök.* Végtelen anyag, örök anyag elfogadására nem nyujt az empíria segédkezet, hanem ellentmond minden ily kisérletnek, amennyiben az empíriában nincs semmi, ami nincs térben és időben, végesen. A véges és ideiglenes anyag, ez tehát természettudományos tény. Aki örök, végtelen anyagot emleget, az nem áll empírikus alapon; aki véges és ideiglenes anyagból kiindul, az empírikus alapon áll. Az indukció nem ad végtelen anyagot.

Ugyanezt kell mondanunk az anyag *állítólag örök és végtelen erőiről.* A természettudomány nem ismer végtelen erőket; mindig csak mérhető, tehát véges adatokkal bajlódik. Bárhol veszünk fel valamiféle mozgást, az mindig egy természeti tény. Mint természeti tény eo ipso véges és nem

végtelen. Végtelen mozgás ellenkezik minden empíriával. *Aki tehát végtelen mozgást vesz föl, az nem áll empírikus alapon.*

Tehát az empíria nem ad semmit, ami anyagi s a mellett végtelen és örök legyen. De nemcsak, hogy a természettudomány más anyagot, mint végest nem ismer ; de nem is mutathat föl rajta semmit, — *akár sajátságot, akár lényeges jelleget, mi örökkévalóságát és végtelenségét bizonyítja?*

Nem. Minden ismeretünk az anyagot oly darabos, tökéletlen, esetleges valaminek tünteti föl, hogy gondolatban sem vehetjük le alacsonyságáról azt a két békót, melyek közül az egyik a véges térhez, a másik a véges időhöz köti. Lássuk csak. Az anyagról csak annyit tudunk, amennyit erőiből megismerünk ; ha az erőktől eltekintünk : akkor az anyagról fogalmunk sincs. Mit értünk pedig ezekből az erőkből? Mennyit a legfontosabbakból? Semmit. Mit tudunk a nehézkedésről és ruganyosságról, mit a parányok taszításaés vonzásáról, mit tudunk a delejességről és villamosságról? Semmi lényegben és főben járót ; mérünk, fontolgatunk, számlálunk, — de hogy mi az, amit mérünk és mérlegelünk?, — arról a legtudósabb professzor sem adhat fölvilágosítást, mert maga sem tud semmit. Hogy ezek az erők hogy vannak az anyagban, arról szintén nincs fogalmunk ; tőlünk ugyan máskép is lehetne. Nincs tehát semmi, amiből következnék, hogy a dolognak valóban így kell lennie ; nincs semmi, ami az anyagot öröknek, létét szükségesnek bizonyítaná.

Isten és a tudomány.

De persze valaminek kell ősoknak lenni, tehát .... tehát? más nem lehet ősok, mint épen az anyag. S miért nem lehetne egy személyes, végtelen és örök lény az anyagnak ősoka? Mert ez a hithez tartozik s nem a tudományhoz. Ezek azután a tudományos frázisok ! A tudományhoz mindaz tartozik, ami természetes, észbeli elvekből kiindul. Minden, észszerű elvekből és tapasztalati tényekből vont következtetés tudományos, akár Istenre, akár anyagra vonatkozzék. Ki mondhatja azt, hogy csak az észszerű, ami az anyag keretén belül marad, mintha az ész és anyag egymásnak teljesen megfelelnének s nem volna észszerűség az anyag terjedelmén túl? Tessék ezt bebizonyítani, hogy észszerű és anyagi, anyag és valóság teljesen födi egymást ; — s következőleg, hogy nem lehet valami észszerű és való igaz, ami nem anyagi ! S mégis a modern tudomány egy része önként nyujtja nyakát ez oktalan dogmának jármába s el akarja hitetni a világgal, hogy a dogmától felszabadítja az észt.

Ezen dogmatizmus sötétségében a következőképen okoskodnak: a ködben, már t. i. abban az ősködben nincs kutató eszünknek végleges maradása, mert valaminek kell végtelennek és öröknek lenni; azt kell tehát mondanunk, hogy az ősköd, hogy az az anyag örök és végtelen s magában bírja okát. *Nem tudjuk fölfogni, nem értjük, de így kell neki lenni, mert más lehetőség nincs.**

Mi pedig így okoskodunk: valaminek kell szükségképen végtelennek lenni; már pedig az ősanyag nem végtelen és nem örök: tehát más, nem anyagi ősok létezik, amely végtelen és örök.

Hogy az anyag nem végtelen és örök, azt eddig általános indukció révén hoztuk le: vegyünk most más érvet.

2. A fizika minden ága a mechanikára támaszkodik. A mozgás nem lehet örök. A mechanikának alapelve pedig ez: nyugvó test nem jön mozgásba magamagától, — mozgó test nem változtatja meg mozgási állapotát magamagától. Nevezzék ezt az elvet restségnek, tehetetlenségnek, erőmegmaradásnak vagy bárminek: a név alatt rejlik valóságban az anyagi lét fő- és alaptörvénye. Már most azt kérdezem: minő állapotban volt öröktől fogva az az ősköd? Mozgásban vagy nyugalomban? Ha nyugalomban volt: akkor sohasem mozdult meg, — ezt mondja a mechanika. Nincs az a lehetőség, amelybe beleköthetnének, hogy az öröktől fogva nyugvó anyag valamikor mozgásba jönne. Mert az anyag és a mozgás két különálló valóság; az anyag közönyös mozgás és nyugvás iránt; bontsd fel, elemezd fogalmát, lényegét, nem találsz pontot kiterjedésében és pillanatot létében, melyből lehozhatnád a mozgás okát. Ha tehát öröktől fogva nem volt mozgásban: örökkön-örökké nem mozdul meg. Csak valamit lehet itt kockáztatni: vagy azt, hogy mondjuk: megmozdult egykor, mert akart, — vagy pedig azt, hogy *«e véghetetlen nagy ködgolyó... már mily erőnél vagy tényezőnél fogva, nem tudjuk, tengelye körül mozgott»* (Bpesti Szemle 1890. 328 l.).

Ez valóban remek eljárás: tehát az ősköd már mily erőnél fogva, nem tudjuk, tengelye körül mozgott. Igy minden nehézséget el lehet kerülni, csak ott kell kezdeni a magyarázatot, ahol a nehézségen már túlvagyunk. Az ősköd

* «Was von naturwissenschaftlicher Seite gegen eine solche Unendlichkeit der Welt... vorgebracht werden mag, dagegen verwahrt sich die Philosophie.» Reuschle, Philosophie und Naturwissenschaft. Bonn 1874 104. lap. Tehát ez a filozófia harci lábon áll a természettudománnyal! Fontos nyilatkozat.

mozgott! De mozgott-e mindig?, — erről van szó, mert hogy a ködgolyó mozgott valamikor a fejlődés elején, s anyaga mozog most is, azt jól tudjuk. Ha előbb nem mozgott, honnan a mozgás? Bizonyára nem az anyagból, azt a monizmus is vallja Dubois Reymonddal élén: tehát kívülről jött bele a mozgás, vagyis az Istentől.

De talán öröktől fogva mozgásban volt? Mindig új meg új világokat támasztott? Talán pihent a mindenség egyik részében, mint ahogy pihen most a mi holdunkban, hol nincs nesz, nincs folyás, nincs növekvés, nincs meleg, — nincs semminemű élet; s a mindenség másik részében ébredezett, mint ahogy ébredezik a távoli naprendszerek ködfoltjaiban; máshol ismét fejlődött, mint ahogy fejlődik most Jupiter bolygón; néhol meg az a mozgás épen befejezte pályáját, mint történik azon testeken, melyek a napba s más csillagokba esnek s újra párává, köddé válnak; s így új meg új változatokban s alakulásokban űzte játékát?

Akárhogy csűrjük-csavarjuk, örök mozgás merő lehetetlenség:

a) Visszafelé haladva a mai naptól, a csillagok állásától, a világ energiájának mai állapotától szükségképen kell elérkeznünk a mozgás kezdetéhez; mert ha nem érkeznénk el innen a kezdethez, azon föltevésben t. i., hogy a mozgás örök: épúgy nem érkeznénk az örök mozgástól a mai naphoz, s épúgy nem adhatnánk hozzá az örök mozgáshoz folyton új meg új mozgásokat és átmeneteket; már pedig tény az, hogy a mai naphoz ért a mindenség: következőleg van is mindennek abszolut kezdete.

b) De azután meg, ha örök is az a mozgás, mi az örök mozgás oka? honnan van? az anyagból-e? Nem, mert ez közönyös a mozgás iránt. Vagy a *mozgás* és *anyag* két különálló, egymás mellett fekvő végtelenség; dehát ez sem lehet, mert a mozgás nem önálló lény, hanem az anyag esetéke. Mivel tehát sem *önmagában nem áll fönn*, sem *az anyagból nem való*, — s hozzá még magán viseli a mennyiség és milyenség minden meghatározásait: következik, hogy sem végtelen, sem örök, s így másban bírja magyarázatát.

c) E változatok és alakulások közt elérkezett úgy-e a jelen pillanat, mikor az őserő épen a jelen alakulásokban van lefoglalva? De ha a mozgó őserőnek rendelkezésére állt az örökkévalóság, hiszen akkor mindent, amit mozgásával elérhetett volna, öröktől fogva el kellett volna érnie! Mert mi a mozgás más, mint átmenet egyik állapotból a má-

sikba? De ha ezen átmeneteknek az örökkévalóság áll rendelkezésükre, legyen számuk bármily nagy, már öröktől fogva véget értek volna, és pedig nemcsak ezek, melyek eddig lefolytak, hanem minden mozgás, kombináció, alakulás, amely történni fog s amely történhetik, véget ért volna, még akkor is, ha milliárd évnyi szünetet vetünk minden csepp mozgás közé. Mert az örökkévalóságban bennvan minden idő; a «minden idő» alatt pedig a mozgás, mely az időben van, mindent megtett volna, amit egyáltalában tehet.

Naville «La physique moderne» művében így fejti ki ezt az érvet: Ha az anyag s a mozgás örök, akkor bárhol veszünk is fel a multban egy időpontot, melytől fogva számítani akarunk, azon időpont mögött máris egy örökkévalóság fekszik. Következőleg a világ már azon tőlünk kontemplált időpontban elérte volna azt az állapotot, melyet most bír, sőt elért volna minden állapotot, melyet a jövőben elérni fog; mert minden időpontban örök ideje lett volna a jelen állapot elérésére. Már pedig a világ akkor, midőn Thales 585-ben Kr. előtt egy napfogyatkozást előre kiszámított, nem volt azon állapotban, melyben az 1888. jan. 28/29-diki teljes holdfogyatkozáskor létezett. Ha örök mozgást tételezünk föl, akkor nem lehet sehol egy időpontot fölvenni, melytől előre vagy hátra számítani lehessen; mert azon időpont előtt örök idő fekszik, azalatt pedig a mozgás minden megtehetőt szükségképen megtett volna.

Naville érvelése az örök mozgás ellen.

3. A mozgás egy elvont szó; vegyünk föl a mozgás helyett konkrét állapotokat és erőket, s nézzük, létezhetnek-e örök anyagi erők. A munka és a hő a fizikának alapjelenségei. Az ősköd mozgása munkát végez, mely mint hő jelentkezik. Ez a hő szükségképen kisugárzik a világürbe, s csak egy része marad meg az ősködben; ennek ismét csak egy része marad az izzó világtestekben; az izzó világtestek ismét csak hűlnek, vagyis kisugároztatják melegüket; a már megkérgesedett bolygók és holdak is folyton vesztik melegüket. Végre elvész minden meleg, vagyis megszűnik minden mozgás, kivéve a világtesteknek forgó és haladó mozgását a világürben. Ez a kisugárzott hő nem változik át újra munkává; mert a világürnek képzeletet meghaladó hidegében nagyon alacsony fokra száll, ily állapotban pedig sem munkát nem produkálhat, sem pedig magasabb hőfokra vissza nem hozható. A hő tehát folyton kisugárzik és ezáltal hasznavehetetlen lesz, vagyis folyton-folyvást vész a kisugárzás által a mindenség munkaereje.

Az erők átváltozása hővé bizonyítja az örök mozgás lehetetlenségét.

Mi volna pedig a mindenségből, ha az anyag és az erő örök? Minden erő, minden mozgás átváltozott volna már hővé; a hő kisugárzott volna, s minden erő egyensúlyba helyezkedett volna; az pedig nem így van, mindenki látja. A Duna azért folyik még, mert nem folyik öröktől fogva; azért virradtunk a mai napra, mert nincsenek végtelen számú napok mögöttünk; ha öröktől fogva mozgott volna az anyag, akkor örök jég és örök sötétség borítaná a mindenséget.

E végzetes következtetés elkerülésére az örök anyag hívei meg akarják ifjítani a vénülő világokat, meg akarják újítani a mozgást; de mivel mozgást nem teremthetnek, azon törik fejüket, hogy szállhatna vissza a kisugárzott hő a kihűlt világtestekbe?

Lehet-e a világot megifjítani?

«De hát hogy újul meg újból és újból az erő, hogy kerül vissza a vesztett meleg a kihűlt anyagba, a kihűlt világtestekbe?»

«Mondva volt, hogy a kiszórt világtestek folytatják azon irányban és azon sebességgel körútjokat a véghetetlen mindenségben, mellyel azok a főnaptól kiszórattak; de minthogy kiindulási pontjuk oly irányt vett, hogy útjoknak vissza kellett vezetni oda, ahonnan kiindultak, a részben már kihült napok mindinkább közelednek a főnaphoz. Minél közelebb jönnek, annál inkább nő sebességük, és pedig annál nagyobb mértékben, minél nagyobb a különbség nagyságra nézve e főnap és a visszatérő napok között, míg végre iszonyú sebességgel beleesnek a főnapba, hol mozgásukban rögtön megakasztatván, a fehér izzásig hevülnek, visszaadván a főnapnak a hő azon részét, melyet kiszórásuk alkalmával tőle elvittek» (Budapesti Szemle 1889. 324 l.).

Ez a világok örök körjárata. Mit kellett volna bebizonyítani? Azt, hogy a kisugárzott meleg a világűrből visszavezethető a főnapba, vagyis az anyagba. S e helyett mit bizonyítottak be? Hogy a csillagok beleeshetnek a főnapba s ott a térben való mozgásuk hővé változik. És a kisugárzott hő hol marad? Ez nyilván vissza nem tér. Mit bizonyítanak be tehát de facto? Azt, hogy egy ideig foltozni lehet a világot; de bebizonyítják-e azt is, hogy meg lehet újítani? Megújítani csak akkor lehetne, ha azt a kisugárzott hőt *mind* visszavezethetnék; míg ezt nem teszik, addig semmire sem mennek. Még ha föl is tesszük, hogy a csillagok összeütközése által lehetne egy főnapot eredeti hőfokára visszaemelni; ezt is csak más testek rovására le-

hetne megtenni; mert mindig igaz marad, hogy az anyagból kiszabadult bizonyos hő, mely mint erő nem veszett el, de az anyagot nem mozgathatja. Ha pedig millió év alatt csak egy hőfokkal is vész az anyag mozgása: akkor a világ örökkévalóságának vége.

De különben is ebben a világmegújítási tervben hemzseg a fizikailag helytelen állítás és az okadatolatlan föltevés, úgyhogy méltán mondhatni: ez nem fizika, hanem tünődés. Nem fizika; mert *a)* föltételezik, hogy a csillagok mozgása szükségkép olyan, hogy vissza kell térniök a főnapba; ez nem természettudományos állítás; ezt csak kívánják, hogy úgy legyen. A mechanika törvényei szerint a világtesteknek ki kell hülniök s megszűnik rajtuk minden mozgás: világtetemekké válnak; de miután ily gyászos sorsra jutottak, fogják-e folytatni a dupla mozgást: tengelyük körül és a térben haladó mozgásukat, azt senki se tudja. A tudomány arról mélyen hallgat. Hiszen idővel megszűnhetik a gravitáció is; ha például a gravitáció az étherparányok lökésén alapul, akkor el kellene jönni az időnek, amikor a parányok a világürben szétszóródnak, s akkor aztán a világtestek is a röperő irányában mehetnének a végtelenbe. Honnan szedik tehát a világmegújulás gondolatait? Nem a tudományból. *b)* Az égi testek összeütközése sohasem képes a kezdetleges hőt visszaadni; ez mathematice bizonyos tény (Braunnál: Über Kosmogonie etc. Münster, 1889. 241 lap.). Ha az ég valamennyi csillaga, — ha mind a húszmillió egymásba ütköznék: még akkor sem állna elő a tüzesedés és párolgás következtében egy oly ködgomoly, mely azt a tért elfoglalná, melyből eredetileg *a nap egymaga* szedte össze anyagát. *c)* Ha elő is állna újra egy oly ködgomoly, milyenből a világ lett, azáltal nem a kisugárzott hő térne vissza, hanem más mozgás, más munka változnék át hővé. A kisugárzott hő sohasem tér vissza; az összeütközés által is nem a kisugárzott hő térne meg, hanem az összeütköző csillagok sebessége és tömege létesítené azt a munkát, mely által a napban a hőfok emelkednék. S meddig lehet így ezt a hőt emelni? míg van csillag, mely belehulljon. Azalatt pedig folyton sugárzik a hő, vagyis folyton egyensúlyba helyezkedik s eloszlik a világür mélységesen alacsony hőmérsékletében. *d)* Ez a világmegújítási terv föltételezi, hogy van a természetben oly körjárat, melyben az erő csonkítatlanul szállhat vissza oda, ahonnan kiindult. Már most azt kérdezem: természettudományos fogalom-e ez? A természet-

ben van körjárat, de az mind csak relatív körjárat, abszolút körjárat, milyen itt kell, olyan sehol sincs. Milyenek a természet körjáratai? Látjuk, hogy a víz a tengerből páraalakban fölszáll, a felhők szárnyain mindenfelé vitetik, leesik eső alakjában, termékenyít, szívárog, folyókban egyesül, lefolyik a tengerbe s onnan újra kezdi forgását. A víz, mely a malmot hajtja, lefolyik, — felhőbe száll, újra a magaslatokra kerül s ismét a malmot hajtja. A hő beleveszi magát a növénybe, ott közreműködik a levegő szénsavának kiválasztásában, mint energia bele van fektetve a növény alkatrészeit képező kombinációkba, — a növényt megeszi az állat, az állati szervezetben «elégnek» a növény tápláló részei, az energia ismét mint hő nyilvánul. Íme a természet körjáratai. De miféle körjárat ez? Tán bizony úgy történik, hogy mindig ugyanaz az erő jár ott körbe? ugyanaz a nap melege, mely a vizet a tengerből a felhőkbe emelte, emeli-e újra megint, miután a folyók ágyában a tengerbe visszatért? Bizony nem, hanem a napnak újonnan kisugárzott melege fogja most a munkát végezni. Tehát a víz körben jár, de folyton új meg új erőt kell a napnak kisugároznia; ha nem áradna a napból folyton új meg új erő, új meg új hő, bizony csakhamar megszűnnék minden körjárat. Meddig folytatódhatik tehát ez a körjárat? Addig, míg a nap melege tart. S mi lett az előbbi hővel, az előbbi hajtó, emelő erővel? Elveszett? Nem, az erő nem vész el, de nem használható, eloszlik, egyensúlyba helyezkedik: in specie a hő világürbe való kisugárzás által folyton alacsonyabb fokra száll, s nem emelhető fel eo ipso magasabbra. Nem lehet az alacsonyfokú hőt munkává átváltoztatni, s így reánk nézve és a mozgásra nézve elveszett.

A tapasztalati világban tehát abszolút körjárat nincs, minden körjárat a nap kontójára történik s addig tart, míg a nap bírja, ami hála Istennek, még millió évekig tarthat.

Ezek után méltán mondhatjuk: ha ez a kisugárzás öröktől fogva tartott volna, — pedig azon föltevésben, hogy az anyag örök, valóban tartott volna, — mi maradt volna meg a mozgásból a mindenség anyagában, dacára a főnapok, napok, csillagok és holdak összeütközésének? Semmi. De maradt ránk valami: tehát a mozgás s az anyag nem örök.

A világmegújulás körforgása lehetetlen.

4. Gyönge reflexió is halomra dönti a világmegújulás körforgását. A föltevés szerint a mindenség világai körben váltakoznak. Járásukat szemeink elé állítja a *körvonal*. Miután a körforgás örök, a körvonal is zárt; a kör tehát teljes. A kör-

ben nincs kezdet és vég: meg van tehát fejtve az örök világok problémája.

Méltán csodálkozunk ily abszurd ötleteken!

Nézzünk szemébe először ez állítás logikájának; aztán majd az okság törvényének nevében mondjuk el róla, hogy mily tárgyilagos és alapos.

Egy körnek, mikor már kész, a vonal irányában valóban nincs kezdete s nincs vége; de leírtak-e már egy kört, melyet valahol meg nem kezdettek s eo ipso be nem fejeztek volna? S minő kör az, mit a világmindenség forgása leír? Egy kész, teljes kör vagy egy nyilt, folyton készülő kör? Hiszen szerintük mai világunk összeesik s ismét köddé bomlik s újra világ készül belőle; a kör tehát nem teljes; ha pedig nem teljes: akkor még az az elvont vonal sem segít rajtuk.

Ennyit a körfogás logikájáról. — Vegyük most az állítást az okság szempontjából. Ha a körnek egyes pontjai alatt az egymásból eredő világokat értjük, mindenegyes világ okát képezi a következő világnak; a világ jelen állapota ugyanis okát bírja az ősköd előtti világban; ez az ősköd előtti világ ismét egy más előtte valóban s így sine fine. S előre haladva a mi jelen világunkból, majd ha megöregszik s bomlásában ismét őskӧddé válik, ered egy másik világ, ebből megint egy más harmadik s így tovább. Nevezzük *a mi világunkat a kör x pontjának, az ősköd előtti világot y-nak, az utánunk következő világot z-nek.* Mi következik már most ebből? Az, hogy valami akkor hat, mikor még nincs! Ezt nem is nehéz bebizonyítani. Az a mozgás, az az erőkészlet, mely a mi világunkat alkotja, vagyis mely az x pontban van, átadatik a minket követő világnak, vagyis a z pontnak; innen megy tovább; de mivel körforgásról van szó, visszatér valamikor az x pontba az y ponton át, hogy ismét tovább folytassa körjáratát. Igy tehát x hajtja z-t és z hajtja x-et. Vagyis a mostani világ képezi okát a következő világnak; de ez a következő világ, mely még nem létezik, máris okát képezi a most fönnállónak.

Erről mindenki meggyőződhetik, aki irónnal kört ír le s fixirozza az y, x, z pontokat; szem előtt tartva azt, hogy a körforgás *örök,* hogy tehát a kör mindig zárt; le van írva öröktől fogva, s nem most kezdi azt a világ leírni.

B) *Bölcseleti alapon a végtelen anyag lehetetlenségét feltünteti:*

A végtelen anyag lehetetlensége bölcseleti alapon.

1. Az anyag föltételes és esetékes volta. Mindenki belátja, hogy a valóságos világon kívül *lehetséges* más anyag és több anyag. Lehetne több ember, több állat, több növény, mint amennyi van, — több faj, több nem. Hogy lehet végtelen az, melyhez folyton hozzáadunk — legalább gondolatban — végtelen sok lehetséges alakot és anyagot? Ugyan nem lehetne földünk egy fonttal nehezebb vagy mondjuk csak egy lattal, vagy egy grammal? Bizonyára! Ezt a földet mi mérjük és mázsáljuk; ugyanezt tesszük a nappal és bolygókkal. Mindent mérünk, mert mindezeknek véges a súlyuk és kiterjedésük. Hát van-e oly csillag, melynek nincs véges súlya és kiterjedése? Bizony olyan nincs. Minden csillagnak tehát megvan véges súlya és kiterjedése. De ha nincs oly anyag, melynek ne volna véges súlya, lesz talán az anyagnak mind összevéve végtelen súlya?

2. A mozgás lehetetlensége a végtelen anyagban. Végtelen anyagban nem indulhat meg semmi, mert nincs semmi tér; a végtelen anyagnak ugyanis mindent ki kellene töltenie. Az egész csak úgy nem mozoghat, például tengelye körül, mint az egésznek egy része; mert ha egyszerre is indulna meg: *egyszerre mindenütt kellene térnek* lenni.

3. A végtelen szám metafizikai és algebrai lehetetlensége. A valóságos szám, a valóságos tömeg, a valóságos sokaság szükségképen olyan, hogy ahhoz mindig hozzá lehessen adni; szükségképen olyan, hogy azt nagyobbnak és kisebbnek lehessen gondolni, s ami nem ilyen, az nem valóság, hanem reánk nézve határozatlanság. Ha az anyag és a mozgás végtelen és örök: akkor kellene léteznie de facto egy végtelen számnak, vagyis olyannak, melyet ne lehessen kisebbnek vagy nagyobbnak gondolni; — de ez ellentmondás: tehát lehetetlenség, hogy az anyag, melyet mérni s a mozgás, melyet számlálni lehet, végtelen és örök legyen.

A végtelen szám ellentmondását föltünteti az algebra is.

A végtelen szám olyan, hogy ha az egységnél kezdjük s mindent, ami hozzá való, hozzáadtunk, ne lehessen hozzáadni semmi többet. A végtelen szám tehát ez lesz: $1+2+3+ \ldots . n$, vagyis minden, ami oda tartozik, például minden anyag és minden mozgás, ami az ellentétes vélemény szerint végtelen számot ad. Már most a végtelen szám olyan, hogy ahhoz hozzáadni semmit sem lehet. Mit jelent ez? Azt, hogy az az utolsó pozició, az az «*n*» már magában véve is végtelen, amit így jelzünk: ∞. Hát hogyha most összeadjuk az egész sort, milyen szám fog akkor ki-

jönni? A végtelennél nagyobb. Ezt fogjuk nyerni $1+2+3+ \ldots . n$ (vagyis végtelen: ∞) $= \infty$; ami annyit jelent: $\infty \gtreqless \infty$ a végtelen szám olyan, hogy kisebb is, nagyobb is magamagánál.

Ez a mathematikai alak lehetetlenséget jelent; jelenti a végtelen anyagnak önmagában való ellentmondását, s következőleg, hogy nincs, s hogy a valóságban nem is létezhetik semmi, ami anyagi s a mellett végtelen legyen; ami mérhető, s aminek vége ne legyen; ami számlálható s aminek végére ne lehessen jutni. A végtelen, örök anyag sehol sem létezik, csak a tévelygő észben, — valóságban egy «non ens», semmi.

4. Hogy a mindenség magamagától örök és végtelen nem lehet, kitűnik az anyag és a mozgás egymáshoz való viszonyából. Ez a viszony magán hordozza az esetékesség minden jellegét. Az anyag közömbös *a)* aziránt, hogy mozogjon-e vagy nem, *b)* hogy hol mozogjon, *c)* hogy mily sebességgel és irányban mozogjon; pedig nincs mozgás, mely mindezen tekintetek alatt ne volna meghatározva. Honnan tehát ez a meghatározás? Bizonyára nem az anyag lényegéből; ezt a kifogást a mechanika tagadja, épen azért az anyag közömbös a mozgás iránt; tehát a meghatározás csak külről jöhet. *Az a külső tényező kiválaszt egy konkrét mozgást a millió lehetőségből* s ezt megvalósítja.

VI. A világmegifjítók más ellenvetései.

1. Azt lehetne még mondani, hogy talán az anyag általános vonzóereje indítja meg a többi mozgást és történést. Gondolhatjuk ugyanis, hogy a vonzóerő az anyag lényegéhez tartozik, s következőleg az anyag lényegével meg volna adva a mozgás is.

Felelet: Hiába beszélünk *vonzóerőről*, mikor nem tudjuk, hogy mi az a vonzóerő. Lehetséges, hogy a vonzóerő is *mozgás*, a mozgásnak módozata, amint azt az új fizika emlegeti; ez esetben nem magyarázná a mozgást. De ha a vonzóerő nem is volna merő *mozgási módozat*, akkor sem nélkülözhetnők a *külső okból* leszármaztatandó meghatározásokat. Akkor is meg kell határozni a tömeget, — a tömeg elhelyezését a térben, hiszen ezek nélkül nincs mozgás, különösen pedig *nincs vonzás*. A vonzás csak akkor indíthat meg tömegeket, ha ezek nem helyezkedtek egyensúlyba, ehát ha kellőleg el vannak osztva a térben. S ha még azt is

Elég-e a vonzóerő a világ megértésére?

megengednők, hogy a tömegek természete magával hozza az egyensúly folytonos megzavarodását, de mi adja okát annak, hogy a föld és naprendszer a világtér ezen darabján forog és mozog, hiszen lehetne ott is, ahol az Orion ragyog? Honnan ez az elosztás a tömeget és tért tekintve? Honnan az elosztás az erőt tekintve? Mert hiszen a nap- és csillagrendszerek ereje minden bizonnyal véges, — a mi földünk erői kétségkívül végesek, a tömeg véges, a sebessége véges. Mikép lehessen ezekből végtelenséget lehozni akár a térben, akár az időben?

De a fizikai törvények szerint ránk hárulandó mozgás- és életvég ellen szabadkozik az észszerűség!

A világhalál nem lehet cél.

A logika is meg az ész homályos ösztöne is folyton keres végtelenséget; nem tud mit csinálni a véges világgal, — ha nincs Istene. Minek kóvályogjanak az ürben a kihűlt világtestek: a megdermedt föld, a kialudt csillagok, az elsötétedett napok? Minek s meddig? Pedig ezzel a véges tömeggel, véges erővel más kilátásuk nincs, mint az, hogy minden melegük kisugárzik, munkára hasznavehetetlenné válik, hogy minden mozgásuk elakad: — mindez megtörténik a hőnek mechanikai elmélete szerint, melynek Clausius tudományos alakot s mathematikai kifejezést adott.

«Végezni, buta szó!» — kiálta fel egykor Goethe. «Miért végezni? Vég és semmi, az mindegy.» Lám, ez is a közész elementáris posztulátuma! Mit csinálnak tehát a hő mechanikai elméletével? Hová futamodnak az ijesztő végenyészet elől, mely a mindenségben sötét temetőt mutat: kihűlt s kihalt világtestek forgását hideg, néma sötétségben?

Némelyek végtelen sok világtestet vesznek fel s azt mondják, hogy míg az egyiken kihal az élet és a mozgás, a másikon javában folyik, a harmadikon kezdődik s így a mindenségben a fejlődés sohasem vesz ki, hanem vég nélkül vándorol csillagról-csillagra, rendszerről-rendszerre. Mások tagadják a mechanikai hőelmélet formuláinak általános, az empírián túlterjedő érvényét. Halljuk ez irányok képviselőit.

Flammarion ötlete.

2. Flammarion, a mindenség örök életének «költője» ezeket írja (Uranie. Paris, 1889. 34. l.): «A mindenség végtelen sok, különálló világokból áll, melyeket a semmiség örvényei választanak el egymástól».

«Végtelen sok? Hogy lehetséges a végtelen szám?»

«Ime egy számtani nehézség? Bizonyára nincs oly szám, melyet ha még oly nagy is, végtelennek mondhatnánk, mert lélekben növelhetjük ezt a számot, folyton hozzáadhatjuk

az egységet, szorozhatjuk kettővel, hárommal, százzal. Azonban gondold meg, hogy a jelen perc csak nyílás, melyen át a jövő a multba árad. Az örökkévalóságnak nincs határa, s bizonyára a mindenségek számának sincs».

«Mehetnénk világról-világra, s nem találnánk véget sehol... s bármeddig s bármennyire mennénk, folyton a végtelenség előcsarnokában járnánk. Nem haladunk előre egy tapodtat sem.»

S mi van ebben a végtelen mindenségben? *Általános, örök élet.* Az élet vándorol csillagról-csillagra ; a halhatatlan lelkek költözködnek naprendszerből-naprendszerbe ; most valamennyi csillag nem «lakott föld», de majd lesz (39. l.). «A mindenség örökké tart. A föld kihűl és kihal s valamikor puszta temetővé válik. De majd lesznek új napok s új földek, új életmosolyok, s az élet folyton virágozni fog a mindenségben» (50. l.). Elköltözünk tehát innen, s megyünk más világokba, melyek lassan-lassan, hosszú kifogyhatlan sorban lakhatókká válnak. Ez Flammarion végtelen mindensége !

Megoldotta-e a végtelen szám lehetetlenségéből folyó nehézséget? Ugyancsak nem ! Nélkülözhetővé tette-e a végtelen számú napok és földek fejlődési processzusában az anyagon kívül álló, értelmes ősokot? Épenséggel nem ! Kell életnek lenni ! «Végezni, buta szó !» — mondotta Goethe, s Flammarion is hasonlót mond : «Az élet a teremtés célja. Ha nincs élet, ha nincs gondolat, minden csak úgy volna, mintha nem is volna» (38. l.). De a föld kihűl s «temetővé válik», mi lesz akkor? Ne aggódjál ! Végtelen sorban fejlődik a mindenség ; átmegyünk a földről máshová !

Fölületes gondolat ! Ha végtelen sok világtest léteznék is : akkor is kifogyna belőlük a mozgás és az élet. Mert ki mondja, hogy *egymásután* fejlődnek és élnek, s *nem egyszerre?* Honnan veszik az anyagba azt az erőt, mely meghatározza magának fejlődése *kezdetét?* Ha a mozgás iránt közönyös az anyag : *közönyös lesz az idő iránt is.* Ha pedig lényegében van, hogy mozogjon : akkor szükségképen mozog ; nem vár, míg a másik naprendszer s a naprendszernek utolsó csillaga lejárja magát.

Ha azonban igazán úgy volna, hogy a naprendszerek egymásután lakhatókká válnak : nemde ezt az egymásra következést csak egy rendező értelemnek lehetne betudnunk?

3. Nägeli máskép akarja biztosítani a mindenség mozgásának és életének végtelenségét. Szerinte Clausius kép- Nägeli örök világai.

letei és törvényei, melyek mathematikus pontossággal kimutatják, hogy a hőt nem lehet teljesen visszaváltoztatni azon erővé, mely által a hő lett, csak a tapasztalat alá eső világban bírnak érvénnyel; hogy a tapasztalat határain kívül milyen az atómok viselkedése a hővel szemben, azt nem tudjuk. Halljuk őt magát (Mechanisch-physiologische Theorie der Abstammungslehre. München und Leipzig. 1884. 618. l.):

«Mivel az anyagi testek apraja és nagyja mind változik, azt kell fölvennünk, hogy a kémiai atómok is változnak. Változásaik különböző irányban történhetnek, különböző tulajdonságaikat illethetik... Minket jelenleg az atómok azon tulajdonsága érdekel, melynél fogva *hőt kötnek le.* Hasonlítsuk csak össze a szénenyt és a könenyt... az első legkevesebb hőt köt le valamennyi elem közt, az utóbbi legtöbbet. Ha már most a szénenу ezen tulajdonsága megváltoznék, akkor a kisugárzott hő óriási mennyiségét leköthetné, vagyis mozgássá változtatná azt át...» Igy azután az atómok megváltozott természetében föltalálnók a módot, mint lehetne a kisugárzott hőt ismét mozgássá változtatni.

Nägeli föl is hoz bizonyítékot arra, hogy az atómokban valóban föllép néha ily tulajdonságváltozás. «Az a föltevés, hogy az anyag valamikor ősköd-állapotban létezett, annak elfogadására kényszerít, hogy az atómoknak akkor más természetük volt, melynél fogva egy oly alacsony hőfokkal bíró világürben, milyen az volt, gázállapotban létezhettek. Természetük változtával folyékony állapotba mentek át, majd pedig megszilárdultak. Ez a folyamat egyre tovább halad s addig fog tartani, míg a hőmérsékek egyensúlyba jutnak, s a világ megdermed, vagy míg az atóm természetének új változása által a kisugárzott hőt megint lekötheti s mozgássá változtathatja.»

Felelet: *a)* Miután az atómok is összetett testek, nem szükséges, hogy szét ne eshessenek részeikre, s akkor azok a részecsek, meglehet, máskép viseltetnek a hővel szemben. Azt megengedhetjük, s azért mondtam e felfogást «logikusnak» (14 l.). Hogy mikép viselkedett az ősköd a hővel szemben, azt bizonyosan nem tudhatjuk, hanem az indukció révén azt kell mondanunk, hogy nagyjában az anyag ősködi halmazállapotban úgy sugározta ki a meleget, — úgy hűlt ki, mint a már elkészült atómok tették később és most. Az a föltevés, hogy megváltozott az ősköd anyagának természete s azáltal szabadult ki a hő, nem természettudomá-

nyos, s nem okadatolt, mert föltételezi, hogy az ősköd és a világür alacsony hőmérséke egymásnak megfeleltek: tehát, hogy az ősköd beleillett az alacsony hőmérsékbe, s nem hűlt ki, mert hasonló hőmérsékkel bírt; míg ellenben most a pára és gőz csak magas hőmérsékben lehetséges. De honnan tudja azt Nägeli, hogy az ősköd, az őspára, az ősgőz megfelelt az alacsony hőmérséknek? Ellenkezőleg, ha azt kérdezi, hogyan történhetett az, hogy alacsony hőmérsék mellett gőz- és páraalakban létezett az anyag, azt kell felelnie, hogy erre természettudományos okot nem ismerünk.

b) Önkényes eljárást követ Nägeli, midőn fölveszi azt, hogy az ősköd megváltoztatta természetét s kisugározta melegét. De hagyjuk ezt s kérdezzük inkább: meg fogja-e az anyag még egyszer változtatni természetét? S meg fogja-e ezt tenni épen a széneny? S más nem? S ha más is megteszi, nem fog-e ezáltal kiegyenlíttetni a kedvező és kedvezőtlen változás? Azután meg, hogy változik meg a széneny természete? Tudjuk ugyanis, hogy e kisugárzás által az anyag mozgási energiája vész, s midőn végleg kihűlt, akkor teljes az anyagi részek közt az egyensúly: az anyag nyugalomban van. Mi fogja megindítani a széneny atómjaiban a változást? A belső egyensúly, mely a legbiztosabb és legszilárdabb lesz, magától bomlik-e föl? Vagy külső hatók zavarják-e meg, melyek a föltét szerint nincsenek, miután szintén egyensúlyban lesznek! Az anyagnak általános törvénye, hogy mindig szilárdabb egyesülésekbe lép. Minél tovább tart a világ fejlődésének processzusa, annál inkább közeledik az anyag a szilárd egyesülések egyensúlya felé. Szilárdabb egyesülésekbe pedig azáltal lép, hogy hőt bocsát ki magából. Tehát minél több hőt bocsát ki az anyag, annál inkább erősbödik belső állandósága, vagyis a hőnek az anyagból való kibocsátásával nő az egyensúly belső állandósága.* Ha most ehhez hozzávesszük az anyag «tehetetlenségét», látni fogjuk, hogy Nägeli föltevése fölér az okság elvének tagadásával; mert az anyag nem «akarja» szilárd egyensúlyát bolygatni; már pedig *kémiai és morfológiai változások* nélkül nincs *«természetváltozás»*.

c) Clausius második főtétele szerint a hőt nem lehet egészen erővé visszaváltoztatni. A széneny «természetének megváltozása» sem volna képes a világ kisugárzott hevét újra befogni az anyagba, már csak azért sem, mert a hőrezgés a végtelenbe terjed s kilép nagy részben a szénenyatómok vonzási kerületéből.

* Dressel L. S. I.: Az élő és az élettelen anyag. Temesvár, 1886. 10. l.

A világhalál nem ellenkezik az erő megmaradásával.

Nincs tehát a természetben abszolut körjárat s a világhalál mindenesetre beáll! Az erő megmaradásának törvényét ez távolról sem érinti. A törvény csak azt mondja, hogy egy csepp sem vész el, hanem csak átváltozik. Ez az elv csak más formája az anyag tehetetlenségének. Mivel ugyanis az elevenerő egyenlő a tömeg és a második hatványra emelt sebesség szorzatának felével, hogy *erő elveszszen*, vagy az anyagnak vagy a mozgásnak kellene elvesznie kompenzáció nélkül. Hogy anyag el nem vész, azt bizonyítja a kémia, ugyanezt állítja a mozgásról a fizika. — Ha mégis azt mondjuk, hogy végre minden mozgás pihenőre száll, az onnan van, mert az erők átváltozásánál leginkább a hő szerepel. A hőnek előnye két pontban nyilvánul: 1. az erők átváltozása hővé azért történik, mert a hő a legelementáribb mozgásforma, s egyszersmind a legkönnyebb; 2. Clausius kimutatta, hogy a hő, mely x. y. erőből származott, át nem változtatható egészen munkává; például: ha kő esik a magasból, s ütközése által meleget fejleszt, látnivaló, hogy bizony nehéz volna ezt a szerteszéjjel szálló hőt összeszedni s ismét arra használni, hogy a követ odaemelje, ahonnan leesett.

Ebből következik, hogy *az anyag valamikor csakis hőrezgést fog végezni*, ezáltal valamennyi test kiegyenlíti hőfokát, s az egész földön egyenlő hőmérsék fog uralkodni. De akkor egy test sem fog hathatni más testre; a természeti történések végső nyugalomra térnek. Tehát az anyag munkaképessége véges, melynek az időben kell befejeződnie. Véges időben pedig nincs helye végtelen sok kombinációnak. Méltán mondtuk azért, hogy a világ elemeinek végtelen sok lehetséges kombinációja nem fog föllépni, s a célszerű és törvényszerű világrend összevetődésének értéke = 0 (Natur und Offenbarung 1887. 393. l.).

4. Honnan a mozgás a «tehetetlen» anyagban? S ha öröktől fogva van, mikép lehet, hogy még most is tart? Ezen fizikai kérdések elől nem bír kitérni a materializmus. Van azonban még egy félszámba vehető ellenvetése, mely az örök mozgás lehetőségére vonatkozik.

Nincs örök mozgás, ha végtelen kicsinynek veszszük is fel kezdetét.

Azt mondják; lehetséges az örök mozgás, ha feltesszük, hogy öröktől fogva végtelen kicsiny volt, melyről nem mondhatni, hogy zéró volt, de époly kevéssé mondhatni, hogy valami meghatározható nagysággal bírt. Tehát kisebb, mint bármily szám, de mégsem semmi; a mathematikusok az efféle mennyiséget «differenciálé»-nak mondják. Ez a *végtelen* ki-

csiny *végtelen időn át* növekedett, míg végre a mai nagysággá nőtt. A mozgás tehát öröktől fogva benn lehetett az anyagban!

Felelet: a végtelen kicsiny sehol sem létezik a valóságban, csak a mathematikusok fejében. A végtelen kicsinyt *gondoljuk* és pedig *határozatlanul kicsinynek*, — minden adott mennyiségnél kisebbnek; — de ilyesmit csak gondolni lehet; minden valóság egy *meghatározott mennyiség;* a mozgás s a mozgó testek csupa valóság, nem potenciális lét, hanem való lét, aktuális érték.

Végösszegezés. Fizikai bizonyossággal tudjuk, hogy a világ nincs öröktől fogva s hogy nem marad meg örökké; — értem ezt az élő, mozgó világot. Biztos halál vár rá! S «végezni» buta szó, észszerűtlen dolog: tehát a világ halála nem fejti meg a lét problémáját. A világ halála csak azt bizonyítja, hogy a világ mozgásának volt valamikor kezdete, — csak azt bizonyítja, hogy élete, mozgása nem ered az anyag lényegéből, s hogy egy értelmes lényre kell visszavezetni azt az indítást s azt az elrendezést, mely mellett az élet és mozgás lehetséges volt. Ezen lehozás nem ellenkezik semminemű fizikai törvénnyel.

VII. A pantheizmus állásfoglalása a kozmológikus érvekkel szemben.

A pantheizmus mindenfelé kísért. Támaszkodni akar Szent Tamás Summájára s különösen a kozmológikus érvekre. Elfogadja azokat azon értelemben, hogy valóban létezik a világ végoka, de ugyanakkor tagadja ez érvek értékét arra nézve, hogy ez a végok a világtól különbözik-e vagy nem.

Pantheista kifogások a kozmológikus érvek ellen.

A «kozmológikus érv», mondja dr. Kuhn, tübingeni dogmatikus, «követel ugyan az esetékes létnek okául *szükséges létet*, de ennek a szükséges ősléynek nem kell a világon kívül állania, lehet a dolgok *immanens* ősállaga, «das pantheistische Absolute». A német racionalista theológusok a középkori skolasztikusokban és Szent Tamásban többé-kevésbbé bevallott pantheistákat láttak.

A pantheista felfogás beleköt a kozmológikus érvbe.

A pantheizmus azt feleli érveinkre: Igazatok van, az esetékes, feltételes dolgoknak van valahol szükséges okuk, — a célszerűen berendezett természetnek van értelmes rendezője: de ki mondja nektek, hogy ez a szükséges ok, hogy az az értelmes rendező *a világon kívül van?* Hátha a világ maga az a szükséges és értelmes ősállag, mely jelenleg ezzé a ter-

mészetté határozta meg s alakította át magamagát, — melynek lényege végtelen és örök, de amely kétféle, esetékes nyilvánulásban lép elénk: mint anyag és mint szellem? E szerint minden különbségnek, ami a világban van, milyenek : anyag és szellem, — törvényszerűség és tervszerűség, — szabadság és szükségesség, — mechanikus okság és cél, — Isten és világ — a valóságban egy abszolut ősállag felel meg: «*minden csak egy*».

Az anyag⟨nak⟩ és szellemnek pantheista ősállagba való elegyítését különféleképen próbálgatták ; az alapfelfogás azonban az «Istennel» szemben ugyanaz : *a személyes Istennek tagadása.*

Strauss D. szavait már idéztük (16. l.): «Rendszeres következtetés útján sohasem jövünk ki a világból. Ha a világban minden dolognak más előzőben van oka, s így a végtelenbe tovább mehetünk, nem akadunk oly okra, mely a világot alkotta, hanem *egy állagra*, melynek esetékei (Akzidenzien) az egyes lények. Nem akadunk Istenre, hanem magamagán alapuló s a jelenségek örök változatai közt változatlanul megmaradó világmindenségre» (D. alte und d. neue Glaube. 111. l.).

Tehát «ein auf sich selbst ruhendes Universum», «Ursache und Wirkung zugleich», «Quelle alles Seins und Lebens» : ez Strauss D. ősállaga. Ilyen vagy ehhez hasonló a többi. Schelling beszél «a természet és a szellem ugyanazonosságának monizmusáról». Henne am Rhyn szerint «a szellem a természetnek felsőbbfokú kifejlődése». Lotze szerint «a véges lények csak merő alakokat nyujtanak, melyek mögé a végtelen rejlik». «A véges dolgokban tulajdonképen az *egy végtelen* működik, mely minden végesnek örök termékeny oka». «Az egyes dolog nem áll magában, hanem csak nyilvánulását képezi az «*egy mindennek*». Müller Miksa még el is képzeli az «*egy végtelent*» alaktalan, általános valaminek, mely itt mint hegy és fa, ott mint villám és fergeteg nyilvánul, — majd mint teremtő és kormányzó, majd mint az okok oka tűnik fel a gondolkozó előtt.

A pantheizmus merő agyrém; mert

A pantheizmus egyes alakjai *az okság elvének eltagadása árán* szűrődhettek csak le a képzelgő agyvelőben (lásd 15. és k. l.) ; másokat a «tiszta ész» kriticizmusának konzekvenciája léptetett a világ színpadára. Különben a gondolat régi, csak az alak más. Kérjük számon a sok szó alá rejtőzött magot.

Beszélnek egy *ősállagról*, mely anyag is, szellem is, világ is, Isten is ; «ein auf sich selbst ruhendes Universum», önmagában álló s önmagát meghatározó mindenség.

a mindenség az okság elve alatt áll

a) Az ember már most azt kérdezi, hogy hol létezik az az ősállag, mikor azt állítják róla, hogy az a «minden», «minden lét»? Azon értelemben mondják-e «mindennek», amelyben az általános «anyagról», «általános erőről», «általános törvényről» beszélünk? Tudjuk, hogy ezek elvonások, tehát nem valóságok, tehát nem végokok. Ha az ősállag ezen értelemben «minden» : akkor az is csak elvonás és sehol sem létezik. Ha pedig az ősállag nem elvonásban létező «minden», hanem konkrét «minden» : akkor egyéb nem lehet, mint minden állagnak összesége. Az a valóságos, állagos világ : az lesz az az ősállag. S mit nyer a pantheizmus az «ősállaggal», mihelyt azt a konkrét világgal azonosítja? Mindenegyes állag az okság elve alatt áll ; az összeség is eo ipso ugyanezen áll ; mert az összeség nem változtat az elven : tehát a «mindenség» az okság elve alatt áll. S mit tesz a pantheizmus? Azt állítja, hogy az összeség magamagát határozza meg, «ein immanentes Universum». Mily áron lehet ezt tenni? Az okság elvének tagadása árán.

«egy ősállag» sehol sincs;

b) Az ősállag fogalma minden atómban érvényesül, tehát *annyi az ősállag*, ahány parányi rész van, melyben az állag fogalma megvalósul. A pantheizmus pedig folyton *egy ősállagról*, mint *egyedi végokról* beszél. Micsoda egység ez? Látni való, hogy a pantheista zürzavarban *egy ősállag s egy végok* sehol sem létezik. Az anyag minden atómja önálló erőforrás, s az egyik nem tud a másikról. Mi határozza meg tehát azt, hogy az az ősállag köneny- vagy éleny-atóm legyen : mi intézi azt, hogy ilyen tulajdonságok és törvények lépjenek fel benne? Ha ezt az ősállag természete határozza meg : akkor nincs ok, hogy miért nincs csupa éleny vagy csupa köneny a világon?

az «egy ősállag» csak elvonás.

c) Hogy lehet az éleny és köneny ugyanazon egy «minden»? S ugyanezt kérdezzük minden ellentétről és különbségről. Ugyanazon egy ősállag eszes is meg nem is, — ugyanazon egy ősállag mozog is meg nyugszik is, — ugyanazon egy ősállag végtelen is, s másrészt véges korlátozásban jelenik meg a valóságos világban : nemde világos, hogy az az «egy ősállag» nem egyéb absztrakt fogalomnál, amint mondani szoktuk : Péter ember, Pál ember s mindenki közöttünk ember, — *ugyanazon emberi természettel bír.* Hogyan «ugyanazonnal»? Bizonyára nem szám szerint ugyanazon csontokkal, bőrrel, hússal, lélekkel, hanem a fogalom szerint ugyanazon jegyekkel. Főleg pedig teljesen felfoghatatlan az, hogy mikép lehessen *ugyanazon egy állag* anyag is, szellem is, vagyis

anyag és nem anyag? Kiterjedt és ki nem terjedt, — osztható és oszthatatlan? Azt mondják erre: *a különbségek a világban csak esetékes nyilvánulásai a mögöttük rejlő egyetlen ősállagnak; nem kell ezeket a különbségeket, melyek előttünk feltűnnek, az állagnak tulajdonítani.* De igenis kell; mert hiszen e különbségekben különböző erőkről van szó, az erőnek hordozója pedig mindig az állag; az anyagi erők hordozója az anyagi állag, a szellemi erők hordozója a szellemi állag. Lehetetlen egy és ugyanazon állagba két heterogén állagot foglalni; — lehetetlen egy fogalomba, milyen az «isteni állag», két heterogén s egymást kizáró jegyet olvasztani. Két különböző állag egyesülhet egy lényben: így az emberben van test és lélek; ez a két fogalom két állagot jelez, melyek egy természetté egyesülnek. Legföllebb azt lehetne tehát mondani, hogy az «isten» anyagból és lélekből áll; de azt állítani, hogy az «isten» szám szerint egy ősállag, mely test is, lélek is, — merő ellentmondás. Az előbbi feltevésben, hogy az «isten» anyagból és lélekből áll, *megmarad a dualizmus*, s nemcsak az, hanem nincs «végoka» a világnak, mert a különálló két állag: «anyag» és «lélek» visszafelé *nem konvergálnak egységes forrásban.* Nem marad más hátra, mint megállapodni azon fogalomnál, hogy az Isten tiszta szellem, ki ősoka a világnak.

A szükséges ősállagnak nem lehetnek esetékei;

d) Az ősállag nyilvánulásai külre esetékesek, változékonyak, föltételesek; igaz, hogy a pantheizmus szerint ezek nem az ősállag maga, hanem csak nyilvánulásai; de ez a megkülönböztetés nem segít rajtuk; mert hát utóvégre is, *mik azok a nyilvánulások?* Bármik legyenek, mindig részét képezik annak a «mindennek», mert tagadhatatlan, hogy belőle vannak. Hogyan léphet fel véges kiadásban, határolt minőségekkel, korlátolt erőkkel az az ősállag, mely magában végtelen, mely örök, mely maga az Isten?

már pedig a világ alakja esetékes.

A világ csupa esetleges, lehetséges történések és formák összege: hogyan lehetnek ezek a végtelen, szükséges ősállag *nyilvánulásai?* Hiszen

1. nincs apriori semmi oka mindazon folyamatoknak, melyek a jelen percben a világban végbemennek;

2. miért vannak ezek most, miért nem két perccel később? Sőt ép az ellentétes folyamatok lehetnének most; a nap most süthetne, pedig most esik, — most tél lehetne, pedig most nyár van;

3. valamennyi lehetőség sohasem realizálható; mert vannak lehetőségek, melyek egymást kizárják: például hideg, meleg; — világosság, sötétség. Ha örökké állna is fel a világ,

sohasem realizálható mindenegyes lehetőség, mert hogy a jelen percben hideg legyen, az lehetséges, — de mivel most épen meleg van, eo ipso nem lesz hideg, csak lehetne, ha meleg nem volna. Ime ez a lehetőség, hogy a *jelen percben hideg legyen*, az egész örökkévalóságon át nem fog realizáltatni. Tehát csak némely lehetőségek valósíttatnak meg; de ha «minden», ami történik, az ősállag szükséges nyilvánulása volna, mindennek *szükségképen* kellene történnie, s lehetőségek, pláne olyanok, melyek az örökkévalóságban sem fognak megvalósulni, egyáltalában ellenmondások volnának.

sőt maga a fejlődés ténye is esetékes.

Itt is tehát logikus szükségszerűséggel fölmerül a kérdés: *Miért létezik a világnak ép ezen folyása, ha az őslény szükséges s a világ nem egyéb, mint az őslény folytonos nyilvánulása? Miért fejlődik,*

1. mikor úgy a fejlődés, mint a hanyatlás és az örök egyensúly lehetséges;

2. mikor minden mozgás, akár fejlődés, akár hanyatlás, meghatároztatik a kiindulás adatai által, melyek tényleg másfélék lehetnének. Mily fokról kezdett az az ősállag kifejlődni? Mily fokról indult meg?

3. Végesen vagy végtelenül messze áll-e az a kiindulási fok a végtelen tökélytől? Ha *végtelenül messze:* akkor az a fok eo ipso véges: tehát *több lehetséges kiindulás adatik*, s nincs ok, hogy miért kezdődött a világfejlődés azon és nem máson. Ha *végesen messze* fekszik a kiindulási tökélyfok a végtelen tökélytől: akkor maga is végtelen lesz; de akkor *több végtelen világ létezhetnék;* mert a véges messziség 1, 2, 3, 4, 5, 6 . . . stb. fokot foglal magában: létezhetnék tehát egy végtelen világ, mely egy foknyira, — más, mely két foknyira, — ismét más, mely három foknyira állna távol a végtelen tökélytől. Melyik lett már most a sok végtelen világból! Bármelyik lett: lehetett volna más is. Miért van ez s nem más?

4. Ha végtelen az az állag, akkor tökéletes volt mindig: megvolt mindene, nem nyerhet semmi újat, nem is fejlődhetik. Hová fejlődik? Ha pedig tökéletlen volt, honnan nyeri az időben tökéletesebb formáit? Hisz ezek a formák belőle vannak. A végtelenben minden, ami van, szükségképen van; a végtelent nem érheti se közelről, se távolról fejlődés, haladás, változás.

A pantheista anyag gondolkoznék s még így sem volna a világ kimagyarázva

e) Bármint csűrjük és csavarjuk a pantheizmus magyarázatait, a végeredmény az lesz, hogy az *anyag gondolkodik.* Két tulajdonsága van e szerint az anyagnak: az, hogy kiterjedt s az okság elve alatt áll, — a másik az, hogy min-

den atómja gondolkozik és akar. Mert egyrészt el nem tagadhatni, hogy a világ valóságos anyagi állag, — másrészt nem ignorálhatni, hogy egységes és értelmes ősokra kell mindent visszavezetnünk. A pantheizmus összeköti tehát az anyagot és értelmet, oly módon, hogy az *anyagot értelmesnek* mondja. De talált-e ezáltal *egységes ősokra?* nem; mert ha az anyag gondolkoznék is, annyi gondolkozó volna, ahány anyagi részecs. Ezen értelem «úgy tapadna az anyaghoz, hogy annak következtében az anyag minden részecse külön gondolkoznék s külön *meg akarná valósítani* azt a részletes célt, mely a világban rávár, — vagyis a levegő egyes szénenyatómjai *akarnának* bizonyos növénysejtekbe belépni, — s az éther atómjának nemcsak azt kellene akarnia, hogy a levélzölddel vállvetve a szénsavat elemeire bontja, hanem azonkívül *ki kellene szemelnie* azt a levelet s azt a sejtet, melyben a kémiai hatás érvényesüljön. Ha két önálló, különböző alak egymásra illik, például a virág s a méh szívó nyelve, a C. H. O. N. atómokról föl kellene tételeznünk, hogy midőn a növény csírasejtévé egyesülnek, oly növényt és virágot *akarnak* előteremteni, mely a mézetkereső méhet képes legyen magához vonzani, — s épenúgy a kémiai elemekről, melyek a méh petéjét alkotják, föl kellene tételeznünk, hogy ismerik a virág nektáriumát, melyhez alkalmas szívónyelvet pödörítenek a méhnek.»

Létezik-e ilyen atómokhoz tapadt értelem? S ha az atómokban volna gondolkozási képesség: volna-e *ez az intelligencia a világ egységes végoka?*

Az ilyen, atómhoz tapadt értelem sehol sem képezi okát a történésnek. Mi nem ismerünk más történést, mint azt, melyet a mechanikus okság meghatároz. Hogy két atóm azért helyezkedik el valamiképen, mert eredetileg kikalkulálták s ebben megállapodtak, azt sehol sem venni észre; hanem igenis látjuk, hogy két atóm *azért hat egymásra, mert érintkezik, — s azért érintkezik, mert más külön körülmények és hatók által tereltettek ezen viszonyukba, — ezen hatókat ismét más tényezők határozzák meg,* s így tovább. Az atóm semmit sem akar, és semmit sem kombinál; nem töri fejét, hogy mikép viselkedjék x. y. elemmel szemben, — hogy hánnyal egyesüljön és hánnyal ne; a növényben, a kőszénben, az ember agyában ugyanazon széneny a maga meghatározott s változhatlan törvényei szerint tesz, vesz.

nem volna egységes végok. De az egyes atóm intelligenciája azért sem segíthet rajtuk, mert nem az egyes atóm alkotja az alakot, hanem mil-

lió; — nem egy atómon áll az egész, hanem valamennyin: következőleg nem az egyes atóm intelligenciája hordja magában az egésznek eszméjét, hanem *inkább azon folyamatoknak*, melyek az atómokat kiszabadították s azután újra elegyítették, — *inkább azon szeleknek és lökéseknek*, melyek az atómokat hordták és mozgatták, — kellene tulajdonítanunk akaratot és észt. Azonban tudjuk már, hogy ezen tényezők is más megelőzőknek hatásai. Egységes végokra ezen föltevésben sem találunk soha. Részletes, darabolt intelligencia eo ipso számtalan sok léteznék; mi lenne hát ezek egységének elve? Mi köti össze egységes működésre az elszigetelt atóm-intelligenciákat? Mi egyesíti a *közös* cél megvalósítására? Semmi.

«Valamint a természet harmóniáját ki nem magyarázhatjuk az anyag azon tulajdonságaiból és erőiből, melyek a mechanikus okság elve alatt állnak és melyeket a természettudomány kimutat: époly kevéssé lehet ezt a harmóniát, ezt az egységet az anyag intelligens akaratából kimagyarázni, amely apró akaratok együtt járnának ugyan a szükségszerűen ható erőkkel, de azoktól mégis lényegesen különböznének. Mi több, ezen föltevésben is azon eredményre jutunk, hogy létezik az anyagtól független elv, mely a mechanikus okságon kívül álló terv szerint úgy rendezi és szervezi az anyagot, hogy erőiből az alakok és folyamatok összhangja támad.» Wigand i. m. II. k. 389 l.

Különben az ember méltán kérdezi, mire való ez a szószátyárság? Miért nem mondják ki egyszerűen, hogy az *anyag magamagának oka?* Hanem e helyett összekötnek fogalmakat, milyenek «szellem», «anyag», s azt állítják róluk, hogy egy s ugyanazon állag tulajdonságai. Kell szellem a világba, látják a természet észszerűségében az ész kinyomatát, de *különálló, személyes szellemet elfogadni nem akarnak*, összekötik tehát a két heterogén fogalmat: «anyag» és «szellem», s azt mondják, hogy «*minden*» a valóságban «*egy*».

Ez a pantheista «minden egy» (monizmus) a spekuláció és absztrakció gyermeke. Azáltal keletkezett, hogy az ész az elvonásokba belebonyolódott, s a gondolat módját átvitte a lét módjára.

Ép ezen spekulatív jellegénél fogva nem válik — főleg manapság — népszerűvé; csak egy monizmus válhatik népszerűvé, s ez a materializmus. A világnézetek nem így oszolnak meg: Isten vagy anyag-szellem (pantheizmus), hanem szellem vagy anyag; személyes Isten vagy merő anyag; theiz-

mus vagy materializmus. A pantheizmus valóban csak átmenet vagy a német idealizmusba, mely minden valóságot tagad és elkritizál, vagy a materializmusba, mely a világban merő anyagot lát. Akik e két végpont valamelyikébe meg nem érkeztek, azok a pantheizmushoz ragaszkodnak, miután benne költői világnézetük kielégítését találják. Ezekhez tartoznak azok, kik a mindenséget *élő és gondolkozó organizmusnak* tartják, melynek lelke az Isten.

Némelyek világlélekről álmodoznak.

A föld, a hold, a nap és a többi bolygó, — a csillagok, — a kettős, hármas naprendszerek, — a csillagködök, — az üstökösök, szóval a világtestek képezik atómjait azon agyvelőnek, melynek gondolkozó és akaró lelke az Isten: valamint a széneny-, a köneny-, a légeny-atómok és -tömegek alkotják az emberi agyvelőt, melynek gondolkozó és akaró lelke az emberi lélek.

Flammarion.

«Az Isten a mindenség lelke: benne élünk, mozgunk, és vagyunk. Valamint a lélek mozgató ereje a testnek, épúgy a végtelen lény mozgató ereje a mindenségnek. A mindenség merően mechanikus elmélete tarthatatlannak bizonyul minden kutató előtt, ki a dolgok mélyére hat... Ti, a XIX. század vak bölcsei, térjetek vissza Mantua hattyújához: «Mens agitat molem». Flammarion, Uranie. 93 l.

S mit talált Flammarion, ki a mindenség merően mechanikus elméletét tarthatatlannak látta? Azt, hogy az a «mens», mely a mindenséget mozgatja, az erő. «La force c'est Dieu.»

Nägeli.

Hasonló világnézetről tesz említést Nägeli, Mechanisch-physiologische Theorie der Abstammungslehre. 613. lap:

«Valamint a térnek kisebb és kisebb részekre való oszthatósága folyton új és parányinál parányibb individuális részekre vezet, épúgy a térnek végtelensége folyton összetettebb és nagyobb organizmusok lehetőségét nyujtja. Meglehet, hogy a csillagos ég, mely egyre nagyobb és nagyobb szisztémákból áll, valamiféle individuális egységet képez, mely ismét más, még nagyobb egésznek része, — talán csak olyan rész, mint amilyen az atóm a kémiai vegyületben, vagy mint amilyen a tömecs a jegecben, vagy mint a tömecs a gáztömegben. Meglehet, hogy a világrendszerek *művészi organizmusokká* vannak összefűzve, melyek a mi szervezeteinket *észre nézve messze fölülmulják.*»

«Hajlandók vagyunk ugyan hinni, hogy gondolataink a végtelenbe menő összetétel- és szervezésről akár a parányiság, akár a nagyság irányában, a képzelet elcsigázott szüleményei. Pedig nem azok, hanem józan ésszel levont követ-

kezmények, melyek azért lepnek meg, mert az érzékeink alatt álló világra szeretünk támaszkodni. Ezáltal azon helytelen levonásra jutunk, hogy a legkisebb részeket, melyekről tudomásunk van, oszthatlan elemeknek tartjuk, — a csillagos eget pedig világmindenségnek nézzük».

Tehát lefelé is, fölfelé is csupa organizmus, csupa élet, — és pedig szellemi élet, ész és akarat. A világ-organizmus gondolkozó lelke pedig: az «Isten».

A «képzelet ez elcsigázott szüleménye» mégis «józan ésszel levont következménynek» tartja magát; kérdezzük, mily alapon? Azt feleli, «az általános analógia alapján; hiszen minden szervezve van». Igen, minden szervezve van, *amennyiben rendezett;* de van-e minden szervezve, *amennyiben él is, akar is, gondolkozik is?* Az analógia úgyis csak az alattunk álló anyagi testekről beszélhet: már pedig találunk-e lefelé mindenütt észt és akaratot? Ellenkezőleg, s ezt valóban a szigorú következtetések és levonások útján. (A világlélek képzelet szüleménye.)

Tudjuk ugyanis, hogy az intelligencia az anyag nagyfokú szervezettségét föltételezi, milyen van az agyvelőben; már pedig biztosan tudjuk, hogy az elemekben nincs ily nagytökélyű szervezettség: tehát nincs ész. Valaki erre azt mondhatná: ebből csak az következik, hogy nincs benne nagy ész, olyan, milyen az emberé, de nem az, hogy nincs semmilyen. Azonban ez a nehézség nem alapos; mert azon feltevésben, hogy az elemek s általán az anyag ésszel bír, ezen észnek alkalmas erőnek, megfelelő tényezőnek kell lenni az atómok és az anyag viselkedésének magyarázásában; ha ugyanis semmit sem tesz, s ha nem is tehet, akkor semmirevaló és «non ens». Már pedig nem kis ész, hanem nagy ész kell ahhoz, hogy az elemekben s általán az anyagban uralkodó célszerűséget kimagyarázhassuk. Ez a nagy ész nagytökélyű szervezettséget, az anyag nagy formai tökélyét föltételezi, ami pedig a kémiai elemekben egyáltalán nem található.

Ész csak ott van, hol az anyag formája nagy tökélyre emelkedett. Megtörtént ez az emberi agyban. Lefelé az anyag ezen formáját nem találjuk, — *fölfelé tehát semminemű analógiával nem következtethetünk.* De ha valakinek tetszik a «világlélek» a mindenség organizmusában, mit ér el vele? Nem állapodik-e meg a dualizmusnál: «anyag» és «világlélek», melyek visszafelé nem konvergálnak egy közös okban? Vagy a pantheizmusnál: «anyag» és «világlélek» egy mögöttük fekvő «ősállag», — ami lehetetlen? (A világlélek nem magyarázná a világot.)

Azért mondtam, hogy a logika a materializmus részén

van, melynek tétele ez : *az igaz monizmus az anyag monizmusa*, amellyel ugyan világosan kimondja, hogy mit gondol, de semmit sem magyaráz, mert ez a monizmus folyton azt kívánja, *hogy a világ állagát öröktől fogva szükségesnek gondoljuk, amely folytonos kifejlésben van s e fejlődésében célszerűen alakul.*

A világ állaga nem lehet szükséges lény;

Ezt pedig gondolni nem lehet ; mert

a valóság pozitív adatai miatt;

a) minden történéshez és kifejléshez pozitív meghatározások, adatok kellenek ; a világ fejlődésének mai stádiuma épúgy, mint valamennyi előző positíve határoltak s nekik megfelelő kezdetből származtak ; kellett tehát szabadon meghatározni a kifejlődés adatait.

a kifejlődés ténye miatt;

b) Honnan a kifejlődés? A kifejlődés jelenleg tökéletesbülés ; de az ilyen kifejlődés maga is csak bizonyos körülmények közt indulhat meg ; akkor t. i., ha úgy van a hatók láncolata beosztva, hogy működésük magasabb fokú alakokat eredményez. De épúgy lehetséges, hogy a fejlődés nem egyértelmű a tökélesbüléssel, s nem mond mást, mint a lappangó erők mozgásba való átmenetét, akár emelkedjék ez átmenetben a mindenség tökéletessége, akár szálljon, akár egy fokon maradjon. Tehát a kifejlődés az anyag pozitív és szabad beosztását föltételezi.

szükséges állag és kifejlődés egymást tagadják.

c) A mindenség valóban fejlődik, ezt tanítja a geológia, ezt bizonyítja a paleontológia. A növény- és állatvilágban fokozódó tökélesbülést látunk. Honnan ez? Már most erre azt mondják : «Az anyag természete szükségképen épen ezt a rendet állította a létbe s nem mást ; nem kell tovább kérdezni, hogy miért ezt s nem mást? Azért ezt s nem mást, mert ilyen az anyag természete». Ez nem áll ; a mindenség tökélesbülésének nincs oka az anyagban, a tökélesbülés nem az anyag természete. Minden oknak kell oly tökéletesnek lenni, mint az eredménynek ; ezt gondolom világos ; tehát a természetnek mint ősoknak oly tökéletesnek kell lennie, mint amily tökéletes a fejlődés végső stádiuma. Másrészt a természet nem válogat, hanem megteszi mindazt, amit tehet : miért nem hozta tehát létre ezt a végső stádiumot mindjárt, miért kezdte a tökéletlenen. *Minden ok, amely szükségképen hat, mindazt létesíti, amit bír;* már pedig az ősanyag oly tökéletes, mint a mai világ, és szükségképen hat ; miért nem állította tehát a létbe mindjárt a tökéletes világot?

d) Mindig a föltevést kell szem előtt tartanunk. A föltevés szerint az anyag nem szabad, hanem szükségképen ható lény. Tehát *ez a világ is az anyag lényegéből szükségképen folynék.* Ami a lényegből folyik, az mindig megvan ;

a szükséges-ben minden egyszerre létezik.

abban nincs egymásra következés, hanem csak együttlét. Ahol azt találjuk, hogy van a részek vagy az átváltozások közt az időben egymásra következés, ott bátran következtetünk arra, hogy ezek nem a merő lényeg funkciói, hanem esetleges tények következményei; ilyen minden mozgás, mely *esetleges* indítást tételez föl. A lényegben nincs időbeli egymásra következés. A lényegben csak logikai egymásra következés van, például az akarat nem lehet ész nélkül; mi előbb gondoljuk az észt, aztán az akaratot, nem mintha a tárgyi rendben is előbb léteznék az ész, utána az akarat; mind a kettő egyszerre, egy időben elválaszthatlanul van, ép azért, mert a lényeghez tartozik; — míg ellenben az ész fejlődése ismeretek szerzése által időben megy végbe: ép azért az ismeret nincs megadva az ész lényegével, csak aktuációja az észnek külső, *esetleges megindítás következtében.*

Tehát a világ fejlődése nem indulhat ki az anyag lényegéből: a) *mert a lényeg nem mond semminemű pozitív meghatározást, hanem maga is konkrét meghatározásokra szorul;* — b) *mert nem adja okát a fejlődésnek,* — *hogy miért van fejlődés s nem pangás, miért van mozgás és nem nyugvás;* — c) *mert a fejlődés maga nem egyeztethető meg egy szükséges lényeggel.*

3. §. A teleológikus érv.

A világ nemcsak elemeket, összetételeket, dirib-darabokat foglal magában — akárhogyan, hanem mindezeket oly arányban, sorban, számban, hogy számtalan egységes, önálló egyedet s ezek az egyedek összevéve egy nagy szisztematikus egészet képezzenek; már pedig az egyedet nem lehet kimagyarázni az anyagból: tehát a világ, mint önálló egyedek összfoglalata s mint olyan, mely maga is egy nagy egyedet képez, intelligens alkotót követel.

Ez a célszerűségből vett érv. Az érvelésben említett nagy szisztematikus egész a «kozmosz», — a számtalan önálló egyed pedig, melyről szintén szó van: a bolygók és holdjaik, a mi földünk, a jegecek, a növények, az állatok és emberek. Mindezek anyagból állnak ; de itt nem az anyag, hanem az alak jön tekintetbe, mert ami az egyedet jellemzi, az az alak, — az egység, — soknak összetartozása, — egymásra illése, — úgyhogy a sokból kikerüljön *az egész.* A részekből álló egész, melyet egyednek hívunk, a legeklatánsabb természeti tény. — A természet mindenütt egyedeket állít a világba, — az egyediség pedig nem egyéb, mint megvalósítása, konkrét kifejezése a célszerűségnek, — a célszerűség nem az anyagból való ; tehát a természet követel egy anyagon túl fekvő értelmes okot.

Az argumentumnak achillese mindenesetre az, *hogy az egyed az anyagból ki nem magyarázható;* és pedig sem *célszerűsége* s még kevésbbé *célra törekvése* szerint. Ezt kell tehát föltüntetni.

Ezen célból vegyük tekintetbe *először az egyedeket különkülön, másodszor az egyedeket egymáshoz való kölcsönös viszonyukban.*

I. Az egyed és a célszerűség.

Minden egyed számtalan részből áll ; minden rész — akár az állatban, akár a növényben — amily sajátszerű, oly elütő alakkal bír. Gyomor és kéz, — bél és szem, — fog és tüdő, — gyökér és virág, — szár és gyümölcs, — levél és

mag — áthidalhatlan különbségeket mutatnak. Minden egyes szerv millió és millió sejtből áll, melyek ismét különfélék. Minden sejt változatos mozgásokkal bővelkedik, — minden mozgásban ezer és ezer atóm szerepel. Már pedig egy atóm és egy sejt és egy szerv sem tud a másikról semmit: *honnan tehát az egység?*

A «rész» és «egész» nem mechanikus fogalmak.

a) Az anyag csakis szükségszerűen *működik* és *alakul*, nem lép más viszonyba, mint a mechanikus hatás viszonyába, mindig csak azt teszi, amit itt és most tenni kell, nincs tendenciája a távolfekvő, a közvetlen el nem érhető állapotba és működésbe. A mechanikus okság elve csak azt követeli, hogy minden hatás mechanice megfeleljen az oknak, ezenkívül semmi sem tartozik e törvény keretébe, s minden más tény, milyenek *a hatások egymásra illése, soknak egy közös cél elérésére való irányzása, — egymáshoz való alkalmazkodása* — semminemű összeköttetésben nem áll vele. Pedig *ép ezen tények* alkotják az egyedet. *A részek egymásra illenek, egymást föltételezik, annyit tesznek, amennyit az egyed célja kíván, — alkatukat, funkciójukat meghatározza az egész, — mindenegyes résznek és szervnek oka és célja nincs önmagában, nincs más részben és szervben, hanem az egészben, úgyhogy a rész csak az egészből érthető.* A rész nem egy-egy darabja az egésznek, mely a többi részhez hozzájárult, hanem mindenegyes rész már egy előző közös terv szerint van alkotva s alkata és funkciója úgy van meghatározva, hogy más részek funkcióinak továbbítása, előzménye vagy komplementuma legyen, hogy így valamennyiből egy teljes egész kijöjjön. Egyik sem elsőbb a másiknál, egyik sem bír okszerűséggel a másik nélkül; szóval nem a rész, hanem az egész bír csak érthetőséggel. Részeket csak az alkothat, aki az egész előzetes fogalmával bír, mert az egész határozza meg a részt. Íme tehát a részek csak közvetve — t. i. az «egész» fogalmának közvetítésével — bírják alakjukat, alkatukat, szöveteiket, erőiket, — az «egész» fogalmának közvetítésével határoztatnak meg azzá a valósággá, amelyet bírnak, — nem önmagukért hatnak, hanem az egészért: az anyag pedig mintegy csak azt teszi, amit közvetlenül tenni kell, — nem kalkulál, nem kombinál; hatása az «itt és most» keretébe zárkózik. *Következőleg az egyed és az anyag,* jóllehet minden egyed anyagból áll, *idegenen és kimagyarázhatlanul áll egymás mellett;* az anyagban nincs célszerűség, az egyedet pedig ép a célszerűség alkotja; a célszerűség tehát nem az anyagból való, hanem az anyagon túl fekvő, nem mechanikus okból.

A mechanizmus és a célszerűség nem födik egymást.

b) A természetben uralkodó két legfőbb ok, vagy mondjuk inkább két legáltalánosabb tény közt nagy különbség tátong. Az egyik tény az, hogy minden mechanikus szükségszerűséggel történik, — a másik tény pedig az, hogy minden célokra van irányozva. Az egyik tény *a mechanikus okság elve*, a másik tény *a célszerűség*. Minden, ami célszerű, az mechanice szükségszerűen megy végbe ; — de nem minden, ami mechanice szükségszerű, célszerű is. A khaoszban, a robbanásban csak oly szükségszerűen működik az anyag, mint a legegészségesebb növényben, — az óra, mely délkor 5 órát mutat, csak oly szükségszerűen jár, mint az, mely jól mutat, — a beteg emberben a vér, a nedvek, a szervek csak oly szükségszerűen működnek az egyed szétoszlására, mint a virágzó ifjúban az alak célszerű kifejlesztésére ; okszerűség és célszerűség két külön tény, s nem magyarázzák egymást.

A causa finalis nem konkrét, anyagi ok.

c) A mechanikai szükségesség képezi az anyag jellegét, ép azért *önmagából* nem bírja a célszerűség árnyékát sem. Célszerű az, ami célhoz vezet, mechanikai az, ami a determinált anyagból indul ki ; az anyag, mely hat, eo ipso létezik, — de a cél, mely a jövőben fekszik, eo ipso az anyagban nem létezik. De ha a tárgyi rendben csak a valóságos, konkrét ok működhetik, hogyan lehet mégis sok mindenféle történés, hatás, kombináció egy nem létező, s csak a jövőben előálló cél szerint, — hogy lehetnek valamire irányítva, ami még nincs, — hogy történhetik, hogy mehet végbe az anyagban valami, ami másért van s csak a jövőben lesz érthető? Pedig ezen kérdésekben van jellemezve a «causa finalis». A célszerűség tehát nem anyagi ható ok.

A célszerűségben nemcsak *tényt* látunk, hanem folyton működő elvet.

d) Az egyedekben nemcsak egyszerű *célszerűség* található, hanem van bennük valóságos *célratörekvés*, mely mindig határozott típusokat valósít meg.* Ez egyike a legfontosabb

* A célratörekvés valóságos benső elv: «Dupliciter contingit aliquid ordinari et dirigi in aliquid sicut in finem : uno modo per se ipsum, sicut homo, qui se ipsum dirigit ad locum, quo tendit, alio modo ab altero . . . Per se quidem in finem dirigi non possunt, nisi illa, quae finem cognoscunt . . . sed ab alio possunt dirigi in finem determinatum, quae finem non cognoscunt. Sed hoc dupliciter contingit : quandoque nempe id, quod dirigitur in finem, solummodo impellitur et movetur a dirigente sine hoc, quod aliquam formam a dirigente consequatur, propter quam ei competat talis directio vel ordinatio . . . Aliquando autem id quod dirigitur in finem, consequitur a dirigente aliquam formam, per quam sibi talis inclinatio competat, inde et talis inclinatio erit *naturalis*, quasi habens principium naturale. Et per hunc modum

megjegyzéseknek. E nélkül a célszerűségben nincs erős bizonyíték. Elismerik ugyanis, hogy a célszerűség tényleg létezik a dolgokban, de tagadják, hogy abból a *célszerűség elvére*, mely *folyton teremt a természetben célszerűséget s mely valóságos célratörekvés*, lehet következtetni. Mi azt mondjuk, hogy a célszerűség nemcsak tény, hanem valóságos célratörekvési elv: 1. mert ha *minden ténynek van oka, kell a célszerűségnek is okkal bírni*. A célszerűség pedig nem egy elvétett tény, hanem egy folytonos, a legváltozatosabb komplikációkban, a fejlődés egymást váltó stádiumaiban állhatatosan újra előkerülő természeti tény: kell tehát megfelelő elvvel bírnia. 2. Az egyediség a természetben nemcsak egy szubjektív fogalom, hanem a legkifejezettebb tény. Ha tehát az egyediség (individualizmus) a mechanikus történés mellett zavartalanul fennáll: valamint a mechanikus történés a *ható ok elve* (causa efficiens) szerint megy végbe, úgy kell a másik mellé is egy természeti elvet a *cél-ok elvét* (causa finalis) állítani. 3. Az anyagban nincs semmiféle törekvés kémiai és morfológiai tulajdonságok által változatlanul meghatározott típusokat képezni, például vizet ilyen s nem más tulajdonságokkal, — *még kevésbbé szerves alakokat vagy másféle egyedeket*,

omnia naturalia in ea, quae iis conveniunt, sunt inclinata, habentia in seipsis aliquod inclinationis principium, ratione cujus eorum inclinatio naturalis est, ita ut *quodammodo ipsa vadant* et non solum ducantur in fines debitos; violenta enim tantummodo ducuntur, quia nihil conferunt moventi: sed naturalia vadunt in finem in quantum cooperantur inclinanti et dirigenti per principium eis inditum». S. Thomas: Quaest. disp. q. 22. de verit. a. 1.

«. . . Jeder individuelle Naturkörper, ja jedes Atom der Materie ist seine eigene Kraftquelle. Deshalb gerade erscheint die Natur im Gegensatze zu einer Maschine, als ein Lebendiges, nicht weil sie von gemeinsamen Kräften getrieben wird, sondern weil jeder Punkt der Materie und jedes zusammengesetzte Ganze eine treibende Kraft nach allgemeinen Gesetzen ausübt». Wigand: Der Darwinismus etc. 1876. II. 275. l.

«Wenn wir für jede individuelle Erscheinung der organischen Natur eine besondere Lebenskraft aus dem Grunde nötig haben, weil sich ihre Lebenserscheinungen nicht aus den physikalischen und chemischen Kräften begreifen lassen, so müssen wir in strenger Konsequenz auch für jede individuelle Erscheinung der unorganischen Natur eine besondere Lebenskraft annehmen, weil dieselbe aus den zusammensetzenden Teilen ebenso unbegreiflich erscheint. Die Pflanzen sind durch die sie zusammensetzenden organischen Stoffe genau so vollkommen und so unvollkommen erklärt als Eiweiss, Zellulose, Äpfelsäure, Quarz, Kohlensäure, Wasser aus den Atomen, welche in ihre Verbindungen eingehen». Nägeli, System. Übersicht der Erscheinungen im Pflanzenreiche. 1853. 60. l.

milyenek a jegecek, az égi testek, a naprendszer. Az anyag minden atómja külön-külön az erő forrása, s az egyik nem tud semmit a másikról. Épen azért nem is lehet bennük valamiféle törekvés *rajtuk túl fekvő valóságok* után, pl. egységes természetek vagy épen egyedek képzése után, sőt mihelyt az egységre szükséges feltételek hiányzanak, az atómok szerteszéjjel hullnak. Kell tehát specifikus típust alkotó *elveknek*, kell *természeti alakoknak lenni*, melyek ezt az egységet az anyagba belehozzák. Azt lehetne tán mondani, hogy nem kell ehhez külön elv, mely az egységet létesítse; az egység majd helyreáll, ha meglesznek a szükséges föltételek az egyesülésre. Azonban a föltételek közé tartozik ép ez az *egyedi elv is*, mely az egyesülésnek módját és irányát s a fejlődés folyamatát intézi. Ezt szembeszökően látni a szerves testekben, ahol a species az *egész fejlődési és működési irány* által jellemeztetik. Minden alakulás az elemek materiális erői által megy végbe, de az irány, hogy így s ne máskép történjék, mikor százféleképen is történhetik, — ez a species *egységes elve* által valósul.

Isten anyagban céltörekvő elveket teremtett.

e) A célszerűség elve tehát valami bensőséges magában az alakban. Ha ugyanis a célszerűség csak az alakban és a kombinációban van: akkor mindig azt lehetne ráfelelni, hogy a célszerűségből nem lehet megismerni a *teremtőt,* hanem csak a *rendezőt;* valamint a szoborból nem lehet következtetni a márvány teremtőjére, hanem csak a már kész márvány idomítójára. Míg tehát a *célszerűséget* és a *célratörekvést* csak az anyag külső alakjának, esetékes tulajdonságának tekintjük: addig a *teremtő* létének bizonyítására alkalmatlan marad.

Azonban a *célszerűség* és a *célratörekvés* ilyen esetékes, külsőséges felfogása tarthatatlan. A természet tökéletessége nemcsak *mesterséges,* hanem *természetes,* vagyis magában a dolgok lehetőségében bírja okát. Nem lehet akármiből akármit csinálni, hanem a dolog természete az első meghatározója annak, hogy mi lehet és mi nem. Az az egység, mely a célszerűséget jellemzi, s mely nélkül célszerűség nincs, az anyagtól függ; hogy az anyag ilyen és nem más, ez azon egységnek oka. Tehát már az anyag *úgy van alkotva,* hogy az egység e beláthatlan hálózatának *alkalmas szubsztrátumául* szolgáljon.* A célszerűség behat az anyag lényegébe

* «Die Ordnung in der Natur, insoferne sie als zufällig und aus der Willkür eines verständigen Wesens entspringend angesehen wird, ist gar kein Beweis davon, dass auch die Dinge der Natur, die in solcher Ordnung nach Weisheit verknüpft sind, selbst von diesem Urheber ihr

és alkatába ; az a körülmény, hogy az anyag is célszerű egységeket alkothat, bizonyítja, hogy értelemnek köszöni eredését, mely a sok lehetőség közül kiválasztotta s megvalósította ép ezt. *Tehát az anyag célszerűen van nemcsak rendezve, de alkotva.*

II. Az egyedek kölcsönös viszonya.

Másodszor tekintsük a *különálló egyedeket kölcsönös viszonyukban.* A természetben sok oly szervet látunk, melyek egymástól függetlenül támadtak s mégis meglepően egymásra illenek ; ilyen a virágok *nektáriuma* és a *méhek* s más rovarok *szívó nyelve,* — a növények *porzói* és *termői.*

A természet különálló részeinek összhangja az anyagból ki nem magyarázható.

Ezen szervek egymást föltételezik, — egymásért vannak s mégis függetlenül támadtak. Miből támadt az a nektárium s az a szívónyelv is, mily alakulásokon ment át, míg nektáriummá és szívónyelvvé lett? Támadt a csírának bizo-

Dasein haben . . . Vielleicht nur seit der Zeit als uns die Offenbarung eine vollkommene Abhängigkeit der Welt von Gott gelehrt hat, hat auch allererst die Weltweisheit die gehörige Bemühung daran gewandt, den Ursprung der Dinge selbst, die das rohe Zeug der Natur ausmachen, als so etwas zu betrachten, was ohne einen Urheber nicht möglich sei. Ich zweifle, dass es jemanden hiermit gelungen sei, und ich werde in der letzten Abteilung Gründe meines Urteils anführen. Zum Mindesten kann die zufällige Ordnung der Teile der Welt, insoferne sie einen Ursprung aus Willkür anzeigt, gar nicht zum Beweis davon beitragen . . . Ganz anders aber fällt das Urteil aus, wenn man wahrnimmt, dass nicht alle Naturvollkommenheit künstlich, sondern Regeln von grosser Nutzbarkeit auch mit notwendiger Einheit verbunden sind, und diese Vereinbarung in den Möglichkeiten der Dinge selbst liegt. Was soll man bei dieser Wahrnehmung urteilen ? Ist diese Einheit, diese fruchtbare Wohlgereimheit ohne Abhängigkeit von einem weisen Urheber möglich? Das Formale so grosser und vielfältiger Regelmässigkeit verbietet dieses. Weil indessen diese Einheit gleichwohl selbst in den Möglichkeiten der Dinge gegründet ist, so muss ein weises Wesen sein, ohne welches alle diese Naturdinge selbst nicht möglich sind, und *in welchem als einem grossen Grunde sich die Wesen so mancher Naturdinge zu so regelmässigen Beziehungen vereinbaren.* Alsdann aber ist klar, dass nicht allein die Art der Verbindung, sondern die Dinge selbst nur durch dieses Wesen möglich sind, das ist : nur als Wirkungen von ihm existieren können. welches die völlige Abhängigkeit der Natur von Gott allererst hinreichend zu erkennen gibt. Fragt man nun : wie hängen diese Naturen von solchem Wesen ab, damit ich daraus die Übereinstimmung mit den Regeln der Weisheit verstehen könnte? Ich antworte : sie hängen von demjenigen in diesem Wesen ab, das, indem es den Grund der Möglichkeit der Dinge enthält, auch der Grund seiner eigenen Weisheit ist». Kant, Naturgeschichte und Theorie des Himmels. 238. l.

nyos fejletlen részecskéjéből, amelyből azután szigorúan mechanikus hatások által fejlett ki nektáriummá és szívónyelvvé, mialatt számos átváltozáson és átalakuláson ment keresztül. A csíra ezen részecskéjét nevezzük «a»-nak, az átalakulásokat a^1, a^2, a^3..., míg végre előállt a nektárium, melyet «A»-val jelzünk. Ép így a tömecsek valamiféle összeköttetése, melyet «b»-nek hívunk, fejlődésbe lépett s b^1, b^2, b^3... lépcsőkön át «B»-vé, szívónyelvvé lett. Már most illenek-e a kezdetek egymásra, az «a» és «b»? Semmi közük egymáshoz. Illenek-e egymásra a^1, és b^1, — a^2 és b^2, — a^3 és b^3, s végig a többi alak? Semmi közük egymáshoz. Csak a kifejlett A és B, ezek egymásért vannak. Sem a kezdetben, sem a fejlődésben nincs az alkalmazkodásnak nyoma s következőleg nincs az egymásra illésnek oka. Az az ok, amely a kifejlődött alakok szerveit egymásra illesztette, az célba vette magát ezt az egymásra illést, s erre rendezte be a csírákat, erre az egész fejlődési menetet. *A vég* miatt, *a finis* miatt van az a kezdet, van a sok lépcső ; ezek mind *eszközök a célra.* Az ilyen ok, mely csak a *végben, a* «*finis*»-ben nyilvánul, s minden egyéb történést csak a végért indít meg, «causa finalis»-nak mondatik.

Szemetszúró különbség létezik a «causa finalis» és az anyagi történés közt. A mechanikus okság elvénél fogva a *már lézető anyag hat,* ez a valóságos hatás ismét más hatást, ez ismét mást s így tovább szül. A «causa finalis» pedig egy *megvalósítandó eszméből,* célból indul ki, tehát *az anyagi világban még nem bír valósággal,* s rendezi az anyagi hatókat úgy, hogy működésük vége az eszmének megvalósítása legyen. A «causa efficiens» tehát előre hat, a «causa finalis» visszafelé hat. A «causa efficiens» mindig reális, a «causa finalis» mindig intencionális, vagyis eszmei. Midőn tehát számos történésben, s azok egymásra következésében azt veszszük észre, hogy csak azért mennek végbe, hogy *a kész szervet* megvalósítsák s hogy egy más növény ⟨ben⟩ és állatban szintén számos történés csak azért megy végbe, hogy egy *szervet* készítsenek, mely arra a *másik, függetlenül előálló szervre illik:* azt kell mondanunk, hogy a történések e két független folyamát az indította meg és az rendezte, aki a *kész szervek egymásra illését célba vette.* Miután tehát a cél mindig a jövőben fekszik s nem bír realitással a valóságban : azért nem lehet anyagi tényező.

A cél, mint a latin szó «finis» mondja, mindig *vég.* A természetes fejlődésben a vég mindig az *egész,* az *egyed,* mert

ez befejezése, komplementuma a történésnek. Azért az *egyed* és a *cél* elválaszthatlan fogalmak. Az egyedben számtalan, független folyamat megy végbe csak azért, hogy egy szép összhangban, *a kész egyedben* egymást kiegészítsék. Ki rendezte ezeket a folyamatokat úgy, hogy ily *végben* találkozzanak? Az, aki az egyed ideájával bírt, s abból kiindulva fogta az anyagi hatókat s oly viszonyba helyezte össze őket, hogy hatásaik végesvégül azt az individuumot adják. Ezek a hatások képezik a részeket, az egyed pedig adja az egészet. Aki konstruálni akar többféléből egyet, az első, ami kell, az egész fogalma, azután lehet abból meghatározni a részeket. Már pedig eklatáns természeti tény, hogy a természetben mindenütt *komplikált részek futnak össze egy egészben:* ha ezek valóságos részek, — pedig azok, — akkor az egész által vannak meghatározva, de az egész még nem létezik az anyagi valóságban, csak az eszmeiben ; . . . az eszmei egész : az a «causa finalis».

A természet mindenütt «causa finalis»-t tüntet föl, ahol egyedeket s még inkább egymásra vonatkozó egyedeket alkot. A természet egy okot követel minden egyednek, amely ok *a különféle tényezőket és hatásokat egy végbe* terelje. *Ha már most az egész kozmoszt összefüggő, egymásra illő, egymást kiegészítő részekből álló egyednek nézzük, amint néznünk kell: azt kell következtetnünk, hogy ennek a nagy egyednek is egységes, egyedi végső okkal kell bírni,* . . . egy eszmével, egy gondolattal, . . . eggyel, aki azt a létesítendő egészet gondolta.

A célszerűség Isten létének népszerű bizonyítéka.

A «causa finalis» a legnépszerűbben bizonyítja Isten létét. A célszerűség az ész legtermészetesebb gondolata, s csalhatatlan tapintattal kiérzi a célszerűség elvét minden történésben és alakban. A kéz munkára való, azok a csontok és ízek és izmok úgy vannak egymáshoz illesztve, *hogy* az a kéz munkára alkalmas szerv legyen. A szem úgy van összeillesztve, *hogy* látásra alkalmas legyen. Nem úgy van a dolog, hogy véletlenül látunk, mert esetleg képződött a látószerv, — hanem *hogy* lássunk, azon célból lett szemünk ; külön e célra alkottatott. Ez a fölfogás közvetlen, intuitív ismeret, mely az evidencia hajthatatlan kényszerűségével lép föl. S mi tulajdonkép ez intuitív ismeret alapja a tárgyi rendben? Az analógia. Látjuk, hogy a természet oly célirányosan dolgozik, mint mi, — hogy részekből állít össze egészet, — hogy terv szerint módosítja a hatókat, — hogy a jövőben megvalósítandó célra irányozza a cselekvések láncolatát. A kar az emeltyű elmélete szerint, — a szem

a camera obscura törvényei szerint készült, — minden organizmus komplikált gépezet; ha már egyszerű gépről is azt kell mondanunk, hogy értelmes alkotója van: mennyivel inkább az organizmusokról. Ezek mind őserővel bíró, elementáris érvek, s nincs az a fortély, mely tönkre silányítsa őket.

A filozófia mégis megkisérlette, hogy tévedést, anthropomorfizmust, eszme-hiposztatálást mutasson ki a célszerűség állítólagos fölismerésében, — mások kereken tagadták a célszerűséget, szerintük nincs célszerűség, — mások a célszerűséget természeti szükségszerűségnek, — ismét mások a véletlen eredményének mondták. Ez ellenvetések méltánylása még világosabban fogja föltüntetni a célszerűség valóságát.

I. *A célszerűséget szerintük anthropomorfizmus által tulajdonítjuk a természetnek. Miután ugyanis a természeti «jelenségek lefolyására csak egy példát találunk azon cselekményekben, melyeket az értelmes ember végez»... «ez okból a szerves világ célszerűségét csak kétféle módon tudták magyarázni, de mind a két magyarázat azon nézeten alapult, hogy a természeti tünemények lefolyása bizonyos értelmi önkénynek van alárendelve.»* Igy Helmholtz «Népszerű tudományos előadások» 377. lap.

A természet célszerűsége valóság és nem anthropomorfizmus.

Az idézet két ellenvetést rejt. Az egyik: a természeti jelenségek hasonlítanak azon cselekményekhez, melyeket az értelmes ember végez, s mi ezen hasonlóság miatt az emberi cselekmények *célszerűségét* átvisszük a természet cselekményeire. Ez az anthropomorfizmus. A másik nehézség: a természetben nincs helye az önkénynek; minden szükségszerűen történik: a célszerűség beleviszi a természetbe az értelmi önkényt, mert e szerint a természeti jelenségek azért mennek végbe így és nem másképp, mert egy értelmes lény rendezte s igazította el azokat így és nem másképp.

Felelet az első nehézségre. Igen, az analógiánál fogva, mely az értelmes cselekvés s a természeti történés közt fönnáll, tulajdonítunk a természetnek célszerűséget. Ez a hasonlóság a legnagyobb valóság; — mindenki elismeri, Helmholtz is, hogy «a világban, melyben élünk, a jelenségek ilynemű lefolyására csak egy példát találunk azon cselekményekben, melyeket az értelmes ember végez». Már most ezen hasonlóságot magyarázni kell. Ha találunk más magyarázatot, akkor a *célszerűség látszatát korrigáljuk;* — ha nem találunk, akkor a hasonlóság okát egy s ugyanazon elvbe fektetjük, t. i. az értelembe. Már pedig nem találunk más

magyarázatot: tehát azon hasonlóságnál <fogva>, melyet a természet s az emberi cselekvés mutat, tulajdonítunk mi a természet nek célszerűséget. Észszerűen csak úgy érthetjük meg a természeti jelenségeket, ha a szervezetek egyediségébe s azok egymásra való illésébe «causa finalist» gondolunk ; más észszerű magyarázat nincs. *A célszerűség époly észszerű, mint az a szükségszerűség, hogy nincs okozat ok nélkül.* A mi természetmagyarázatunk ezen két *észszerű elvből* indul ki. Mi *észszerűen gondoljuk* azt, hogy a természetben minden történés az okság elve szerint megy végbe, s az észnek ezen elvét alkalmazzuk a természeti történésre ; de van nekünk egy más *észszerű elvünk* is, s ez a célszerűség elve. Miért alkalmazza a természetmagyarázat az oksági elvet, hogy t. i. minden változásnak anyagi okát keresi? Mert észszerű, s mert a tapasztalat mindenütt kideríti, hogy igazán létezik ok, ha első tekintetre nem is látni. S miért — nem alkalmazzuk a természetre a másik elvet, a célszerűséget, mely az észnek époly posztulátuma s melyet a tapasztalat bizonyít, midőn kimutatja, hogy ez a jelenség vagy szerv valóban alkalmas a jövőben előálló szükségletre, tehát hogy *eszköz* valamire? A természetet csak így *lehet érteni*, vagyis a természet csak ilymódon *észszerű.* «Érteni lehet» és «észszerű», az mindegy. A célszerűség csak annyiban anthropomorf, amennyiben az ész is az. Az ész is emberi, sőt leginkább emberi. Lehet-e az észt azzal elütni, hogy emberi?

II. *Helmholtz másik ellenvetése szerint a természetben nincs helye az önkénynek; a célszerűség beleviszi a természetbe az értelmi önkényt. Miért? Mert «vagy azt kell feltételeznie, hogy (pl. a szerves testekben) az életfolyamatokat folytonosan az éltető szellem (a lélek) kormányozza, vagy azt, hogy minden élő faj a természet fölött uralkodó értelmiség* (az Isten) *egy különös tette folytán keletkezett».* I. m. 377. lap.

Célirányosság és szükségszerűség nem zárják ki egymást.

A nehézség tehát a következő : hogy lehet a természetben célirányosság, mikor ott minden az okság elve szerint egy szükségszerű, átszakíthatlan kifejlés? Hogy lehet a mechanikus szükségszerűséggel megegyeztetni a célszerűséget?

Felelet : nem kell szétszakítani azt, *ami egy*, akkor nem is kell *egyeztetni*. Hogy is képzeli Helmholtz ezt a két elvet : *az okság és a célszerűség elvét?* Alighanem úgy, hogy késznek gondolja az anyagot mechanikájával, törvényeivel, erőivel — azután elképzeli, hogy hozzálép az alkotó, s céljai szerint idomítja a mechanikát. De az ilyen alkotó nem volna Isten. Nincs független, kész anyag, melynek elve a mecha-

nizmus, — s hozzájáruló, értelmes lény, melynek jellege a célszerűség. Hanem az Isten a mechanice, szükségszerűen működő anyagot teremtette s ugyanazon teremtésben úgy elhelyezte és elrendezte, hogy a mechanikus folyamatok azon állapotokat és alakokat eredményezzék, melyeket eleve célba vett, s melyekhez alkalmazta a mechanikus folyamatokat. Mi sem változtatunk semmit a vason, semmit a vízen, a tűzön, semmit a forgás, lökés, s ruganyosság és ellentállás mechanikus szükségszerűségén s mégis megalkotjuk a gépet. A gőzgépben minden, ami történik szükségszerűen történik : tehát nincs benne célszerűség : — lehet így következtetni? A törvény, a mechanika mindenütt érvényben marad, de a törvény és a mechanika nem teszik a valóságot, hanem szükség van *meghatározó tényekre*, melyek törvényből és mechanikából le nem hozhatók. A törvény azt mondja, hogy a háromszögben 180° s a körben 360° van ; ad-e maga ez a törvény valaminemű kört vagy háromszöget, s nem függ-e tőlünk ez alakok *tényleges meghatározása?* Teljes szabadsága marad az összeállítónak, hogy egyenszárút vagy derékszögűt, hogy kicsit vagy nagyot, hogy fából vagy fémből alakítson.

Nemcsak, hogy a törvényszerűséget nem zárja ki a célszerűség, hanem követeli és föltételezi, mert célszerűnek csak azt mondjuk, ami a természet törvényei szerint áll elő, nem pedig «önkényből». A szervezetekben a szellem semmit sem tesz önkényesen, minden a mechanika és kémia útján halad, de azért minden célirányos. Valamint a legkomplikáltabb gyárakban is minden a mechanika törvényei szerint megy végbe. A mechanikai történés tehát ki nem zárja a célirányosságot, de nem is zárja magában. A célirányossság egy fensőbb ok, mely disponál a mechanikai történéssel a nélkül, hogy azt megváltoztatná.

Fölösleges és észszerűtlen, hogy az Isten változtasson művén.

Erre azt mondhatná valaki : tehát az Isten most már művén, melyben minden szükségszerűen megy végbe, semmit sem változtathat? S ha úgy volna, mi következnék abból? Az-e, hogy nem céljai szerint, hanem az anyag sajátos, független szükségszerűsége szerint fejlik a világ? Korántsem ; csak az következnék abból, hogy az Isten örök terveiben változatlan.

Az ellenvetés utolsó mondatának semmi köze a célszerűséghez. Helmholtz szerint «azt kell föltételezni, hogy minden élő faj a természet fölött uralkodó értelmiség egy különös tette folytán keletkezett». Hogy ezen föltételezésre

semmi szükség sincs, azt egy hasonlat mutatja. Az óraszerkezetet egyszer állítja össze a mester, azután jár, mutat, üt mechanikus szükségszerűséggel; «értelmi önkény» meghatározta az óraműnek összeillesztését, azután nem szükséges többé hozzányúlni. De bizonyára az óra úgy is járna, mutatna, ütne, ha mindez az óra «fölött uralkodó értelmiség egy különös tette folytán keletkeznék». Hogy a «világ fölött uralkodó értelmiség» a célszerűség melyik módját választotta, azt itt nem tesszük szóvá; nem is változtat a dolgon cseppet sem; de bizonyára helytelen az az állítás, hogy «föl kell tételezni, hogy a természet fölött uralkodó értelmiség minden élő fajt különös tette által» hívta a létbe. Nem igaz; — a természet két tényező által határoztatik meg: *az egyes alakok sajátossága és morfológiai összetétele által egyrészt, — másrészt az anyag mechanikus erői által, amely erők folyamataira nézve épen az alakok sajátossága és a morfológiai összeköttetés módja a döntő.* Az Isten kezdet óta úgy intézhette ezt a két tényezőt, hogy minden kifejlés és mozzanat az ő «különös tette» nélkül, különös közbelépése nélkül menjen végbe, — *csakis azon ős elrendezés erejében.* A «különös tett» folytonos ismétlése tehát nem szükséges feltétele a célszerűségnek, sőt azt mondhatni, hogy egészen esetleges körülmény. Istennek nem kellett mindenfajt külön teremteni.

III. A célszerűség új oldalról való támadását megkísérli a pantheizmus.

Minek hozunk be a természetbe dualizmust, két elvet, a mechanikai szükségesség és a célszerűség elvét? A törvény és az önkény, a szükségesség és az akarat elvét? Hogy a természet célszerűségét magyarázzuk, nem kell az anyagon kívül fekvő elvhez fordulnunk, ha képzeljük az anyagot úgy, hogy természetéhez tartozik a célszerű alakulás és a kifejlés. Képzeljük a természetet mint oly állagot, mely lényeges sajátosságai szerint kifogyhatlan új meg új alakok létrehozásában.

Jól van, képzeljük; mit nyertünk vele?

a) *kizártuk-e ezáltal a dualizmust a természetből?* A célszerű alakulást az anyag lényeges sajátosságának mondjuk; miféle sajátosság ez? Olyan-e, mely a természet törvény- és szükségszerűségében bennfoglaltaik vagy pedig azon kívül áll? Tudjuk már, hogy a törvény- és szükségszerűség magában véve közönyös a célok iránt. A szükségszerűen ható anyag, mint ilyen, a célokra nincs tekintettel; ha célszerűen, ha nem célszerűen hat, ahhoz semmi köze, de mindig szükségszerűen működik. Tehát a mechani- A célszerűség és a mechanizmus két különálló elv; van dualizmus.

kából, a szükségszerűségből nem értjük meg a világot, s kényszerülünk *új sajátságot* fektetni az anyagba, melyet a *célszerű alakulás sajátságának* hívunk. Miféle sajátság ez, ha nem mechanikai? Transzcendentális sajátság. Új, a mechanikai szükségszerűségtől különböző elv. Van ismét elvünk. Mások egyszerűen azt mondják, hogy az anyagnak lelke és értelme van. Ez még egyszerűbb. *De megszabadultunk-e ezáltal az anyag és lélek, a szükségszerűség és az akarat dualizmusától.*

b) Ez az ellenvetés gondolkozó emberhez nem méltó; mert semmit sem magyaráz, hanem csak más formában mondja el a kérdéses tényt a nélkül, hogy okát adná. A kérdéses tény a természet célszerűsége; a magyarázat pedig ez: tegyük fel, hogy az anyag azon sajátsággal is bír, hogy célszerűen alakul. Mintha valaki az *élet okát* így magyarázná: tegyük fel, hogy az anyag sajátsága *az élet.* Ez igenis hiposztatálása a gondolatnak. A tény sajátossággá deklaráltatik. A célszerű alakulás sajátságát az anyagban sehol sem találjuk. Az ész célszerű intézkedéseit ismerjük s erre az ismert okra vonatkoztatjuk az anyagban észlelt célszerűséget is. Mi tehát a módszert illetőleg is egészen helyesen járunk el.

c) Az anyagnak nincs lelke; ezt kimutattuk a pantheizmus cáfolatában.

IV. *Vannak, kik a világ «tökéletlenségeibe» kapaszkodnak, hogy a célszerűséget tagadhassák. Hány csíra, hány pete, hány tojás megy tönkre! Lange szerint: valamint egy ember, aki millió puskát állítana föl és sütögetne szerteszéjjel hegyenréten, hogy egy nyulat lőjjön, célszerűtlenül cselekednék: épúgy a természet is, mely annyi csírát és életet pazarol s csak aránytalanul kevés esetben juttat kifejlésre itt-ott néhányat, a célszerűtlenség bélyegét hordja magán.*

A tökéletlenség nem tagadja a célszerűséget.

Felelet: *a)* Mivel a célszerűség mégis óriási arányokban valósul meg s értelmi alkotót követel, nem kellene-e még azon esetben is, ha a tökéletlenségek valóban léteznének, ezeket a célszerűséggel megegyeztetni?

b) Nem volna-e sokkal tökéletlenebb, sőt a tönk szélén a világ, ha minden petének lába kelne, ha minden gomba és baktérium akár a gyomor, akár a tüdő oldalain kivirulna, ha minden mag megfogamzanék, — ha az állat azért nem ennék, mert füvet, állatot, ázalagot tesz tönkre?

c) Lange hasonlata nem találó. Az ember, aki úgy cselekednék mint ő írja, bizonyára célszerűtlenséget, merő hóbortot művelne, mert akinek esze van, az nem így cselek-

szik: de a természetnek nincs esze, következőleg nem lehet ráfogni, hogy, ha a vadász módjára kapkodnék is, célszerűtlenül működik.

«A természet és az ember közt kettős különbség van, mely a felhozott érvelést teljesen fölforgatja. Először is minden ember jól teszi, ha szerzett birtokát, erejét, idejét és mindent, ami hasznára lehet, lehetőleg kíméli, mert e javak csak kisebb mérvben képezik osztályrészét, és minden céltalan vesztegetés az ember kárára van. De a természet tud fölhasználni minden hulladékot, mindent, ami egy helyen használatlanná vált, más helyen értékesíteni.»* Nem csodálatos dolog-e az, hogy ezen materiális-ideális természettudós, ki nagyra van — s méltán — az erők egyenértékéről, a természetben észlelt körforgásról, az erő fönntartása- s megmaradásáról szóló tanokkal, a teleológiát bombázván egy zulu néger természettudományos álláspontjára helyezkedik. A célszerűség fényesen nyilatkozik a szerves anyag bomlásában, az élő lények halálában, legalább is oly fényesen, mint milliom sejt és rost szervezetté való szövésében, — ezt az anyag és erő megmaradása törvényének dicséretére mondom. Tekintsd a bomló állati testet vagy petét vagy gombát, anyaga és ereje megmarad, nem lesz haszontalan és céltalan a legkisebb parány, mely romjaiból szabad szárnyra kel. Meglehet, hogy miután messze elszállingózott, ismét a földbe vegyül, onnan egy rózsa félig nyílt ajkára hajtatik, onnan mint illat bájolgat el téged, újabb kombinációkba sodortatik, bekerül agyvelőd labirinthjaiba s vegytani erőivel alapját képezi annak a nagy világnak, melyet nyit a képzelet és az ész. «Azután pedig — és ez a fő — az embernek esze van, a természetnek nincs! Hogy lehet ezt szem elől veszíteni! Kinek esze van, nincs szüksége általános és állandó törvényre működésében, hanem igazodhatik mindenegyes eset természete szerint. A természetben is, mely vakon engedelmeskedik a teremtő akaratának, ezt az utat követhetné az Isten, hogy mindenegyes esetben előírná az irányt és a működés módját. De mi lenne ennek következménye? Csak az egyet említem, hogy a csoda, mely a kinyilatkoztatás bizonyító jele, elesnék. Ha tehát a természet folyamát általános törvényeknek kellett alárendelni, akkor csak az a kérdés: jól vannak-e választva a törvények? Föltételeznek-e értelmet.»**

* Isenkrahe: Idealismus oder Realismus. §. 3.
** Isenkrahe: Idealismus oder Realismus.

Lange ellenvetése többet nem kívánhat : ily méltányos és stoikus nyugalommal értekező bölcselőn is megesik, hogy a hasonlatok szemlélhetősége, mely valamiben megegyezik a kérdéses tárggyal, elnyeli a gondolatot és a következtetés rovására terjeszkedik ki észrevehető öntetszéssel. A természetnek nincs esze, nincs szeme ; a vak tapogat és fogódzkodva halad végig a fal mellett, tartja magát egy általános rendszabályhoz ; ha látna, nem tenné ; tehát célszerűtlenül tesz? Alkalmazza ugyanezt a természetre !

V. *Ez a gondolat, hogy a célszerű alakulás talán az anyag sajátsága, mindenféleképen jelentkezik; így például ezt is mondják: nem lehet-e föltenni azt, hogy egyedi alakokat magára venni époly sajátsága az anyagnak, mint amily sajátsága a könenу- és élenynek vízzé lenni, — mint amily sajátsága a sónak, a cukornak bizonyos formákban jegecesedni? Nem lehetne-e föltenni, hogy az is képezi a szerves anyagnak sajátságát, hogy majd oly alakba áll, mely a virágot adja csészéjével, szirmaival, nektáriumával, — majd ismét oly alakba, melyben a növényevők gyomrának sajátszerű fogak felelnek meg.*

Ha azt gondoljuk, hogy az anyag erői magukkal hozzák, hogy ilyen vagy olyan *célszerű* alakokat képezzenek : ezáltal nem fejtettünk meg semmit, hanem a célszerűség okát az *alakokból* áttettük az *erőkbe.* Most tehát szükségképen azt kérdezzük, honnan van az, hogy az erők épen ilyen s nem másféle alakokat alkotnak, mikor mások is lehetségesek? Honnan van az, hogy épen ezek találkoznak és pedig a kellő arányokban és a kellő egymásutánban? Tehát a *célszerű alak* csakúgy nem bírja magában okát, mint a *célszerű erő* vagy a *célszerű lényeg.*

De téves ezen nehézségek kiinduló pontja is. Azt gondolják ugyanis, hogy szerintünk a célszerűség valami külsőséges, a már «fix und fertig» anyaghoz hozzájáruló alak, mint például az agyaghoz hozzájárul a fazekas korongján a bögre alakja. Ez valóban primitív gondolkozás volna ; — nem, — mi a célszerűséget benső sajátságnak nézzük, mely nélkül az anyag nincs. Mi azt mondhatjuk, hogy valamint minden kvalitást, úgy a célszerű alakulást is a teremtő belealkotta az anyagba ; amint teljes joggal mondhatni : *olyanná* alkotta az anyagot, hogy éleny és köneny a víz sajátságát adja : épúgy mondhatni, olyanná alkotta az anyagot, hogy az az anyag *a szerves összetételekben az élők sajátszerű szerveit és alakjait adja.* A lélek ugyanis, ide értem a növények tenyészeti lelkét, az állatok érzési lelkét

és az ember lelkét, — nem lök, nem mozgat, nem ad mechanikus erőt az anyagba, hanem egyesülése által az anyagot szervessé teszi. A szerves anyag azután *azon sajátsággal bír*, hogy célszerű alakokká rendezkedjék: nektáriummal bíró virággá, kérődző állattá sajátszerű gyomorral és fogazattal. Ez az alakulás *a szerves anyag valóságos sajátsága.* Tehát nem arról van szó, vajjon a célszerű alakulás nem mondható-e az anyag sajátságának, — hanem arról, vajjon ez a sajátság levezethető-e *az anyag fizikai és kémiai tulajdonságaiból és a mechanikai törvényszerűségből.* Mert mi elismerjük, hogy a célszerű alakok valóban felépülnek a szerves anyag erői és tulajdonságai által; mi a szerves alakokat valóságos gépeknek nézzük, hol minden erőműködés csakis az anyag mechanikus erői által megy végbe, — hozzá még oly gépeknek, melyek az anyag erői által épülnek: mindazonáltal igaz marad, hogy ez a *sajátságuk*, melynél fogva önmagukból alakulnak és épülnek, nem vezethető le *az anyag tulajdonságaiból a mechanikai szükségszerűség útján; sem a tulajdonságok, sem a mechanikai szükségszerűség törvénye nem ad magyarázatot.* A célszerűség tehát egy elementáris sajátság, melyet az alkotó intelligencia fektetett a dolgokba.

A teleológikus érv teljes erejében.

Az imént fölhozott nehézség a természet célszerűségének mélyebb megismerésére vezetett. A szerves alakokban *bennvan a célra való törekvés.* Nem abban áll a teleológikus érv, hogy egyszerűen azt mondja: van a világban sok célszerű alak és történés: tehát van a világnak értelmes alkotója; — korántsem; hanem a teleológikus érv a maga teljes erejében ez: van a világban *valóságos célratörekvés,* — az egyes alakokban *benn van a célratörekvés:* tehát a világot oly ok hozta létre, mely ezt a célratörekvést belefektette az alakokba, az pedig csak értelmes ok lehet. A célszerűség tehát nemcsak materialiter, mint merő, bevégzett tény létezik a világban, melyről nem tudni, vajjon véletlenül vetődött-e össze, vagy pedig a cél, a megvalósítandó eszme szerint megy-e végbe, — hanem formaliter, mint valóságos *célratörekvés lép föl.*

A célratörekvés a szervezetben.

A szerves alakok általános sajátsága az, hogy belülről nőnek kifelé, vagyis, hogy testüket bennük lakó törvény szerint alkotják. De hogyan alkotják? Akkép-e, hogy egyszerre készen állnak? Nem, hanem sok átmeneti, ideiglenes alakon és állapoton át hajtják és képezik a fejlődő formát, míg végre teljesen elérik. Minden szervet számtalan fejlődési

stádiumon át úgy alakítanak, hogy egykor alkalmas legyen a tevékenységre. Semmi sem készül a szervezetekben csak találomra, minden úgy, hogy egymásba illjék. Minden faj a maga sajátos rendeltetése szerint szövi leveleit, építi ágait, teszi össze rügyeit, nincs egy fölösleges szerv, egy fölösleges alakulás, de annál nagyobb a különbözőség és változatosság a szervek közt, melyek mind azért képződnek, hogy az egésznek, az egyednek létét lehetségessé tegyék. Minden *a célra irányul,* — minden azért történik, hogy *az egész előálljon,* — minden *egyes rész egyformán, a faj típusa szerint alakul s nem tér el tőle.*

Az *egyednek* nincs más magyarázata mint az, hogy van a szerves anyagnak egy sajátos, belső elve, melyet az egyed *természetének* mondunk: ez a természet minden részecst s minden történést egységes terv szerint igazgat s *a célra* irányoz. Azért nem tér el irányától a millió mozgásból és elegyedésből álló fejlődés, vagy ha elterítik, visszatér, — azért nem téveszti el az utat, — azért nem zavarodik meg s nem akad fönn a rajta kívül álló hatókon és működéseiken, hanem kifejti a maga teendőit: mert egy belső, valóságos célravalótörekvés érvényesül benne. Azért nem változtathatunk azon az organizmuson, — azért nem alkothatunk hozzá új tagokat, új szerveket: mert egyedisége nem kívülről van meghatározva, hanem belülről. Azért oly állandó, s ha a külső körülményekhez némileg alkalmazkodik, ez az alkalmazkodás is belső természete szerint történik, — azért marad ugyanaz minden nemzedéken keresztül, — azért fejlődik állandóan s minden tojásban egyformán az embrió: mert a szervezet ugyanaz maradt, ugyanazon *célratörekvés,* ugyanazon «causa finalis». Azért fejleszt a természet csak neki való szerveket, nem többet, nem kevesebbet, — ott, ahol kell, — akkor, amikor kell, — oly egymásutánban, melyben kell, — azért javít és pótol; ha egy szerv újra nő, például a csiga levágott feje vagy a rák letört ollója, az csak úgy nő, oly hosszúra, oly arányosra amint csak az alak kívánja: mert *egy megvalósítandó cél* szerint van belül minden berendezve.

VI. Vegyünk egy új nehézséget. A célszerűség valósággal létezik, de a régi Empedokles óta számos álbölcselő szerint, lassú alkalmazkodás, millió éveken át folytatott próbálgatás helyezhette a létbe mindezen alakokat, melyekről mi azt mondtuk, hogy végtelen, célokat valósító bölcseségnek köszönik létüket. Miután a világ létezik, kell célszerűnek lennie, — hiszen különben nem létezhetnék. *A célszerű világ a lehet-*

séges kombinációk egyik esete, amely valósággal bekövetkezett. Bekövetkezett úgy, mint ahogy bekövetkezhetett volna egy más állapot, melyet khaosznak mondunk. Khaosz vagy célszerű világ, két esetleges állapota a világ atómjainak. Az egyik úgy, mint a másik merőben mechanikus okoknak és történésnek kifolyása.

Felelet: *a)* Ezen nehézség egy általános elvet vet föl *világmagyarázatnak;* tősgyökeres megoldást a darvinizmus tarthatlanságának kimutatásában fogjuk adni.

b) Ezen nehézség a célszerűségnek csak egyik végét fogja, a másikat elhallgatja. A világban nemcsak való igaz *célszerűség* létezik; hanem *célratörekvés.* Minden szervben és alakulásban van *célratörekvés.* Igaz, hogy a célratörekvés minden ízében mechanikus erők által megy végbe, de végbe megy egy *később, esetleg messze jövőben elérendő célra való kitekintetből.* Nem tagadom, hogy véletlenül, mechanikus úton előállhat egy rendezett, tehát célszerű alak, pl. ha a táblára dobom a krétás szivacsot, előállhat ott kecses, szelid arckép, de hogy a dobás következtében a szivacs szálai és rostjai szétfoszoljanak és össze-visszabonyolódott kombinációk által új sorokba és rendekbe álljanak, hogy ezek a kombinációk egymásután hónapokig váltakozzanak, míg végre ismét más és más permutációk által azt az alakot adják, mely a táblán van, azt tagadjuk. A különbség világos: Az *első* a merő célszerűség, egy *bevégzett állapot; a második a célratörekvés.* Az elsőben egyszerre érjük el a célt, a mechanikus hatás közvetlenül hozza létre a meglepő képet. A másodikban közvetve, fejlődés által a megkezdett irányban pl. a szemideg képzésében. Miért nem megy visszafelé, mikor még nincs semmi alkalmazása? Miért megy át a kezdődő alak annyi változáson, mikor ezek az ő aktuális létével semmi összefüggésben nincsenek? Szóval abból a fejletlen tojássárgából egy komplikált, biztos menetű fejlődés indul ki, mely a kész csibére irányul, mást nem próbál, s a kibujt csibe is nem bír más tendenciával, mint meglett tyúkká nőni ki magát.

c) Célratörekvés nélkül s következőleg rendező intelligencia nélkül a világrend létre nem jöhet; kitűnik ez majd a valószínűségi számításból.

VII. *Tyndall, a híres vándor-búvár és tanár szintén tagadja a célszerűségnek fölismerhetését.* A vízről értekezvén, előadja, hogy a víz 4° Celsiusnál a fagypont fölött eléri legnagyobb sűrűségét, mely 4°-on alul és 4°-on felül egyaránt kisebb. Ha tehát a víz felső rétegének hőmérséke 4°-ra száll, ezen réteg aránylagos legnagyobb sűrűségénél fogva a fenekére

Tyndall a célszerűség ellen.

száll, s egy más réteg kerül a fölszínre, mely ha lehül, ismét másnak engedi át helyét. A négy fokú víz háborítlanul lepi el a fenéket vagy nagyobb mélységnél a medret, mert ha a fagy «vas marka» nyomja is a felsőbb vízrétegeket, azok megfagynak, miután zérus fokú hőmérsék mellett kisebb sűrűséggel bírván, le nem bukhatnak. De a víznek ezen magatartása a szabályon kívül áll; a többi testek, ha folyékony állapotból szilárd halmazatba mennek át, mindig megsűrűsödnek; a víznél az ellenkező eset áll be. A víz e kivételes magatartása teszi lehetségessé a vízben élő állatok s növények fönnállását, különben bennfagyna minden szerves lény, s tavaszkor úgy húzhatnók ki halainkat a jégből, mint a mammutokat és az elefántokat Szibéria folyamaiból. Mindenki indíttatva érzi magát a víz e magatartásában egy teremtő értelem rendelkezését látni, mely épen a vizet választja ki arra, hogy ily természetes sajátságok mellett oly bőséges életnek menhelye legyen, vagyis hogy a földet nagy terjedelemben borító víz, mely azon különös sajátsággal bír, hogy 4° C hőmérséknél legsűrűbb, — és a szerves világ sokféle fajai ily kedvező, életbiztosító körülmények közt találkozzanak: ez egy célok után induló értelemnek műve.

Ellenben Tyndall másféle megjegyzéseket kockáztat: «Természetes, hogy az ily tények megragadják és pedig joggal ragadják meg a kedélyt. Az élet vonatkozásai az élet feltételeihez, a célnak és eszközeinek megfelelő volta — igaz — a legnagyobb mérvben felébreszti a természetbúvár érdeklődését. De ha természeti tüneményekkel van dolgunk, gondosan kell őrködnünk az érzelmek felett (és az okság elvén épülő szillogizmusok fölött ?). Gyakran oda visznek bennünket, hogy akaratlanul túlhajtsunk a tények határain. Igy például, hallottam hivatkozni a víznek most érintett csodálatos tulajdonságára *mint megdönthetlen bizonyítékára* a tervszerű szándéknak. Miért, hozzák fel, miért kellene csupán a víznek így viselnie magát, ha azért nem, hogy a természet megvédhesse magát önmaga ellen ?»* Tyndall cáfolata pedig abban áll, hogy azt mondja : nemcsak a víz, de a bizmút is ily rendetlenül viseli magát.

A bizmútféle ellenvetésekre a célszerűség szempontjából alkalmas feleletet adhatunk. Kérdezzük Tyndallt : csak akkor lenne-e célszerű a víz magaviselete, ha nincs az elemek tarka tömegében és a vegyületek végtelen sorában egy sem, mely a

* A hő. III. fej.

vízzel egyenlő viseletet mutatna ? Az «élet vonatkozásai az élet feltételeihez, a célnak és eszközeinek megfelelő volta», a konkrét esetben a hüllők és növények élete a víz kivételes sűrűségi állapotában megszűnik-e célszerűnek lenni azért, hogy a bizmút is ily magatartást követ ? Mit kíván tehát Tyndall, s mibe rejti ellenvetésének élét ! Éle abban rejlik, hogy a bizmútban halak nem élnek, s mégis úgy sűrűsödik mint a víz, tehát ha célszerűség honolna a természetben, melyet egy célt szem előtt tartó értelem alapít, akkor a bizmútnak nem volna haszontalan tulajdonsága, s következőleg a víz kivételességéből sem kell célszerűséget befektető értelemre következtetnünk. A felelet igen egyszerű. Lehetnek a bizmútban is azon általános tényezők, melyek a víz e kivételeit eredményezik, miután pedig adva vannak a vízben, a teremtő fölhasználta a vizet azon szerepre, amellyel a természetben bír ; a bizmútnak lényegéből folyó sajátságait pedig nem kellett megváltoztatnia, hanem lehetett meghagynia, amint vannak — látszólag használatlanul. De nem is lehetett felhasználni a bizmút e sajátságát, mert olvadt fémben állat nem élhet, tehát Tyndall szerint nincsenek meg «az élet vonatkozásai az élet feltételeihez, nincs meg a célnak és eszközeinek megfelelő volta». Azért a bizmúttal a célszerűségnek nem lehetett dolga ; a vízzel lehetett, és volt is.

A vizet tehát fölhasználta a célszerűség, mert terveibe beillett, a bizmútot nem használta föl, mert más részről nem is lehetett : de azért meghagyta vízzel rokon sajátságát.

A célszerűség nem állítja, hogy a teremtő céljaira való tekintettel megváltoztatta a testek lényegét vagy az abból folyó sajátságokat, vagy hogy céljaira való tekintettel a testeknek oly új sajátságokat adott, melyekkel lényegüknél fogva nem bírtak. A célszerűség tehát nem önkényes, nem változtatta meg a dolgok lényegét, hanem először az egyszerű elemeket sajátságaik szerint kellő mérvben felhasználta, s másodszor az összetett testek közül azon vegyületeket léptette föl, melyeket használhatott, s ismét úgy, amint használhatta. A Tyndall-féle ellenvetésnek akkor lenne értelme, ha a célszerűség tana állítaná, hogy az Isten a víznek a hüllőkre való tekintettel az illető sajátságot adta, mely tömecs-szerkezetének magában véve nem felel meg ; akkor aztán hozzátehette volna : már pedig az nem igaz, mert a bizmútnak is megvan azon sajátsága, jóllehet benne semmi élőlény nem tartózkodik. Igy is még ráillik a felelet, hogy lehet más célja is a bizmút e magatartásának ; — de fölösleges e gondolatok tovaszövése.

VIII. *Helmholtz nehézsége:* Helmholtz szerint a szem, nemcsak hogy nem tökéletesebb optikai eszköz azoknál, melyeket az ember keze alkot, hanem a dioptrikai eszközök kikerülhetlen hibái mellett még olyanokat is mutat, melyeket mesterséges eszközöknél élesen megrónának, — s a fül a külső hangot szintén nem közli velünk valódi erősségének viszonyában, hanem azt sajátságos módon szétbontja, megváltoztatja, s magassága szerinti különböző mértékben gyengíti vagy erősíti.*

Felelet: A célszerűség nem mondja, hogy minden, ami van, a legtökéletesebb. A tökéletesnek és célszerűnek fogalmai nem azonosak, különösen ott, hol a célszerűségben sokféle, egymást befolyásoló, egymásba nyúló tényező szerepel. Ha az egyes tényezők legtökéletesebbek lennének, akkor talán sok, nagyon sok esetben egymás hátrányára s az egésznek kárára volna összetételük; — kell, hogy az egésznek eszméje a cél szerint megszabja és temperálja a részek tökéletességét. E szerint megvalljuk, hogy a szem nem a legtökéletesebb láteszköz, lehetne tökéletesebb; a «homlokból előnövő teleszkop előnyökkel bírna, melyekkel most nem rendelkezünk. Hanem beleillenék-e két ily kinövés az emberi szervezetbe? Kétségkívül előnyös volna, ha a koponya oly kemény lenne, hogy minden baltacsapásnak ellentállhatna. De nem vonna-e maga után ily tömör csont sokkal nagyobb hátrányokat?»** A szem célszerűsége optikai tökéletlenségei mellett is megmarad; legalább célszerűbb, mint minden kémiai laboratórium, célszerűbb, mint a legparányibb zsebóra. Hiszen minden a célra, a látásra irányul benne. Ha pedig a nehézség kiinduló pontját keressük, melyből logikai erejét meríti, azt találjuk, hogy a szem állítólag azért nem készült célszerűen, vagyis, hogy alakulását azért nem intézte valamely célok után induló ismeret, mert nagy tökéletlenségeket árul el. Fontolja meg még az olyan ember is, ki nem német alapossággal törekszik a dolgok mélyébe hatolni, mily érvelő erő rejlik ebben: azért mert valaki nem működik a legtökéletesebben, nem működik célszerűen. A kölni dóm épúgy elárulja, hogy célok után értelem rakta össze oszlopait, pilléreit, rózsáit, ékitményei ágait-bogait, mint a part alatt letelepedett zsellér vályogból épült kunyhója. De a kölni dóm tökéletesebb; a célszerűség a célnak, az iránytadó eszmének

* Helmholtz: A természettudomány céljáról s haladásáról.
** Pesch: Die grossen Welträtsel.

nyoma, képe, kivitele az anyagban: a tökéletlen célnak, a hiányos eszmének épúgy lehet az anyagban megfelelő kivitele, mint tökéletesnek. Aki belép a kölni dómba és azután meglátogat egy zsellérházat, az mindkettőről elismeri, hogy cél, hogy eszme rakta össze a köveket s a vályogot, és nem lehetett össze-vissza való hajítgatásból alakulniok. Követel-e ennyit a szemben észrevehető csodálatos rend és összefüggés? A kisebb-nagyobb tökéletesség semmit sem változtat azon.

III. A célirányosság konkrét kimutatása.

A *célratörekvő elv* a kert minden virágában, minden levelében és szárában működik.

Nézem a rózsa alakjának szépségét, színezetének kellemét, egész valójának eleganciáját, érzem lehelletének illatát, — mellette a liliom hófehér kelyhe, karcsú szárát lecsüngő levelek takargatják szemérmesen, — az orgonabokor kábító illatködében méhek hajlítgatják virágainak finom tölcséreit: mi az, ami ez alakok változatosságában az emberi lelket megragadja? *A titkos erő, a titokzatos elv,* mely az egyes alakok életét igazgatja, — mely megválogatja a légnek, a víznek, a földnek alkalmas elemeit, mely olyan jól ért hozzá csoportosítani és asszimilálni a tömecseket, hogy kikerüljenek belőlük ez az elegáns szár, ezek a gyengéd zöld levélkék, ezek a finom, lehelletszerű szirmok, ezek a válogatott színárnyalatok, ezek a gyönyörűséges illatok. Egy darab földön, egy légkörben ennyi különféleség és ennyi — szívósság. S hogy küzd ez a *célratörő elv* az akadályokkal; hogy eresztgeti gyökereit mindenfelé, elkerül köveket, áttör alkalmatlan rétegeket, hajlik, kapaszkodik, — keres fényt és vizet.

A célszerűség az anyagcserében.

A rózsa, a liliom, a nefelejts, — a méh, a futonc, — a gyík s az ember ugyanazon elemeket eszik, isszák, lélekzik. Ugyanazon éleny, széneny és köneny vegyül s elég bennünk s bennük. Miből áll a mi testünk? Miből áll az a 70 kilogramm, melyet a felnőtt ember teste átlag nyom? 52 kilogramm vízből a vérben s a húsban; — a többi szerves anyag, az albumin, fibrin, casein, gelatin az élenynek, azotnak, könenynek és szénsavnak összetételei; vannak szerves produktumok, melyekben éleny nincs, ilyen a cukor, a zsírok, ezek szénenyét és könenyét az éleny emészti fel, melyet belélekzünk.

Miből állunk tehát? Gázból, lehelletből.

S minden állat s minden növény teste nem más, mint sűrített gáz kombinációja. Láthatatlan tömecsekből áll,

melyek nem érintik egymást s melyek folyton kilépnek testünkből s helyükbe mások állnak.

A ragyogó szem, a virágzó arc, a skarlát ajak, a leomló haj, — mindez mi volna más, mint forgó, rezgő gázok szédítő játéka, melyet a térben elővarázsol a titkos életerő, a titokzatos *célratörő elv.* Tudjuk, hogy a szerves testekben folytonos anyagcsere megy végbe. Lélekzésünk, italunk, ételünk nyujtja az elemeket, melyek előbb az állat testét, a saláta leveleit, a répa gyökerét, az alma- és szilvafa gyümölcsét képezték, — most a mi testünkbe kebeleztetnek s belőle a lélekzés, az izzadás által ismét kiválnak ; — újra más szervezetekbe lépnek s az «ezeregy éj» meséinek varázsához hasonló kalandos utakat futnak be, s az a vasatóm, mely Caesar kardjában nyugodott, Dante halántékainak ereiben folyhatott s most egy gyors futonc ércesfényű hátán csillámlik. S minden atómmal így vagyunk ; minden atóm életből életbe lép át : Caesaréba vagy a futoncéba vagy a rózsáéba. Halálból halálba ; majd szellő, majd hullám, majd rög, azután állat, ismét virág. A haldokló lehellete a levegőbe árad, innen én szívom tüdőmbe, innen elnyeli a virág, s a virág gyengéd pártájában mint életfriss szín szerepel.

Honnan már most az atómok forgóiban, tölcséreiben, örvényeiben az a rend, az az egymásután, az az arány, az a harmónia? Honnan a millió eltérések, elváltozások, egyesülések lehetőségeinek labirinthjában a szigorú egyféleség? Honnan a végtelen sok lehetséges változatokban a folyamatok azon szívóssága, mely a magból mindig ugyanazt a növényt azokkal a levélkékkel, fodrocskákkal, csipkékkel, azokkal a szövetekkel, sejtekkel, rügyekkel hajszálig pontos méretekben s egyforma típusokban előteremti?

Ez az a belső, *célratörő elv*, melyet a régiek *forma substantialisnak*, — a gondolkozó újkoriak «*Finalprinzip*»-nak hívnak. Logikusabb eljárás volna : tagadni a szervezeteket és az egyedeket, mint elismerni, hogy vannak *egyedek* s mégis tagadni a «causa finalist», a *célratörekvő* belső elvet.

Felfoghatatlan, hogy mennyire süllyedhet a gondolat az emberekben. A mechanikus okságot nem tagadják, mert in concreto az állat is észreveszi ; de a másik általános faktumot, az egyediséget, melyet mindenki lát s melyről a fizika és kémia minél tovább halad, annál inkább kimutatja, hogy végtelenül különbözik a mechanikától, — okszerűen fel nem fogja, elvét — a célratörő elvet — tagadja. Ez az ész bankrotja, a tévely alogiája, az érzék filozófiája.

Általában mondhatni, hogy bölcsészek és közönséges halandók egyaránt elismerik a természet célszerűségét.

Boyle Róbert és Newton Izsák, kik hajlamukat, mindent a mechanika alapjaira fektetni, ugyan nem titkolták és akiknek kezdeményezése által megérlelődött a gondolat, hogy az egész nagy mindenséget ugyanazon erő sodorja végtelen pályáján, mely a porszemet a földre vonja, meleg szavakban fejezik ki meggyőződésüket a célszerűségről. Boyle összehasonlítja a mindenséget a strassburgi münster művészi órájával. Ez a mindenség előtte egy óriási, határozott törvények szerint mozgó mechanizmus ; hanem ép azért kell, mint a strassburgi órának értelmes alkotóval bírnia. Boyle hívő lelke teljes borzalmával, de egyszersmind kutató lángelméje belátásával elfordul a vén Empedokles által támasztott tantól, hogy a célszerű a célszerűtlenből lett, megvetette e szerint Darwint régi görög kiadásában. Világnézete épúgy, mint Newtoné, a célszerűséget a mechanizmusra alapítja.

A célszerűség és a tudomány

Voltaire rajongott Newtonért ; eszméinek mindenütt tért szerzett, s így a célszerűséget úgy vette át, amint azt a nagy angol mathematikus tanította. Deklamált ő unalmas és vizenyős modorában ez igazság javára is, amint nem ellenezte, sőt védte is az Istenben való hitet, de nem az egyházi hitet, hanem a természettudományokon átszűrődött deista fogalmat. Az enciklopédisták közül Diderot kelt síkra a célszerűség megvédéséért, kinek tüzes lelke a természet célszerűségét is az eszmény bájaival és fényével fölruházta ; nem is kellett neki lelkesülésében *e célszerűség teljes megvilágítására* más, csak egy lepke szárnya ; többet akart vele tenni a szellem csatáiban, mint Sámson a szamár állkapcsával. Az óriási detail-munka, mely most hangyaszorgalommal folyik a természettudomány minden szakában, valóban legalkalmasabb a célszerűség megvilágítására. Az egyszerű emberi ész is, a nagyjában észlelt tünemények s az egymásba fogódzó hatások fonalán dönthetlen meggyőződést alkot magának a célszerűségről. Azonban nem kell megállnunk a célszerűségről való, nagyjában vett fogalomnál. Manapság az egyes sejtnek és rostnak szentelt napok s évek, a csapadékok és vegyületek közt lefolyó sok emberélet az előbb durva fogalmat végső ízeire bontották és a mikroszkóp új világában az ezerszer finomabb s ép azért csodálatosabb célszerűség bonyolódott szálait fejtegették ; mondják azt is, amit szívesen elhiszünk, hogy a természet szemmel láthatlan világa mű-

vésziesb és remekebb, finomabb és pompásabb, mint a szemmel látható; mondják, hogy fogalmunk e láthatlan világról csak olyan, mint a gyermeké, mely sohase látott belülről egy gyárat, hanem csak a zakatolását hallotta, s mennyire megváltozik fogalma, ha a forgó, pergő, sodró, vetélő, taszító, emelő, feszítő rudak, kerekek, emeltyűk közt végig haladtunk.

A tudomány kutatásai s a köznapi tapasztalat lelkünkre ráerőszakolják a meggyőződést a természet célszerűségéről, s magyarázat nélkül értjük, ha nem is definiáljuk a causa finalist.

Röviden felhozok egyes adatokat, melyeket az újabb empírista tudomány a természet minden országából és a vizsgálat minden szakából felhoz; a meggyőződés úgyis nem a célszerűség elvont fejtegetése által fogamzik meg bennünk, hanem inkább a látvány fönsége s a kivitelben meglesett causa finalis élvezete által. Már Aristoteles ajánlja, hogy minden okot, minden tényezőt azon tüneményben vegyünk szemügyre, amelyben leginkább lép érvényre, s nem az alsóbbrendű tüneményekben, melyekben az illető tényező típusa el van mosódva, vagy más nevű behatások által eltompítva. Igy a célszerűséget is nem kell első sorban az élettelen anyagban fölkeresnünk, ahol a rendező eszmének vég-elható sugaraival találkozunk, hanem a szerves anyagban. Mihelyt szerves anyagról van szó, a szervek különféleségében a sejtek megszámlálhatlan sokaságában szemünk elé lép minden testnek vagy növénynek egysége, ez egységben az összhang, az összhangban a célszerűség. A szervezet lényege épen a sokféle részek egy egésszé való, célszerű alakulásában és egymástól való észszerű függésében áll. Hanem mily bonyodalmas egy állat vagy növény egységes szervezete, arról a mikroszkóp nélkül fogalommal sem bírnánk. Dressel jellemzése szerint alkossunk magunknak fogalmat e laboratóriumról és az egymásba fogó sok kéz munkájáról.

A célszerűség a növény szervezetében.

Ha egy fűszált kézbe veszesz, a sejtek ezreit mérlegeled. Mindenegyes sejt, — vannak köztük olyanok is, hogy 100 vagy 200 egymás mellé helyezve még egy milliméternyire sem terjed, bonyolódott vegyi folyamatok, sokféle mozgások és áramok zajos színhelye. A sejtben, melyet nyúlánk folyadék tölt el, úszik a sejt magva, sokszor azonban van több ily mag is. A tojásdad sejtburkot belülről egy átlátszóbb réteg béleli, melyből a központ felé kis karok ágaznak ki, ezek összefogózkodva tartják a sejtmagot. E kis mechanizmus közeit egészen a folyadék tölti ki, amelyben sokféle anyagrészecs

úszkál. «Amire most kizárólag figyelni akarunk, az a mozgás. Szünet nélkül tolongnak a sejtburkot bélelő rétegben a kis magvak, valamint a közbe kinyúló karokban vagy jobban mondva szálakban. Az egyes plazmaszalagokból kiömlik az enchylema a hegyi patakhoz hasonlóan, mely szűk medréből előtörve a síkon szétárad. Lassabban folydogálva külön irányt vesz a szétoszló tömeg és elterül a sejt falán. Ezen is ellentétes irányokban folynak a csermelyek, egymásba ütköznek, torlódnak s örvényben forognak. Többnyire azonban megmaradnak medreikben, s jó darabig haladnak egymás mellett. Az anyagrészecsek alakjuk ⟨hoz⟩ s tömegükhöz képest majd lassabban, majd gyorsabban iramlanak az árban. Minél nagyobb az árban úszó parányinál parányibb jármű, annál könnyebben kerül zátonyra vagy megakad egy szögletben. Látni az iramló magvakat és szemcséket, amint fönnakadnak, torlódnak, aztán rögtön megerednek, épen úgy, mint a kövek s egyéb törmelék, melyet a hegyi patak ragad magával.» Emlékezzünk meg, hogy e leírás nem alpesi patakok játékát állítja szemeink elé, hanem pici sejtnek változatos világáról regél. De e változatos mechanizmus mozgásán kívül sokkal erélyesebb a vegytani folyamat. Az egyes sejtben semmi sem állandó, a sejt teste folytonos asszimiláció és dezasszimiláció műtétei közt változik; asszimilál és épít, hogy ismét rontson, gyűjt, hogy emésszen. Reinke tanár szerint minden szerves állati vagy növényi sejt az atommozgás folyamának és örvényének tekintendő. E szédítő változásban pedig minden egyensúlyt tart.

Tekintsük a sejtek élelmezését! A szervetlen világból fölveszik az egyszerű vegyületeket: a szénsavat és néhány sót, melyekben kálium, kalcium, magnézium egyesítve van kénsavval, salétrommal. De e vegyületeket nem használja a sejt ezen alkatukban, hanem a fölbontott elemeket tarka és állhatatlan kombinációkon keresztül igen bonyolódott és sok atómmal bíró tömecsekké csoportosítja, melyek a szervetlen kombinációktól eltérőleg 150, 200, 220 atómot is tartalmaznak. Az ily számos atómmal bíró tömecsekben növekszik a vegytani feszerő és a visszahatási képesség, és az első adott alkalommal fölbomlanak nagy meleget fejlesztvén ki, mely szükséges kelléke bárminemű életnek. E kis csodás laboratóriumok munkáját összehasonlítják az óra fölhúzásával; midőn az órát fölhúzzuk, akkor karunk erejét fektetjük a rúgóba, az ingaóráknál pedig leküzdjük a súlyok nehézségét, midőn azokat kellő magasságba emeljük, vagyis karunk

erejét a nehézség erejévé változtatjuk; mikor pedig az óra jár, akkor a műbe befektetett erő lassankint fölemésztetik, legöngyölődik. Épúgy a sejtek vegytani laboratóriuma a fölcsigázott atómegyesületek által sok erőt halmoz föl, mely a bomlásban fölszabadul és az élet céljainak szolgál. «De arra kell még figyelnünk, hogy a legutolsó sejt mint mechanizmus minden gépeinket messze túlhaladja. Láthatlan picinysége, legnagyobb egyszerűsége és kevés segédeszköz és szer fölhasználása dacára a műtétek beláthatlan sokasága fejlik ki benne. Csak mellesleg említjük, hogy a növényi sejtek a kifejlett meleggel ügyesebben bánnak, mint a legtökéletesebb gépek.»

Ez egy sejt élete, munkája, de az ezer és millió sejtek nincsenek elkülönözve, egy növényt, egy fát képeznek, — más funkciókkal bírnak a gyökérben, mással a törzsben és levelekben; micsoda ezer kéz tervszerű munkája, micsoda a strassburgi münster csodaórája a sejtek rendezett köztársaságával szemben! S mint törekszik pótolni minden sejt a maga hiányait, s mint változtatja működését, ha a körülmények változnak; s ha külső tényező sebet üt e kis sejten, akkor még csak sürgősebb a vegyifolyamat, a protoplazma fölhasználja minden erőit, minden más anyagrészecs hátraszorul, hogy az ujjáalkotásnak útjában ne álljon.

A tökéletesebb növényeknél a célra való törekvés még feltűnőbb lesz, amennyiben a sejtek a szükséglet szerint majd ezen, majd azon munkálatok végzik, hogy a körülményekhez alkalmazkodva az egésznek élete biztosítva legyen. Már most, ha elgondoljuk a legutolsó sejtben lefolyó műtéteket, ha hozzá vesszük, hogy e műtéteket nem az egyszerűen adott körülmények, nem a holt elemek egyesülését szabályozó törvény határozza meg, hanem egy, a jövőben változatos kombinációk fonalán elérendő cél; ha tekintetbe vesszük, hogy az élő sejtek szervezetben állnak, melynek nem az egyes sejt, hanem az egész szabja ki alakulását és összefüggését, hogy e szervezet bonyolódott hatás s visszahatás hosszú során végre virágát fakasztja és magvát érleli, s ezután elhal, hogy hamvaiból új élet támadjon, akkor ellenállhatlan erővel kezdjük belátni, hogy itt nemcsak tényleg célszerűség van, hanem hogy egy előre megállapított cél szerint van minden kiszabva és kormányozva.

Mellőzöm a növényélet számtalan tüneményeit, melyek a legcélszerűbb mozgásokkal vannak összekötve, és a csodálatos szabályszerűséget, mely a parányi viszonyokon át

az óriási mérvekig minden arányt föltűntet, mindenegyes fajnak leveleit és virágait kecsesen formálja, és jóllehet minden növényben a változatosságot szereti, azt az egység vagyis célszerűség rovására soha túl nem hajtja. A föld sara is a napsugárból szövi ruháját, építi gerendázatát; alakját és nagyságát vagy piciségét pedig megszabja az élet elve, a principium vitae, melyben a kifejezés ereje és a kifejlés vége, a cél azonosítva van.

A célszerűség az állati szervezetben.

Ha az állatvilágra térünk át, úgy itt mindenekelőtt maga a testi szervezet beláthatlan apparátusa, mely az egység jellegét hordja minden ízére vésve, fönnen hirdeti a célszerűséget, de teljes fényét csak e szervezetben lefolyó mozgások- és folyamatokban tükrözteti vissza. Az állati testtel foglalkozó tudományok dacára vívmányaiknak inkább csak tapogatódznak, ha kérdezzük tőlük az idegrendszer magyarázatát. Mily mesterséges hálózat ez, hány szálból van fonva, melyeknek — mint a billentyűknek más-más hang, — más-más érzet felel meg. Csak a célszerűség adja a mozdulatok helyes megválasztását a gyermekben úgy, mint a fejlett testben: csak a megtestesült törvény tudja bebizonyítani és célra vezetni, amit az ember nem tud, nem ismer. Nevetni és sírni senki sem tanult, látni, hallani époly kevéssé, és tudod, hány idegizom mozog, hány determináció indul ki az agyvelő labirinthjaiból, mikor ezek egyikére kedved támad? S minden szerv teljes fölszerelésében a maga helyén megfelel az összhangzó egésznek.

De ismételnem kell, amit kezdetben mondtam, a célszerűség elvont fejtegetésben elveszti begyőző élét; itt mindenkinek empíristának kell lenni, mindenki az állattá vagy növénnyé alakult célszerűséget vegye figyelembe. — Az állati testben uralkodó célszerűség egyik kiváló hordozója az izomrendszer. Elemezzük röviden az izmok alkatát és működését, hogy a célszerűség eszméje a vizsgálatban kidomborodjék. Ismét Dressel jeles műve nyomán indulok. A sejtek belsejében lefolyó mozgás, valamint a testrészek, legyenek azok állatiak vagy növényiek, különböző funkcióiban észrevehető mozgások a sejtnedvben és a sejtburokban, a protoplazma összehúzódási tehetségén alapulnak. Másképp mozog a szív, másképp a nyelv, a szem, mert a sejtekben eredetileg egyenlő mozgás a szervek bonctani alkatánál fogva elütő eredőt nyujt. Tekintse meg már most bármily kétkedő az izmok mechanizmusát. Az egyes sejtek összehúzódnak; ez az összehúzódás hasonlít a kör összelapulásához: az össze-

lapuló kör az egyik átmérő irányában rövidebb lesz, a másik irányában pedig meghosszabbodik. Mikor a sejtek ekkép összehúzódnak, ezáltal az izmok is, melyek ép e sejtekből állanak, összehúzódnak s munkát fejtenek ki. De mi szolgáltatja ez összehúzódáshoz az erőt, vagyis honnan az izom ez összehúzódási ereje? A helyváltoztatáson kívül az izom sejtjeiben vegytani műtétek folynak, melyek az elemeket oly vegyületekbe hozzák, hogy fölbomlásuk nagy meleget vagyis feszítő erőt vonjon maga után ; a keringő vér pedig folyton hömpölyget életképes anyagot, s tovább söpri a hasznavehetetlent. «A tapasztalati adatok nyomán ekkép írhatjuk le az izomban lefejlő műtétet. A művésziesen elrendezett izomrendszer oly ágyúhoz hasonló, mely nemcsak elevenerőt fejt ki, hanem amely mozgató erővel, lőporral magamagát megtölti... Úgy látszik, hogy a fehérnyerészek az izomban lőporként hatnak, amennyiben tömecseik először megpattannak és azután az oxigénben elégnek. Hanem valamint a lőpor, míg meg nem gyúl, a mozgató erőt az elemek vegyületében mint potenciális energiát, vagyis mint feszerőt bírja : épúgy az izom ereje is, míg nem dolgozik, a vegytani egyesületekben mint feszerő rejlik, és a vegyületek fölbomlása által fölszabadul. Továbbá valamint az ágyúban a lőpor nem sül el magától, hanem a gyutacs szikrája által, épúgy az izomnak is működése megindításához az idegeken végigfutó ingerre van szüksége. Az inger nem ad erőt, hanem csak fölszabadítja, megindítja a már fönnlevő, de lekötött erőt.»*

Az izom célszerű munkája.

De az izom munkájának célszerűsége különösen nyilvánul az izmok alkalmazkodásában a külteherhez, vagy bármely leküzdendő akadályhoz. Mert az izom oly alkalmasan működik, oly kiszámított arányban, mintha a legügyesebb gépész ülne benne s kormányozná. Nagy terhek leküzdésében a fölszabadult energiának nagyobb része fordíttatik a mechanikus munkára, körülbelül egy harmada ; kisebb erőfeszítésbél $^1/_5$, még kisebbeknél $^1/_{20}$; nagy munkánál e szerint az izom takarékosabb gép, kisebbeknél pedig csak valamivel jobban köti le és hasznosítja az erőt, mint a közönséges gőzgép.

Ezek a természet csodái, az örök célszerűség rejtett körvonalai; szakadozottan kerülnek napfényre, csak mint törmelékei az Isten remekművének, melyet az anyagba rejtett. Az ész szikrája ez a holt matériában, mely jóllehet természe-

* Dressel : Az élő és az élettelen anyag.

ténél fogva nem az egység, nem az összhang, nem a fönnálló rend hordozója, a causa finalis békóiban a szférák szimfóniájára és a sejtek és az izmok tarka játékára képesíttetik.

Az idegek célszerűsége

Ha pedig az idegek befolyására vagyunk tekintettel, melyek ingerkedése folytán a különféle izom működik, akkor az összefüggés finom szálai a célszerűség újabb argumentumát szövik. «Az idegen végig fut a determináció folyama vagy az agyvelő legmagasabb központjától, s ez a lélek akaratát s parancsát közli az izommal, vagy az alsóbbrendű idegközpontokból, ahonnan a kellemes vagy kellemetlen érzeteket követő inger származik, vagy a vegetáció idegcsoportozatából a nélkül, hogy azt érzéki észrevevés megelőzné vagy követné.»*

A fiziológia terén az idegrendszer befolyása következtében támasztott mozgások száma beláthatlan, akár azokat tekintjük, melyek az akarattól függnek, akár azokat, melyek a természet impulzusa folytán mennek végbe az élő testben. S utóvégre a célszerűséget az akarattól függő mozgásokban is nem az akarat hozza létre, hanem be van az már fektetve a szervezetekbe. Hány ideget és izmot mozgatsz, ha sírsz, ha nevetsz, ha szédítő gyorsasággal ide-oda kapkodsz; hol adod föl az akarat határozatát, az idegrendszer mely billentyűjét érinted, ha kisújjadat mozgatod, és az ideg elektrikus folyama mint ismeri ki magát a nagy hálózatban, s nem téved, eltalálja a mozgató izmok végső elágazását?!

Az öntudatlan működések célszerűsége.

A legnagyobb célszerűséget látjuk mindazon folyamatokban, melyek öntudatunk nélkül bonyolódnak le; milyenek a belső szervek működései, a tüdő folytonos munkája, a szív mozgása, az anyagcsere, a vér keringése, az életnedvek előállítása és célszerű elszállítása, a tápanyagnak arányos elosztása, mindamellett, hogy megállapodás és változatlan merevséggel sehol sem találkozunk. Azután tekintsük meg az állati testet és alakját, mely az embrióból fejlődött, és a kezdetben különbözetek nélkül elnyúló nyálkás anyagból ideggé, csonttá, izommá tömörödött, mely bonyolódott alkotású szerveket vett föl magába, mely az ereken úsztatott anyagból itt csakis csontot, ott velőt, itt izmot, ott hajat és szarvakat képez, s nem többet, mint kell, s nem hozza elő a csontot az azt előállító vegyifolyamat miatt, az izmot és ideget és bőrt sem a megindult és vegyülő elemek szükség-

* Ugyanott.

szerű egyesülése miatt, hanem az egész miatt, mely most még nem létezik, de majd hosszú fejlődés után létezni fog.

Mi indítja meg a szem képződését az embrióban? Mindenesetre szükségszerűen ható, anyagi elemek kombinálódnak. De hogyan kombinálódnak? Úgy, hogy sajátszerű összeköttetéseik, anyagcseréik, elemfölvételeik, melyek hosszú láncban egymást váltják, — itt és most a szervezetre nézve semmi céllal nem bírnak ; — míg ezek itt folynak, velük párhuzamosan más gócok és központok támadnak, más szövetek, más dirib-darabok szövődnek ; — mindeniknek semmi jelentősége, semmi alkalmassága magában és a fejletlen organizmus egymásra következő stádiumaiban ; érthetősége, jelentősége, alkalmassága csak akkor lesz, mikor a részek összevéve egy teljes, befejezett szervet képeznek. Minek folyik az a töméntelen sok remeklő folyamat itt és most, mikor ennek az itt és most létező organizmusnak erre az alkalmatlan szervre semmi szüksége? Folyik azért, mert *a most csak fejlődő egyednek egyszer majd lesz a kifejlett szervre szüksége.* Ime, egy a jövőben megvalósítandó állapot képezi okát mindeme történésnek. Ez okot causa finalisnak mondjuk. A célhoz az oxigénnek, nitrogén-, hidrogénnek, — a fehérnyének, a rostoknak és a sejteknek semmi közük, nincs vele semmi öszszeköttetésük. Minden elem és minden összetétel a maga munkáját végzi, jövőben elérendő állapotokat célba nem vehet ; arra, hogy a folyamatok azért menjenek végbe meghatározott módon, így és nem másképp, hogy végre hosszú közbevetések után valami alkalmasat hozzanak létre, okot az anyagban nem találni. — Minden folyamat, jóllehet fizikai vagy kémiai, nem határoztatik meg irányadólag a tömecsek természetes sajátságai és erői által, hanem a vegyi folyamatoknak viszonya által a célhoz, az állat életéhez.

Az öntudatlan működések mind a jövőre, vagyis a célra irányulnak.

A szervetlen természet célszerűsége.

Azonban nemcsak a szerves testekben van célszerűség, hanem a szervetlen természet nagy háztartásában is. A föld épúgy, mint a kozmosz, gyönyörűen van berendezve. E rend nélkül nincs élet. Mert nem elég az élethez, hogy az állati vagy növényi test fölszerelésében az élet belső föltételeit egyesítse, kell, hogy a talaj, melyen állni vagy nőni akar, el ne nyelje, hogy a lég éltesse, hogy a nap ne perzselje, hogy a meteórok össze ne zúzzák, hogy a fagy ne jegecesítse, hogy az anyag ne csak kővé s fénnyé tömörülve körítse, hanem hogy minden elem kellően elosztva, minden hatás mérsékelve dédelgesse a természet amily remek, oly érzékeny gyermekét, a szerves testet s kifejlett s másokra is átszármaztatható életét.

A földgömb és az egek mechanikája, az elemek alkalmas egyesülete, a föld kellő távolsága a naptól, a hő és fény által rezgetett éthervilág, a meteorológia hatalmas tényezői és azok változatai, a víz, a lég, a gőz óvó hatásai, alkalmas arányai... mindez célszerűséget hirdet. Hogy csak egyet említsek: honnan van az, hogy a levegőt alkotó éleny és légeny arányai mindig állandóak? Azt lehetne erre mondani, hogy az éleny a növényvilág s az állatvilág állandó mennyiségétől függ. Azonban a szénsav, mely szintén cirkulál a fauna- és flórában, korántsem mutat állandó arányokat, miért mutat mégis az éleny?

Egyelőre vessünk még egy pillantást az élettelen természetre.

A célszerűséget az élettelen természetben közvetlenül nem az egyes elemek- vagy testeken és vegyületeken látni, a vizsgálónak inkább az anyag összegére és arányos fölosztására kell figyelni. Ha egy darab kövön vagy a hidrogén és oxigén bizonyos vegyületén akarom feltüntetni a célszerűség momentumát, keveset találok, mert ezek nem egyedek: hanem ha tekintem az erő körforgását a szervtelen természetben, az erő megmaradásának törvényét, a változatlan viszonyt, melyben a hatások milyensége s mennyisége új meg új fordulatokban előkerül, s az egész szervetlen természetet, amint minden ereje, minden tüneménye a növény- és állatországgal szép összhangban áll, létük föltételeit nyujtja, éltüket és fejlődésüket védi, akkor a célszerűség a mindenség holt mechanizmusában is előtűnik, annyira, hogy a földet s magát a kozmoszt is *nagy organizmusnak* mondhatjuk.

Érdekes a mi «földünk» háztartása.

A növényország célszerű helyzete a természetben.

A célszerűség csodálatos momentumát képezi az, hogy a növényország az állatok és a szervetlen természet közé van szúrva. Miért? Mert ez az élet legelső föltétele. Ugyanis a szervetlen anyag főtörvénye az egyensúly, s következőleg célja is a legállhatatosb egyensúly. Az utolsó tömecs is, mindenütt, minden vegyületében, kevés kivétellel a legbiztosabb és háborítlan egyensúlyba törekszik helyezkedni minden más anyagrészeccsel; azért elhagyja az egyik elemet, ha a másikhoz jobban vonzódik, vagyis, ha vele szorosabban egyesülhet; épúgy kiválasztja a változásnak kevésbbé alávetett tömecsállapotot; innen van, hogy a természeti változások folyama folyton az állandóbb egyensúly felé törekszik, a légnemű tömecsállapotból a folyékonyba s ebből ismét a szilárd halmazállapotba áthajlik, a szilárd halmazállapot pedig

ismét kétféle, vagy az elem sajátságos erői rendezik minden külbefolyástól menten, vagy pedig megakadályoztatnak természetes hajlamaikban; az első esetben előáll a jegecedés, a másodikban a rendetlen tömörülés; a jegeces halmazállapot szilárdabb, mert természetesebb, mert csakis az anyag sajátságos erői alakították; s íme azt vesszük észre, hogy a jegeces halmazállapot felé nehezednek az elemek mind, a szabályos tengelyrendszerek szerint tömörülnek. Mindenütt tehát szilárd halmazállapot a cél, melyhez siet az anyag, siet túladni minden mozgáson, siet megmerevülni. De csak akkor éri el e célját, vagy azt mondom, el nem éri célját a nélkül, hogy a mozgást képező vagy a mozgással együttjáró hőn is túl ne adjon. A természet nagy folyama tehát merev s fagyos óceánná akar lapulni, kő és jég borzalmas terei födik majd a végtelen ürben egyre bolygó élettelen tekéket.

De a célszerűség gátat emel a szervetlen anyag ez életölő áramának, s amily hódító- és ellenállhatatlannak látszik az óriási, mindent megtörő erők rohama, époly enyhén s gyengéden játszik vele, s játékában megbénítja hatalmát a földet ruházó pázsit és lomb, a növényország, mellyel a célszerűség bevonta a hideg s élettelen anyagot, hogy gátat építsen öldöklő törvényszerűsége ellen s lehetővé tegye az állati életet is.

Ha ugyanis emlékezünk azon kevés rövid adatra, melyet föntebb fölhoztam a sejt élete köréből, észrevesszük, hogy a növény szervezete épen a megfordított munkát végzi, mint az élettelen anyag. Ez szilárd és biztos egyensúlyba tereli az elemeket, a növény pedig minél állhatatlanabba; az merevségben megbénít minden mozgást, a növény pedig halmozza a mozgató energiát; a holt anyag túlad minden melegen, a növény gyüjti és fokozza a túlcsigázott vegyületek és bomlások tarka játéka által a hőt; tehát a növényzet megakasztja, sőt visszafelé indítja a megmerevülés, az elhalás ijesztő folyamát.

A hő és a víz célszerű szerepe.

Összeköttetésben a növényzet életével a célszerűség által uralt világrendnek két tényezőjére figyelmeztetem még a kutatót, az egyik a tűz, a másik a víz. A tűz a napból árad a földre, izzító sugarak mint étherré vált tűzfolyam alakjában. A napsugarak energiája szállítja a növényzetnek az elevenerőt, mely által a növény szervezete az élettelen anyagból élő anyagot vegyít, szervezetét kiépíti, levéllel és lombbal ruházkodik, szóval él. A növényzet életét tehát első fokban a nap fém- és láva-óceánjának kisugárzott heve ápolja s fej-

leszti: «A nap fényében és hevében a növényi élet igazi ős forrására bukkanunk».*

A természet nagy organizmusának célszerűségét kiválólag megvilágítják a nap sugarai! Sir John Herschel idézete Tyndallnál összefoglalja a nap hevének munkálatait: «A napsugarak képezik majdnem valamennyi, a föld felületén végbemenő mozgás végső forrását. Hevök létesíti a szeleket s a légkör villanyos egyensúlyában mindazon háborodásokat, melyek a villám jelenségét s valószínűleg a föld delejességét és az északi fényt is előidézik. Éltető hatásuk képesíti a növényeket táplálék szedésére a szervetlen testekből, valamint arra is, hogy részökről ember és állat számára táplálékul szolgáljanak, s forrásává legyenek ama nagy erőkészletbeli raktáraknak, melyek széntelepeinkben nyugszanak az ember használatára. Ők okozzák, hogy a vizek a levegőt gőzalakban átjárják, s megöntözik a földet, forrásokat és folyókat alkotván. Ők idézik elé a természet elemeiben a kémiai egyensúlynak mindazon megháborításait, melyek a vegyülések és vegybomlások során keresztül új terményeket hoznak létre és anyagcserét keltenek. Maga a szétmállás is, amelyet a földterület szilárd alkatrészei szenvednek s melyből a föld geológiai változásai legfőképen állanak, egyrészt majdnem egészen a szél és az eső gyakorolta lesúrolásnak, a forróság és fagy változásának tulajdonítandó, — másrészt pedig a tengerhullámok folytonos csapkodásának, melyeket a napsugarak okozta szelek mozgatnak; ... (e lesúrolások folytán) nem lesz nehéz fölfognunk, mint törhet ki a földalatti tüzeknek az egyik oldalon lefogott, a másikon pedig fölszabadított rugalmas ereje oly helyeken, hol az ellenállás épen csak hogy elegendő visszatartásukra; nem lesz tehát nehéz magát a vulkáni tevékenység jelenségét is a nap befolyásának általános törvénye alá keríteni».**

A célszerűség az állati ösztönben.

Végül a legcsodálatosabb célszerűség nyilvánul az állati ösztönben. Az ösztön ép úgy jellemzi az állatfajokat, mint a csontváz, sőt jobban határolja el egymástól, mint az; tehát az állatfaj jellegei közé tartozik. Az ösztön által él az állat, ösztön nélkül, még pedig a *specifikus ösztön nélkül halomra dőlne minden oktalan élet;* tehát az ösztön az állatfaj életfenntartó jellegei, lényeges jellegei közé tartozik. A legtöbb állatfaj ösztöne egészen elüt egymástól, s amennyiben meg-

* Tyndall: A hő. XVI. fej.
** Tyndall: A hő. XVI. fej.

egyeznek, annyiban képtelenek lennének az illető állatfaj fönntartására. Mi következik ebből? Az, hogy az ösztön fejleszti az állatot, s nem az állat az ösztönt. Nincs oka egy fajnak sem, hogy ösztönét megváltoztassa, hanem amily kedves élete, oly szívós ragaszkodása ösztönéhez. Az állat nem szokta magát megmérgezni, jóllehet erre lépten-nyomon alkalma volna; az ösztön adja neki a botanikusok tudományát, s csalhatlanul kiszemeli a füvek azon nemeit, melyek nem ártalmasak. Igy Linné szerint: «a borjú 246-féle füvet eszik, s 218-hoz nem nyúl, melyekhez férhetne; a juh 141-félét mellőz s 387 neműt szívesen vesz; a kecske 449-et eszik s 126-ot megvet; a lónak 212 nem kell s 216-ot elfogad. És ezen csodálatos válogatás amennyire bebizonyítható, leginkább összefügg a növény ártalmasságával».

Az ösztönt konstruálni nem lehet, — az egy egyszerű tény.

Eltekintve az ösztön ezen életfenntartó jellegétől, a természettudomány még legvérmesebb álmaiban sem nyert fogalmat arról, mikép fejlődjék az ösztön a faj jellegével s aztán mikép származzék át a faj egyedeire. Az állatok legkülönbözőbb magaviseletére, az emberi értelmet meghaladó ügyességükre nézve ugyanazon hely és körülmények, sokszor még ugyanazon lényeges testalkat fölvilágosítást ugyan nem ad. Hátha föl akarnók számlálni azon ösztönöket, melyek, amily bonyolódottak, oly nélkülözhetlenek! Hátha komoly megfigyeléssel vetnők magunkat azon ösztönök kutatására, melyeknél első tekintetre világos, hogy tanulásról és továbbadásról szó sem lehet. Ki tanította a bogarak sok faját arra, mint rakják le petéiket s hová s mily elővigyázattal a jövő esélyei ellen? Tanulás által ezen ösztönök nem fejlődhetnek. A peték semmit sem tanulhatnak, egészen a kedvező vagy kedvezőtlen körülmények kezébe van letéve sorsuk, ha kifejlődhetnek, örüljenek létüknek, de tapasztalattal nem fognak bírni. A kifejlődött rovar nem tudja, min esett át, nem hagyhat ilynemű örökséget ivadékaira; az anyarovar anyai szerepét majdnem egészen a természet viszi. S mégis a rovar tudja, hová rakja petéit, s hol keresse az életfejlesztő tényezőket; máskép viseli magát tavaszkor, máskép ősszel; mindent vezérel az ösztön, mely nem öröklésből alakult, hanem amely nem egyéb, mint a rovar faját meghatározó célszerűség kinyomata az anyagi szervezetben.

Az ösztönt nem magyarázza a megszokás.

Az ösztönt nem lehet szokással megmagyarázni. Mikép lehet valamihez szokni, ami egyszer, a tanulásra egészen alkalmatlan körülmények közt történt? Azonkívül az ösztön következtében az állat, a leghatározottabban és legszaba-

tosabban oly számítással működik, hogy az emberi ész önkénytelenül elégtelennek ismeri a tanulás- és megszokásból származtatni az állat csodálatos magaviseletét; s mert ezzel szemben minden tényezőt, mely a kifejlődött természethez járulna, tehetetlennek ítél: a világot kormányzó bölcseséghez folyamodik. Ott a természetrajzban kell a célszerűség argumentumait a szemlélhetőség ellentállhatlan erejében látni és párhuzamba állítani a modern tudomány «természetes fejlődésével». Az ily érvek erejét jó lesz önmagunkon tapasztalni; e célból lefordítom P. Peschnek egyik leírását: «Figyelmeztetünk az attelabidák egyik fajára. Hogy e fajú bogár ki ne vesszen, szükséges, hogy a ritka tojások és álcák sokféle ellenség ellen megvédessenek. Midőn a tojásból lábra kel, élelmül száraz lombot kíván, és gyengéd szervezetének meg kell védetnie a kedvezőtlen időjárás ellen. E célból a bogár nyírfalevélből tölcsért göngyölít, melyben figyelmes vizsgálat után csodálatos remekműre ismerünk. Miután a bogár a levél középidegét átharapta, hogy a nedv nagyobbmérvű bejuthatását megakadályozza, a levél jobb részén egy álló, bal oldalán ennek megfelelőleg egy fekvő *S* görbe vonalat hasít ormányával. Ez által megoldja a felsőbb mathézis nehéz feladványát: az evolvendából az evolutát konstruálni. Ezen számtani probléma a legalkalmasabb műtét, hogy egy nyírfalevélből az erő, az idő és anyag lehető legnagyobb megtakarításával egy szorosan zárt tölcsért alakítsunk. Megfigyelendő az is, hogy a kis mathematikus a levél változatos alakja és neme szerint eljárásában más-más utat-módot követ, de mindig a legcélszerűbben».*

Ime a legbegyőzőbb argumentáció menete a természetrajz érdekes tüneményei közt vonul el; a filozófia csak néhány axiómát ad kísérőül, melyek az ösztön határozott és határolt típusára, szívósságára, csodálatos bonyolódottságára, minden durva mechanizmussal ellentétben álló célszerűségére szorítkoznak. Aki ezen gondolatok által vezérelt megfigyeléssel megy végig a mezőn, a rét és bokrok tarka lakói közt, szemlélvén a pillangót, mely petéit elhelyezi, a hernyót, mely a levél széleit fűrészeli, a hangyaköztársaságot, mely emeletes házakat és termeket rak, a póknak szövedékeit s e kegyetlen kötéltáncos iramlását; aki azután innen a mezőről az erdőbe téved, s ez élő gót egyházban szemmel kíséri a rovarok és bogarak millióit, mindenik fajt más élet-

* Pesch: Die grossen Welträtsel. 375. lap.

tel, ruhával, ügyességgel, s míg lábai körül nyüzsög a sürgölődő kis munkások serege s minden fűszálon más-más bogárka, tarka pettyekkel, sok pici kis lábbal reng és hintálózik, addig az erdőn végigjáró és hangzó lágy melódiákkal elvegyül a fák gallyaiban fészkelő madárkák éneke: azt nehezen fogják kielégíteni Darwinnak még oly bőséges adathalmazai, melyek most is érvényesülnek, de nem a célszerűség tanának mellőzésére, hanem a célszerűség szolgálatában, mint mérséklő és nemesítő tényezők.

IV. Isten léte a valószínűségi számításból.

A világot az elemek kombinációi alkotják; nem az elemek akárhogyan, hanem az elemek *alkalmas találkozása* adja a világrendet. *Az alkalmas találkozás* valóságos, természeti tény; ennek tehát okkal kell bírni.

Igaz-e ez: a világ lehetséges volt, tehát előállhatott rendező nélkül is?

Erre azt mondják: nem kell külön okot keresni; mert az elemek valamennyi kombinációja közt *létezik az is*, mely a mai világot adja: amint tehát előállhatott volna egy x, y kombináció (s egynek kellett előállnia), úgy tényleg előállt ez a mostani. Az x, y kombináció meglehet zűrzavarban hagyott volna mindent, — az pedig, mely tényleg beállt, a legnagyobb rendet mutatja. *Rend vagy rendetlenség* nem jön tekintetbe a mechanikus hatóknál, melyek egyenlő szükségességgel dolgoznak, s mindig csak azt teszik, amit tenni kell; — a rend, a célirányosság, a célszerűség nem mechanikus fogalmak s következőleg ezektől a világeredés egészen eltekint.

Felelet.

a) Az elemek valamennyi kombinációja (ezek közt van a mi világrendünk is) absolute lehetséges. Ezt meg kell engednünk. Tehát előállt? Ezt tagadnunk kell. De miért nem állhatott volna elő, ha lehetséges volt? Azért, mert a «lehetségesből» nem következtetünk a tényleges létre. A világ az elemeknek absolute lehetséges kombinációja . . . de hogy mily ok, mily ható aktuálja ezt a lehetőséget, azt a lehetőség nem mondja; vajjon értelmes ok, vajjon mechanikus ok — az más kérdés.

Az elemek összevetődhettek volna úgy, hogy a valóságos világot adják; — igen, per se, ez igaz; de ez a valóságos világ csak egy esete a lehetséges összevetődéseknek: hát azon végtelenszer végtelen sok összevetődés közül miért lett ép ez az *egy* valósággá? Hogy várhatjuk, hogy a beláthatlan számú, kedvezőtlen lehetőségek közül ez az egyetlen ked-

vező emelkedett ki? *Egy a végtelen sokaság* ellen. Igaz, hogy a föltét szerint az atómok mozgásban vannak; létezik tehát *egy valóságos ok arra, hogy valami kombinációba álljanak*, de hogy az a kombináció épen rend legyen és pedig ez a komplikált rend és nem millióféle rendetlenség, *arra nincs ok;* azt csak az esetlegesség fogja meghatározni.

Ha tehát mégis várjuk a kedvező eset beállását, úgy ezt nem tehetjük *más objektivitással*, mint melyet a valószínűségi arány nyujt. Minél kevesebb a kedvező eset s minél több a kedvezőtlen eset: annál kisebb objektivítással mondhatni azt, hogy a kedvező esetek egyike fog bekövetkezni. Ha valamely történésben csak egy eset lehetséges, akkor az objektivítás ez esetre nézve teljes, ez az objektivitás maga a szükségesség; például: ha valamennyi golyó fehér, bizonyára fehéret fogunk kihúzni; — ha pedig egyetlen egy fehér golyó sem volna a tartóban, akkor lehetetlen fehéret kihúzni: a fehér golyó kihúzása lehetetlen. Az első esetben szükségképen fehér golyót fogunk kihúzni, — a másodikban lehetetlen fehér golyót kihúzni; — minden más közbeneső fehér és fekete golyókeverékből csak valószínűleg fogunk fehér vagy fekete golyót húzni; ez a valószínűség egy tört lesz, melynek számlálója a kedvező esetek száma, nevezője valamennyi lehetséges, akár kedvező, akár kedvezőtlen esetek összege. Minél nagyobb a nevező, annál kisebb a tört értéke, vagyis annál kisebb az eset bekövetkezésének objektivítása. Ha pedig a nevező oly nagy, hogy kimondhatatlan: akkor a tört értéke = 0, vagyis a valószínűség s vele az eset objektivítása egy non-ens, nem létezik. Igy ha három krajcárt és egy hatost rázok a markomban, azután az asztalra dobom s azt várom, hogy a hatos másodiknak essék le: a lehetséges esetek száma a permutáció szabályai szerint = 1.2.3.4, — a kedvező esetek száma = 1.2.3; a valószínűség tehát, hogy a hatos második helyen fog állni:

E lehetőség objektivitását méri a valószínűségi arány.

$$\frac{1 . 2 . 3}{1 . 2 . 3 . 4} = \frac{1}{4}.$$

Ezen képlet szerint tájékozhatjuk magunkat bármily történés iránt. Ha 75 golyót kidobunk s várjuk, hogy a 74 fekete golyó két részre 37—37-re oszolva közbe fogja az egyetlen (a 75-dik) fehéret: e várakozás bekövetkezésének objektivítását számokban ekkép fejezzük ki:

$$\frac{1 . 2 . 3 . 4 \ldots\ldots 73.74}{1 . 2 . 3 . 4 \ldots . 73 . 74 . 75} = \frac{1}{75}$$

Ha pedig nemcsak azt várnók, hogy a 74 golyó a 75-diket középre fogja, hanem hogy egyenes vonalban sorakozzék jobbra-balra a fehértől: számításba kellene venni, hogy hányféle alakba és miféle görbe vonalakba állhatna a 37—37 golyó; — ha pedig azonfölül nemcsak azt várnók, hogy egyenes vonalba sorakozzék, hanem a fehér golyó központján keresztül húzott vonalat is meghatároznók, hogy melyik irányban feküdjék, mert hiszen annyi egyenes vonal lehet, ahány sugár képzelhető: számításba kellene venni és pedig kedvezőtlennek kellene fölvenni minden egyéb lehetséges egyenes vonal számainak sorozatát, — ha pedig azonfelül még ezen meghatározott egyenes vonalban azt várnók, hogy egyenlő közökben álljanak egymástól a golyók: számításba kellene venni minden lehető közt; világosan látni, hogy ezen esetekben sokszorosan a végtelenbe zsugorodik össze a valószínűség törtjének értéke. Az eset be nem áll.

75 golyóval is a kívánt eredményt sohasem érjük el. S el fogjuk-e érni a világ megszámlálhatlan atómjaival a fönnálló rend végtelenszer komplikáltabb kombinációt?

A valószínűségi tört megállapítása a világ elemeiben.

A fönnálló rend megszámlálhatlan atómból épül; nevezzük számukat a-nak. Hányféle viszonyba állhat e beláthatlan sokaság? A permutáció szabályai szerint = 1.2.3...... (a—3).(a—2).(a—1).a. Azonban ez a kifejezés nem adja a lehetséges elhelyezkedések számát. Az elhelyezkedés a térben történik; a tér pedig három irányban s mindenegyesben végtelen sok elhelyezkedési lehetőséget nyit; valamennyi atóm *egy vonalba* állhat, s azon *vonalon vezetett sok elhelyezést* találhat; — azután ismét *egy síkban* helyezkedhetik el s abban *az egy síkban végtelen sok vonalban* foglalhat állást; — végre *végtelen sok síkban* helyezkedhetik el. Ezen háromszor végtelen sok lehetőséggel szemben, hogy az atómok egy bizonyos állásba helyezkedjenek, mely valami rendet ad, s azáltal valami törvénynek megfelel: arra a valószínűség ez lesz:

$$\left(\left[\left(\frac{1}{a}\right)^{\infty}\right]^{\infty}\right)^{\infty} = \frac{1}{a^{3\infty}}$$

A valószínűség törtjét tehát harmadrendű végtelen hatványra kell emelni. Már most a mathézis minden törtnek értékét, melynek számlálója az egység s nevezője nagyon nagy szám, zérónak tekinti. Az atómok száma = a, kimondhatlan nagy, tehát a tört $\frac{1}{a}$ már magában véve = 0. De ha végtelen hatványra emeljük s hozzá még háromszor végte-

lenre: akkor teljes biztossággal az ily tört értéke végtelenszer nagy semmi.

Pedig azt kell mondani, hogy még ez a tört sem fejezi ki eléggé a kérdéses valószínűséget. Mert nemcsak egyféle törvénynek, nemcsak egyféle rendnek kellett volna abban az esetleges összevetődésben előállnia, hanem a fönnálló természet valamennyi törvényeinek, tehát n-nek. A nevezőt meg kell szoroznunk még n-nel.

b) Ha ehhez hozzávesszük, hogy a világ ezen «véletlen» alakulásainak nemcsak egy percig kell fönnállaniok, hanem folytonosan kell fejlődniök és megújulniok; ha hozzávesszük, hogy minden alaknak fejlődése sajátos iránnyal bír, meghatározott időszaki stádiumokkal, — hogy egy komplikált egymásután jellemzi a fejlődést, amely egymásutánnak minden pontján történhetnék eltérés azáltal, hogy vagy nem lépnek be a vegyületekbe a megkívánt elemek, vagy nem oly számban, vagy máskép kombinálódnak; ha hozzávesszük, hogy a *kombinációk* egymásutánja a viszonyok és változatok végtelen lánca, amely ügyesen és alkalmasan reagálni képes minden idegen, ellenséges befolyásra, s csak a jövőben fekvő cél megvalósítására törekszik; ha mondom, mindezt összefoglaljuk s csak a «véletlen» s az «absolute lehetséges találkozás» föltételéből kívánjuk kimagyarázni: akkor e *háromszor végtelenül nagy* nevező még végtelenszer és n-szer nagyobb lesz s a törtnek értéke oly biztos *semmi*=0, hogy nincs egy más hozzá fogható. A teljes képlet ez lesz:

$$\text{valószínűség} = \frac{1}{a\ 3\ n.\ \infty.\infty};$$

ami annyit tesz: ily találkozás sohasem fog megtörténni.

Mindenegyes növény és állat, mely az *apró csírasejtből fejlődik hárssá vagy elefánttá, liliommá vagy hőscincérré*, a legfényesebben bizonyítja a fejlődés millió változatai alkalmas találkozásának lehetetlenségét, ha a merő mechanikus szükségességgel működő elemeket vesszük, melyeknek *legfőbb tendenciájuk az egyensúlyba helyezkedés.* A helyett ép az ellenkező úton haladnak, a legállhatatlanabb egyensúlyú vegyületekbe lépnek, nyakra-főre fokozzák az energiát, hogy annál nagyobb hőt fejtsenek ki. S ezzel a hővel a soha meg nem tagadott törvényszerűség útján építik a különböző szerveket; az eltérések labirinthjából biztos irányban haladnak a megvalósítandó cél felé.

Nem várhatni a millió lehetőség közül az alkalmasak találkozását.

Célirányosság nélkül, merő «absolute lehetséges» talál-

kozás útján a petéből ki nem mászik a hernyó, ebből nem lesz álca, ebből nem válik színpompás pillangó. Mindenegyes állapot oly szerveken dolgozik, melyek azon fokon nem célszerűek, csak majd a következőn fognak beválni : a tojásban kemény rágó szervek, kurta letapadó lábak, szövő szervek s tág gyomor képződnek a *hernyó számára;* az álcában szárnyak, hosszú lábak, szívónyelv a *pillangó számára.*

c) A valószínűség sokszorosan *nullával* egyenlő értéke *új semmiséggé* fokoztatik azáltal, hogy a természetben a *már kész, kifejlett alakok* egymást föltételezik, például a *méh szívónyelve és a növények nektáriuma.* Tegyük fel, hogy az alakok az «absolute lehetséges és alkalmas találkozás» által lettek ; de az alakok magukban véve, *ez csak az egyik tény,* — a kész alakok egymásra illése, *ez a másik tény.* Mind a kettő valóságos tény, mind a kettőnek okkal kell bírni. Minő oka lesz a kész alakok egymásra illésének? Szintén a merő lehetőség? Az-e, hogy mondjuk : lehetséges, hogy két alak úgy képződik, hogy egymásra illik. Az bizonyos, hogy ez «absolute lehetséges». De az ilyen magyarázat azután nem észszerű gondolkozás, még kevésbbé tudomány. *Ezen magyarázatban az egymásra illésnek nincs oka;* mert a lehetőség, az nem ok. Semmi sem történik azért, mert megtörténhetik ; mert akkor a lehetőség már csupa valóságos tény volna.

Az egymást feltételező alakok két tényt állítanak elénk.

A lehetetlenség ezen mathematikus kimutatása ellen azt az ellenvetést hozhatni, hogy az alakok célszerűségét ki lehet magyarázni *lassú átváltozás és alkalmazkodás által.* Megengedik, hogy a szem nem állhat elő egyszerre az elemek véletlen keveréséből, — ezt a valószínűségi számítás fényesen bizonyítja ; de nem is ezt állítják ők ; hanem a szerves alak kezdetét veszik kiindulásul s a legtökéletlenebb kezdetekből apró változatok sokszorosodása által teremtik elő a csodálatos szervet — a szemet, vagy az alakot — az embert.

A valószínűségi számítás az apró változatok hipothézisére is érvényes.

Azonban ez csak szemfényvesztés. A valószínűség sokszorosan végtelen zéró értéke megmarad, akár egyszerre álljon elő az alak és a világrend, akár apró kis tökéletesbülések által. Miért?

Mert vagy azt kell mondani, hogy a fokozatos tökélesbülés szükséges következménye annak az első stádiumnak, amely esetlegesen előáll, vagy azt, hogy nem szükséges, hanem ismételt próbálgatások közben állanak elő a haladó fokozatok.

A fokozatos tökélesbülés vagy szükséges vagy esetleges.

Ha a fokozatos tökélyesbülés szükséges következménye

az első összevetődésnek, akkor ebben az összevetődésben már *bennfoglaltatik minden belőle szükségképen kifejlődő fokozat* s következőleg minden tökéletesség; de ezzel együtt ráillik a valószínűségnek sokszorosan végtelen semmisége, melyet az imént megállapítottunk. Ha pedig a fokozatos tökélyesbülés nem szükséges következmény, hanem folytonos próbálgatások eredménye: akkor ezen folytonos próbálgatásokból előkerülő alkalmas tökélyesbülések valószínűségeinek szorzata nemcsak hogy fölér az előbb kimutatott tört semmiségével, de esetleg azt még meg is haladja. Ugyanis az első «rendezett» összevetődés ezen föltevésben azáltal tökélyesbül, hogy újra meg újra próbálgatna a természet, s ezen próbálgatásokban még veszélynek tenné ki a már elért eredményt. Mily valószínűség szól a mellett, hogy a végtelen sok lehetőségből ép az a kombináció fog elő állani, mely a már elért eredményre illik, és pedig kedvezően illik, úgyhogy azáltal az alak magasabb fokra hágna? S hányszor kellene ezt a nagy semmit magamagával szorozni? Annyiszor, ahány próbálgatáson esnék át a készülő alak: tehát végtelen sokszor. — Az eredmény tehát ugyanaz.

Valóban az esetlegesség útján sehogy sem találjuk meg a világrend nyitját. Nem maradna más hátra, mint azon föltevéshez menekülni, hogy ez a világrend az anyag szükséges kivirágzása, mely lényegéből folyik.

Ezen ellenvetés már sokféle alakban fordult elő. Eltekintve attól, hogy soha senki sem fogja bebizonyítani, hogy a világ folyása szükséges volna azon értelemben, hogy ma kell derült tiszta égnek lenni fejeink fölött s nem lehetne épúgy borús az ég s így tovább, — különösen azt kell hangoztatni, hogy ezáltal egy tapodtat sem haladtunk a világrend mechanikus kimagyarázásában (lásd 80. 81. ll.).

Vannak, kik kifogásolják a valószínűségi számítás illetékességét a célszerűségből vett érvelésben. Ellenvetik:

1. A világnak keletkezéséről a valószínűségi számítás azt állítja, hogy az *véletlenül* sohasem fog bekövetkezni, mert a valószínűség törtje $\frac{1}{\infty} = 0$. Ez úgy látszik nem áll; mert, ha pl. 400.000 szám van egy vederben, hogy valaki épen a 100-ast húzza ki elöszörre, annak valószínűsége $\frac{1}{400,000}$: de ha belenyúl a vederbe s valóban kihúzza a százast, akkor a tény bekövetkezett, s húzás után a valóság $= 1$ áll előttünk. Épígy a világ keletkezésében is: a valószínűség értéke, mielőtt a világ keletkezett volt, $\frac{1}{\infty} = 0$; de miután előállt Ellenvetések

$= 1$. A valószínűtlenség tehát nem határoz a való tény fölött : a világ valóban előállt, jóllehet valószínűsége $= 0$ volt.

Felelet: A valószínűtlenség $\frac{1}{400,000}$ megtartja teljes igazságát, ha a 100-ast ki is húzzák ; csak vissza kell dobni s meg kell kísérleni újra a húzást, meglátják, hogy a tört mennyire igaz ! De valamikor ki fog jönni, mert *a)* valószínűsége csekély bár, de valami ; — *b)* mert addig húzhatnak, míg kijön. Ellenben a világ keletkezésében a valószínűség sokszoros semmi, — s nincs semmi ok, hogy miért ismétlődjék az összevetődés a végtelenbe.

2. Erre azt lehetne mondani : az atómok bármely kombinációja álljon is elő, akár a legnagyobb rendetlenség, arra nézve is ez lesz a valószínűség értéke $= \frac{1}{a}$, s miután kimondhatlan nagy az atómok száma (a), bármely rendetlenségre is rámondhatjuk, hogy nem fog bekövetkezni.

Felelet: Hogy mi fog valószínűleg bekövetkezni, azt a kezdetleges adatok, vagyis az atómok helyzete és mozgása és száma — határozzák meg ; valamely rendetlenség, melynek valószínűsége $= \frac{1}{a} = 0$, természetesen nem fog bekövetkezni : de mihelyt csak valamiféle törvényszerű sorakozásról van szó, miután minden törvényszerű kombináció már végtelen messzire esik minden lehető rendetlenségtől, s a fönnálló vagy más lehetséges világrend pedig még sokszorozza a végtelent, sőt végtelenszer veszi még ezt a szorozatot is : világos, hogy ha minden lehetséges rendetlenség, melynek valószínűsége $\frac{1}{a} = 0$, bekövetkeznék is, a világrend sohasem fog előállni.

3. A valószínűségi számítás csak valószínűvé teheti a világrendnek értelmes teremtőtől való eredését, de bizonyosságra ez állítást sohasem emelheti.

Felelet: A valószínűségi számítás a két határra nézve, t. i. midőn az eredmény $= 1$, vagyis midőn valami valóban megtörténik, s a másikra nézve, midőn az eredmény $= 0$, vagyis midőn valami valóban nem fog megtörténni, nem ad valószínűséget, de bizonyosságot.

4. A valószínűségi számítást nem szabad a végtelenre alkalmazni ; a mathézis nem mérvadó, mihelyt végtelenről van szó, mert ez nem szám, nem mennyiség.

Felelet: A mathézis ki nem terjeszkedik a formális végtelenre ; midőn végtelen naggyal vagy kicsivel dolgozik, csak azt érti alatta, hogy az oly szám, oly mennyiség, mely

minden adottnál nagyobb, vagy kisebb, mintegy folyton nő vagy apad, s nincs benne megállapodás. De a valószínűségi számítás sem dolgozik formális végtelennel ; midőn végtelenről beszél, ezzel csak azt jelzi, hogy ez oly szám, mely a meghatározatlanba elnyúlik, s mellyel, ha az egységet osztjuk, biztos eredményül a határértéket, a zérót kapjuk.

5. Még azt lehetne mondani, hogy számításunk azért nem jó, mert a ránk nézve kedvezőtlen tényezőt, *az időt* nem vettük fel bele. Az idő ugyanis végtelen ; végtelen idő alatt pedig az anyag minden kombináción áteshetett volna, tehát azokon is, melyek rendet adnak.

Felelet: a) a mi valószínűségi törtünk nem elsőrendű, nem is harmadrendű, hanem végtelenrendű, mert

$$v = \frac{1}{a^{3\,n.\,\infty.\infty}},$$

s ez annyit jelent, hogy nemcsak *elsőrendű végtelen sok a lehetséges kombináció,* hanem *harmadrendű,* sőt *végtelenszer végtelenrendű sokaság.* Ha tehát volt is végtelen idő, mely alatt végtelen sok lejátszódhatott : hátramaradt még végtelen sok, amely le nem játszódott ;

b) nem igaz, hogy az idő végtelen ;

c) nem igaz, hogy az anyag minden kombinációt befutott ; mert néhány változás után okvetlenül nyugalomra tért volna. Az egyensúlyba helyezkedés az anyag általános tendenciája ; nincs semmi ok arra, hogy az anyagot folytonos változásokban gondoljuk el ;

d) ha Isten nincs, akkor az anyag nem véges, s következőleg az atómok száma ∞, s így ez az egy végtelenség is ellensúlyozná a végtelen idő révén feltűnt kedvező lehetőséget (Natur u. Offenbarung. Münster, 17. és 33. kötet).

4. §. Az ősnemzés.

A modern tudomány így gondolja magának a világ és az élet eredését: az ősködből alakult a naprendszer; a földön sok hányás-vetés után ősnemzés által származott a szerves lény; ez a szerves lény azután fejlődött, s különböző változataiból hosszú sorokban származtak az osztályok, családok, nemek és fajok. Ha az ősnemzés csak egy őslényt produkált: akkor az egész állat- és növényvilág egy nagy családfát képez; ha több őslény állt elő: akkor több családfába kell besoroznunk a szerves alakokat.

Az ősköd theóriájáról elmondtuk véleményünket; mechanikai és fizikai magyarázatai és bizonyításai a legnagyobb valószínűségre emelik a hipothézis értékét, de az adatokat föltételezik, s úgy az anyag mennyi- és milyenségére, mint a mozgás esetlegességére vonatkozik Newton szava: «Hi omnes motus regulares originem non habent ex causis mechanicis».

Ami ezután következik: ősnemzés... leszármazás... tele van *logikai hibákkal, alaptalan állításokkal, sejtelmek révén megtoldott «tapasztalatokkal»; maguk a kérdések is össze vannak zavarva.*

Darvinizmus és leszármazás.

Nem minden leszármazási elmélet darvinizmus. A leszármazási elméletek azt akarják kimutatni, hogy az alakok valóban egymásból származtak le; már most hogyan történt ez, vajjon az alkotótól az első szervezetekbe fektetett *belső kifejlődési törvény* folytán, vagy *esetleges variálás által,* mely a külső körülményeknek megfelelt s ezek következtében fönnmaradt s fölhalmozódott, — ebben fekszik a leszármazási elméletek különbözősége. Mi nem vagyunk elvi ellenei a leszármazás gondolatának; a belső kifejlődési törvény megvalósulása által életbelépő leszármazás nem ellenkezik a kinyilatkoztatással. De azért a *leszármazást el nem fogadjuk, mert nincs bebizonyítva;* lehet Baer-rel bizonyos rokontípusokra nézve korlátolt leszármazást is pártolni. Azonban a darvinizmust határozottan elvetjük, mert karrikatúrája a természettudományoknak.

A fönnemlített hibák különösen az «ősnemzés» tárgyalásában hemzsegnek, melyeknek a magyar tudomány is tárt kaput nyit.

Az általános indukció tételét: omne vivum ex ovo, — mindenütt megvalósítva találjuk. Amennyire kutatás és tapasztalás terjed, a szerves lények csírákból és petékből kelnek ki. De ezzel az indukcióval be nem érjük, s tovább kérdezzük: *honnan az első szerves lény?* Mert kellett elsőnek vagy elsőknek lenni; volt az izzó és hülő földtömegen azoikus (élet nélkül való) korszak, melyben az élet lehetetlen volt. Honnan tehát az élő, a szerves alak?

Teremtés és ősnemzés.

Mi azt feleljük: *Isten teremtette;* — mások azt mondják: *önként lett, összevetődött a szervetlen anyagból;* ezt az önkéntes, magától való eredést (generatio aequivoca) *ősnemzésnek* mondják. Ha pedig valaki tovább kérdezné: mit teremtett Isten? azt mondjuk: akár az *első fajokat,* akár az *őssejteket, melyekben megvolt a képesség idő folytával azokba a nagy állat- és növénycsoportokba megoszolni.* Érdekes e részben Szent Tamás véleménye (I. q. 69. a. 2.): «Circa productionem plantarum aliter opinatur Augustinus ab aliis. Alii enim expositores dicunt, quod plantae productae sunt *in actu in suis speciebus*... secundum quod superficies litterae sonat. Augustinus autem dicit, quod *causaliter* tunc dictum est produxisse terram herbam et lignum, i. e. *producendi accepisse virtutem*». És ismét (I. q. 69.): «Augustinus dicit, quod quinta die aquarum natura produxit pisces et aves *potentialiter*». Szent Tamás nem veti meg Szent Ágoston véleményét; látnivaló, hogy a középkori írástudónak korántsem kell a fajoknak megfelelő külön teremtési aktusokat védeni.

Milyen teremtés?

Az ősnemzésnek nincsenek direkt bizonyítékai.

De térjünk vissza az ősnemzéshez! Kérdezzük: miért állítják a modern tudósok, *hogy a szerves önként lett a szervetlenből?* A direkt bizonyítéknak, hogy a szervetlenből szerves lett, nyoma sincs. *A direkt bizonyítékot ugyanis vagy a mult időszakok történetéből,* vagy a *jelen tapasztalatból kellene meríteni;* már pedig sem a mult, sem a jelen nem szolgál adattal. Az újkorban megejtett kísérletek, melyek Pasteur nevéhez fűződnek, csak bemutatták az «omne vivum ex ovo» sejtelmet meghaladó érvényét; mihelyt tönkretesszük felforralás vagy tűz által a levegőben és vízben rejlő csírákat, nem történik semminemű nemzés. Igaz, hogy azt vetik ellen, hogy a felforralás és tűz által nemcsak a csírákat ölik ki, hanem az ősnemzésre megkívántatott föltételeket is megsemmisítik, de ez az ellenvetés föltételezi, hogy vannak ily föltételek,

pedig aki az ősnemzést tagadja, az tagadja a föltételek objektivítását is. Legalább ki kellene mutatni, hogy mik ezek a föltételek. Ez az ellenvetés mutatja, hogy akinek mindenáron szüksége van az ősnemzésre, az elbujhatik a «föltételek megsemmisülése» mögé; de a kísérlet — akár megsemmisíti a föltételeket, akár nem — *az ősnemzésnek sehogysem kedvez.* Igaz, hogy még nem régiben divat volt teljesen kifejlett lényeket, milyenek a bélgiliszták, az ősnemzés által előteremteni; sőt még napjainkban is egyre feltűnik a kérdés, hogy nem keletkeznek-e bizonyos legalsóbb lények a szerves állagok romjaiból. Az újabb kutatások megsemmisítették e lehetőségeket. A bélgiliszták csak úgy származnak nemzés által, mint a többi állat, és Pasteur döntő felfedezései óta, melyek a legalsóbb penészformák történetére vonatkoznak, az orvosok és gazdák praxisa is a szerves világ legkisebb képződményében nemzés által való leszármazást tételez föl.*

A kisérlet és a tapasztalat nem kedvez az ősnemzésnek.

Mit nyujthat még a közvetlen tapasztalat? *A legkisebb szervezetek megfigyelésére utal.* Ha ősnemzés által származik valami: akkor ez csak a legprimitívebb szerves lény lehet. Egyszerű lénynek kell lenni, minden különbség nélkül, melynek külső sajátos alakja s belső tagolása nincs. A mikroszkóp megújította a kutatás ezen irányát. Az ősnemzés hívei megfigyelték a legkisebb szervezeteket. A nyákgombák (monera) legnagyobbja 300-szor kisebb, mint a legpicibb vízcsepp. Azonban a nyákgombák Nägeli szerint már lehetőleg kifejlett szervezettel bírnak, «eine ziemlich ausgesprochene Struktur, d. h. eine bestimmte Anordnung der Mizelle».** *Azontúl pedig nem ér a tapasztalat.* Valamennyi fölfödözés a legalsóbb szervezet rétegében tehetetlennek bizonyult e problémával szemben. Amit *protoplozma-darabkának* vagy — *labdacskának* (Protoplasmaklümpchen) szeretnek hívni, az már mind határozottan szervezett lény, azzal a skálát nem lehet megkezdeni: ami pedig nem szervezett, azzal az ősnemzés nem boldogul; ilyen a Bathybius Haeckelii, a tengeriszap, mely 12.000, néhol 24.000 lábnyi mélységben «hálózatos plazmakötegek és ágak alakjában borítja a tengerfenéket». A Bathybius nem szerves lény, hanem nyálkás gipszlerakódás.

A tapasztalat és kísérlet nemcsak nem képes kimutatni

* Virchow beszéde a német természetvizsgálók és orvosok wiesbadeni gyűlésén.

** Nägeli, Mechanisch-physiologische Theorie der Abstammungslehre 1884. 91. l.

a szervesnek szervetlenből való előlépését, de egyáltalában nem ismeri a szerves testekben szereplő sajátos vegyületek keletkezését. Eddig csak annyit tudunk, hogy a szervezetekhez szükséges fehérje-anyagok sehol sem keletkeznek az organizmuson kívül. Az ősnemzés kívánná, hogy a fehérje *magamagától képződjék valamiféle vizes oldatban;* már pedig ez magamagától sehol sem képződik. Hiábavaló dolog elsorolni és kifejteni a lehetőségeket, hogy mikép keletkezhetnék, mikép nem, mikor a tény minden lehető és elgondolható mechanikus és kémikus körülmény közt folyton csak azt konstatálja, hogy a *fehérje az organizmuson kívül nem képződhetik.* Ha valaki azt veti ellen, hogy hisz szervetlen elemekből áll a fehérje, — C. H. O. N. alkotják, tehát lehet remény, hogy egyszer csak kitalálják a fehérje előállításának is a módját :* annak azt feleljük, hogy okoskodásából hiányzik egy objektív tényező, s azért az egész rossz. Mindenütt, ahol valami végbemegy, az elemek, vagyis az anyag képezik az egyik tényezőt, — a körülmények s a külső föltételek a másik tényezőt. *Mindkét tényező valóságos természeti tény.* Hogy az elemek bizonyos rendben kombinálódjanak, hogy erőiket kifejtsék : ahhoz az kell, hogy a kellő körülmények közé jussanak ; aki csak az elemeket nézné s a körülményeket semmibe sem venné, az nem értené meg, hogy miért alakul a C. H. O. N. az anyai méhben állati testté? A fehérje keletkezésére szükséges föltétel *a szervezet;* ezen kívül a fehérje nem fordul elő.

«Ha már a fehérjék valahol maguktól keletkeznek, azzal a magától való növekedés és szaporodás, tehát az öntermődés is létesül», írja Nägeli. Igen ám, de *először* is a fehérjék sehol sem keletkeznek maguktól ; *másodszor* minden bizonyítás nélkül állítja, hogy az öntermődés létesül, mihelyt fehérje keletkezik. Hiszen fehérjénk van elég, keverhetjük, kedvező körülmények közé helyezhetjük, s az öntermődés még sem jelentkezik sehol. Igen, mondja rá Nägeli, azért nincs öntermődés, mert a fehérje jelenleg sehol sem létezik molekuláris oldatban, hanem mindig micellákba rakva. Ezen micellák

Nägeli circulus vitiosusa.

* A kémia képes oly anyagokat létesíteni, melyek különben csak a szervezetekben keletkeznek, milyenek az ammoniak (NH_3), az oxálsav ($C_2H_2O_4$), a cyanogén. Azonban ezek csak bomlási termények ; — azután pedig ha *szervesek* is, de *nem szervezettek*, vagyis nincs bennök élet. A kémia ezentúl is előállíthat oly vegyületeket, melyek a szervezetek sajátos terményei, de szervezetet nem fog összeütni, sejtet, rostot, levelet, izmot nem produkálhat.

szervezetekben keletkeztek s nem bírnak úgy elhelyezkedni, hogy növekvésre képes csírát alkossanak, amint az összezúzott s vízbe kevert kristály pora sem fog soha régi alakjába összetevődni. *Tehát* Nägeli szerint *kellene fehérje molekuláris oldatban, de az a baj, hogy az ilyen fehérje csak a szervezetekben képződik.* Hogy akar már most az ősnemzés elmélete a szerves világ ezen köréből kilépni? *A szervezetet a molekuláris oldat állapotában levő fehérjéből magyarázza, — s a molekuláris oldat állapotában levő fehérjét csakis a szervezetben találja.*

A szerves lények keletkezése e szerint a szervezethez van kötve, vagyis omne vivum ex ovo ; — csak a szervesben találjuk meg a nélkülözhetlen föltételt új szerves keletkezésére. Ezt Nägeli is bevallja : «Ugyanezen okból lehetetlen mesterséges úton bárminő szervest előállítani. Mert minden szerves lény *azon micelláris viszonyok és molekuláris erők behatása alatt* képződött, *melyeket csakis az illető organizmusokban találni s mesterségesen előállítani nem lehet*» (i. m. 100 l.).

Indirekt érveik sincsenek.

Másodszor azt kérdezzük : vannak-e indirekt érveik az ősnemzés lehetőségének bebizonyítására? *Természettudományos alapon nincsenek.* Indirecte érvelhetnének a szervetlen anyag tulajdonságaiból, ha kimutatnák, hogy vannak benne sajátságok, melyekből a szerves test keletkezését meg lehet magyarázni. Azonban az ilyen kísérlet már gyökerében téves, és a természettudományokkal ellenkező felfogásból indul ki. És pedig azért, mert

Ellenkezik a természettudomány methódusával: az anyag tulajdonságaiból érvelni az ősnemzés lehetőségére.

a) *egy sajátságot sem lehet apriori levonni a másikból;* csak a tapasztalat ad fölvilágosítást az anyag erőiről : a *súlyban* nem foglaltatik az *olvadási pont,* — az *optikus sajátságokból* nem következtethetni a *kémiai rokonságra:** így a szervetlenből sem lehet következtetni a szervesre.

b) Semmit sem tudunk arról, *vajjon az összetett kémikus vegyületek későbbiek-e, mint az elemek,* — vajjon az összetettek származtak-e az egyszerűkből, vagy az egyszerűek az összetettekből. Nem tudni, vajjon előbb létezett-e a víz, vagy pedig előbb az éleny és köneny, — vajjon előbb létezett-e a szénsav vagy pedig a széneny és éleny. Mert jóllehet össze vannak téve egyszerűkből, de a szinthézis nem ad fölvilá-

* Ezen állításunkkal nem ellenkezik az, hogy jelenleg egy sajátságból következtethetünk más sajátságra, pl. az atómsúlyból az olvadási pontra ; mert ezen következtetések mind «a posteriori» vannak, s szabályok ugyan, de amelyek a merő tapasztalat után készültek. Lásd ezek bő kifejtését Wigand «Der Darw. und die Naturf. Newtons und Cuvier's» kitűnő művében, II. 3. fejezet.

gosítást a származás módjáról. Épúgy nem tudni, vajjon *előbb létezett-e a fehérje mint a szerves test*, mely fehérjefélékből áll; az O. H. C. N. természetéből ezt sohasem fogjuk bebizonyítani.

c) Ha ismerjük is az élenyt és a könenyt, de ezekből egyedül nem ismerjük meg a vizet. Az éleny és a könenynek hegyiről-tövire való ismerete sem fog felsegíteni a víz elgondolhatására; — ugyanezt kell mondani az elemek mindenegyes kombinációjáról; *az összetevők kvalitásából nem ismerjük meg az egész kvalitását:* mennyivel inkább kell ennek megvalósulni a szerves testekben. Ha egy vegyész az első organizmus előtt élt volna, az sehogy sem találta volna természetesnek azt, hogy a C. H. O. N. egy oldhatatlan testté egyesülhet, hólyagot képezhet, s ebben ismét új hólyagok támadhatnak, mit növekvésnek és szervezetnek fognak hívni.

Az ősejtről egyáltalában nem lehet természettudományosan beszélni.

d) Ha a sejtet ki akarjuk magyarázni az anyagból: *ismernünk kellene e sejtet; egy problematikus sejt nem lehet tárgya a magyarázatnak;* miután pedig semmit sem tudunk azon sejt minőségéről, processzusairól, nem is magyarázhatjuk ki az anyagból. Csak egyet akarnak tudni róla, hogy t. i. belőle származott az egész szerves világ: de lehet-e ily tulajdonságból a sejtet konstruálni s a magyarázatnak alkalmas szubsztrátumául tenni? Azért mindaz, amit Haeckel a «monér» eredetéről beszél, merő komédia, s csak azt kellene kérdezni, vajjon látott-e már valahol egy «monért?» Mert a «monér» az a hírneves Bathybius, melyre ráfogta, hogy «szervek nélkül való szerves lény», mint szerves lény sehol sem létezik.

Az «ősnemzés» dogma és nem természettudomány.

Tehát a szervetlen anyagból sehogy sem lehet kiokoskodni a szervesnek eredetét, s mégis azt mondják, hogy a szerves a szervetlenből keletkezett, mert különben csodához kellene folyamodni, az pedig nem tudomány, — «az ősnemzést tagadni annyi, mint a csodát hirdetni». Ime a modern dogmatizmus, mely a teremtést egy szóval akarja elütni: «dogma». — S az ősnemzés nem dogma? E részben Virchow már fölvilágosodottabb, mint Nägeli; wiesbadeni beszédében ezt mondja: «Utóvégre választani kell két dogma közt: a teremtés és az ősnemzés közt. Sem az egyik, sem a másik dogma nem képezheti tárgyát a tudományos kutatásnak, mert sohasem találtatott egyetlen élő alkatrész, milyen például a sejt, melyről el lehetett volna mondani, hogy első a maga nemében». *Tehát a teremtés már legalább egy vonalon áll az ősnemzéssel.* S mit ér Virchow argumentuma arra nézve, hogy egyik sem képezheti tárgyát a kutatásnak? A természet-

tudományos kutatásnak nem képezheti, — a bölcseleti kutatásnak igenis képezi; *ez a bölcseleti kutatás pedig kimutatja, hogy a teremtés nem egyenjogú az ősnemzéssel, hanem észszerűen csakis a teremtést vehetjük fel az élők kezdetének.*

A filozófia csak a teremtést vebeti fel észszerűnek.

Argumentumunk a következő: *jelenleg nincs ősnemzés: tehát sohasem volt.* Probo consequentiam: 1. mert a természet törvényei változatlanok: ami régen egyesült, az most épúgy egyesül ugyanazon eredménnyel; 2. nem voltak kedvezőbb föltételek régen, mint most vannak. Laboratóriumainkban minden rendelkezésünkre áll; ismerjük a sejt alkatrészeit, alkatát, az anya-organizmus melegét stb.; 3. sőt most inkább kellene ősnemzésnek lenni mint az őskorban, mert akkor csak a véletlen volt a kedvező körülmények megalkotója, — most meg mindent tervszerűen irányíthatunk. Ha tehát most nincs ősnemzés, az csak onnan van, mert sohasem volt. Érvelésünk rászorította ellenfeleinket, hogy az emberi tudatlanság homályába rejtsék az ősnemzés processzusát, mondván: van ősnemzés most is, de mi nem tudunk róla. Mi sem, — de az a különbség köztünk, hogy mi nem beszélünk arról, amit nem tudunk, ők meg úgy adják elő, hogy az ember azt várja végezetül: «S magam is ott voltam s láttam, hogy keletkezik szervetlenből szerves».

E szerint *korántsem oly egyenjogú az ősnemzés a teremtéssel,* hogy az ember válogathatna köztük tetszése szerint; mert:

1. *a kísérlet és tapasztalat az ősnemzést valótlannak, agyrémnek tünteti föl;*

2. *mert az okoskodás kimutatja, hogy ha most nincs ősnemzés, nem is volt soha;*

3. *míg ellenben abból, hogy a kutatás most nem akad teremtésre, nem következik, hogy az sohasem volt, mert a teremtés átmenő, egyszeri működés, míg az ősnemzés folytonos, természetes történés.*

Ezek után könnyű a felelet, melyet Nägelinek kell szánnunk, ki a Természettud. Közlöny 241. füzete szerint «az ősnemzés kérdésének tárgyalását egészen más szempontból veszi fel». Ugyan melyik az a más szempont? «A szervesnek

Nägeli érvelése

képződése a szervetlenből — mondja Nägeli — elsősorban nem a tapasztalat és kísérlet kérdése, hanem az anyag és erő megmaradásának törvényéből folyó tény (tény, melyről senki sem tud semmit!). Ha az anyagi világban mindenütt oksági kapcsolat van; — ha az összes tünemények lefolyása természeti úton történik: *kell, hogy a szervezetek — melyek ugyancsak a szervezetlen természetet alkotó anyagokból állnak s végre*

ismét ugyanazon anyagokra bomlanak fel: őseredetükben hasonlókép szervetlen anyagokból keletkeztek legyen.»

Itt látni hírneves emberek logikájának fogyatékosságát! Mível a szervezetek a szervetlen természetet alkotó anyagokból állnak s végre ugyanazon anyagokra felbomlanak, kell, hogy őseredetükben hasonlókép *szervetlen anyagokból* keletkeztek légyen — ez épen olyan argumentáció, mintha valaki mondaná : mivel a könyv papírból és nyomdafestékből áll s végre is piszkos ronggyá foszlik, kell, hogy őseredetében hasonlókép csak papírt és nyomdafestéket gondoljunk *eszközlő okául.* Ime, ez a tévedés! A szervetlen anyag nem *eszközlő ok;* a szervetlen anyag képezi a praejacens materiát, *amiből a dolog lesz* (ez a causa materialis), — de nem képezi az eszközlő okot, *ami által a dolog lesz* (ez causa efficiens), s épúgy nem képezi a sajátos *belső alakot* és rendet, mely a szervezetet jellemzi (ez a causa formalis). Kimutattam az imént, hogy az *anyag az egyik objektív tényező, a másik pedig a föltételek, a körülmények.* A szervezetek eredésében is az anyag az egyik tényező, az anyai méh a másik tényező, — ezt a másik tényezőt csak úgy nem szabad elhanyagolni, mint az elsőt. A tapasztalat, a kísérlet és az okoskodás kimutatta, hogy ezt a másik tényezőt nem helyettesíthetjük a szervetlen anyaggal, tehát az első organizmusra nézve a teremtéshez kell folyamodnunk. teljesen hibás.

A modern tudomány csak úgy mentheti meg az ősnemzést, ha tényleg kimutatja : «nézzétek, itt is s most is ered szerves szervetlenből» ; — ne érje be azzal, hogy azt mondja : «van ősnemzés most is, de oly parányiak a keletkezett szervezetek, hogy nem láthatók» ; — mert ezek mind szerencsétlen ötletek. Az ősnemzés segédbizonyítéka. Még azon esetben is, ha ilyféle érveléssel nyomósítják : Abból, hogy a teleszkóp nem mutat embereket a csillagokon, nem lehet következtetni, hogy nincsenek lakóik ; épúgy abból, hogy a mikroszkóp nem tünteti fel az ősnemzést, nem következtethetni, hogy nincs.

Felelet: de igenis, csakis azt következtethetni, hogy nincs. Mert miből következtetünk arra, hogy a csillagokon is szerves lények laknak, ha nem is látjuk azokat ? 1. az analógiából, mely földünk talaji, hőmérséki, meteorológiai viszonyai közt fönnáll ; 2. mert nincs pozitív érv a filozófiából vagy más tudományból e tételünk ellen : tehát az analógiából következtetünk a csillagok lakóira, — s nem abból, hogy nem látjuk őket. Az ősnemzést illetőleg hasonlóképen nem azért mondjuk, hogy nincs ősnemzés, mert nem látjuk, hanem azért, mert 1. nincs semmi analógia rá, hogy a szervetlen önmagától szer-

vezkedik; — 2. mert a természettudomány alkalmas föltételeket kíván, melyeket a szervetlen anyagon ki nem mutathat, sőt 3. melyekről a bölcselet határozottan kimutatja, hogy értelmes ősokra utalnak vissza; — valamint ugyanis kőből, homokból, vasból értelmes rendező nélkül nincs kölni dóm: ép úgy tömecsekből — még ha fehérje-tömecsek volnának is — nincs szervezet.

5. §. A leszármazás problémája.

Mikép keletkezett a fajok, nemek, családok, osztályok szerint tagozott szerves világ ? A leszármazási elméletek szerint ezek a különböző alakok egymástól származtak, mialatt jegyeikben mindjobban eltértek egymástól. A legtökéletlenebb alaktól föl az emberig egy közös családfa nyúlik, az *ember* az *amébából* lett. Igaz-e ez ?

Vajjon a fajok és nemek egymástól származtak-e, arról kétféleképen győződhetünk meg : direkt és indirekt úton.

Direkt út 1. a közvetlen tapasztalat, melynél fogva észrevehetnők a jelenben végbemenő fejlődést és átváltozást ;

2. a paleontologia, mely a kövületekben elénkbe tárná az előbbi fejlődések és átalakulások menetét ; mindkét esetben közvetlenül látnók a leszármazást.

Indirekt út: az alakok összehasonlításán alapuló kutatás, tekintve

1. a szisztematikát, vagyis az alakok csoportosulását *egybevágó jegyeik szerint és azok egymásra következését*, melynél fogva vannak tökéletlen állatok és növények, ezekre következnek tökéletesebbek folytonos haladó sorokban ;

2. a morfológiát, mely a szervezetek alkatával foglalkozik s a nagy változatosságban is nagy egységet, közös tervrajzot tüntet föl, pl. a kézben, szárnyban, uszonyban ;

3. az embriológiát, mely az állatok és növények egyedi fejlődését s alakjainak hasonlóságát vizsgálja, s abból azután következtetéseket von.

Bebizonyítjuk először, hogy indirekt úton nem lehet kimutatni a leszármazás valóságát, — azután azt, hogy direkt úton sem győződhetünk meg róla.

I. Bizonyítja-e a szisztematika a leszármazást?

«Természetes» és «mesterséges» rendszerek.

I. A szisztematika csoportokba osztja az alakokat. Ha ezen felosztásnál az összes tulajdonságokat veti mérlegbe és az egymásutánt a szerint határozza meg, a «természetes

rendszert» nyerjük. Ha ellenben csak egyes feltünő tulajdonságokra van tekintettel : akkor «mesterséges rendszereket» — milyen Linnéé — kapunk.

A leszármazás hívei veszik a «természetes rendszert» s így okoskodnak : a kutyával több jegyre nézve megegyezik a farkas, róka, sakál, — a macskával a vadmacska, a hiúz, — a menyétkével a görény, nyest, nyuszt, vidra, — a kutya-, macska- és menyétfélék egymással is megegyeznek bizonyos jegyekben, s így lehet ezt a csoportosítást folytatni a féregtől az emberig. Miért egyeznek meg ? Mert rokonok ; az ivadék ugyanis hasonló szülőjéhez ; — két alak is annál hasonlóbb, minél közelebbről rokon : a hasonlóság tehát vérrokonság. — Ez a hasonlóság sok helyen elmosódott, mert folytonos tökélyesbülést látunk a szerves lények soraiban ; nemcsak hasonlók, hanem az egyik tökéletesebb is, mint a másik, — van haladás a szervezet tökéletességében akár egész rendek és osztályok, — akár családok, nemek és fajok közt, így pl. tökéletesebb alakok a gerincesek, mint a gerinctelenek, — a virágos növények, mint a virágtalanok, s ismét tökéletesebbek az emlősök, mint a madarak, — a madarak, mint a hüllők s így tovább. Ez a fokozat a leszármazás hívei szerint onnan van, mert a tökéletesebb alakok később származtak a tökéletlenebb alakokból, s azalatt folyton haladt a fejlődés.

A «leszármazás» híveinek okoskodása

Már most bizonyítja-e a szerves alakok ezen «természetes» sora és összefüggése a leszármazást ? Nem.

mitsem ér.

1. Mily jognál fogva állítják, hogy a szerves alakok egymástól származtak ? azért, mert a nemnek fajai, a családnak nemei bizonyos megegyezést tüntetnek fel, s így az alapforma modifikációinak tűnhetnének föl. Ez az *alaprajzi egység* hasonlóságot kölcsönöz az alakoknak ; de vajjon rokonságból származik-e, azt nem tudjuk. Isten hasonlókká is teremthette az alakokat !

2. Valóságban nem találunk mást, mint hasonlóságot, — hasonlóság alapján absztrakció útján csinálják a *családfákat :* elvonják a közös jegyeket s ezek közt fokozatot létesítenek. A «természetes» leszármazás családfája tehát egy logikai képlet, mely nem mondja, hogy a dolog így történt, hanem csak azt, hogy mi azt így gondoljuk magunknak. A természetes rendszer nem ad felvilágosítást aziránt, hogy az alakok egymásból valók-e ; — annyira nem ad, hogy senkinek nem sikerült a házi állatok fajaiban a különféle válfajok hasonlóságát a leszármazás elméletéből kimutatni, pedig más hozzáférhetőbb és annyira kezeügyében fekvő tárgyat nem

A természetes «rendszer» is merő absztrakció.

fog találni, mint a házi állatok variáló csoportjait. Aki Darwin művét a *fajok eredetéről* olvassa, észerveszi, hogy a *leszármazási elmélet in concreto még semmit sem mutatott ki*, hanem csak a levegőbe építi «elveit». Az olvasó csak azt tudja meg, «hogy a keresztpárzások által csak oly alakokat nyerhetünk, melyek bizonyos tekintetben mindig a szüle-fajok között állnak» (33. l.). Továbbá megtudjuk azt is, hogy *korántsem bizonyos*, hogy az agár, véreb, csipér (pincs), kopó és buldog, melyek, amint általában tudva van, mind tisztán fennmaradnak, ugyanazon egy törzsnek utódai, hogy tehát lehetséges az is, hogy több vad fajból származtak. Azután a galamb válfajairól értekezik, melyek szerinte annyira különböznek, hogy «némely ornitholog az angol postagalambot, a rövidképű bukfencest, a golyvást, a pávafarkút, a runt- és barkós galambot talán nem is sorolná ugyanazon nembe» (38. l.). — Darwin az egyetlen *columba livián* próbálja kifejteni a maga leszármazási elméletét, ami eltekintve a tapogatózástól, mert nincsenek adatai arra, hogy úgy történt, csak gondolja, hogy történhetett, — nagyon kevés nyomatékkal bír; mivel közelálló válfajokról van szó, melyekre nézve a leszármazást bárki megengedheti, s mivel a domesztikáció befolyása alatt távolálló helyeken külön-külön keletkeztek, s így mi is az analógiánál fogva inkább azt mondhatnók, hogy így van ez más alakokkal is: azok is külön-külön keletkezhetnek egymásra való tekintet nélkül.

3. A hasonlóság egyes alakok közt nem olyan, hogy egyenes vonalban levezethető volna a családból a nembe, a nemből a fajba; hanem bonyolított, össze-vissza kúszált hálózat alakjában lép fel, úgy hogy x alak bizonyos jegyre nézve megegyez z-vel, más jegyre nézve y-nal, ismét másra nézve egy harmadik alakkal, vagy x alak megegyez 3 jegyre nézve z-vel, z ismét 2 jegyre nézve y-nal, x egy jegyre nézve y-nal; a hasonlóság e szerint valóban mint egy bonyolódott hálózat, s a sort megállapítani egyáltalában nem lehet, mert ép oly joggal mondhatjuk, hogy x rokon z-vel, mint ahogy rokon y-nal; már most melyiktől fog származni? Származhatik egyik a másiktól kölcsönösen, apa is, fiú is lehet egymással szemben? Hogy e nehézség elől kitérjenek, azt mondják, «hogy hasonló jegyek eredhetnek máshonnan is, nem kell okvetlenül a leszármazásból magyarázni. Lehet ugyanis gondolni, hogy ősnemzés által sok őslény állt elő, ezekből több családfa indult meg; ezen egymás mellett végbemenő leszármazásokban egyes alakok hasonlítanak, jóllehet nem rokonok». Minden-

A természetben hálózatos rokonság van; ezt a leszármazás sehogy sem illesztheti bele magába.

esetre ezt lehet gondolni: csakhogy ha ezt gondoljuk, minek akkor a leszármazási elméletek? mert

a) eo ipso nem lesz általános leszármazás;

b) nem lesz semmilyen leszármazás, mert ha a hasonlóságot máskép is magyarázhatni, az elven ütnek sebet, mely szerint a *hasonlóság vérrokonság;*

c) mennyire terjesszük ki a leszármazást? A rendekre és családokra-e, úgyhogy mondani lehessen, minden nem és faj, mely a családba tartozik, egyből van? Vagy minden nemre és fajra külön? S ha minden fajnál külön ősnemzést vennénk föl, miben különböznék ez a föltevés a külön teremtés föltevésétől? *Linné* és követői minden fajnak önálló eredést tulajdonítanak; — Nägeli, Jäger, Sachs legalább az egész növényország részére kívánnak egységes őseredést; — mások csak az alsóbbrendű nemeket és családokat viszik vissza közös törzsre, s a magasabb, eltérő alkattal bíró típusokat külön ősalakból eredeztetik. Darwin maga 8—10 egymás mellett támadt külön törzset vesz fel;

d) nincs ok rá, hogy csakis rokonság által legyen az alakok közt hasonlóság; hisz a szervezeteknek lehet *közös tervrajzuk*, legalább annyiban, hogy a széneny és éleny játssza bennünk a főszerepet, s így alakulásuk is nagyjából egyforma. Vagy pedig ugyanazon *körülmények közt éltek*, s a hasonlóság az alkalmazkodásból eredhet. Igy az egér és a cickány közt hasonlóság van, pedig ezek különböző rendekbe tartoznak, — épenígy az egér és egy ausztráliai kis erszényes állat (antechinus) közt. A cetek és halak közt való hasonlóság nincs a közös leszármazásból;

e) mindenfelé széles hézagok szakítják meg a sorok egymásutánját; erre nézve ugyan könnyű azt mondani, hogy a kihalásnak tulajdonítandó e hiány, de a kihalt alakokat sem találjuk meg olyan számban, hogy e magyarázatnak objektív értéket tulajdoníthatnánk;

f) ami pedig a szisztematikában hangoztatott *szervezeti tökélyesbülést* és az alakok folyton emelkedő értékét illeti, abból csak annyi igaz: van egy átlagos emelkedés a szervezetek közt, de azt nem alkalmazhatni részletesen a sorokra, mert 1. igen sokszor nem is tudjuk, mit mondhatunk tökéletesebbnek, mit tökéletlenebbnek, mint ezt Darwin is bevallja (lásd alább); — 2. mert a különféle állatokat és növényeket sehogy sem sikerül egy folytatólagosan emelkedő sorba foglalni. Bizonyára nem tekinthetni *egy sor fokainak* növényt és állatot, de épúgy nem tekinthetni *egy sor különböző kifejtési fokai-*

nak a madarakat és emlősöket, a bogarat és lepkét, hanem *külön egymás mellett álló vonalaknak*, mint amely szervezetek nemcsak a tökélyfokra különböznek, hanem kvalitásra nézve is: úgyhogy a szerves lények összetartozását nem egyetlen szerteszéjjel ágazó fa jelképezi, melynek ágai az egymásból származó lények, hanem jelképezi a szerves világot az erdő, melynek különálló fái kvalitásra is, rangra is különbözők, — képviselik a szervezet tökéletességére és kvalitására nézve eltérő szerves lényeket. A természetben nemcsak mennyiségi, de milyenségi különbözetek is léteznek, a vas nem víz, s a vízből nem lesz vas soha ; épúgy a levélből nem lesz szirom, — a növényből nem lesz állat, — a mohból nem lesz páfrány. Az állat magasabb szervezettel bír, mint a növény, a páfrány magasabbal, mint a moh, de nem esnek egy vonalba, hanem különbözőbe. A négyszög is magasabb alak, mint a vonal, a vonal magasabb, mint a pont, de azért senki sem mondhatja, hogy a pont vonallá változott, a vonal négyszöggé. Léteznek tehát *kvalitások*, s ezeket nem magyarázhatjuk egymásból.

Ha igaz, hogy a különböző alakok közös leszármazással bírnak, úgy *ez csak ugrásszerű változatok által történt, a teremtőtől megállapított rend szerint*, a célszerűség és tervszerűség *benső elvének* erejében ; vagy pedig azt gondolhatjuk, hogy a *még közönyös őssejtek* (Primordialzellen) *más-más irányú kifejtése adja a fajokat és nemeket*. Csakhogy ezt be kell bizonyítani ; ha bebizonyítják, elfogadjuk ; mert azon leszármazásnak, mely az alakok elágazását az ősalakokba fektetett tervnek megvalósítása által eszközölné, nem vagyunk ellenei.

A benső elvekből folyó, ugrásokban történt leszármazást nem igen ellenezzük.

g) A szervezet előhaladottságára nézve érdekes és illetékes Darwin nyilatkozata (A fajok eredetéről. II. 156. l.):

«Az, hogy vajjon a szervezet egészben véve előhaladott-e, több tekintetben felettébb bonyolult kérdés. A geológiai adatok, melyek minden korra vonatkozólag igen hiányosak, nem terjednek elég messzire, hogy félreismerhetlen világossággal kimutatnák, hogy a föld előttünk ismeretes történetében a szervezés nagy előhaladást tett. Sőt, ha ugyanazon osztály egyes tagjait tekintjük, a természettudósok még napjainkban sem bírnak a fölött megegyezni, hogy melyik alakot kellene legmagasabbra helyezni. Igy például a halak közt némelyek az őshalakat (selachii) tekintik a legmagasabb rendű halaknak, mint melyek több fontos szerkezeti pontokra nézve leginkább közelítenek a hüllőkhöz; míg mások a csontoshalakat tartják legmagasabb rendűek-

Tett-e a szervezet egészben véve előhaladást?

nek... Arra, hogy az egészen különböző típusokhoz tartozó tagokat magassági fokozatukra nézve sikerüljön összehasonlítani, úgy látszik, semmi reményünk sincs; ki volna képes például eldönteni, vajjon a festönc áll magasabban vagy a méh, — azon rovar, melyről a nagyhírű Baer azt mondja, hogy *«valósággal magasabb szervezetű, mint* valamely hal, bár egészen más típus szerint».

II. Bizonyítja-e a morfológia a leszármazást?

Az egyes osztályok tagjai szervezetöknek általános tervét illetőleg hasonlítanak egymáshoz. Ezt a hasonlóságot értik, midőn mondják, hogy a különböző részek és szervek *homológok*. Homológok például azon részek, melyek *akár különböző állatoknál* megfelelő embrionális részekből fejlődtek, mint az ember karjai s a négylábúak előlábai s a madarak szárnyai, — *akár ugyanazon egyénnél* jöttek létre, mint a négylábúak mellső és hátsó lábai. — Az ember fogódzó keze, a vakond ásó lába, a ló futó lába, a tengeri teknőc úszó lába és a denevér szárnya mind ugyanazon terv szerint vannak alkotva és ugyanazon viszonyos helyzetben ugyanazon csontokat tartalmazzák. Az általános terv ugyanazon egységét látjuk a rovaroknál; mi lehet különbözőbb, mint egy szender (sphinx) hosszú pödör nyelve, a méh vagy poloska sajátságosan görbített szipja és egy téhelyröpű hatalmas rágonyai: s mégis egységes tervet venni észre bennük. Ép így van ez a növények virágainál is: a lomb-, csésze-, párta-, porzó- és termőleveleket az ember egy ősalak változatainak nézné; a színes pártalevelek és a porzók nem volnának egyebek, mint átváltozott lomblevelek.

Mi a morfológia?

Az alaknak vagy szerkezetnek ezen egyféleségét tárgyalja a *morfológia.*

A kérdés már most ez: *bizonyítja-e a morfológia az alakok egymástól való leszármazását?* Lehet-e föltételezni, hogy valamennyi emlős, madár és hüllő valamelyik régibb ősénél, — hogy úgy szóljunk, őstípusánál — a végtagok általános minta szerint voltak szerkesztve, azután később vették fel magukra specifikus alakjukat? Vagy hogy a rovarok őstípusának volt szintén felső ajka, egy pár rágonya és két pár állkapcsa, azután némely részek apadtak, mások eltüntek vagy összeolvadtak, s ekkép keletkeztek a változások? Vagy hogy a koponya nem egyéb, mint néhány átváltozott csigolya, úgyhogy a gerincesek őstípusa nem volt volna más, mint

egy tok, melybe az agy záródott, melyből előálltak a nyaktalan halak, azután a nyakkal bíró madarak és emlősök? Vagy hogy a rák állkapcsai lábakból képződtek?

Senki sem tagadhatja, hogy vonzó és kápráztató az a magyarázat, «erős látszat szól a mellett, hogy valami ilyenféle történt»; azonban a látszat látszat marad.

A.

A homológ részek és alakok közös leszármazását kétféleképen gondolhatni; *vagy úgy, hogy a már kész szerv és kesz alak más szervvé és alakká változott, például* a hal madárrá, az uszony szárnnyá; — a moszatok mohokká, páfrányokká, nyitvatermőkké, egyszikűekké, kétszikűekké; — *vagy úgy, hogy a homológ alakok és részek, amint azok jelenleg léteznek, nem egymásból* — a madár nem a halból, a koponya nem a csigolyából — fejlődtek, *hanem valamely, közös és egyszerűbb elemből átváltozás által keletkeztek.* Két föltét:

1. *Kész alak⟨ból⟩ és kész szervből átváltozás által új alak és szerv nem keletkezhetik;* mert az egyes fajok és alcsaládok, családok és osztályok és rendek egészen különálló, egymást kizáró, ellentétes irányú jellegekkel bírnak. Nem úgy különböznek az alakok, mint a mennyiségek, hanem mint a milyenségek, s ha van is hasonlóság az alaptervben, mindenegyes alak azonkívül különös tervrajz szerint épül fel. A halban már oly irányt vett a különös tervrajz, hogy le kellene rontani bizonyos jellemző vonásait, hogy a maradékon felépülhessen az emlősnek vagy a hüllőnek *kezdetleges* alakja, — vissza kellene vezetnie a fejlődést bizonyos pontra, ahonnan a kiindulás új alak képzésére lehetséges volna. Igy áll a dolog minden típussal; a típust sokféle, különböző irányban fekvő jelleg képezi; némely jellegre nézve az egyes alakok megegyeznek, másokra nézve eltérnek, sőt ellenkeznek. Az a fokozat, melyet az alakok szervezeti tökéletességük szerint képeznek, nem hasonlítható össze *számsorozattal,* hanem különálló s egymásból ki nem magyarázható *tulajdonságokkal.* a kész alakból nem támadhat más új;

Azután ha valaki elgondolhatná is, mint változott át az uszony szárnnyá, de elképzelheti-e, mint változott át a csigolya koponyává? Csupa csigolyából állt-e az az ősalak fej nélkül s következőleg az *agy különülése és szervek nélkül?* Vagy pedig csak fejből csigolyák és végtagok nélkül? Mikép evett a rák, ha állkapcsai lábakból képződtek: vagy hogyan járt, ha lábai állkapcsokból keletkeztek? Vagy a növénynek

csupa lomblevele volt-e, vagy csupa pártalevele? Ha csupa lomblevele volt, hogyan lettek ivadékai, — ha pedig csupa pártalevele: hogyan tenyészhetett?

Azért Darwin is mondja: «Helyesebb volna, ha — mint Huxley professzor megjegyzé — azt mondanók, hogy mind a koponya, mind a csigolyák, állkapcsok és lábak stb. úgy, mint azok jelenleg léteznek, nem egymásból, hanem valamely közös és egyszerűbb elemből átváltozás által keletkeztek» (269. l.). Azért kérdezzük:

2. *Lehetséges-e, hogy a két alak valamely közös egyszerűbb elemből származzék?*

határozatlan nem kész alakból sem származhatott új alak.

Ezen feltevésben a gerincesek egyszerű ősszülejét oly végtagokkal lehetne gondolnunk, melyek különböző irányokban lábakká, szárnyakká, uszonyokká képződtek, de magukban sem lábak, sem szárnyak, sem uszonyok nem voltak, — vagy pedig azt kell képzelnünk, hogy léteztek oly végtagok, melyek lábak is, szárnyak is, uszonyok is voltak, de aztán az egyes alakokban kizárólag lábakká vagy csakis szárnyakká s épúgy uszonyokká képződtek; már pedig

a) ilyen durványos alakok sehol sem léteztek; minden alak kifejezi magán az ő egész teljes jellegét; alakok, melyekben specifikus jelleg nem volt kifejezve, nincsenek;

b) és pedig azért, mert a *specifikus különbségek* nem járulnak *a közös jellegekhez* mint a nyél a fejszéhez, melyeket el lehetne egymástól választani, s a közös ősalakot egyes hozzáadások által más-más fajjá, nemmé fölcifrázni, hanem a típus jellegei az egészen átvonulnak s kezdettől fogva végig jellemzik az alakot s annak kifejlődését.

c) Az egyes csoportok, milyenek a fajok, nemek, alcsaládok, családok jellege nem egy jegyből áll, hanem morfológiai, fiziológiai, anatómikus jegyek összeségéből; — minden csoport, ha fajnak, családnak, osztálynak hívják: elkülönzött, önálló típust alkot, mely sohasem mosódik el. Amit átmeneti alakoknak hívnak, az mind valóságos species, melyek áthidalják az eddig távoleső alakok közeit, — közéjük lépnek, de nem szüntetik meg specifikus különbségeiket. Épen azért, mert a specifikus jelleg kvalitatív különbség: az átváltozásnak egyből a másikba nem hozzáadás által, hanem más tervezet szerinti új építés által kellene történnie. Hogy a kunyhóból kölni dóm legyen, nem elég csak sok követ és maltert hozzárakni, hanem egészen le kell rontani s mindent újra kezdeni: épúgy kell tenni, hogy a liliomból kosbor legyen. Itt a dolog világos, — de mindenütt úgy van,

hol biztos specifikus különbségekről van szó; — sehol sem mutathatni pontot, hol az átváltozás megkezdődhetnék.

d) Mit bizonyít ezek után a tény, hogy a szarvas gyors lába, a kenguru erős ugró lába, a lajhár mászó lába, a vakand ásó lába egyféle alkatú? Mit bizonyít az a tény, hogy a cickány lábában annyi csont van, mint az elefántéban? Azt-e, *hogy ha az Isten teremtette volna a családokat és fajokat, nem teremthette volna egységes terv szerint, s következőleg nem teremtés, hanem leszármazás által kell a homológiát magyarázni? Ezt le nem hozhatja azokból a tényekből senki.*

B.

Állítólag a durványok is bizonyítják a leszármazást.

A morfológia másik vezérténye, melyre a leszármazási elméletek támaszkodni szeretnek, az, hogy találni hasznavehetlen szerveket és testrészeket, úgynevezett durványokat, melyeket csak úgy lehet észszerűen magyarázni, hogy feltételezzük, hogy az ősalakokban hasznavehetők voltak, most pedig elkorcsosodtak s csak azért léteznek, mert öröklés folytán szállnak át az utódokra. Ezen durványos szervek tehát, miután szerkezetre és helyzetre nézve megegyeznek más állatok hasznavehető tagjaival, világosan mutatják a leszármazás útját. Igy például az emlősöknél a hímek bírnak durványos emlőkkel; a kígyóknál a tüdő egyik lebenye durványos; a struccmadár szárnyai repülésre alkalmatlanok, csak vitorlákul szolgálnak; a pingvin szárnyai fejletlenek s most uszonyokul szolgálnak; — a boa constrictornál megvannak a lábak és a medence durványai; — némely rovaroknál a szárnyak összeforrtak; némely óceáni szigeteken lakó madarak szárnyai repülésre alkalmatlanokká váltak; — íme csupa durványos alak, melyek a leszármazás elmélete szerint a rokonságot bizonyítják; ezek ugyanis csak azért maradtak meg, mert az ősszülőkön megvoltak, s jelenleg bár durványképen átszármaztak.

A durványos szervek nem bizonyítják a leszármazást:

Mit bizonyítanak a durványok?

a) Nem bizonyítanak mást, mint azt, hogy van egy nagy, egységes alapterv, mely az egész teremtésen átvonul.

b) A hímemlősök durványos emlői s a nőemlősök kifejlett emlői bizonyára nem bizonyítják, hogy először csak nőemlősök léteztek, melyekből a hímek álltak elő, hanem bizonyítják, hogy hím és nő egy tervrajz szerint alakul, s hogy az egyforma alakok embrionális létük bizonyos fokán szétválnak s határozott irányban fejleni kezdnek hím vagy nőalakká.

c) Nem tudni, vajjon a durványok valóban elmaradt s elsatnyult szervek, — époly joggal lehetne azokat fejlődő részeknek is tartani. Maga Darwin mondja: «A pingvin szárnyai uszonyokul szolgálva, nagy hasznára vannak az állatnak; lehetséges azért, hogy ez a szárny fejlődő állapotát képviseli» (287. l.). Amint Darwin kérdezi: «A boa constrictornál megvannak a lábak és a medence durványai..., miért nem maradtak meg más kígyóknál is, amelyeknél a legkisebb nyoma sincs ezen csontoknak?» És önkényesnek tartja elleneinek feleletét, kik szerint ez azért van, hogy «a természet sémája teljes legyen»: épúgy nem ad feleletet ő rá, durványoknak mondván e részeket. Mert mi megint azt kérdezzük: s más kígyóknál miért nincsenek e durványok? Felszivattak? S itt miért nem szivattak fel? Hasonlóképen azt mondja, hogy kisebb szigeteken élő rovarok durványos szárnyakkal bírnak, mert nem repkedtek; s hogy van az, hogy sok más rovarnak hasonló körülmények közt nem változott el szárnya? S hogy van az, hogy másoknál is elváltozott, melyek szigeteken nem élnek s eleget repkedhettek? S azokon a szigeteken is a repülésnek nem volt előnye, csakis hátránya, ami miatt azután a rovarok nem repkedtek? Látni, hogy ez nem magyarázat, hanem kapkodás; nem tudomány, mert nem azt magyarázza, mikép történt, hanem azt, hogy mikép gondolom én azt el, hogy történhetett volna.

d) Miért maradnak a durványok egy s ugyanazon fokon? Talán azért, mert hasznavehetők? Ha igen, akkor ily alakban állhattak elő kezdet óta; ha hasznavehetlenek, miért maradnak ezen fokon? «Erre nézve némi magyarázat volna még szükséges, de amit jelenleg lehetetlen megadnom» (Darwin 292. l.). Vajjon igazán hasznavehetlenek-e, azt ugyan ki nem mutathatjuk. Igy a salvia két durványos szirma emeltyűül szolgál, hogy a bemászó rovarkák hátára kerüljön a hímpor. A vakbél féregnyúlványa, a kedeszmirigy (thymus), a pajzsmirígy hasznavehetetlen szerveknek látszanak: vajjon azonban igazán hasznavehetetlenek-e, azt nem tudjuk. Topinard írja (Az anthropológia kézikönyve. 159. lap): «A vakbél féregnyúlványa, melynek most semmi szerepe sincs, nyilván annak a szervnek maradéka, mely a növényevő emlősöknél oly rendkívüli fejlettségű s amely a kaolá-nál testének háromszoros hosszát is eléri». A növényevő emlősöknél rendkívüli fejlettségű, — nos, és az ember talán a húsevő ragadozókhoz tartozik-e? Az ember húsevő, de époly joggal mondhatni,

Nem lehet mondani, hogy némely durványok hasznavehetlenek.

hogy növényevő, s ha növényevő, akkor még mindig lehet annak a nyúlványnak valami jelentősége. Csodálkozunk-e azon, hogy az emberi belek s az állatokéi homológok? Hiszen ugyanazon funkciót végzik; tehát ugyanazon alkatuk és szerkezetük van. — A pajzsmirígyről Spitzer írja (Beiträge z. Descend. 81. l.), hogy az agyba tóduló vért felfoghatja. — «A fül izmai, melyek szintén használatlanok, némely embernél azonban annyira ki vannak fejlődve, hogy képes velők a füle kagylóját megmozgatni, hasonlókép nem egyebek, mint annak a készüléknek nyomai, amelynek az állatoknál még ma is oly jelentékeny szerepe van» (Topinard. i. m. 190. l.). Hogy veszett el az ivadékban, ha oly jelentékeny szerepe volt a szülőben? Hisz akkor egyszerűbb keletkeztetés ez: az embernek füle van; a kutyának füle van, tehát az ember a kutyától származott: vagy csak a fülizom miatt kell azt következtetni? — A kutya hüvelykujja durványos, — a sertés<nél> és tapirnál ez a durvány is elveszett, — a kérődzőknél a második és ötödik ujj is elsatnyult, — a lónál pedig csak egy ujj maradt, melyet patának hívnak, — a paleontológia oly lótípust is ismer, melynek három patája volt, — szabad-e ezekből azt a következtetést vonni, melyet Haeckel Anthropogeniájában a 444. lapon von: e tények csak akkor érthetők, ha föltesszük, hogy ez alakok oly ősszülőktől származtak, melynek öt ujja volt? Nem; mert kérdezzük, van-e arra ok, hogy annak az ősnek sok-ujjú uszonyából ép öt ujj fejlődött? S ha az egyik uszonyból lett öt ujj, képződhetett más és más állatnál is öt, s nincs okunk egyből származtatni az egységes terv szerint alkotott típusokat.

Elhamarkodott következtetések.

e) Különben e magyarázatok nem lépnek ki soha a circulus vitiosus kerületéből. Mert ha kérdeztem, *miért van ez az egységesség a szervezetben?* azt felelitek, *a leszármazás miatt van;* s ha kérdezem: *honnan tudjuk, hogy van leszármazás?, azt felelitek, azt onnan tudjuk, mert ennyire egységes a szerkezet és az alkat.* Valóságban pedig nem tudunk mást, mint azt, hogy a szervezetek általános, egységes terv szerint vannak alkotva; ezen értelemben elfogadjuk Topinard szavait (i. m. 161. l.): «Bármikép magyarázzuk is ezeket a tényeket, annyi bizonyos, hogy az ember szervezetének a típusa s az állatoké között *kapcsolatosságot* mutatunk ki»; — az egységes alapterv kapcsolatosságát igen; a leszármazás kapcsolatosságát nem. *Nem bizonyítják be, ha esetleg létezik is.*

f) Az alakok megítélésében ideális célokat is kell szem előtt tartani. Igy a csecsbimbók és a köldök arányos részekre

A durványok architektonikus szerepe.

osztják a testet. Távolságuk a legszebb architektonikus arányokat tünteti fel. A kifejlett férfimellen a csecsbimbók vízszintes távolsága = függélyes távolságukkal a köldöktől és az állkapocs szélétől = a fej függélyes hosszával a fejbúbtól az állkapocs széléig = a legkifeszítettebb kézarasszal. Az eszthétikát nem magyarázhatni mechanizmus által; a mechanizmus szolgál az eszthétikának s ennek szolgálnak egyes durványok is.

Ha a nem-használat által lesz a durvány: de hisz akkor a durványoknak el kellett volna tűnniök.

g) Miért nem tűnik el az a sok szisztematikus jelleg, melyeknek semmi hasznuk? Ha a durványok nem-használat által képződtek, ezeknek már rég el kellett volna tűnniök. Ha a nem-használat által eltűnnek a szervek, miért maradnak az embriók állkapcsában azon durványos fogak, melyek később felszívatnak, annál is inkább, mivel előnyére volna a gyorsan növő borjúembriónak, ha más célokra fordíthatná a reá nézve oly becses foszforsavas meszet.

III. Bizonyítja-e az embriológia a leszármazást?

Az embriók nagyon hasonlók egymáshoz. Haeckel szerint (akit különben rajtakaptak azon, hogy egy kliséről készítette a teknősbéka, a csibe, a kutya és az ember embrióinak képeit — a tudomány dicsőségére) valamennyi állat embriói ugyanazon alakkal bírnak. Az emberi embrió léte 21-ik napján egészen hasonló a többi gerinces embrióihoz s csak az utolsó 4 hónap alatt tér el határozottan a többi állattól. Érdekes Baernek állítása: «Az emlősök, madarak, gyíkok, kígyók s valószínűleg a teknőcök embriói is legelső állapotukban, úgy egészben, mint részeik kifejlődési módjára nézve is, rendkívül hasonlítanak egymáshoz, és pedig valóban annyira, *hogy gyakran csupán nagyságuk után ítélve* vagyunk képesek őket egymástól megkülönböztetni. Két kis embrió van nálam borszeszben eltéve, melyeknek neveit elfeledém az üvegre ráragasztani és jelenleg teljesen képtelen vagyok megmondani, hogy melyik osztályhoz tartoznak. Lehetnek gyíkok vagy kis madarak, vagy igen fiatal emlősök, — a fej és a törzs fejlődésmódjára nézve oly tökéletes ezen állatok közt a hasonlóság. A végtagok azonban még hiányzanak ez embrióknál. De még ha megvolnának is, kifejlődésüknek legalsóbb fokán mit sem bizonyítanának, mert a gyík és emlős lábai, a madár szárnyai és lábai, valamint az ember kezei és lábai is, ugyanazon alap-alakokból fejlődnek ki». Állítólag az emberi embrió átfutja a hal, gyik, sertés, kutya, borjú, majom

embrionális alakjait, — s más fajta embriók a megfelelő alsóbb fajták alakjait. A leszármazási elmélet ezen tényekre a következő tételt alapítja: *az egyed rekapitulálja a faj fejlődését és átmeneteit; — az egyed fejlődése (ontogenezis) képét adja a faj hosszú évezredeken át végbement fejlődéseinek (filogenezis); — az embrió sorba magára veszi a faj őseinek alakját, a régibb ősökét előbb, a közelebbiekét később: tehát az embriológia bizonyítja a leszármazási elméletet.*

Az ontogenezis és filogenezis.

Az embriológia ezen fölfogása két dolgot föltételez: *először azt, hogy a felsőbb fajok valóban átmennek az alsóbbak alakjain; — másodszor azt, hogy azokon mennek át, melyekből származtak s azon rendben mennek át, amely rendben a kifejlődés történt.* Mindkét szempontból azon meggyőződésre jutunk, hogy az embriológia a leszármazást nem bizonyítja s csak a látszat meglepő káprázatával bír.

A.

Átmegy-e a felsőbb alak embriója az alsóbb alakokon?

Az elsőre nézve be kellene bizonyítani, hogy a felsőbb fajok valóban átmennek az alsóbbak alakjain, vagyis hogy az ember-embrió valóban hal, hüllő, kutya, borjú, disznó, majom — folytatólagosan; már pedig nem az.

Miért hasonlítanak az embriók?

1. Hogy a különböző alakok embriói miért hasonlítanak egymáshoz, azt feleljük: mert egységes terv szerint épül tervezetük, s azon parányi méretekben ez egyenlőség nem más, mint hasonlóság. Hogy pedig csakis hasonlóság, az kitűnik *a)* a lényeges különbségből, mely köztük fönnáll s melynek következtében a kutya-embrióból, mindig kutya, a majoméból mindig majom fejlik; *b)* egy embrió sem akasztható meg az alsóbb fokon, pl. a borjú-embriót nem akaszthatjuk meg a gyíkalak fokán, hogy gyík váljék belőle; *c)* az embrió természeténél fogva fejletlen s így nem tüntetheti föl a species jellegeit; *d)* de azért azok teljesen megvannak benne; maga Haeckel is mondja (Generelle Morphologie I. 198. l.): «Tudjuk, hogy a szerves alakok ezen fölötte egyszerű kezdetei nem egyenlők, és hogy parányi különbségeik elegendők a későbbi nagy különbségeket kifejleszteni». *e)* Különben Wigand megjegyzi, hogy az embriók hasonlóságát is túlozzák; pedig ha a leszármazás igaz, akkor az embriók hasonlósága képezné az általános regulát. A növényeknél a füvek (glumaceae) két közel rokon családjai jobban különböznek embrió korukban, mint virágaikban, pedig rokoncsaládok: mialatt más távol fekvő családok embriói hasonlítanak.

S épúgy az állatországban is találunk példákat, hogy közelrokon csoportok nagyon eltérnek embrionális fejlődésükben.

2. Hogy lehet azt mondani, hogy az embrió az ősalak képét nyujtja? Hiszen az embrió nem önálló lény, — az embriónak nincs nemzési potenciája, — az embrió tehát legföljebb más embrió külső alakját utánozza, s lehet-e ezért az embrióra ráfogni, hogy ez az ősalak?

A filogenezis az ontogenezisben egyáltalán fölismerhetlen.

3. «E nézet (hogy az embrió az egyes fajok mintegy előbbi és kevésbbé változott alakjainak a természet által fenntartott képe) igaz lehet — a nélkül azonban, hogy ezt valaha képesek volnának bebizonyítani. Midőn például azt látjuk, hogy az előttünk ismeretes legrégibb emlősök, hüllők és halak mindnyájan határozottan saját osztályaikhoz tartoznak, habár e régi alakok közül némelyek kevésbbé különböztek is, mint az ugyanazon osztályok ma élő tipikus képviselői: — akkor oly állatokat keresni, melyek a gerincesek közös embriológiai jellegével bírnának, mindaddig hiába való dolog volna, míg a *legalsóbb kambri rétegek alatt mélyen* fekvő kövületdús telepekre nem akadnánk, — amire pedig igen kevés a kilátás.»* Darwin: A fajok eredete. II. 159. lap.

B.

Az embrióknak ugyanazon rendben kellene átváltozniok, mint ahogy a fajok változtak:

Másodszor azt kellene kimutatni, hogy az embriók valóban azon alakokon mennek át, melyekből származtak, — s azon rendben mennek át, amely rendben a kifejlődés történt; t. i. hogy a korábbi változatok előbb tűnnek fel rajtuk, a későbbiek pedig később. De aki ezt az «elvet» alkalmazni akarná az embriológiára, csakhamar meggyőződnék, hogy az «elv» mondva csinált elv, melyet néhány kiszakított látszat után csináltak. Kiviláglik ez:

már pedig átugranak sok alakot

1. abból, hogy ha az «elv» igaz, akkor az embrióknak át kellene menni a species keletkezésének alakjain: már pedig azt nem teszik. Az embriók oly alakokat ugranak át, melyek lényegesek a kifejlődési skálában; az embriók fejlődési útja csupa hézag, — csupa lyuk.

sokszor nem különböznek a kifejlett egyedtől;

2. Vannak csoportok, melyeknél az embrió egy korszakban sem különbözik a teljesen kifejlett egyedtől. A szárazföldi csigák, az édesvízi héjancok már saját alakjukban születnek: a pókok alig mennek át változáson. A rovarok

* Ez idézetből látni, mily magyaros «fordítmányokat» eszközölnek tudományos társulataink.

metamorfózisára ez a felfogás egyáltalában nem alkalmazható, mert az álca- és báb-állapotok nem utánozzák az ősalakokat, hanem alkalmazkodás által lettek. A növényországra az embriológia «elve» egyáltalán nem illik. Ha ezen két pontban foglalt eltéréseket szóvá tesszük, s különösen ha kérdezzük, miért van annyi hézag a kifejlődési alakokban, azt felelik, hogy ezeket az embriók — úgy látszik — átugrották, vagy lehet, hogy ezen alakokkal is bírtak, de később elvesztették. Igy azután akármit lehet magyarázni.

3. Csupa ellenmondásba vezet ezen elv, ha a változatok egymásutánját, — azoknak az időben való feltűnését vesszük vizsgálat alá; — mert általában kérdezhetni, miért lépnek föl a különböző alakok az embrión embrionális korszakában, mikor a föltevés szerint azokat nem embrionális korában szerezte. Igy például a borjú-embriónak anyja méhében nő foga; de miért embrió korában, mikor azokat nem embrionális korban szerezte? Az «elvből» azt kellene következtetni, hogy a borjú ősalakja embrió-korában tett szert fogra.

deductio ad absurdum;

4. Miért utánozza az embrió az ősalakot csak egyben-másban? Miért utánozza a borjú-embrió az ősalakot csak abban, hogy foga nő, miért nem nő szarva vagy más valamije, amivel az ősalak bírt?! Ha az ember-embrió pelyhes hajából azt következtethetni, hogy összülőnk szőrös volt, hát azt nem lehet következtetni, hogy fogatlan volt (lévén az ember-embrió fogatlan), s azt nem, hogy élte végeig anyja méhében lakott (hisz az embrió egyes állapotai, melyek a különböző ősszülőket utánozzák, a méhben kezdődnek s végződnek)? Azt felelik erre, vannak ugrások, átváltozások stb., melyek az embriók kifejlődésébe csúsztak úgy, hogy az most nem hű képe az eredeti kifejlődésnek. Csakhogy ezt be kellene bizonyítani. Ha bebizonyítják, elfogadjuk a leszármazást, mert nem vagyunk elvi ellenei. Látnivaló, hogy ez az egész magyarázat önkényes csűrés-csavarás; lépten-nyomon kell toldozni-foltozni az «elveket», és soha sincs kimutatva az, hogy mikép volt, hanem csak az, hogy mikép gondolja azt el magának valaki.

az embriók kényük-kedvük szerint utánozník az ősalakokat; természettudomány-e ez?

5. Haeckel egy indirekt érvet is kockáztat ily alakban: «Ha az embrió nem futja be az ősalakot, mi értelme van akkor a fejlődésnek s mindazon változatoknak, melyeken az alak átesik?» Valóban hatalmas érv: ha nincs leszármazás, nincs kifejlődés! Tehát a föld és a kozmosz is leszármazott s az előbbi állapotokat futja be, mert hisz fejlődik; — ha nem

Érthető-e a kifejlődés leszármazás nélkül is?

futna be ősállapotokat, nem is fejlődhetnék. Nem fejlődik-e mindenegyes sejt? Nem fejlődik-e maga az emberi társadalom? Fejlődés és leszármazás tehát nem mindegy, s a fejlődést semmi esetre sem lehet függővé tenni a leszármazástól. A fejlődés valóságos tény; nem a faj fejlődése, mert olyat nem ismerünk; hanem az egyed fejlődése. Ha már most fejlődés és leszármazás körül valamit magyarázgatni akarunk: nem a fejlődést kell magyarázni az ismeretlen leszármazás által, hanem az ismeretlen leszármazást az ismeretes, — legalább ténynek ismert — egyedi fejlődés által, s azt kell mondani: valamint az egyed fejlődését belső fejlődési törvény kormányozza: úgy a faj fejlődésében is belső fejlődési törvényt, egy tervrajznak belső okok által való megvalósítását kell látnunk.

Az egyedül helyes következtetés.

6. «Az embrió azért futja be a változatok skáláját, mert utánozza őseit», ... magyarázza-e ez az embrió fejlődését s nem szorul-e épen úgy egy belső fejlődési törvényre? Hiszen az ősalakok nem skatulyában jutnak az embrió kezei közé, hogy sorba ki kell húzni és magára akasztani, hanem mint *hajlam*, mint *célszerűségi törekvés* — szóval *mint természeti elv rejlenek a csírában.* Ha tehát valaki kérdezi: miért fut be az embrió annyi külön alakot?, azt kell mondani: természetének sajátos elve folytán. Megszabadultak-e ily felelettel a belső fejlődési törvénytől? Nem, — de sőt fokozták a nehézséget, ha ugyan komolyan vehetni azt, aki állítja, hogy külső, esetleges változatok természetes hajlamokká szilárdulnak.

C.

A leszármazás az embriológiában különösen a hüllőkre hivatkozik.

Az embriológia vezértényei közé tartozik a hüllők kifejlődési menete. Némely hüllő ugyanis átfutja fejlődésében az alábbálló alakokat, amely alakok most is külön specieseket képeznek. Igy például a békaporonty kopoltyúkkal lélekzik, van evezőfarka s egészen vízben él, képviseli a haltípust; — azután kifejlődik belőle a béka, melynek tüdeje van, farka nincs s kettős szívpitvarral bír. A hüllőknél a fejlődésnek több ily fokozatát látjuk, s az egyes fokokon álló alakok külön speciesenek tartatnak. Igy például legalul állnak a halak, — kopoltyúkkal lélekzenek; — azután jön a proteus anguineus, melynek tüdeje és kopoltyúja van; — azután jönnek a derotreták, melyeknek tüdeje van, kopoltyújuk nincs, de fönnmaradt náluk a kopoltyúk külső nyílása; — következnek a szalamandrák, tüdővel, de farkuk van; —

utánuk jönnek a békák tüdővel és fark nélkül. G. H. Lewes említi, hogy a közönséges vizi göte (triton) álcája kopoltyúkkal bír és vízen él; a salamandra atra azonban, mely fenn a hegyek közt tartózkodik, már teljesen kifejlett fiakat szül. Ez állat sohasem él a vízben; mégis, ha egy viselős nőstényt felbontunk, az álcákat határozott kopoltyúkkal ellátva találjuk benne, és ha ezeket azután vízbe tesszük, épúgy úszkálnak, mint a vízi göte álcái. Nem lehetne-e ebből következtetni azt, hogy ezek mind egyik a másikból lettek, s hogy azért különböznek, mert a metamorfózis különböző fokain megállapodtak? Főleg, ha tekintetbe vesszük, hogy némely alakok fejlődésükben megakaszthatók; így például, ha bizonyos szalamandra-féléket, melyek metamorfózisuk közben a kopoltyúkat elvesztik, arra kényszerítünk, hogy vízben maradjanak, akkor a kopoltyúkat megtartják. A siredon lichenoides az akváriumokban elvesztette kopoltyúit, mi a természetben nem szokott gyakran történni. Leszármazási kísérlet.

E meglepő tények semmit sem bizonyítanak a leszármazás-elmélete mellett:

a) A békaporonty bizonyára nem hal, mert béka lesz belőle: legföljebb azt lehet tehát mondani, hogy hasonló a halhoz.

b) Egy halat sem lehet békává fejleszteni; minden alak megáll a maga specifikus fokán, miután a kifejlődés sajátos útját befutotta. *A metamorfózisok a species jellegeihez tartoznak* épúgy, mint a testalkat, s azokon változtatni nem lehet. És ha a halat valóban szalamandrává s a szalamandrát békává változtathatnók, bebizonyítanók-e akkor a közös leszármazást? Nem; csak azt bizonyítanók, hogy a hal és a szalamandra nem önálló alakok, hanem a béka fejlődési menetébe tartoznak. Tehát a specifikus típus nem valamely stádiumban, hanem az alak egész, bevégzett fejlődési menetében s a metamorfózisok sorában fekszik. A békaporonty *specifice* különbözik a haltól: 1. abban, hogy békától származott; 2. abban, hogy békává fejlik. A metamorfózisok sorában fekszik a specifikus típus.

c) Hogy Lewes idétlen szalamandrái úszkálnak a vízben, az csak oly természetes, mint ahogy a békaporonty is úszkál, miután kopoltyúi vannak. Hogy pedig miért mennek át e metamorfózisokon, arra nézve nem mondhat senki mást, mint azt, hogy ezek a specifikus fejlődés különböző fokait képezik. A szalamandrából ezúton mindig szalamandra fejlik. Hogy a siredon néha elveszi kopoltyúit, néha nem, — azon nem csodálkozunk; lehet a természeti fejlődést megakasz-

tani, s az alak nem éri el az utolsó stádiumot, mert hiányoznak a külső körülmények, melyek közt kifejlését bevégezhetné. De ezen tünetek nem adnak hozzá semmit a változatlan specifikus jelleghez; máskép állna a dolog, ha például víz alá merített egérnek kopoltyúi nőnének.

d) Szoktak az emberi embriónak farkáról is beszélni. Ez az állítólagos fark nem egyéb, mint a hátgerinc-csont vége, mely mivel az embrióban még egészen puha, kissé megnyúlt. De ez a nyujtvány nem fark, mert ha az volna, akkor az embrió azt valamikor elvesztené, lehányná magáról; pedig az eddig nem történt, s a gyermekek mind farktalanul születnek. Eddig szó volt az indirekt bizonyítékokról; következnek a direkt érvek: a paleontológia s a közvetlen tapasztalat.

IV. Bizonyítja-e a paleontológia a leszármazást?

A paleontológia a kövületekből akarja a leszármazást bebizonyítani. A legrégibb kőzetek a legegyszerűbb szerves alakok maradványait mutatják. A következő rétegekben mind komplikáltabb típusok jelennek meg. Tehát a fajok egymásután léptek föl. A laurentini, kambri és sziluri rétegekben feltűnnek az első szerves lények, gerinctelen állatok, sőt ez archeozoikus korszak végén őshalakkal (selachii) találkozunk. A második korszak devoni-, kőszén- és permi kőzetei halakat és hüllőket rejtenek. A harmadik korszakhoz tartoznak a triasz, júra és kréta kőzetek a hüllő-óriások (saurii) borzalmas világával. Itt tűnik fel állítólag az első madár, az archeopterix, és a triaszban az első emlős állat, erszényes alakjában. A negyedik korszak (kenozoikus) eokén, miokén, pliokén kőzeteiben a madarak és az emlősök vergődnek teljes uralomra. A méhlepényes emlősök nagy haladást mutatnak fel az erszényesek fölött.

A paleontológia tényei.

Ezek a paleontológia tényei. A leszármazási elméletek szerint e tények csak úgy érthetők, ha fölvesszük, hogy a fajok egymásból keletkeztek; a legtökéletlenebb alakok átváltoztak, s komplikáltabb és tökéletesebb szervezetek léptek a régiek helyébe. A természettudósok két ellenséges táborba oszolnak ezen kérdéssel szemben: Linné, Decandolle, Agassiz, Jussieu, Cuvier *védik a fajok átváltozhatlanságát,* — az állítólagos haladási fokozatok szerintük *nem képeznek folytatólagosan emelkedő vonalakat,* — ha van is egymásután következő tökéletesebb és tökéletesebb fauna és flóra, ez nem

Két különböző felfogás e tényekről.

azért van, *mert egymásból való, hanem mert a viszonyok tökéletesebb teremtéseknek nyitottak tért.* Jelenleg pedig a természettudósok átlag mind a leszármazásnak hívei, melyről ugyan többen elismerik, hogy csak hipothézis, de másrészt azt is állítják, hogy a természetmagyarázatnak posztulátuma. Mi azt tartjuk, hogy nem kell elvetnünk a leszármazási elméletet, ha az átváltozás elvéül belső létesítő elvet és tervszerűséget vesz fel, Nägeli, Kölliker, Wigand felfogása szerint; — azonban tényül, bebizonyított thézisül a leszármazást el nem fogadhatjuk. Miért?

A paleontológikus tények nem szólnak a leszármazás mellett

1. Tény, hogy a szervezetek a legalsóbb rétegekben egyszerre számos rokon fajokba osztva lépnek föl; — tény, hogy a későbbi kőzetekben is egyes családok és nemek első fölléptükkor számos fajjal bővelkednek; — tény, hogy egész családok, melyek fajra és egyedeik számára nézve is népesek voltak, rögtön eltűntek; — tény, hogy ugyanazon alakok, melyek egyszer eltűntek s több időszakon át nem szerepelnek, később újra föllépnek: már pedig mindezen tények ellenkeznek a közös leszármazás, a fokozatos haladás, az egymásból való kifejlődés elméleteivel.*

2. Általánosan elismerik, hogy új fajok mindenkor átmenetek nélkül keletkeztek és vesztek el, — hogy az egymást váltó periódusokban néhány faj kivételével, átlag egészen új típusok, új jellegek szerepelnek, — hogy sehol sem találni alakokat, melyeken a fajok egymásba való ömlését észrevehetni, hanem hogy az új fajok teljes kifejlettségben állnak a régiek mellett.**

Ez ellen azt mondhatnák, hogy az átváltozás az alkotótól a szervezetekbe fektetett terv szerint *ugrásokban* érvényesült; ez ellen nincs kifogásunk, de be kellene bizonyítani, hogy valóban így történt. Hát ha az Isten újra meg újra teremtett?! Azonban, mondom, nem szükséges az ismételt

* «Wir wissen, dass die vier Haupttypen, welche sich im Organisationsplane der gegenwärtigen Tierwelt zeigen, schon in den Formen der ältesten Fauna der Erde sich nebeneinander und gleichzeitig vorfanden, daher nicht aus einander sich entwickelt haben können». (Agassiz L.: Naturgeschichte der Vereinigten Staaten.)

** «Nicht ein allmähliches Verschmelzen der früheren Arten in die jetzigen hat stattgefunden, sondern ein sprungweiser Übergang in dieselben. In den Grenzschichten der verschiedenen Erdperioden werden wohl gemeinsame Arten gefunden, aber keine Formen, die ein unmerkliches Verfliessen der Arten anzeigen; es liegen die neu ausgeprägten Arten fertig neben den alten». Heer Oswald: Die Urwelt der Schweiz.

teremtést védenünk, sőt úgy látszik, jobban felel meg az Isten bölcseségének és hatalmának az egyszeri teremtés, melyből azután minden alak *belső kifejlődési terv szerint* előállt. Azonban a tények arról nem szólnak, azok csak *egymásutánt* (post hoc) és nem *egymásból való eredést* (propter hoc) tüntetnek fel.

A családfák értéke. 3. Ugyancsak a jellegek egymásutánját s nem az egymásból való leszármazást mutatják a paleontológia segítségével fölállított *családfák*, melyekben az állítólagos *átmeneti* alakok föl vannak tüntetve. Átmenetek az *amébától*, mely egy csepp tojássárgájára emlékeztető szervezet, — föl az *emberig*. Az amébából féreg lesz (coelomati), — egyiküknek gerince nő, hasonlóan a vizlő (ascidia) álcájához; ebből amphioxusféle hal fejlik, — a halból hüllő, a hüllőből madár, — a madárból emlős. Kellenek tehát az összekötő kapcsok, az *átmeneti alakok;* s megvannak-e?

Az «*amphioxusnak*» főszerep jutott. Az *amphioxus* (lándzsahal), melynek nincs feje, szeme, orra, szíve, veséje, csak gerince, mely elül-hátul hegyes, — elénkbe állítja a gerincesek ősatyjának többé-kevésbbé hű alakját. Lefelé állítólag az «*ascidia*» köti össze a gerinctelenekkel; s miért? «Mert ez lárva korában a gerinc képletével bír, de mely képlet tovább nem fejlődik». Ez már baj; de annak, hogy miért nem fejlődik, oka először az, mert az a képlet nem gerinc,* másodszor az, mert a lárvából amphioxus sohasem származhatik, lévén a lárva nemzésre képtelen. Hanem hisz szerintük nem a lárva nemzett, de ez a lárva csak emlékeztet egy előbb élt alakra, a «skolecidák»-ra, melyek a gerinceseknek ősszülei. Ezek a «*skolecidák*» sohasem találhatók, — hogy azután mikép tettek szert gerincre, azt olvashatni Professor Haeckel Anthropogeniájában a 413. lapon: «A skolekida-féreg úszkálni kezdett, azáltal nőtt gerinctengelye», — ami merő hóbort. *S mire vetemedtek azután a halak?* «Az összehasonlító bonctan világosan mutatja, hogy az őshalakból (selachii) származtak a ganoid-halak, valamint ezekből a csontoshalak (teleostei). Eltérő irányban megint az őshalakból a gerincesek más fő-

Hiányzanak az átmeneti alakok.

* «Az ascidiának idegduca, mint minden gerinctelennél (izállat, puhány) a hasoldalon fekszik s nem a hátoldalon, következéskép a gerinccel párhuzamba nem állítható, belőle már fekvésénél fogva is gerinc sohasem képződhetik, s így az ascidia összekötő kapcsot a gerinctelenek s a gerincesek közt nem képezhet. El sem gondolható, miként válhatnék egy idegducos gerinctelen gerincessé, midőn e két organizmusnak minden szerve épen megfordított helyzetben fekszik». (K. E. Baer, Studien 341. idézi Platz Bonifác. Kath. Szemle 1890. II. füzet. 206. lap.)

vonala ágazódott el, mely a *dipnoik* osztályán át a hüllőkhöz vezet» (Haeckel i. m. 436. l.). A *dipnoik* kettős légzőszervvel bírnak: kopoltyúkkal és tüdővel. Hogy nőtt az úszkáló «skolecidának» úszóhólyagja és kopoltyúja? S mikor már volt kopoltyúja, hogy változott át úszóhólyagja tüdővé? Hogy ez megtörténhessék, a véredényrendszernek jobb és balrészre kellett volna oszolnia, — az egyszerű vérkeringésnek kettőssé változnia. Csupa lehetelenség.

A *dipnoikból lettek a hüllők*. Hogyan? Állítólag a dipnoiknak eddig föl nem talált alakjából, — melynek 5 újjas lába nőtt. Ez is képzelődés. — A hüllők fölött álló valamennyi gerinces lényegesen különbözik az alsóbbaktól; embrióikat az amnis-burok takarja. Hol van itt az átmeneti alak? Tán az archeopterix? De ez valóságos madár, és nem átmeneti keverék; valóságos régi madárfaj, mely korántsem volt első, miután a triaszhoz tartozó homokkőben, tehát egy egész geológiai korszakkal előbb határozott madárnyomokat találni. — *A madarak után következnek az emlősök*. A női szervek szerint három osztályba sorozhatók: 1. ornithodelphidae (delphis=uterus), 2. didelphidae és 3. monodelphidae. Az ornithodelphidae (monotremata, ürgyüsök) eleveneket szűlnek, de állkapcsaik és végbélük alkotására nézve hasonlítanak a madarakhoz, — nincs emlőjük, hanem a tejet kiizzadják s kicsinyeik felnyalják; — fészkök is a madarakéra emlékeztet; ide tartozik az ornithorhynchus; ezekből lettek a didelphidae (erszényesek, kenguru), hiányozván a nőstényekben a méhlepény (placenta, véredényekben bővelkedő szerv, mely a magzat és az anya véredényeit közvetíti), nem táplálkozhatnak kicsinyeik az anyai méhben, azért tehát megszületnek nagyon fejletlen, piciny állapotban; így a házinyúl nagyságú opossum kicsinyei, mikor világra jönnek, egy grammot nyomnak, — a négyláb hosszú kenguruéi pedig néha oly kicsinyek, mint egy zabszem. Ezeket a kicsinyeket a nőstény csecseire függeszti, melyek az embriók szájába belenőnek; azokból táplálkoznak, míg kifejlődnek. Ezen embriók védelmére a legtöbb didelphida erszénnyel bír. Innen erszényeseknek (marsupialia) hivatnak. *Az erszényesekből kifejlődik végre a többi emlős állat*, melyeknek méhlepényük van, következőleg relatíve kifejlett kicsinyeket szülnek. — Ezen állítólagos kifejlési sorozatot nem ajánlja más körülmény, mint *egyrészt bizonyos jellegekben a hasonlóság, másrészt a fokozatos szervezeti tökély. Hogy az egyik a másikból lett*, arra nincs adat. Ezt csak állítják.

Az állítólagos átmeneti alakok csak tiszta speciesek, mint a nem átmenetiek.

Mert hol van az átmenet a scolecidáktól az ascidiához, ettől a gerincesekhez; ezek közt ismét a halaktól a hüllőkhöz, a hüllőktől a madarakhoz, — a madaraktól a csőrösökhöz? Abban látni-e az átmenetet, hogy bizonyos jellegeket közösen bírnak? Vagy hogy az ornithorhynchus oly alacsonyfokú négylábú állat, hogy a madarakhoz közelebb áll, mint a tehén? Az emlősöket jellemzi *a koponya és az agyvelő sajátos átalakulása, a szőrmez, a rekeszizom teljes kifejlése, a tejmirigyek kifejlődése és a szoptatás,* — mindez hiányzik a csúszó-mászóknál és a madaraknál. Vannak fajok, melyeknél e jellegek még nem lépnek föl teljesen, következik-e abból, hogy ezek nem önálló fajok, hanem átmenetek?

Azután honnan tudják, hogy a didelphidák, az erszényesek az ornithodelphidákból lettek?

Az ornithodelphidáknak *nincs csontos foguk, van sajátos csőrük, végtagjaik alkata és méretei pedig egészen különböznek az erszényesekétől.* Épígy az erszényeseket nem kötik össze átmenetek a méhlepényes emlősökkel. Nincs erre más érvük, mint az, hogy a méhlepényesek tökéletesebbek az erszényeseknél. Átmenetek itt sincsenek; az egyiknek van méhlepénye, a másiknak nincs.

A méhlepény (placenta) egészen új szerv, mely lényeges átalakulást von maga után a szervezet belsejében. Míg ugyanis a madarak s az alsóbbrendű állatok embriói tojásba zárva kilépnek az anyai méhből, addig az emlősök teljes vagy majdnem teljes kifejlettségig bennmaradnak az anyai szervezetben; a placenta való arra, hogy a megtermékenyített tojást magába vegye és az anya vérével táplálja.

A geográfiai elterjedésből vett nehézség a leszármazás ellen.

S ha az erszényesekből keletkeztek méhlepényes emlősök, miért nem keletkeztek Ausztráliában, mely az erszényesek tulajdonképeni hazája, ahol rhinoceros nagyságú erszényesek éltek? S hogyan keletkezhettek máshol, hol az erszényesek aprók voltak?

Főleg mikor tudjuk, hogy az első emlősök óriási alakok voltak, milyenek a palaeotherum, anchitherium, lophionon, anthracotherium, anoplotherium, melyek a később feltűnt rhinoceros, ló, tapír, disznó és kérődzők típusai. A miokén időszakban óriás elefántok és rhinocerosok éltek, pl. mastodon longirostris, négy kiálló agyarral, 11 láb magas és 18 láb hosszú állat. Hogy lehetett ezek ősszülője az a kis terciér erszényes? Átmeneti alakok itt nincsenek.

Tagadhatlan, hogy van a faunában s flórában, ha nem is átlag az egész vonalon, de annak számos darabján csodálatos

Van «egymásután», de átmenetek, milyenek a leszármazásnak kellenek, nem találhatók.

fokozatos egymásután. Igy a gyíkféléknek átlag van 4 lábuk, s minden lábon 5 szabadon álló karmos ujjuk. De a pseudopus pallasii gyíknak nincs hátsólába, csak két tompa durványa, — az újhollandi pygopusnak elül sincs lába s hátul szintén csak kis durványa. Hasonlítanak a kígyókhoz. — A draco volans bordái oly oldalas kiágazásokkal bírnak, mint a madarakéi. — A halak koponyáján látni, hogy az három kitágult csigolyának felel meg s mivel a hal fejét párhuzamba állíthatjuk a hüllők, a madarak, az emlősök koponyájával, erről is azt állítjuk, hogy három kitágult csigolyának felel meg. — A devoni rétegek az őshalak közt oly alakokat mutatnak, melyeket senki sem tartana halaknak ; pl. a pterichthys latusnak gyík-farka, teknősbéka-páncéla és sarlóalakú, megcsontosodott melluszonyai vannak. — Agassiz azt véli a legrégibb gerincesekről, a ganoidhalakról, hogy a teremtő kezdetben csak ezeket alkotta, melyek azután a közönséges halak, hüllők, madarak és emlősök osztályaivá ágazódtak. Azonban miképp történt ez, azt nem tudjuk. — Épígy találjuk a terciér rétegekben a kérődzők és a vastagbőrűek őstípusait, ez utóbbiak többnyire sertésfélék voltak, de bírtak más rokonnemek jellegeivel is. Az amphicyon egyesíti a kutya és a medve típusát, — a pseudaelurus a macskát és görényt, — a dinotherium az elefántot és a szirént. — Az «utálatosan csudálatos» pterodactylusok pneumatikus szárnycsontjai egyrészt a madarak szárnyára, másrészt a bőregerekére emlékeztetnek. — A pteropodák vagy pterosaurusok (repülő-gyíkok) szintén ily összetett típusok ; Sömmering és Spix a pteropodákat emlős állatoknak — Blumenbach madaraknak — Cuvier hüllőknek, — Collini halaknak tartották. — Számos fajaik, sőt nemeik is mind kivesztek.*

Az ősmadarak szintén különféle jellegeket egyesítenek, így az óriás moa, mely nagyobb bármily elefántnál, háromujjú lábbal s oly fejjel bír, mely inkább krokodil — mint madárkoponyára emlékeztet. Egyesül benne a strucc és a tyúk természete oly jellegekkel, melyek a mai teremtésben

* «Sehr viele und namentlich die älteren der untergegangenen Tiere passen in keine einzige der gegenwärtig vorhandenen Tierfamilien, sie haben vielmehr Merkmale verschiedener Familien in sich vereint und stellen nicht sowohl als ein Zwischenglied zwischen solchen Familien dar, sondern vielmehr als der einfache Repräsentant des damals noch ungetrennten, gegenwärtig in zahlreiche Gruppen auseinander gezogenen höheren Grundtypus». Burmeister, idézi Gutberlet Lehrbuch der Apologetik c. m. I. k. 177. l.

Az egyesített típusok nem átmeneti alakok.

csak a gyíkoknál találhatók. — Hasonlót kell mondanunk a flóráról. — Ezekből megértjük, hogy más-más fauna és flóra élt az egymást váltó periódusokban, melynek fajai, sőt nemei is kihaltak. A különböző fauna oly jellegeket egyesített típusaiban, melyek később elváltan léptek föl az újabb fajok- és nemekben. Mondhatók-e az ily egyesített jellegű típusok átmeneti alakoknak? Annyiban igen, hogy *közbeneső fajokat* képeznek, de nem azon értelemben, hogy *belőlük lett a többi faj*. Annyit legalább mindenki meg fog engedni, hogy ez nincs bebizonyítva. De ha valóságos törzsalakok volnának ezek, akkor

a) bizonyára nem egyeztethetők össze oly elméletekkel, melyek az értelmes teremtőt tagadják, hanem csak azon leszármazási elméletekkel, melyek ezeket *a törzsalakokat az Isten tervéből magyarázzák s szétágazásukat is egy benső, kifejlődési terv szerint fejtegetik.*

b) A leszármazási elméletekbe a törzstípusok egyáltalán nem valók; mert honnan e törzstípusok? Hiszen a leszármazási elmélet a bonyolultat, az összetettet, a tökéletesebbet az egyszerűből, a tökéletlenből származtatja hozzáadás által (synthetice), — nem pedig megfordítva a bonyolódottból az egyszerűt (analytice). Ezek a törzstípusok tehát ellenkeznek az elmélet irányával és rendszerével.

4. A leszármazási elméletek első csatasorban álló érve a paludina (valvata) multiformis nevű csigák átmeneti alakjai, melyek hosszú sort képeznek a legegyszerűbb lapos alaktól a dugaszhúzó formára kinyujtott csigáig. Sehol sem lehet a sort megszakítani s azt mondani, hogy itt kezdődik egy új species; ha pedig egy zoológus a sort nem ismerné s csak kiszakított példányokat vizsgálna: biztosan külön fajoknak tartaná azokat. Ez a nehézség.

A paludina multiformis alakjaiból vett nehézség.

Azonban *a)* egymásból valók-e mindezen alakok? Honnan tudják, hogy egymásután jelentek meg? Hátha egy időben léteztek, miután egy és ugyanazon rétegben találjuk a legkülönbözőbb alakúakat? Csak ha a chronológikus rend is tisztában volna, akkor lehetne argumentálni.

b) E különböző alakokat variációknak tekinthetjük egy s ugyanazon species keretén belül, — vagy tekinthetjük több speciesnek, melyek mindkét irányban, felfelé is, lefelé is variálnak s e variációk által egészíttetnek ki e sorok. A species határát kiszabni teljes bizonyossággal úgy is nehéz; sokszor történt, hogy új alakok fölfedezése által kényszerültek a speciest kitágítani s azért nem volna csoda itt sem, ha az

egyik természettudós két messzeeső formát külső speciesnek venne föl, a másik pedig, miután a közbeneső sor kiegészíttetett, mindkét alakot egy speciesnek nézné. Különben — mint említém — nem szükséges a valvata sorában egy speciesre ismernünk, fölvehetünk többet közbeneső variáló alakokkal.

Ugyanily egymásbafolyó sorokat mutat az ammonitek és belemnitek családja; de nem bizonyos, vajjon egy fajjal vagy többel van e sorokban dolgunk.

Ha azonban a paleontológia bebizonyit valóságos átmeneteket, akkor elfogadunk mi is egy mérsékelt és határolt átváltozást, mint azt Bastian, Baer és Buffon is elfogadták.

5. A fauna és flóra állítólag folytonos tökéletesbülése sem bizonyítja a leszármazást, és pedig azért, mert a tökélyesbülés problémája össze-visszakúszált. *a)* Vannak ugyanis alacsony szervezetek, melyek minden időben előfordulnak s cseppet sem tökélyesbültek, — vannak csoportok, melyeknek felső fajai tökéletesebbek a következő időszak fajainál: így a trilobita rákfélék fajra és számra nézve kifejlett csoportja előbb jelenik meg, mint a puhányok. *b)* A szerves világ alaptípusai: gerincesek, ízállatok, puhányok, radiáták — moszatok, páfrányok, nyitvatermők, zárvatermők, előfordulnak minden időszakban fel egész a kőszén-periódusig, — azontúl pedig nehéz sokszor eldönteni, hogy mely szervezet áll magasabb tökélyfokon, s következőleg a haladás emelkedő vonala sem ismeretes. Maga Darwin is mondja: «Jól tudom, hogy alig lehetséges pontosan meghatározni, mit értsünk magasabb vagy alsóbb szervezet alatt. Valószínűleg azonban senki sem vonja kétségbe, hogy a pillangó magasabb szervezetű a hernyónál. Némely esetben azonban a kifejlett állatot alantabb állónak kell tekintenünk az álcánál» (A fajok eredete. II. 274. l.).

A szerves világ tökélyesbülése nagyon kétes és sok kifogást enged meg.

Annyi tény, hogy az organizáció nagyjában tökélyesbült; de a részletekben ez nem áll; a paleontológia például mutatja, hogy a különnemű virágok előbb jelentek meg, mint a hímnős virágok, jóllehet ezek tökéletlenebbek.

6. Ha valaki meg is engedi, hogy az állítólagos átmeneti alakok valóságos átmenetek, a leszármazási elméletek azt kívánnák, hogy efféle alakok töméntelen számban jelenjenek meg. Mindenféle változatban, különböző tökélyfokon, változatos stádiumokban kellene az átmenő alakokat találnunk, — főleg ha az átváltozás a föltét szerint lassú átalakulás volt. Egy tökéletes alakot lefelé és fölfelé ezer és százezer átmeneti alaknak kellene összekötnie a közelálló típussal; s mégis az átmeneti alakok, melyek száma végtelen,

Hová lettek az átmeneti alakok?

majdnem mind elvesztek. Nem lehet azt ellenvetni, hogy az átmeneti alakok kevésbbé voltak alkalmasak megkövülésre; az átmeneti alakok csak oly erősek és életképesek mint a ránk maradt fajok; azonkívül tudjuk, hogy a tengeri fenék-üledék finoman iszapolt anyaga képes volt az akkori állatvilág legfinomabb és leggyengédebb részeit is, például a madártollakat, sőt még a szitakötők és lepkék szárnyainak rendkívül gyengéd erezetét, bámulatos tisztán és szépen megőrizni.

V. Bizonyítja-e közvetlen tapasztalatunk a leszármazást?

Eziránt nincs kétség; nekünk nincs közvetlen tapasztalatunk oly átváltozásról és fejlődésről, mely különböző fajokat és nemeket adna. Az átváltozás, mely szemünk előtt lefolyik, a species keretén belül megy végbe; van sokféle változat, főleg a domesztikáció befolyása alatt kutyáinkon, juhainkon, virágainkon, galambjainkon; — van itt-ott a szabad természetben is válfaj, — de mindezek nem tagadják meg a species jellegét.

Ha a leszármazási elméletek valóságon és nem álmokon alapulnának, most is folytatódnék az átváltozás sora, mely alig észrevehető varietásokon át egyik speciesről a másikhoz vezetne. Látunk-e valamerre ily változatokat? Találni-e sorokat, melyek észrevétlenül különálló speciessé halmozzák az egyedi változatokat?

Mit szólnak e kalamitásra a leszármazás hívei? Vagy azt, hogy a *típusok most át nem változnak*, mert *épen a szünet évezredeit éljük*, — vagy azt, hogy *oly lassú az átváltozás, hogy észrevehetlen*. Az első felelet csak zürzavaros fejből eredhet, melynek fogalma sincs a szerves világ kontinuitásáról, s nem érdemel más választ, mint hogy mi is addig elhalasztjuk a leszármazás elismerését, míg ennek a szünetnek nincs vége; a másik kifogásra azt feleljük: nego paritatem. — *Mechanikus mozgásnál beigazul az állítás*, hogy az oly lassú lehet, hogy nem venni észre, például az óramutató mozgását; — aki csak egy-két másodpercig élne, az nem tudná, hogy az óramutató mozog. De itt nincs szó mechanikus mozgásról, hanem a természet minden ágában végbemenő, sokirányú fejlődésről: már most az igaz, nem látni a fanövésben mechanikus mozgást, de látni átmenetek által összekötött ágakat, hajtásokat, levélszárakat, leveleket, — látni ugyanazon fán az idei hajtást, a tavalyit, a harmadévit.

A természet szintén oly nagy családfa, vagy ha tetszik, egész erdő; ha folyton fejlik s folyton nő, látni kellene rajta az átmeneteket, a vén ágakat épúgy, mint a legfrissebb hajtásokat; — e helyett pedig látunk élesen elkülönzött, tagozott sorokat, — nem is sort, melyben minden alak helyt foglalna, hanem sorokat, egyenértékű, egymás mellett párhuzamosan haladó sorokat. Nem is szoktak a közvetlen szemléletre hivatkozni a leszármazás hívei.

6. §. A darvinizmus.

«Die zweckmässige Organisation ist ihrer Entstehung nach als eine auf dem Schöpfungsplan beruhende, der kausalen Erklärung aber vorerst unzugängliche Tatsache hinzunehmem».
(Wigand)

I. A species a természettudományban.

A darvinizmust egyszerűen és élesen jellemezhetjük, ha mondjuk, hogy ez a *species tagadása.* A darvinizmus oly leszármazási elmélet, mely a speciest tagadja. Vannak más leszármazási elméletek (Kölliker, Wigand), ezek épúgy védhetik a faj fogalmát, mint Linné, Cuvier, Agassiz: de a darvinizmus lényegesen a *species tagadásán* fordul meg.

Darwin szerint valamennyi alak leszármazott más egyszerűbb alakokból, sorba föl egész az ősalakokig vagy ősalakig, melyhez érve azt kérdezzük: honnan az élet? Mit jelent Darwin szájában a species szó? Jelent egy relatíve megállapodott alakot, mely számos változatokból fönnmaradt; ezek a változtatok mind eltűntek, mert nem bírtak megélni, — egyik-másik fönnmaradt, mert meg bírt élni: tehát a species nem jelent semminemű *lényegkülönbséget,* s egyszerűen mondva: *lényeges különbségek a szerves világban nem léteznek, — az alakok egy ugyanazon formának esedékes változatai.* Darwin tehát tagad minden speciest, s ha a szót használja, az nála nem egyéb, mint a most fönnálló különbségek bizonyos osztályának neve.

Ellenben az aristotelesi species az alaknak oly határoltságát, különbözőségét, elszigeteltségét jelenti, melynél fogva lényegesen nem változhatik, s ha valamikép változik is, akkor is megmarad a species lényeges határai közt. Ezen felfogásban van tehát *valami lényeg,* mely a speciest azzá Mi a species? teszi, a mi; *van belső típusa, tervszerűsége,* melyet el nem hagyhat. A species ezen fogalmát védik a szisztematika hívei: Linné, Decandolle, Agassiz, Jussieu, Cuvier, s eo ipso tagadják az alakok oly változékonyságát, melynél fogva az egyik elhagyhatná eddigi alakját, s specifice mássá változ-

nék; előttük az osztályok, a rendek, családok, nemek és fajok nem képeznek egy folytatólagos sort, melyben az egyik a másikból előáll véletlen variálás által, melynek a külső körülmények kedveznek, hanem ők az egymásra következő időszakok faunájában és flórájában a teremtés új kiadásait látják, melyek a föld kifejlésével lépést tartanak.

Jelenleg a természettudósok legnagyobb része a leszármazási elméletek híve. De azért, hogy valaki a leszármazási elméletek valamelyikét vallja, nem mondhatni, hogy darvinista. Különböztetni kell tehát a leszármazási elméletek s a darvinizmus közt, s épen így Darwin «speciese» s a leszármazási elméletek speciese közt. A leszármazási elméletekben a *species fogalma teljesen megfelelhet az aristotelesi «fajnak»*, s ennyiben a leszármazás ily felfogása a darvinizmustól lényegesen különbözik. Leszármaznak a fajok itt is, ott is, de a darvinizmusban csak névszerint vannak «fajok», más leszármazási elméletekben léteznek valóságos fajok. *Ezt a különbséget sohasem szabad szem elől téveszteni.* Ugyanis:

A darvinizmus s más leszármazási elméletek közt való különbség.

a) a darvinizmus a szerves világ összes sorait *egy vagy több őssejtből származtatja*, — ezt más leszármazási elméletek is teszik;

b) a darvinizmus őssejtjei variálnak *minden irányban, belső tervszerűség nélkül a nélkül, hogy az egyik változat inkább megfelelne az alaknak, mint a másik, mert az alakban nincs meg, hogy mi lesz belőle;* —

más leszármazási elméletekben a változatok egy belső, kifejlődési törvény következtében történnek. Hogy mely alak fejlődik a másikból, *az előre meg van határozva, a szervezet tervében ki van pontozva;*

c) hogy épily növények és állatok léteznek, annak oka a darvinizmus szerint csakis a külső körülményekben keresendő; mert a szerteszéjjel variáló alakok közül némelyek alkalmazkodtak s következőleg megéltek, mások nem alkalmazkodtak és kivesztek; ha mások a külső körülmények, más faunánk s más flóránk volna. A faunát és flórát tehát, mint valami pépet kell gondolnunk, melynek nincs *alakja* magától, hanem terjeszkedik, dudorodik, nyúlik a külső körülmények szerint; —

más leszármazási elmélet szerint az alakoknak *a külső hatóktól független törvényeik vannak, plasztikus erőik*, melyek a szervezetet fejlesztik. A teremtés terve e szerint kezdettől fogva készen állna; az új s legújabb alakok csírában, képességben, «in potentia» megvannak; kezdet óta meg van hatá-

rozva a kifejlés módja, rendje, melyben új meg új speciesek lépnek föl.

Az örvény e két felfogás közt áthidalhatlan; — azon elméletek, melyek *a leszármazást egy belső fejlődési törvénynek tulajdonítják*, megtartják *a species fogalmát, a faj átváltozhatlanságát*, mert jóllehet egy faj a másikból származik, de *nem átváltozás, nem lassú átmenetek által*, hanem a belső, fejlődési törvénynek *rögtöni új iránya által*, mely bizonyos körülmények közt a csírasejtekben érvényesül. A fejlődés ezen törvénye, mely a fajok egymásból való eredését igazgatja, hasonló volna azon törvényhez, mely az egyed fejlődésében lép föl; — valamint ugyanis a *levelen* különféle átváltozási fokokat észlelünk, — valamint a *rovarok* bábjai, álcái egészen más és más alakok, — valamint *a porontyból lesz béka — csupa eltérő alak a fejlődés különböző fokain:* hasonlóképen kellene felfognunk a szerves világot mint nagy organizmust, mely fejlődési törvény alatt áll: a változó időszakok alatt egy fauna letűnik s másnak ad helyet, mely belőle származott ugyan, de nagy ugrásokban eltér az előbbitől. Ez a felfogás semmikép sem ellenkezik a species fogalmával, mert ép azért, hogy a törvény határozza meg és lépteti föl a kész alakokat, megvan bennünk a fajok fogalmához tartozó *állandóság* és *határoltság.*

Végre nem törődve leszármazással, mely nincs bebizonyítva, s darvinizmussal, mely álmodozás, de nem tudomány, azon véleményhez csatlakozhatunk, hogy speciesnek nevezzük azon egyedek összegét, melyek vagy most bírnak közös leszármazással vagy régen bírtak (mert a nagytekintélyű Baer-rel bizonyos határok közt mozgó leszármazással beérhetjük); s akkor mindazon változatokat és most külön speciesnek tartott alakokat egy speciesbe foglaljuk, melyek valamikor és valahogy egy-egy törzsből származtak, így például: a kanári, a stiglitz, stb. egy specieshez tartoznék.*

* «Gewiss hat die alte Systematik den Artbegriff zu eng gefasst und die Konstanz ihrer Arten zu ängstlich gewahrt. Die «wesentlichen Merkmale» sind selbst wieder unsicher und unbestimmbar. Revidirt man das Inventar, welches sich seit Aristoteles angesammelt, so findet man, dass Gattung (genus) und Art (species) ihre urspüngliche Bedeutung eingebüsst haben, weil man nur bei äusserlichen Merkmalen stehen blieb und diese für wesentlich hielt. Das Genus ist die Generation, die Species εἶδος, die äussere Gestalt ohne Rücksicht auf die Generation. Nachdem aber die Entwicklungstheorie die akzidentelle Bedeutung vieler dieser Dinge nachgewiesen hat, muss man sich fast ganz auf das Genus beschränken. Die gemeinsame Abstammung gilt als das einzige

Ezen föltevésben minden species külön törzs, s mint ilyen számára külön őseredést kívánnánk. Igaz, hogy akkor a *természetben* sokkal kevesebb species lesz, mint a *rendszerekben*, s azért kell különböztetni a *rendszerbeli* s a *természetbeli* faj közt; ez utóbbi, ez a tulajdonképeni species, — a másik csak a rendszer kedvéért van fölvéve. Sok alakról, melyeket *természetes fajoknak* tartottunk, idővel megtudtuk, hogy egymásból erednek s következőleg, hogy *csak rendszerbeli fajok.* A rendszerbeli és természetbeli fajok.

II. A darvinizmus tarthatatlansága természettudományos alapon.

Hogy Darwin az őssejtekből leszármaztassa a 250.000 állatfajt s a növényországban a 200.000 virágos, s a 20.000 virágtalan növényfajt, fölvett néhány valóságos tényt, milyenek a *változékonyság, az öröklés, a létért való küzdelem,* melyben a legalkalmasabb túléli a többit; ezen tényeket «elvekké» tágította, oly értelmet és értéket tulajdonítván nekik, amilyennel nem bírnak, s kezdte velük magyarázni az élet bonyolult, össze-visszakúszált különbözőségeit. Az előirányzott «elvek» azonban még képzeleti varázserejükkel sem voltak képesek a természetet magyarázni, kellett tehát új «elveket» csinálni, milyenek az *ivari kiválás,* vagyis a legszebbek s legerősebbek párosodása, — a *korreláció,* vagyis a szervezet részeinek oly összefüggése, hogy egynek változtával változik a másik is, — a *használat* a létért való küzdelemmel összefüggésben, — a *megváltozott életföltételek hatásai.* Ahol ezek sem elegendők, hajlandó más «elveket» is elfogadni vagy legalább sejteni. Darwin «elveket» csinált.

A darvinizmus káprázata abban rejlik, hogy tényekből indul ki, mert a *változékonyság, az öröklés, a verseny, az ivari kiválás, a korreláció, a használat, a megváltozott életföltételek hatásai* valóságos tények, de azon mérvekben, azon erővel és hatásokkal fölszerelve, milyenek Darwinnak kellenek, sehol sem léteznek. A darvinizmus logikus hibája tehát abban áll, hogy mással kezdi és mással végzi, — kezdi tényeken, de

sichere Moment im natürlichen Systeme, ob man die zusamenhängenden Individuen nun Art oder Genus nenne...» Als Art wird demgemäss bezeichnet «die Gesammtheit der mehr oder weniger ähnlichen Individuen, welche durch ununterbrochene Sukzession von einem Paare abstammt, oder abstammen könnte». (Schanz, Apologie d. Christentums I. 150. l.).

«Mutatio elenchi.» manipulációja közben a tények helyébe nem tényeket, de képzeletes, boszorkaszereket csúsztat, s a vége természetesen az, hogy kijön a kívánt eredmény.

Ennélfogva a darvinizmust *nem nézhetjük természetmagyarázatnak*, hanem *spekulációnak* és pedig *rossz spekulációnak*. Nem tekinthetjük természetmagyarázatnak, mert «nem tényekkel» magyaráz; — tekintjük rossz spekulációnak, mert állítólagos «elvei» egy lépéssel sem vezetnek a tárgy megértéséhez, nem nyujtanak *okokat*, csak szavakat. Hogy ezt kimutassuk, *sorba vesszük az «elveket», s bebizonyítjuk, hogy mondva csinált «elvek»*, — azután *bölcseleti alapon számon kérjük, hogy ugyan mily magyarázatot nyujtanak.*

1. *Variabilitás, milyen Darwinnak kell, nem létezik.*

Van elváltozás, van különbözőség, van egyéni eltérés a kertben, a mezőn, az udvaron; a talaj szerint, a hely szerint változik a növény, pelyhesebb vagy símább a levél, — halványabb vagy élénkebb szinű a virág; — van golyvás, — van pávagalamb; — eszem ágában sincs e variabilitást tagadni.

Minő a természetben föllelhető variabilitás? *a)* De a *variabilitás mindig a species korlátai közt mozog.* Ha még úgy variál az alak, milyen pl. a neritina virginea, heriacium, helix, planorbis, a lényeges jellegekben nem történik változás; — a variabilitás szűkebb vagy tágabb körben végzi rezgéseit, kitér s ismét visszatér, mint egy inga, mely ide s tova leng, de lengési köréből soha ki nem lép.

b) A külső körülmények (talaj, táplálék, stb.) következtében föllépő változatok a körülmények változtával eltűnnek: a *belső okok* következtében föllépő változatok pedig függetlenek a külső körülményektől s azért ezek által nem fokozhatók, össze nem gyüjthetők, *új speciessé nem szaporíthatók.* Ugyanazon varietások keletkeznek különböző körülmények közt, — s különböző varietások ugyanazon körülmények közt.

c) A domesztikációban, vagyis a mesterséges kezelés alatt támadó varietások különböznek a szabad természet változataitól. Ezek állandók, azok csak folytonos elszigetelés, a körülmények mesterséges fönntartása által óvhatók meg; a különbözőség tagadhatlan tény, s azért a domesztikációról nem lehet következtetni a természetre.

d) Nincs khaotikus, minden lehető irányban induló változás; — ami varietások léteznek, azoknak iránya csak

úgy van meghatározva, mint a species alakja, rendje és törvénye.

e) A species jellegét az ismeretes varietások alig érintik; minden valóságos speciest a jellegek töméntelen száma alkotja: a specifikus alakok jellegei anatomia, kémizmus, morfológia, szövettan, élettan szempontjából ütnek el egymástól, ezek közül a species legfontosabb jellegeit, a morfológikus jellegeket a variabilitás érintetlenül hagyja.

Ezt nyujtja a hosszú, folytonos tapasztalat! De ha a variabilitás természeti tény, s ha az exakt methódus épen abban áll, hogy a tényeken mutatja ki elveit és törvényeit, miért nem kísértette meg Darwin a *fajok átváltozásának* kimutatását *in concreto*, akár *kísérlet útján*, akár pedig egy *átváltozott faj fejlődési útjának részletes kipontozása által?*

Darwin in concreto semmit sem mutat ki.

Ha Darwin «A fajok eredete» c. művének első fejezeteit olvassuk, melyek a fajok állítólagos átváltozásáról szólnak, semmi mást nem tudunk meg, mint azt, hogy háziállataink számos alakot mutatnak föl, — hogy a faj esetleges keresztpárzások által is változtatható, de hozzáteszi, hogy «a keresztpárzás által külön *válfajok* létrehozásának lehetősége igen nagyíttatott» (35. l.), — «hogy a keresztpárzás által csak oly alakokat nyerhetünk, melyek bizonyos tekintetben mindig a szülefajok közt állnak» (35. l.). Továbbá megtudjuk azt is, hogy korántsem bizonyos, hogy az agár, véreb, csipér (pincs), kopó, buldog, melyek amint általán tudva van, mind tisztán fönnmaradnak, ugyanazon egy törzsnek utódai, hogy tehát lehetséges az is, hogy több vad fajból származtak. Azután a galamb válfajairól értekezik, melyek szerinte annyira különböznek, hogy «némely ornithológ az angol postagalambot, a rövid képű bukfencest, a golyvást, a pávafarkút, a runt és barkós galambot talán nem is sorolná ugyanazon nembe»; s mégis «bármily nagy legyen is a különböző galambválfajok közötti különbség, teljesen meg vagyok győződve, hogy mind e fajok a vad vagyis szirti galambtól (columba livia) származtak» (38. l.). Darwin ezen megjegyzéssel el akarja törülni a *fajok* és *válfajok* lényeges különbségét; mert szerinte néha nehéz megkülönböztetni, vajjon két alak két *válfaj* vagy pedig *igazi faj:* azért azt akarja, hogy fogadjuk el azt is, hogy nincs különbség faj és válfaj közt. Pedig csak az következnék, hogy nem ismerjük ezt a két alakot teljesen s nem ismerjük minden esetben a fajt és válfajt alkotó jellegeket.

Bebizonyította-e, hogy a faj más fajjá változik? Csak az bizonyos, amit mindnyájan megengedünk, hogy a faj keretén

belül sokféle az elváltozás. Az elváltozások azonban mindig megtartják faji jellegüket. A kopó, buldog, pincs mind csak kutyák, — a bukfences és golyvás galamb nem tagadja meg faji típusát, — a merinói juh s a közönséges birka közt nagy a különbség, de senki sem sorozza ezeket külön fajokhoz. Még oly nagy variálás mellett is látni, hogy a különbség két válfaj közt — elenyészik azon különbséggel szemben, mely van a variáló alak s egy más faj közt. A faj tehát a variálást ki nem zárja, de határok közé szorítja. E *határt a faj jellege képezi.* E határon belül a varietások majd közelebb, majd távolabb állhatnak, itt-ott tömörülhetnek s csoportokat képezhetnek; ha e csoportok állandók, *válfajoknak hívjuk*, de a fajjelleg megvan bennük. Ez a *fajjelleg alaktani különbségeken épül*, melyekhez bonctani, szövettani, kémikus, biológiai jellegek szegődnek. A species mint önálló, külön típus rajtuk épül. Az újkori kutatás nem hogy kimutatná a speciesek átváltozását s következőleg a *species tarthatatlanságát*, ellenkezőleg tágabbra s mélyebbre vájja a fajokat elkülönző árkot azáltal, hogy kimutatja mindazon különbségeket, melyek összevéve a faj jellegét alkotják.

A variabilitás a faj keretén belül játszik.

A fajok átváltozására talán érvül szolgálhatna a keresztpárzás?! Lássuk!

A válfajok tökéletesen kereszteződnek. A *különböző fajok* hím és nő egyedei szintén párosodnak és korcsokat hoznak létre. Példa rá az öszvér. Az öszvér nem ló s épúgy nem szamár, hanem középhelyet foglal a két törzsfaj közt. A kereszteződés úgy látszik megszünteti a fajok közt a korlátot, mert új alakot léptet föl, mely a szülefajoktól különbözik. Úgy látszik tehát, hogy nincs oly állandósága a fajnak, hogy ne lehessen belőle új alak. Igaz-e ez?

Hogy mennyiben dönti meg a fajok átváltozhatlanságáról szóló tant a kereszteződés, arra ismét csak a tényekből felelhetünk. Van két fontos tény, mely a kereszteződést korlátozza s a fajkeletkezést e réven meghiúsítja. *Az első az,* hogy a keresztpárzás a rendszerbeli rokonságot követi, s azért senki sem gondolt még *külön családokhoz* tartozó egyedek keresztezésére. Áll ez a növényekre; annál inkább áll ez az állatokra nézve: két fajból, melyet külön családba sorolnak, senki sem nevel korcsokat. Hanem egy családba tartozó fajok s ismét közelálló fajok igen is adhatnak korcsokat. Ugyanez áll az ojtásra nézve is. A rendszerbeli rokonság által van korlátozva az oltás sikere, mivel még senki sem volt képes két külön családba tartozó fát egymásba ojtani.

A keresztpárzás nem alkot új fajokat.

Ez egy fontos tény, melyet így fejezünk ki: *úgy a korcsképződés, mint a sikeres oltás követi a rendszerbeli rokonságot.* Nem ugyan úgy, hogy egyáltalában ne tegyen kivételt; de azért ez a szabály mégis általánosnak mondható.

Miért? Mert minél elütőbb két szervezet, annál nehezebben kombinálható; *vannak fajok,* melyeket kombinálni nem lehet, pl. alma- és körtefaj nem termékenyíthető egymással; *vannak nemek,* melyek termékenyíthetők, pl. mandola és barack. Ennyiben a keresztezés az alakok lényeges különbségeire utal, melyeket legtöbbször kombinálni nem lehet.

A *másik tény az,* hogy a keresztezéssel terméketlenség jár; tekintve ugyanis a különfajú állatok kereszteződését, azt kell mondanunk, hogy a *terméketlenség* Darwin szerint rendkívül általános, s hogy a *korcsalak nem állandó, hanem visszaüt a törzsfajok egyikére.*

A növények keresztezésénél nem érvényesül oly fokban a korcsok terméketlensége. Míg az állatok korcsainak tökéletes termékenységére nézve alig van egyetlen megbízható esetünk: addig az oly növények termékenyítésénél, melyeket határozott fajoknak kell tekintenünk, tapasztaljuk, hogy «termékenységük a null-ponttól a teljes termékenységig, sőt néha túlságos termékenységig is fokozódik». Helytelen tehát az a szabály, mely szerint különböző fajok nem adnak termékeny korcsokat, — hanem annyi tény, *hogy a fajokat átlag az jellemzi, hogy magtalansággal sujtatnak a keresztezésekben, — hogy átlag nem adnak termékeny korcsokat, s hogyha termékenyeket adnak is, nagy a hajlam a szülefajokba való visszaütésre.*

Mindebből azt vonjuk le, 1. hogy a *keresztezés nem vezet új fajok keletkezéséhez;* mert a korcsok a természet játékai, — változatok, de nem faji változatok. Nem keletkezik a keresztezés által *faji típus,* azzal a lényeges jelleggel, hogy új irányban, életrevalóképes, a szülefajokba vissza nem eső utódokat adjon. — 2. Azon tény, hogy külön fajok párosodnak, nem bizonyítja, hogy egymásból valók, csak azt bizonyítja, hogy *némely alakok kombinálhatók,* szervezetük egymásra illik, — vajjon egymásból valók-e, azt ugyan ebből nem tudni, sőt tekintve azt, hogy a *faj keretén belül* álló *különböző alakok* közt nagyobb a termékenység, mint a *nem különbözők* közt: így *egy törzs* két virága közt nagyobb, mint *egy virág* szirma és bibéje közt, *két törzs* virágai közt nagyobb, mint *ugyanazon törzs* két virága közt, *két válfaj* közt nagyobb, mint *egyféle*

Miért nem ad a keresztezés újfajt?

egyedek közt: *ha a fajok nem volnának egyebek, mint válfajok,* azt kellene várni, hogy *két faj közt még nagyobb lesz a termékenység,* ami nem áll; mert az állatországban a korcsok gyérek és magtalanok, — a növényországban pedig hol termékenyek, hol terméketlenek. Ez a tény egyrészt másféle, a válfajokétól különböző differenciának föllépését mutatja, másrészt a növényországban az esetleges termékenység okául nem adja a vérrokonságot, hanem a szervezetek kombinálhatóságát.

Tekintve már most a természeti tényeket azt mondjuk: van változékonyság, melynek következtében a bérci növény, ha síkságba ülteted, elveszti zömök alkatát, szőrös mezét, — a juhból merinói juhot, — a tulokból szarvatlan teheneket és ökröket nevelnek, — az erdei epret szilvanagyságúvá fejlesztik, *de fajból más fajt a variabilitás létre nem hoz. Természettudományosan* ezt ki nem mutathatjuk. De talán *történelmileg?* A történelem nem természettudomány, s az nem képes kimutatni, hogy fajból új faj származott; a kövületek, amint már említém, sok hasonlóságot tüntetnek föl, de átváltozást sehol. Hiába kecsegtetnők magunkat, hogy a paleontológikus hézagokat a fölfödözések lassankint kitöltik; Darwin szerényebb igényekre int: «Minthogy a geológiai adatokból csak a legutóbbi kötet van birtokunkban és pedig ez is igen szakadozott állapotban, némely ritka esetek kivételével semmi jogunk nincs azon kilátásra, hogy *valaha sikerül a természeti rendszer nagy hézagait kitölteni* és így a különböző nemeket és rendeket egyesíteni. Mindaz, amit méltán *remélhetünk,* abból áll, hogy azon csoportok, melyek bizonyos geológiai korszakokon belül nagy változást szenvedtek, a régibb képződményekben nem csekély közeledést fognak mutatni egymáshoz, úgyhogy a régibb tagok némely jellegeikre nézve *kevésbbé* térnek el egymástól, mint ugyanazon csoportnak most élő tagjai, — ami legjelesebb paleontológjaink egyező tanusága szerint gyakran így is történik» II. 151.

E szerint «mindaz, amit méltán remélhetünk, abból áll», hogy más hasonló kövületekre fogunk akadni, — de átmeneti alakokra fajból fajba — — nem.

Fajokat képező variabilitás tehát *nincs,* — az ismert multban *nem volt;* — ha valaki azt akarja mondani, hogy az ismeretlen multban volt, mondhatja, de a természettudomány s a logika rovására.

Ha valaki megengedi, hogy a fajok most változatlanok, annak meg kell engedni, hogy mindig változatlanok

Mit kell következtetni az ismeretes fajok változatlanságából?

voltak. Nem mondhatja, hogy most változatlanok, de előbb változtak. — És pedig azért, mert akkor *vagy azt teszi fel, hogy a természet törvényei vagy működési módja s erői mások voltak, vagy azt, hogy nem voltak ugyan mások, hanem most szünetelnek.* Mindkettő természettudományellenes felelet. Az első azért, mert minden természettudomány lehetetlenné válik s következőleg tagadtatik, ha föltehető, hogy a tudomány általánosságát garantirozó szuppozitum, vagyis a természet erői és törvényei változók. Nem lehet általános normáról szó, ha ez a norma nem általános érvényű, hanem változik; következőleg tagadtatik minden általános elvnek, törvénynek tudása is, vagyis tagadtatik a tudomány. Ez nem szorul bővebb fejtegetésre. Van azonkívül más speciális okunk; épen az újabb természettudósok ellenzik a természet magyarázatában fölvett rendkívüli, a fejlődés közönséges folyását megszakító erőket és katasztrófákat. A geológok, köztük a legjelesebb, Lyell s a paleontológok, köztük Torbes, Heer, Göppert mindjobban meggyőződtek, hogy a földrétegek, melyek kövületeket foglalnak magukban, nagy katasztrófák nélkül, lassan és folytonosan képződtek úgy, amint most is képződnek. S maga Darwin is ezt a gondolatot vette föl s lassú és folytonos fejlődés által véli kimagyarázhatni a világot: *Tehát a természet erői ugyanazok, mint voltak akkor, midőn a fajok egymásból keletkeztek, s dacára annak, most semmi sem keletkezik.* Rá kell tehát mondani az enthiméma másik részét, hogy az erők ugyanazok most is, de szünetelnek. Ez nem segít! A szünet nemcsak tagadás, de állítás is: állítás annyiban, mert mondja, hogy azelőtt dolgoztak vagy legalább azután dolgozni fognak, mert ha mindig szünetelnek, akkor ránk nézve nem léteznek. Be kell tehát bizonyítani, hogy vagy azelőtt dolgoztak vagy azután dolgozni fognak. Sem az egyikét, sem a másikát be nem bizonyíthatják. Igy tehát igaz, hogy mind a logika, mind a természettudomány ellenkezik azon föltevéssel, hogy előbb voltak faji változatok, s csak most nincsenek.

A logika és a természettudomány a fajok változatlansága mellett szól.

Az önálló fajok védői a tapasztalat, az indukció nyomában haladnak. Látjuk először, hogy a fajok a nemzedékek egymásutánjában mindig egynemű egyedekkel bírnak, hogy a típus *egy* mindennemű egyéni változatokban; ez az indukció évezredekre terjed. «De hát nem terjed föl a lét kezdetéhez?! Meglehet, hogy az általunk kontemplált időközök előtt történt ez az átmenet, vagyis hogy akkor a most mindig egymáshoz hasonló nemzedékek más hozzájuk

hasonlókból lettek». A természettudomány erre, ha ugyan tisztában van methódusával, azt mondja: tessék bebizonyítani. Mikor mi azt mondjuk, hogy a fajok állandók, akkor részben a tapasztalat, részben az *indukció alapján* állunk; a tapasztalat alapján állunk, midőn azt mondjuk, hogy tényleg és 5000 év óta a species valami változatlan alak, s az indukció mezejére lépünk, midőn azt mondjuk, hogy az ismert évezredek előtt is úgy volt, mert a természet állandóságánál fogva ez föltehető. Akinek a következtetés nem tetszik, annak a species tényénél kell megállni.

Röviden összefoglalva az egészet: az önálló, változatlan fajok védői a természeti tényt mondják ki, — azt, amit 4000—5000 évi tapasztalat szemeink elé állít; e szemeink elé állított tény az, hogy a fajok változatlanok. Azonban a fajok változatlansága magában foglalja azt is, hogy kezdettől fogva is változatlanok, vagyis ugyanazok voltak, s következőleg, hogy egymástól nem származhattak. A species ismeretlen multjára és kezdetére tapasztalatunk ki nem terjeszkedik, *e hiányt azonban az indukció által pótoljuk.* Ezt kívánja a helyes természettudományi methódus; a darvinisták közül pedig azok, kik azt mondják, hogy a species most nem változik, de előbb változott, *a tapasztalat hiányát egy önkényes állítással, egy spekulációval pótolják.* Kinek van igaza?

2. *Öröklés, milyen Darwinnak kell, nem létezik.*

Darwin így fogja föl az «apró változatok» további sorsát: a szülőktől öröklik azokat az ivadékok, híven őrzik s fokozzák a változatokat, melyek a következő nemzedékben még nagyobb és szilárdabb mérvben lépnek föl, — a negyedik generációban ismét halmozódnak és szilárdulnak, míg végre *előáll egy új alak.*

E szerint az alakoknak hajlamuk volna a föllépő változatokat *átadni* és *szilárdítani.* Csak ilyen öröklési hajlam mellett keletkezhetik új alak. Nem akárminemű öröklésről beszél Darwin, hanem olyanról, amely a *változatok fokozatos megszilárdítását célozza,* melyben ez a törekvés van meg, hogy a változatokat fixírozza, mert különben, ha a változatok átörököltetnek, de ismét eltűnnek, nem képződhetnének új alakok. Ez az *öröklési hajlam magában véve* eredményezi azt, hogy a változatok átszármazzanak, *nem a külső körülmények,* a talaj, az életmód, a táplálék, a klíma okozza, hogy a változatok az utódokra átszálljanak.

Van-e az alakokban hajlam a változatok átöröklésére?

Már pedig az ilyen öröklési hajlam nem tény, hanem képzelet, — nem elv, hanem szédelgés.

a) Az élőnek főtörvénye, hogy szívósan ragaszkodik a faji jellegekhez, s főtendenciája megtartani azokat tisztán; — miként mondhatja valaki, hogy az ivadékok törekszenek jellegeiket megváltoztatni? Hogy fér meg egymás mellett ez a *két hajlam*? Hisz e másik hajlam épen megfordítja a tényállást, mert e szerint *a faji jelleg* volna folyton *variábilis* s a változat volna folyton *örökös.*

b) Vannak ugyan öröklések, az ivadék sokszor a szülő kinövéseit örökli; de hisz ezt nem tagadja senki; ez nem az az öröklés, mely Darwinnak kell; azonban az alak törekszik visszatérni őstípusához. Ezt a visszatérést «atavizmus»-nak mondják.

c) Az alakok változatait csak folytonos elszigetelt párzás által lehet fönntartani, vagy pedig a külső körülmények tartják fönn azokat, pl. a növényeknél a talaj, klíma — mihelyt ez óvszerek mellőztetnek, megvan a visszaütés.

d) Domesztikáció alatt az állatok hajlandóbbak ivadékaikra átszármaztatni változataikat, de a szabad természetben az öröklés *fölötte állhatatlan*, s ha hozzá vesszük, hogy a párosodás és a termékenyítés keresztül-kasul történik változott és változatlan egyének közt, világos lehetetlenséggé növekszik a változatok *átszármaztatása* és *halmozása.* Seide számításai szerint, ha 100 közül két pár egyformán változik s minden nemzésben 100-szorosan sokasodik, — a valószínűség értéke, hogy a negyedik generációban az egyenlően változottak termékenyítik egymást = 0.00000000000000 4295; — a változat biztosan elenyészik.

e) Ha a változat átszármazik s megszilárdul, miért kezd újra variálni az alak? Úgy látszik, mégsem szilárdult meg. S honnan van az, hogy ugyanazon irányban változik tovább, hiszen a variabilitás korlátlan és iránytalan? A változat állítólag véletlenül támadt, mondhatjuk-e, hogy véletlenül támad másodszor, harmadszor, negyedszer... s mindannyiszor, míg új alak áll elő?

f) Végleg semmitmondó az átöröklés hipothézise *új szervezetek képződésénél.* Ha arról van szó, hogy egy dinnyét édesebbé változtassunk, epret szilvanagyságúvá növeljünk apró változatok összeadása által, azt a domesztikáció alatt értem, de hogy mikép képződjék apró változatok összeadása által *új szerv*, ezt álomban sem képzelhetem; mert ebben a változatokat nemcsak összeadni kellene, hanem az örök-

lési hajlamban foglaltatnék az is, hogy az alak qualitative különböző változatokat törekedjék — egymásután mást és mást — magára venni s azokat átszármaztatni. Ha nincs benső kifejlődési törvény, mi adja az irányt?

3. *Létért való küzdelem, milyen Darwinnak kell, nem létezik.*

A létért való küzdelem, melyet *természeti kiválásnak* hívnak, a darvinizmus legfontosabb tényezője. A variabilitás ugyanis csak össze-visszakúszált alakokat produkál, s az öröklés elve átszármaztatja a változatokat, — de hogy ezekből a rendszertelen torzalakokból mi éljen, mi haljon, — hogy mily alakot öltsön, vajjon gerincoszlopa legyen-e valaminek vagy ne, négy vagy öt lába, virága vagy csak spórája, — mindezt a természeti kiválás határozza meg. Nem azért van az emlősnek gerince, négy lába, emlője, mert *az alak belső elve ezt kívánta*, hanem azért, mert *a külső körülményekkel való harc, az alkalmazkodás*, minden irányban föllépő apró változatokat gerinccé, négy lábbá, emlővé alakította.

A «létért való küzdelem» határozná meg az alakokat, s nem a lényeg.

Ismét kell különböztetni a *sokféle létért való küzdelem közt, mely tény, s a közt, mely nem tény s csak a darvinista képzelet szüleménye.*

Milyen küzdelem létezik a valóságban,

Mindenesetre van a növény- s állatországban küzdelem. A szívósabb növény jobban dacol a faggyal, a szárazsággal, — a kifejlettebb gyökérrel bíró elvonja a tápot a szomszédtól, — a hegyre ültetett kerti faj szőrös pelyhes mezt ölt magára bundául. A gyorsabban repülő galambot nem éri utól a héja, — a vigyázóbb csibét nem kapja el a vércse, — az erősebb fogazat, a gyorsabb láb, az élesebb szem vagy fül előnyt adnak az állatnak. De mi e harcnak eredménye? Az, hogy a gyengébb előbb vész el, mint az erős. Époly igaz az a gondolat, hogy egymástól elütő állatok és növények közül sokkal nagyobb szám fér meg egy helyen, mint ugyanazon egy fajúakból. Ha tehát az elszaporodott egyének közül egyik-másik változnék, ez a változat az illető egyénnek nagy előnyére volna. Pl.: vegyünk egy húsevő ragadozó fajt, melynek egyénei régóta elérték azt a számot, melyet a vidék fönntarthat. Ez csak azon esetben szaporodhatik, ha más állatok helyét bírja elfoglalni, vagyis ha ivadékai változnak, új táplálékhoz szoknak, megtanulnak fákra kapaszkodni vagy halászni. A növényeknél detto: ha egy darab földet egynemű fűmaggal hintünk be, s ugyanolyat különböző füvek magjaival: ez utóbbi esetben több szénát

kapunk. Vajjon ez a változat, melyet a húsevőkről emlegettünk, lehetséges-e, azt most meg nem ítélem, de ha beáll, akkor világos, hogy a változó alak javára van. Tehát a gondolat régi: az élet mennyisége, jobban mondva, az élők mennyisége egy helyen a szerkezet változatosságától függ; ez oly általános igazság, hogy a gazdák, ha tehetik, váltó gazdaságot űznek.

Itt azonban *nem akármilyen küzdelemről van szó, hanem olyanról, mely új faji jellegeket képes legyen előteremteni;* Darwin szerint ugyanis a létért való küzdelem *az apró változatok hasznossága következtében dűl el,* — amely alaknak megvan ez a változata, az megél, amelynek nincs, az elvész; — ez a hasznosság tovább fejleszti a változatot, míg végre kinövi magát faji jelleggé, — s előáll az új faj. Ez a darvinizmus természeti kiválása.

«Küzdelem», mely valóság — s «küzdelem», melyet Darwin gondolt ki.

Ha kritika alá fogjuk a *küzdelmet, mely valóság* s a *küzdelmet,* mely állítólag fajokat nevel, tehát a *darvinista küzdelmet,* újólag meggyőződünk, hogy a darvinizmus tényen kezdi, de azután a tényt meghamisítja s «elvvé» emeli; meggyőződünk arról, hogy ez látszólag egyszerű természetmagyarázat mily óriási lehetetlenségeket halmoz egymásra, s hogy gondolat helyett szép szóval magyarázza az alakokat.

a) A darvinizmus csak oly «küzdelmet» használhat, *melyben a változott s az át nem változott egyed élet-halálra vívnak,* melyet tehát a változat hasznossága dönt el, úgyhogy amelynek ez a változata nincs, az elvész, amelynek van, az megél. Mert ha megél az át nem változott is, akkor nem keletkezik új alak, — nem lesz semmi, ami a változatot tovább fejlessze és a visszaütéstől megóvja.

b) Csak *ugyanazon faj keretén belül keletkező változatok jöhetnek tekintetbe,* nem pedig az a küzdelem, mely a faj és faj közt van, mert ez a küzdelem legföljebb a gyöngébb fajt pusztítja ki, de nem hoz elő új alakot. Már most gondolható-e «apró változat» (Darwin szerint mindig apró a változat), mely ugyanazon faj egyedét annyira életképessé teszi, hogy a másik, melyen az az apró változat nincs, okvetlenül kivész? Azután lehet sok változat, mely fajképzésre nem vezet, de a növényre nézve nagyon hasznos, pl. ha mélyebbre terjesztheti gyökereit.

c) A természeti kiválás föltételezi azt is, hogy a variáló alak *épen azon tulajdonságai* által képesíttessék a létre, melyek variálnak. Ha ezt föl nem tételezi, akkor verseny sem létezik, mind a *két alak megél* s új faj nem keletkezik. Hányféle alak

fér meg egymás mellett; megél a változatlan, megél a változott is, de nem öli ki egymást okvetlenül!

d) Pedig ha nincs ilyen okvetlenül élet-halálra vivódó küzdelem a változott s nem változott egyedek közt, akkor a *keresztpárzás* csakhamar eltörli a külön föllépő változatot.

e) Ez az élet-halálra vívott küzdelem oly *arányokat tételez föl* a variáló alakok és a külső körülmények közt, melyek bármily csudán túltesznek. Igy például, ha mondjuk, hogy itt-ott mélyebb nektáriummal bíró virágváltozat keletkezett, melyhez csak hosszabb szívó nyelvvel bíró méhek férhettek, ennek következtében azon méheknek volt előnyük, melyek szívó nyelve megnyúlt. Helyes; de hát mi fejlik ki az ilyen változatból? Hogy a változat megóvassék, esetleg fejlesztessék s új alakká nőjje ki magát, ahhoz az kellene, hogy a többi méh, melynek nincs megnyúlt szívó nyelve, kivesszen, — de ezek csak akkor veszhetnek ki, ha valamennyi virág egyszerre mélyebbre vetné nektáriumát, mert ha nem veti, akkor *megél a változott egyed, s épúgy a változatlan.*

f) Még nagyobb a lehetetlenség, ha a változat fokozásáról, *újólag való föllépéséről és megszilárdításáról van szó.* Wigand kitűnően magyarázza a darvinizmus ezen igényeinek monstruozitását a zsiráf nyakán. Volt valamikor nagy szárazság, annak következtében gyér lombozat a zsiráfok hazájában; csak az a néhány zsiráf maradt életben, amelynek megnyúlt a nyaka, minek következtében magasabbra ért föl a fán s elérte azt a lombot is, mit a többi el nem ért; a többi megdöglött. Lettek tehát hosszabb nyakú zsiráfaink, melyek elszaporodtak. Sok száz év mulva ismét szárazság volt, de *nagyobb mint azelőtt, néhány fokkal;* ismét csak az *újra megnyúlt* nyakú zsiráfok menekültek az éhhaláltól. Ezer év mulva ismét szárazság üt be, de *megint nagyobb, mint azelőtt* s így tovább *nagyobb és nagyobb* szárazság és éhhalál pusztít; a lombozatnak ugyanis minden egymásra következő szárazságban *fokozatosan feljebb* kell állani, hogy mindannyiszor csakis a megváltozott zsiráf érhesse el. Nem csoda-e az, hogy a szárazság ily fokozatos arányokban haladt?!

g) Folyton léteznek legalacsonyabb fokú állatok. Mit mondjunk ezekről? Azt-e, hogy *nem alkalmazkodtak?* Hogy van az ez esetben, hogy mindig léteztek s léteznek? Vagy azt mondjuk, hogy *alkalmazkodtak* s azért maradnak egy fokon? Már pedig a régiek csak oly alkalmazkodottak voltak; miért nem maradtak lent, miért fejlettek ki felsőbb alakokká?

S miért voltak mindig alacsony fokú állatok és növények, ha létezik a létért való küzdelem? Ha pedig nem létezik, hogy van az, hogy a fajban nincs túlszaporodás, hiszen a *túlszaporodás a darvinizmus szerint el nem marad,* s ép azért van okvetlenül harc a létért?

h) Látjuk, ugyanazon médiumban, pl. a vízben s ugyanazon helyen, különböző fokú állatok laknak egymás mellett: *egy helyen keletkeztek-e ezek vagy nem?* Föl nem tehető, hogy mindenegyes alak más-más elszigetelt helyen keletkezett, — ezt az állatok és növények elterjedésének *közös területei* is mutatják. Egy helyen pedig különböző, *rokon fajok* nem keletkezhetnek, mert csak akkor keletkezhetik új faj, ha a versenyben a többi nem bír alkalmazkodni s következőleg elvész; de *ha több változat* vagy *pláne a változatlan s a változott alak egyaránt megél,* akkor már nincs verseny s nincs fajképződés.

i) A paleontológia nem tünteti föl sehol az alkalmazkodás hiányában pusztuló alakokat, melyek helyébe *lassanlassan* lépnének más változatok. Az alakok különböző fajokban *egyszerre* tűnnek föl; ez az, amit Cuvier mond, hogy nincsenek *folytonos sorok,* hanem vannak *egymásra következő világok* (tableaux).

Az »elszigeteltség« nem mozdítja elő az új faj képződését.

A természeti kiválás tehetetlenségén Wagner Móric szerint az *elszigeteltség* segít; mert megakadályozza a kereszteződést. Darwin szerint azonban sokkal nagyobb a hátránya, mert kisebb számú fajok és egyedek kevesebb változatot hoznak, kevesebb a verseny, kevésbbé bonyolultak az életviszonyok; kevesebb a harc, kevesebb a pusztulás; így érthetni, hogy Madeira flórája mért hasonló Európa terciér korszakához. Vagy hogy miért maradtak az édesvizi medencékben ganoid (legrégibb alakok) halak; azért is az édesvizek azok, melyekben néhány más igen rendkívüli alakot is feltalálhatunk, minők pl. az ornithorhynchus és lepidoszirén, melyek mint a kövületek a mai természet lépcsőzetén egymástól nagyon távol eső lényeket kötnek össze.

Tehát létért való küzdelem, milyen Darwinnak kell, olyan nincs. Van a létért való küzdelemnek szerepe a fajok földrajzi elterjedésében, az alakok megrostálásában. Igy pl. igaz, hogyha valamely faj nagyon megritkult, a közeliek összepárzása előmozdítja a kihalást. Ez a bölények sorsa Litvániában, a szarvasoké Skóciában. Vagy igaz az is, hogy az uralkodóvá lett faj mindinkább terjedni kíván. Ausztrália délkeleti részében, ahol — úgy látszik — a világ különböző részeiből bevándorlott fajok vannak, a bennszülött ausztráliai

12*

fajok fölöttébb megapadtak. Ez mind igaz ; az efféle létért való küzdelem csak az életre képtelent rostálja, — de új alakokat nem képez.

4. *Ivari kiválás, milyen Darwinnak kell, nem létezik.*

«A kiválásnak ezen alakja nem a *szerves lényeknek egymással* vagy a külső körülményekkel folytatott létért való küzdelmétől függ, hanem *az egyik,* és pedig általában a *hím ivarú egyéneknek a másik ivar bírásáért folytatott küzdelmétől*». A nőstények az *előnyösen változott hímeknek* adnak előnyt, ezáltal *ez előnyös változatok* megszilárdulnak s az utódokra is szállnak. Ha tehát látunk különbségeket a hímek és nők közt, ezt az ivari kiválásnak kell tulajdonítani ; az oroszlán sörénye, a kakas sarkantyúja, a hímmadarak éneke és pompás tollazata részben védelmül és fegyverül, részben párszerzésnél vonzó és kecsegtető ékszerül szolgálnak. A nők ugyanis az erősebb és szebb hímeknek adnak előnyt. Képes-e a párszerzésnél föllépő választás a nemek közti különbséget magyarázni?

Darwin felfogása az ivari kiválásról.

a) Darwin azt állítja, hogy átlag a nőstények választanak ; valami igaz van benne, de sokkal igazabb, hogy nem választanak, ha az állatországot egyetemességében tekintjük. Az alsóbb állatoknál nincs válogatás, s mégis vannak különbségek, — a felsőbb fokú állatoknál a nőstény az erősebbnek hódol, mit is csináljon. A madarak, ezek — úgy látszik — a legeszthétikusabbak : a hímek mutogatják tollaikat s paradíroznak, mint egy színielőadáson a szemlélő *nők* előtt, — vagy énekükkel törekszenek hódítani ; — de ebből szabályt alkotni vagy darvinista következtetéseket vonni, hiú képzelődés. Mutogatja a páva tollait akár a disznó előtt is, s okadatolatlan föltevés az, hogy csak a nőkben volna meg az az érzék a szép iránt ; — a bájos énekre minden madár fülel, — szép tollai vannak nemcsak a hímeknek, de a nőstényeknek is, s a széptollazatú hím pávák-, fajdtyúkok-, kacsáknak a nőstények udvarolnak s a hímek választanak, e szerint a nőstényeknek kellene szép tollazattal bírni.

Darwin állításainak alaptalansága.

b) Ha valaki a hímek és nők viszonyairól beszél olyformán, hogy a nőknek vonzalmuk van, előszeretetük van ilyen vagy olyan hímtulajdonságok iránt, — hogy a nőorganizmus sajátságai megfelelnek a hímszervezet viszonyos sajátságainak, — hogy például a hímek megérzik a nőstények szagát, — hogy a nőstények vonzódnak a szépen éneklő

hímek iránt: ezáltal semmit sem magyarázott meg, mert mindenki kérdezheti, hogy hát ezen vonzódások és sajátságok honnan? Az ének teremtette meg a vonzódást vagy a vonzódás az éneket? Melyik való előbbre? Melyik nevelte a másikat? Ha pedig e vonzódásokról nem mondhatni mást, mint azt, hogy az ivar jellegéhez tartoznak, ugyanezt kell mondani a színről, a sörényről, a sarkantyúról. A nemzési erő és képesség bizonyára nem keletkezett a létért és nőkért való küzdelemből: épúgy nem keletkezett a többi ivari jelleg. Az ivari jellegek a szervezettel adatnak, világos bizonyíték erre a herélés.

c) A «létért való küzdelem» ellen fölhozott nehézségek itt is érvényesek. Mit használ a tollazatban föllépő *apró változat?* Oly *kicsiny-e a nőstények száma,* hogy a kevésbbé erős és szép hímek nem is találnak párt s okvetlenül kipusztulnak? Kiterjed-e az ivari kiválás *mindazon finom rajzokra,* vonalakra, alakokra, satírozásokra, melyeket a madarak és lepkék szárnyain észlelünk? S miért *öröklik* e változatokat a hím utódok? S miért halad *a változékonyság* egy és ugyanazon irányban tovább?

d) Mit csinálunk mindazon fajokkal, melyeknél *mindkét nem* színpompás vagy énekes? Ott, azt mondják, a hímeken keletkezett ivari kiválás által a sajátság s *azután átszállt a nőstényekre.* S miért nem *szállt át más fajoknál* is? S azon fajoknál, melyeknél átszállt, hogy válogatnak most? Mit csinálunk egyes *növényfajokkal,* melyeknél szintén találunk nemi különbségeket ?

Ismét egész erdeje a nehézségeknek, melyek a nemi kiválás bűvös erejét ugyancsak tehetetlennek bizonyítják. Lehet a nemi különbségnek, lehet a nemzési ösztönnek, az általa fokozott élettevékenységnek befolyása egyes fejlődésekre, de nem teremtik meg a sajátságokat, csak kifejlesztik; *a sajátságok az organizmus természetében rejlenek;* a nemi különbség maga egy radikális tény, a többi sajátság pedig összefügg vele. Aki a hímtollazat pompáját természettudományosan akarja magyarázni: az kutassa fel a színek kémiáját, fiziológiáját — s ne kezdje eszthétikán, melynél fogva: ez vagy az a szép toll azért ilyen, mert ez a nőstényeknek megtetszett.

Eszthétika nem természettudományos magyarázó.

III. A darvinizmus tarthatatlansága bölcseleti alapon.

Tegyük föl, hogy minden alak úgy keletkezett, amint Darwin mondja, variabilitás, átöröklés, természeti és ivari kiválás által: mit nyertünk vele? Van-e *okmagyarázatunk a szerves világról?* Nincs; ezek az «elvek» semmit sem magyaráznak. Ezek az állítólagos «elvek» csak ismétlik a tényt, — a tény pedig természetesen nem ok, hanem van neki oka: következőleg ezek az elvek is merő semmiségek.

1. A variabilitás nem magyarázat.

Az első elv a *variabilitás elve.* Mi az a variabilitás és pedig *nem eredményében,* hanem *önmagában véve?* Senki se tud róla semmit.

A variabilitás nem lehet «elv».

A kérdésre, hogy mi ezen vagy azon változásnak az oka, azt felelik: az az oka, hogy a szerves alak *magában véve változékony.* Fogjuk fel ezt úgy, hogy a változékonyság minden szerves alak lényegében rejtőzik; a változékonyság ezáltal a szerves alak lényeges eleméül állíttatnék fel. Mit nyerünk vele? Minő magyarázat támad ebből? A változékonyság vagy teljes határozatlanságot mond minden irányban: s akkor nem tartozhatik a szerves alak lényegéhez, mert minden alak s minden lényeg határozott valami; vagy pedig *bizonyos okoktól függő tüneménysorozatot mond:* s akkor már nem magyarázat s nem is elv, hanem maga is magyarázatra szorul, melyet azon okokban meg is talál.

A változékonyság tehát mint elv egészen érthetetlen és semmitmondó állítás; — a változékonyság pedig mint tény nem más, mint egyszerű természeti tünemény, mely nem ok, hanem okozat; mert hogy miért változik valamely alak, annak nem az a megfejtése, hogy természete változékony, hanem valami bonctani, vegytani vagy fiziológiai oka lesz. A variabilitás nem mondja, hogy mily oknál fogva dudorodik az egyik galamb csőre, — miért nő az állatnak szőre: a variabilitás csak a tényt állítja, hogy így meg úgy van. Hogy mennyire semmitmondó a változékonyságra mint világmagyarázó tényezőre való hivatkozás, kitűnik azon «tudományos» cselfogásból, mellyel a változékonyság elvének semmitmondóságát palástolgatják.

A nagy változat époly lehetséges, mint a kis változat.

Szerintük az alakokban apró változatok jönnek elő a variabilitás elvénél fogva; ez apró változatok folyton halmozódnak ugyancsak a variabilitás elvénél fogva, míg végre előáll a szisztematikus új faj.

Ime kész magyarázat! Mi eszközölte a magyarázatot? A variabilitás. De ez csak csel. A nagy különbséget, mely a két szisztematikus species közt fönnállt, szétszedték darabkákra, hogy fel ne tűnjék az apró változat föllépése; ezt az apró változatot eléggé gondolták okadatolhatni a variabilitás elvével. De hát, ha a variabilitás az oka az apró változatoknak, mért ne lehetne oka egyszerre az egész nagy különbségnek? Ha a variabilitás képes létrehozni apró ugrásokat, nem volna-e képes létesíteni nagyokat? Nem mondom, hogy teszi: de csak azt állítom, hogy nincs a variabilitás fogalmában, hogy apró ugrások helyett nagy ugrásokban ne változtasson a szerves alakokon. A variabilitás fogalma ezzel bizonyosan nem ellenkezik. Már most, miféle magyarázata volna az alakok különbözőségének, ha azt mondanók: ez az alak a másikból lett rögtöni, ugrásszerű változás által? Ez semmit sem magyarázna, csak a tényt ismételné: épúgy semmit sem magyaráz a variabilitás, ha apró változatokra alkalmazzuk.

A természettudománynak a mechanikus okoknál kell maradnia, s akkor fogják látni, hogy belső fejlődési törvény nélkül nem boldogulnak. Igy például, midőn azt mondják, hogy az egyeden mutatkozó változatokat a szülők nemzési szerveiben föllépő változatok által kell magyarázni, — hogy az egyik határozatlan változást ne magyarázzuk más, hasonlóképen határozatlan tényezővel, azt kell föltennünk, hogy a nemzési szervekben föllépő különbözőségnek oka a szervezet anyasejtjeiben, s tovább ismét ezen anyasejtek anyasejtjeiben s végre az egész anyaegyed természetében keresendő. Hogy pedig ez az anyaszervezet eltérőleg változik más hasonló egyedektől, annak oka ismét a megelőző nemzetség sorában keresendő, míg végre odaérünk az illető species kezdetéhez. De ezen felfogás involválja a tervszerűséget, a belső elv által meghatározott irányt és fejlődést.

Ilyen fejlődés, mely belső szükségszerűséggel megy végbe, fölöslegessé teszi a létért való küzdelem alakokat formáló szerepét. Más szóval lehetetlenné teszi a *darvinizmust*, mely az alakokat *kívülről* határozza meg, mint az esztergályos, a téglás és a pék, — *s nem belülről*, mint az élő természet teszi valamennyi művében. Épen azért tagadják a belülről kiinduló fejlődést, s egy oly variabilitást állítanak fel elvül, mely nem egyéb, mint *mindennemű változatok lehetősége.*

2. *Az öröklés nem magyarázat.*

A második az *öröklés elve?* Mi az öröklés? Tudunk-e róla mást, mint azt, hogy a szülőtől származik a hozzá hasonló ivadék?

A legalsó fokon a származás *egyszerű oszlás:* a megnőtt, kifejlett moszat két vagy négy részre oszlik; minden részben bennvan a moszat egész lényege és szervezete, következőleg minden rész önálló, külön életet kezd. Ha nem is értjük *ez oszlásnak* titkát, de az oszlásban magában okát látjuk annak, hogy az újonnan előálló két vagy négy moszat miért bír ugyanazon természettel.

Ugyanazt kell mondanunk minden származásról és nemzésről; mindenütt megvan *ez az oszlás;* nem oszlik ugyan részekre az egész test, hanem oszlik *a testnek mintegy veleje, az az eredeti szervező anyag, a plazma,* mely a szülők testét kiépítette, azután megnőtt, azután alkalmas körülmények közt egy-egy rész elválik belőle s önálló kifejlésnek indul; ezt az önálló életet ivadéknak, gyermeknek mondjuk. A származás tehát, a moszatnál épúgy, mint az állatnál s embernél, nem állna másban, mint hogy a szülői plazmának egy része elválik s növekvését elváltan folytatja.

Az öröklés nem «elv».

Igy gondolja ezt különösen Nägeli; de megmagyarázni ugyan nem magyarázza; főleg ha azon másik kérdésre térünk, hogy mint rejlik a csírasejtben az egész alak. *Kémiai, fiziológiai, mechanikus úton kimutatni az átöröklés okát és menetét* — erre eddig gondolni sem lehet, s a mechanikus magyarázatok részben tehetetlenek, részben mesék; különösen fantasztikus Darwin pangenezise, mely szerint a csírában bennfoglaltatnék a szülő test minden sejtecskéjének magvacskája, s a fejlődés egyes stádiumaiban az egyiknek növekvése megindítja a vele rokonnak fejlődését, míg végre előáll az a sor és az a rend, melyben a tömecsek a szülőknek szervezetét képezték.

Mit jelent tehát az öröklés «elve»? Minő magyarázatot ad? *Magyarázatot nem ad: csak a tényt ismétli,* hogy élőből élő származik. Ilyen «elvből» ugyancsak nem lehet lehozni azt, hogy a fajból más faj keletkezhetik.

3. *A természeti és nemi kiválás nem magyarázat.*

A harmadik és negyedik elv: *a természeti és nemi kiválás «elve».* A létért való küzdelem vagy a természetes kiválás elvét így fejezhetni ki: *ami alkalmas és hasznos, az megmarad.*

Ez valami elv-féle ; de *nem természettudományos elv.* A természettudományos elvnek ki kellene mutatnia, hogy miért létezik az, ami alkalmas és hasznos? *Nem azért létezik, mert hasznos,* hanem *megmarad igenis azért, mert hasznos,* — miután már létezik, megmarad. Ha valaki azt mondja : azért van szemem, mert ez hasznos nekem, — úgy ez célszerűségi magyarázat, de nem természettudomány ; a természettudomány a fiziológiai, kémiai okait keresi a szem képződésének, nem pedig a célt. A «létért való küzdelem» célszerűségi magyarázat.

Már pedig a természeti kiválás elve, mely azt mondja, hogy azért létezik valami, mert hasznos, mindig a célból magyaráz ; azért képtelen a természetet kimagyarázni. Miért van hosszú nyaka a zsiráfnak ? mert különben éhen döglött volna, — miért van gyors lába a nyúlnak ? mert különben kipusztították volna, — miért van bundájuk az állatoknak ? mert különben megfagytak volna, — miért van virágja a növénynek ? mert különben a rovarok elmaradnak s nincs termékenyítése, stb. Látnivaló, hogy a zsiráf, a nyúl, a medve, a növény kiveszne, *ha* nincs megfelelő alkatuk ; de *miért* van olyan alkatuk ? Ennek a külső körülmény nem adja okát.

Azt mondják, az *alkat a variáció által jött létre.* De hát *tudunk-e ezáltal többet arról az okról?* a variáció merő szó és nem nyujt materiális, konkrét okságot. Hogy a szőr, a virág, a csigolyák képződtek, annak belső oka van ; ezt a belső okot a variabilitás szóval takarják, mert nem ismerik, s következőleg nem magyarázhatják.

De a főbaja a darvinizmusnak az, hogy az oksági magyarázat helyett a «*véletlennek*» juttatja a főszerepet.

a) *Véletlen variáció fellépése.* A variációnak nincs határa s nincs iránya. Minden változat lehetséges : tehát ez vagy az az egy nem volt szükséges. Ennek nem kellett jönnie ; miért jött ? *Mert lehetséges volt.* A «véletlen» uralkodása a darvinizmusban.

b) *Véletlen a variáció megmaradása.* A variációk khaotikus tömegéből egynéhánynak megfelelnek a *véletlenül* fönnálló külső körülmények. A találkozás *véletlen.* Miért találkoztak ? Azért-e, mert lehetséges volt találkozniok ? Ez nem magyarázat. Egyes esetekben megjárja, ha valaki azt mondja : ez véletlenül történt : de aki egy általános és rendesen visszatérő jelenséget a véletlenből magyaráz, az bizonyára szakított a természetvizsgálat elveivel. Pedig mennyi a *véletlen* találkozás! *a)* Az első variációk és a körülmények, *b)* az egyirányú változatok egymásutánja, *c)* a keresztezés megakadályozása, *d)* a létért való küzdelemben föltételezett számviszonyok.

c) *Véletlen a variáció ismételt föllépése ugyanazon irányban.* A variációnak nincs iránya belülről, mert ezáltal elfogadnánk bizonyos *belső hajlamot, fejlődési törvényt;* nincs iránya kívülről : mert a külső körülmények változók, — mert ugyanazon alakok különböző helyeken és klímák alatt jönnek létre, — mert ha a változatok regula nélkül találkozó kül- és belkörülmények hatásai : akkor általános törvények és a tudomány maga lehetetlenné válik. A darvinizmus szerint mindenegyes alak véletlenül variált; ki lesz most már képes, visszafelé haladva a közreműködő tényezők bonyodalmán, kimutatni az alaknak fejlődését ? Ez époly lehetetlen, mint kimutatni a légynek, mely most e lapon mosakodik, szállongásait. Igaz, hogy mi sem bírjuk kimutatni az organikus alakok eredetét, és ha állítjuk, hogy Isten teremtette őket, ezt nem a természettudomány nevében tesszük : de *természettudományt hirdetni lépten-nyomon s a mellett variábilitással és természeti kiválással, vagyis a «véletlennel» magyarázni a szerves alakokat,* ez annyit tesz, mint a természettudományt meghamisítani.

Szóval a darvinizmus nem tudomány, mert nem mutatja ki azt, hogy *valaminek így kell lenni,* hanem csak arról beszél, hogy *így meg úgy lehetne azt elgondolni,* — nem épül fel azon szuppozitumon, hogy *az egynemű változatok törvényszerűen képződnek s a variáló egyed megtartja lényeges sajátságait;* hanem előtte *lényeg nincs, a variáció irány- és határtalan, a külső körülmények kifürkészhetlen folyása képezi okát az alakoknak . . .* s minden *véletlen.*

4. A «létért való küzdelem» elvének lehetetlensége.

Ez «elv» mint elv semmit sem mond, s azért nem is létezik ; de ha föl is vennők létezését, a szerves világ kifejlésében oly irányokra akadunk, melyek ez elv szereplését merő lehetetlenségnek bizonyítják.

Ennek a bizonyítására más érvek mellőztével csak a következő szillogizmusra szorítkozom. Ha a szerves alakok közt fönnálló különbségeket, melyek a szerves világ formagazdagságát alkotják, a létért való küzdelem állította a világba : akkor e különbségeknek mind *hasznosaknak,* sőt föntebbi megjegyzéseim szerint *döntőknek* kellene lenniök a létért való küzdelemben ; már pedig épen ezen különböztető s a szerves világ sokféleségét megalkotó jellegek óriási száma nem hasznos s még kevésbbé döntő a létért való küzdelemben : tehát a létért való küzdelem nem magyarázza meg eredetüket. E szil-

logizmus kifogástalan. Megértésére hívjuk vissza emlékezetünkbe, hogy a természet csodaszerű sokféleségét, alakjainak változatosságát a variáló alakokban állítólag a létért való küzdelem teremtette meg; ez megragadja azt a változatot, mely a küzdelemben hasznos, s elhanyagol mindent, ami nem hasznos. A szerves lény alkata e felfogás szerint csakis a hasznosságra van fektetve s a hasznosságból kellene kimagyarázni mindenét. Lehet-e ezt? Az alakot nem lehet kimagyarázni a »hasznosságból.«

Csak néhány tényt hozok fel.

1. Van sok, különböző faji jelleg, melynek semmi funkciója, következőleg semmi haszna sincs, csak alaktani (morfológiai) tekintetben mérvadó; így a tojáshéj alkata a struccnál, kazuárnál, melyeknek semmi hasznuk; — így a csontvarratok nemcsak az emlősök koponyáján vannak, melyeknél azért, mert a szülésnél a fej összeszorulását lehetővé teszik, hasznosak, — de a madarakén is megvannak, ezek pedig a tojásból való kibuváskor természetesen hasznukat nem veszik. — Mit használ, vajjon fűrészelt vagy kerekded a növény levelének széle? — Vannak azonkívül egészen ártalmas és hátrányos szervek, pl. a méh fullánkja. — Ha azonban egyik-másik faji különbséget a hasznosságból kimagyarázni sikerülne, ezzel még nem fejtenék meg a faji jelleget. A faji jelleget nem alkotja egy egyetlen különböztető jel, hanem sokféle eltérés összege: alaktani, bonctani, szövettani, vegytani tekintetben minden species egész erdejét mutatja fel az eltéréseknek. Nincs a növényben szerv, nincs alkatelem, melyben egy faj nem ütne el többé-kevésbbé más fajtól, s mindez csupa oly tulajdonság, mely a létre nincs befolyással.

Mivel tehát a faji jelleg alaktani tekintetben sokféle eltérések összege, azért a hasznossági elv által kimagyarázni nem lehet; ha lehetne is kimagyarázni egyet-mást, de ez csak egy vonása a faji jelleg bonyolult képének, s el nem választható az egyik jellemvonás a másiktól. Hogyan fejlessze, hogyan alkossa meg a létért való küzdelem a faji jelleg alkatrészeit? talán egyszerre vagy egymásután teremtse elő azokat? Egyszerre nem teheti, mert akkor a variábilitásnak több, szerteszéjjel húzó irányban kellene működnie: — egymásután sem fejlesztheti a jelleget képező alkatrészeket; mert föltételezik egymást. Tehát sehogy sem. A faji jelleg nem egy toldott-foldott fércmű, hanem egységes természet, úgy csírájában, mint kifejlettségében.

A faji jeleg tehát oly morfológiai és fiziológiai tény, mellyel a hasznosság elve nem boldogul.

2. Vannak faji jellegek, melyek csak teljes kifejlettségükben használnak, előbb nem. Tegyük fel, hogy a szerves alak változékonysága létbe hívta a most kifejlett faji jelleg kezdetét, de a létért való küzdelem meg nem ragadhatta e változatokat, mert csak a hasznosságot keresi. Mit használ pl. a bálna kezdődő halcsontja? Hogy kezdődjenek az emlősök tejmirígyei, s mire jó a kezdődő emlő? Ezeket más tényezőnek kellett létbe hívnia.

3. Vannak faji jellegek, melyek nem absolute hasznosak, csak hypothetice, vagyis, ha más sajátságai megvannak az alaknak, akkor igen hasznosak, s megfordítva, ez utóbbiak föltételezik az előbbieket. Tehát kölcsönösen feltételezik egymást. Egyik sem előbbrevaló mint a másik ; pl. : a kérődzők fogazata és sajátságos alkatú gyomra, a rovarok szívó nyelve és a virágok nektártartója. Mihez fogott itt a létért való küzdelem, a fogazathoz vagy a gyomorhoz? különkülön nem hasznosak ; vagy mindkettőhöz? Már pedig Darwin szerint *«a természeti kiválás* (a létért való küzdelem) *csak aprós, átöröklött változások fenntartása és összegyűjtögetése által hat»* (A fajok eredete I. 122. l.). Mi haszon lehet a gyomor vagy a fogazat változataiból, míg *aprósak?* Találni sok ily kölcsönös, egymást föltételező jelleget, melynek keletkezéséről a természeti kiválás felvilágosítást nem adhat.

4. Darwin szerint azért van ragyogó színű virág, mert ez használ a növénynek ; a rovarok ugyanis a nektár miatt inkább a feltűnő virágra szállnak, s így ezek könnyebben s hatásosabban termékenyíttetnek. Tehát a növényen a nektár előbb van meg mint a színes pártalevelek ; mert a rovarok a nektárt minden virágon keresik ; a csillogó pártalevelek csak arra szolgálnak, hogy inkább látogatják ezt a díszes virágot, mint az igénytelent. — De honnan van a nektár? Darwin szerint a szép pártalevelek miatt ; ezek ugyanis sok rovart csaltak a virágra ; a rovarok tipegtek, tapogtak, szurkáltak, szívtak, míg végre a növény nektárt eresztett. Tehát a virág van a nektár miatt s a nektár van a virág miatt... De hiszen vannak szép virágok nektár nélkül... vannak szép színek a növényeken a virágokon kívül is, miért nincs ott nektár? Miért sárga, miért piros a répa? a retek? Mi haszna annak? Vagy lehet valami piros haszon nélkül is?

5. Mily óriási feladat lép a hasznosság elve elé, ha nemcsak a faji jelleg magyarázatát, s szinthetikus úton annak megalkotását követeljük, hanem ha azután a fajtól a nemhez, a nemtől a családhoz, az osztályhoz, a rendhez felfelé

haladunk s kérjük a programmban megigért közös leszármazás kimutatását a variábilitás s a természeti kiválás, vagyis a létért való küzdelem «elveinek» erejében.

Ha már a species jellege nem egyféle különbség által alkottatik meg, hanem sokféle jellegből szövődik : mennyivel inkább kell azt mondanunk a rendszer felsőbb osztályairól, a nem, a család jellegéről? Hogy fog itt boldogulni a létért való küzdelem? A nem jellege nem különbözik a faj jellegétől abban, hogy *az több, ez kevesebb, — hogy az a méretek nagyobb arányait tűnteti föl, ez kisebbeket; hanem a nem jellege egészen más, mint a faj jellege.* Egy nemben lehet több faj, de a faj nem lesz nemmé azáltal, hogy több alfajra oszlik. Némelyik úgy gondolja, hogy a *faj* azáltal lesz *nemmé,* hogy *több alfaja támad.* Ez nem áll. A nem jellege egészen más irányt követ. S következőleg a létért való küzdelem nem bírja nemmé emelni a fajt, mert a faj és a nem jellege nem képeznek egy sort, melyben a nem jellege feljebb fekszik, s alább van a faji jelleg ; a nem jellegét nem szabad csak a faji jelleg folytatásának tekinteni, mintha egyik a másikból apró változatok összegyüjtése által keletkezhetnék.

A szorgalmas kutatás épen napjainkban folyton fölszínre hozza ezen mély, szerteszéjjel ágazó különbségeket a fajok, nemek, családok, rendek közt : úgyhogy lehetetlen elgondolnunk, mint lehessen a faji jellegeket a létért való küzdelem által magyarázni s a fajokból a nemeket s vissza föl ismét a családokat, osztályokat, rendeket fölfoghatóvá tenni a külső okok által vezetett leszármazás révén.

Darwin maga belátta, hogy sok esetben lehetetlen a hasznossági «elvvel» az alakokat megfejteni ; az ötödik angol kiadásban pedig bevallja, hogy kelleténél többet akart kimagyarázni a hasznossági elvből, hogy ezentúl ezt a magyarázati módot az *alkalmazási* jellegekre szorítja, a többit pedig megfejti a *szervezet természete.* Darwin hátrálása.

Ezzel elismeri, hogy a szerves alakok származásában más, mély, benső tényezők szerepelnek, s a létért való küzdelem csak külső, rostáló, az elterjedést rendező hatalom, mely a tökéletes alakoknak, legyenek azok oroszlánok, gyíkok vagy giliszták, kegyelmez, a tökéletlent pedig, ami élni nem képes, minden rend- és rétegben pusztítja.

5. *A kölcsönös változás.*

A darvinizmus kézzelfoghatólag mutatja képtelenségét azáltal, hogy «elveit» oly tényezővel toldozza, mely velük homlokegyenest ellenkezik: ez a «kölcsönös változás elve» (Korrelation des Wachstums):

«Ez elnevezéssel azt szándékozom kifejezni, hogy növése és fejlődése idején az egész szervezet oly szoros összefüggésben áll, hogy amidőn valamelyik részben csekély változások történnek, s ezek aztán a természeti kiválás által összegyüjtetnek: ezáltal más részek is megváltoztatnak. Ez igen nagy fontosságú tárgy...» (Darwin, A fajok eredete. I. 176. l.). Hogy miért nagy fontosságú e tárgy, annak több oka van, de a legfőbb oka, mely minket különösen érdekel, az, hogy *belső törvényszerűséget, szerves összefüggést* jelez, mely a külső tényezők befolyása alól ki van véve. «Mi lehet feltűnőbb, mint a macskánál a teljes fehér színnek s a kék szemnek a siketséggel való összefüggése, vagy az, hogy a sárga, fekete és fehéren foltozott szőrűek nőstények, vagy pedig az, hogy a galamboknál a tollal fedett láb külső hüvelykujjai közt bőrhártya van; továbbá, hogy a tojásból kikelt kicsinyeknek több vagy kevesebb pelyhességétől függ a tollazat későbbi színe; valamint a csupasz török ebeknél a szőrzet és fogképződés közt való összefüggés» (i. m. I. 178. l.). Efféle változásoknak semmi közük a hasznossági elmélethez. Hogy a virág bokrétája élénken színezett, arra a darvinizmus tud valami hasznossági okot mondani, mert az élénk szín alkalmas a rovarok csalogatására, hogy látogassák a virágot, a rovarok látogatása pedig hasznos a növény megtermékenyítésére. De nem magyarázza meg mindazt a csodálatos színezést, árnyalatot, sávot, mely a virág rajzát képezi legszebb, legolvadékonyabb átmenetekben. Ez már *az alak természetéből folyik.* Efféle összefüggés számtalan van, ami arra kényszerít, hogy a szervezetek természetéhez, vagyis a szervezet *belső fejlődési törvényeihez* forduljunk, — s ott vagyunk a darvinizmus tagadásánál.

A belső fejlődési törvény elismerése a darvinizmus tagadása.

A benső, fejlődési törvények elismerése manapság nem valami elszigetelt tünemény. Ez elismerést kierőszakolta a faji jellegek óriási száma, melyeknek semmi hasznuk a létért való küzdelemben, s melyek mégis fajokat, úgynevezett *alaktani (morfológiai) fajokat* alkotnak. Jeles természettudósok, ha még oly lelkes hívei a leszármazási elméleteknek, elismerik az alaktani fajok létét s eo ipso a benső, fejlődési

törvényeket. Ezek közül Nägeli a szervezeteknek progresszív kifejlődésre való hajlamáról beszél; Kölliker pedig a szervezetek fejlődési törvényéről. A hasznossági elv tehát nem elég; kell a vak s buja variálásnak egy belső elvből irányt adni, s mint említettem, Darwin is kész a variáláson kívül, mely belső, de nem irányadó elv, következőleg nem is elv, más alakító hatalmat fölvenni, melyet *kölcsönös változásnak* nevez; azonban Kölliker szerint: «Indem sie dies tun, verlassen sie den Boden ihrer Hypothese und stellen sich auf die Seite derer, die ein Entwicklungsgesetz annehmen und innere, in den Organismen selbst liegende Ursachen als Gründe ihrer Umgestaltung aufstellen».

Mindenütt feltűnik szüksége valami belső, alakító, pozitív elvnek. Előttünk ez elv a *fejlődési törvény vagy a teremtési tervezet,* mely az anyagot determinálja s a szervezetek típusát, — tágabb vagy szűkebb határok közt végzett kitérések, ingadozások megengedésével (ez a variabilitás) — meghatározza. A kitérések, ingadozások határa képezi a variáció keretét. Az alak ugyanis kisebb-nagyobb tökélyénél fogva az általános jellegek határozottsága mellett bizonyos határozatlanságot is mutat. Hogy ez a határozatlanság mekkora: vajjon nem oly nagy-e, hogy sok species később csak válfajnak fog bizonyulni, — azt a haladó tudomány a jövőtől várja. Azonban bármily sürgetően jelentkezzék is a belső, pozitív elvnek szükségessége, mindazonáltal a természettudósok semmitől sem óvakodnak annyira, mint hogy ezen belső, pozitív valamiben teremtési tervre ismerjenek. Szerintük ez nem volna természettudományos magyarázat, mely csakis mechanikus okokat ismer. De hol van az megírva, hogy a mechanikus okok elégségesek a természet kimagyarázására? Hiszen ez a tétel egy takaros «petitio principii»-nek beillik. A kutatás nem szabhat mértéket és határt a természet elé, ha a természetből kell mindent elővennie. Már most a természet elemzése azt mondja, hogy a mechanikus okok elégtelenek: következőleg el kell fogadni más, valóságos, nem mechanikus elvet és okot.

Bizonyos változékonyságot mindnyájan elfogadunk.

Nägeli ezt a belső elvet «tökéletesedési hajlam»-nak mondja, s a protoplazmába helyezi; van a protoplazmának egy része, mely magától fejlik, s melyben le van téve minden később beállható fejlődésre való képesség; ez a képesség külső kedvező körülmények közt fölébred s különféle kombinációkban előteremti az alakokat. Nevezhetjük ezt idioplazma-elméletnek vagy akárminek, nincs benne más,

mint hogy ismétli a tényt: a szervezeteknek van képességük a tovább-fejlődésre. Ott vagyunk, ahol voltunk, elismerésénél azon valóságnak, hogy a szervezet lényege valami belső elv által van föltételezve, melynél fogva ez a szervezet csírájában ugyanaz, ami majd lesz később, teljes kifejlettségében.

A szervee alakokat nem lehet kimagyarázni a széneny természetéből.

Haeckel a *belső fejlődési törvényt a széneny természetében keresi.** Szerinte az élet nyitja a széneny vegytana. Azért a szerves vegytant sokan a széneny vegytanának hívják, mert a szerves testek és vegyületek képleteiben a széneny és annak kombinációi más elemekkel képezik az alapot, és mondhatjuk, hogy a szerves vegytanra a széneny nyomja rá mintegy saját jellegét. A szerves világ a vegytannak 67 vagy — ha tetszik — több elemei közül kiváltképen a szénenyen épül fel, amire az elemet proteuszi változékonysága, a vegyületekbe alkalmas beilleszthetősége, más elemeknek általa való kiváltási könnyűsége képesíti. Ez annyira igaz, hogy az egész szerves világ a *szénenyre mint alapelemre fektetett teremtésnek tűnik föl.*

A szénenynek ez uralkodó szerepe a szerves vegytanban arra indítja a természettudósokat, hogy az élő testeket csak szénenyvegyületeknek, a *protoplazma mozgásait a széneny tulajdonságának nézzék*, szóval az élet tüneményeinek megfejtését a széneny természetének felderítésétől várják. *Az élet* e szerint a *széneny vegyületeinek époly természetes sajátsága*, mint ahogy más vegyületeknek is megvannak a maguk sajátságaik. Az élő alakok sokfélesége magyarázatát leli a széneny kombinációinak jellemző sokaságában, épúgy az élő alakok fejlődésében nyilvánuló valami — nevezzük azt akár «tökéletesedési hajlamnak», akár «kifejlődési törvénynek» vagy pláne «alaki elvnek» — szerintük nem lesz más, mint a széneny vegyületeinek sajátos törvényei.

Tagadhatatlan, hogy első tekintetre megkapó gondolat! Szem előtt tartva az atomizmus tanát az elemek egyenértéről, tudjuk, hogy egy alapképletből mintegy őstípusból be-

* «Warum sträubt man sich alsdann (ha t. i. belső fejlődési törvényt fölvesznek) so sehr gegen einen sich durch die Naturgesetzmässigkeit vollziehenden Schöpfungsplan . . .? Es ist doch gewiss mehr begreiflich und mit dem Kausalprincip im Einklang, dass die Idee, das Bild seinen Ursprung in demselben intelligenten Wesen hat, welches zugleich der Urheber der Materie und ihrer Kräfte ist, durch welche das Bild Gestalt gewinnt, — als diese Idee einem Tier zu supponieren, welches selbst das Produkt der materiellen Kräfte nach jenem planmässig schaffenden Princip ist» (Wigand: Der Darwinism. u. d. Naturf . . . I. 185. l.).

helyettesítés által egymásután sokféle változatos alakokat — értsd: vegyületeket — nyerünk. Az egyenértékű, de különböző természetű elemek vagy vegyületek behelyettesítése által, egyik savból előáll a másik, s mindig följebb és följebb emelhető a vegyületbe belépő alakok száma, ezáltal a *test természete* folyton változik s egész skáláját alkothatjuk meg a mindig komplikáltabb s egymás nyomában föllépő testeknek. Van ebben valami, ami tervhez, törvényhez hasonlít.

Példával világosabbá teszem fejtegetésemet. A széneny (C) négyértékű. Leköt tehát négy egyértékű atómot vagy atómcsoportozatot. Valamennyi egyértékű atómot lehet más egyenértékű atómmal vagy atómcsoportozattal helyettesíteni. H, OH, CH_3, CO_2H sorban helyettesithetők egymással, mint csupa egyértékű atómcsoportok; egy csoportot kiválthatja a másik, C_6H_5 helyébe léphet CO_2H vagy más egyenértékű. Ily helyettesítések által a test más testté változik és összetétele folyton-folyvást komplikáltabb lehet. Másrészt azonban meg kell jegyezni, hogy a behelyettesítések nem korlátlan számúak, s így nem lehet mindenből minden, hanem tágabb, szűkebb körben ki van már jelölve a lehetséges alakok száma. A testnek más testté való változása behelyettesítés által szemlélhető lesz e példában: egy atóm hidrogén helyettesíthető methil által, melynek képlete C_2H_3. De a methil megint magában foglal hidrogént, melynek egy atómját ismét methillel válthatjuk ki. Ily helyettesítések által a hangyasav ecetsavvá, az ecetsav propionsavvá, ez megint vajsavvá változik át.

Az egyszerű vegyületnek helyettesítés által komplikált kombinációvá fejlesztése s másrészt ugyancsak ez úton egyik alaknak más alakká való változtatása, — íme, mondják, ez a képe annak, mint fejlődik ki az anyasejtből az embrió, mint fejlődik más-más elemek behelyettesítése, a kombinációk más-más irányítása által különböző alakokká. *A szervezetek fejlődési törvénye* tehát a *széneny vegyületeinek behelyettesítési törvénye.* Az ősi szervezetek óriási variábilitása magyaráztatik a széneny-vegyületek proteuszi, változó, ingatag, állhatatlan természetéből: ez a variábilitás töméntelen alakot teremtett, beláthatatlan sorait alkotta a szénenyvegyületek tiszta formáinak, s még nagyobb számát a különfélekép befolyásolt s ép azért rendetlen alakulásoknak.

Két gondolat nyer e fölfogásban alakot; az egyik haladást jelez, a másik hanyatlást; az eredmény tehát az, hogy e fölfogás célhoz nem vezet, mert az egyik gondolat ledönti azt, amit a másik épít.

Haladást jelez azon belátás, mely elől a természettudomány sehogy sem zárkózhatik el, hogy a *szervezeteket belső, irányító, meghatározó elv nélkül magyarázni lehetetlen;* hanyatlás áll be ezen felfogásban akkor, midőn ezt a belső elvet a *szénenyvegyületek természetének* mondják. — Nem ; a szénenyvegyületek «természete» nem magyarázza a *szerves alakok-, növények- és állatoknak, de még a legtökéletlenebb szervezetnek keletkezését sem.*

A «szénenyvegyületek természete» nem határoz meg semminemű alakot.

Hisz az legvilágosabban épen a behelyettesítés és kiváltás fogalmain mutatható ki. Nemde a szerves testek természete az elemek minőségétől függ? Már most meg van-e határozva a behelyettesítési törvény által az elemek minősége s behelyettesítésük sorja, rendje? Épen nem ; a behelyettesítési törvény csak annyit kíván, hogy a kombinációk a vegytani egyenértékűség szerint történjenek ; de nem határozza meg, hogy az egyenlő értékkel bíró elemek és elemcsoportozatok közül *melyik mikor* lépjen a vegyületbe. Pedig ettől a «melyik»- s «mikor»-tól függ a típus természete. A behelyettesítési törvénynek semmi beszólása azellen, vajjon H, OH, CH_3, CO_2H (csupa egyértékű atómcsoport) helyettesíttetik-e be ; bármelyik lép a carbonium egy értéke helyébe, a behelyettesítési törvény minden esetben sértetlen marad, jóllehet az alakok közt ég és föld a különbség. Pedig mennyi a kombináció, mennyi a különböző rend és irány épen a szerves alakok egymásra halmozott s épen azért nagyon állhatatlan egyensúlyú atómtömegeiben, abban a folytonos egyesülésben és bomlásban, belépésben és kiválásban. Ezen ezer és millió változatú folyamatnak rendező, irányító elvre van szüksége, mely nem nyujt fizikai erőt, hanem csak meghatározza a folyamatok menetét és sorrendjét ! Ezt «belső elvnek», «fejlődési törvénynek», «lényegnek» hívjuk.

Mi az a «belső elv?»

Többen kérdezték már, mit csinál az a «belső elv», az a «fejlődési törvény», az a «teremtési terv», az a «lényeg», az a «típus», ha nem ad semmi erőt, miben áll az a neki tulajdonított determináció, mely által az anyag fölött uralkodik? E kérdések mutatják, hogy valóban az emberek általában hinni kezdik, hogy nincs a természetnek más ható elve, mint az, mely «dök» vagy «nyom». Valóban a «belső elv» nem lök s nem nyom : a «belső elv» aktusa nem áll erőkifejtésben. A «belső elv» mintegy belső alakja a lénynek, s valamint a külső alakja a tárgyaknak, például a cserépé, nem nyujt új erőt az agyagnak, de meghatározza az egymásra következést, s kifejezést ad az egységnek, mely egységben az agyag tulaj-

donságai és erői egy célra irányítvák s azáltal használhatókká lesznek: ugyanígy kell gondolnunk a belső alakot, a típust, a «belső elvet», mely a *szervezet természetét meghatározza, a fizikai és kémiai tényezők egymásra következésének, ezáltal összeköttetésének, ezáltal egy közös cél alá való tartozásának meghatározása által.* E fölfogásban a «belső elv» adja a lényeget, az egységet, a célt, az érthetőséget — mindezt minden új fizikai vagy kémiai erő közbekeverése nélkül. Ezek előrebocsátásával igen tanulságos lesz, ha az olvasók ítéletére bízom Langenak, a híres materialistának szavait, melyek a szövegben, szem elől tévesztve az eredeti jelentést, talán imponálhatnának is; Lange így ír: «Wo sich daher auch immer in der Zuhülfenahme eines «Schöpfungsplanes» und ähnlicher Begriffe der Gedanke verbirgt, es könnte aus einer solchen Quelle mitten in den geregelten Lauf der Naturkräfte hinein ein fremdartiger Faktor fliessen, (milyen faktor? mechanikus erő? azt senki se állítja; de igenis a «Schöpfungsplan»-ból ered az egésznek alkata, mint ahogy a gép alkata, kerekei, rúdjai, szelepei, szóval a belső berendezés ugyancsak nem a mozgató gőztől valók), da befindet man sich nicht mehr auf dem Boden der Naturforschung, sondern einer unklaren Vermengung naturwissenschaftlicher und metaphysischer, oder vielmehr in der Regel theologischer Anschauungen (az nem áll; a hajtó erőtől megkülönböztetjük a gépet. A gép lényege bizonyára nem tartozik a theológiához: épúgy a növény belső alkata nem magyaráztatik meg a mechanikus erő által). Jeder Eingriff einer *mystischen Kraft* (!), welcher eine Anzahl von Molekülen aus der Bahn wegnimmt, in welcher sie sich nach den allgemeinen Gesetzen bewegen, um sie gleichsam nach einer Planzeichnung in Reih und Glied zu stellen — jeder derartige Eingriff würde nach naturwissenschaftlicher Betrachtung eine Arbeit leisten, die sich nach *Aquivalenten bemessen* lässt, während sie doch die *Äquivalentreihe durchbricht,* wie ein in eine richtige Gleichung hineingeschneiter Schreibfehler, der das ganze Resultat verdirbt» (Geschichte des Materialismus. Zweites Buch. Erste Hälfte. 273. old.). Hát a «rend», az «egymásután» talán csak nem valami lökés vagy nyomás, s azért mégsem mondhatni, hogy «mystische Kraft».

6. *Az utánzás «elve» (mimikri).*

Az «elvek» semmitmondósága jellemzi a darvinizmus másodrendű tartalékelveit is, melyek közt kiváló helyet foglal el a mimikri, vagyis az utánzás. A mimikri meg akarja fejteni azon feltűnő hasonlóságot, melynél fogva főleg a rovarok és lepkék közt sok faj annyira hasonlít a föld színéhez, a fák kérgéhez, leveleihez, sőt ágaihoz is, — vagy pedig egyes erőtlen és ártalmatlan faj annyira hasonló a mérges fajhoz, hogy a legélesebb szem is csalódik s nem különböztet köztük. E hasonlóság mindenesetre természeti tény, melynek magyarázatát keressük. A létért való küzdelemben tagadhatlanul nagy szerepet játszik ez a hasonlóság, mert védelmet ad, ezer meg ezer veszélyben megóv, amikor a kedvező színekkel nem bíró egyedek sorban elbuknának. A *hasonlóság tehát tény, — hogy ez a hasonlóság oltalmat ad, az is tény;* de Honnan az «utánzás?» hogy *mikép fejlődött ki ez a nagymérvű hasonlóság,* — ez a probléma! Vajjon a variáció véletlenül ép ezt a színt hozta elő, melyet azután a létért való küzdelem mint az alakra nézve hasznos jelleget megragadott és tovább fejlesztett, — vagy pedig másképen állt elő a kedvező szín, ez már nem tény, hanem *theória a probléma megoldására.* Az előbbi mód a mechanikus természetmagyarázat theóriája, mely szerint a kedvező szín lassú *hasonulás* által jött létre, mely *hasonulást semmi belső «fejlődési törvény», hanem csak a véletlen variáció és a hasznossággal számító létért való küzdelem vezet.* A magyarázat merőben külső tényező által vétetik foganatba, mely szerint a körülmények olyanok, hogy a kedvezően színezett állat megmarad s utódaira is átszármaztatja a kedvező jelleget magát, valamint ezen jelleg tovafejlesztését vezető hajlamot, — a kedvezőtlenül színezett pedig elvész. A kedvező szín eredetére vonatkozólag nem ad más felvilágosítást, mint azt, hogy a variálás ezt a színt is előteremtette. Megvan tehát a *kezdet* s megvan a *tovafejlesztési elv is; — belülről működő alaki elvről, a színezetnek a szerves alak tervével való összefüggéséről* szó sincs.

Azonban megoldja-e a kérdést az ilyen magyarázat? A modern természetbölcselet még e másodrendű jellegekkel sem boldogul. A magyarázat *egy ismeretlennel kezdődik, melyről felvilágosítást nem kapunk.* Mondom, hogy ismeretlennel kezdődik a magyarázat, mert nem ad semminemű feleletet azon kérdésre, honnan a kedvező szín fellépése? Azt kell mondani, hogy miután *a variáció mint elv* általános *változé-*

konyságot, tehát *határozatlanságot,* tehát *formaliter semmit* mond, nem lehet tőle várni, hogy okát adja egy tüneménynek; hogyha pedig a föllépő színnek okául fizikai vagy kémiai erőket hoznak fel, akkor az erők, s ezeknek a lényeggel való szoros egysége, tehát az alaki elvtől való függése fogják magyarázni a kedvező szín föllépését. Ez a magyarázat pedig már nem a variációból, hanem egészen más elvből folyik. Azért mondjuk mi mindig, hogy a variációval magyarázni valamit annyit tesz, mint kijelenteni róla, hogy *véletlenül* történt. Ha pedig azt mondják, hogy a véletlen csak reánk nézve véletlen, mert a tárgyi rendben határozott fizikai, kémiai vagy fiziológiai oknak ismét van oka, vagy közvetlenül vagy közvetve a típus lényegében, amely lényeg, miután magában véve többé-kevésbbé meghatározott valami, meghatározott irányokba is fogja terelni a változatokat: helyesen beszélnek; csakhogy az ilyen *változás és változékonyság irányát kisebb-nagyobb megszorítással a típus lényege,* a szervezet természete határozza meg, mi semmikép sem azonosítható a modern világmagyarázat *határozatlan hajlamával és képességével a variálásra.* Igaz marad tehát előbbi állításom, hogy a variációval magyarázni valamit, annyit tesz, mint kijelenteni róla, hogy véletlenül történt. Szokás e logikátlan állítás leplezésére fölhozni azt, hogy millió és millió változat közül ez is csak úgy állt egyszer valamikor elő, mint a többi, s hogy ép azért nem igényelhetünk számára nagyobb okadatolást, mint a többiére. Azonban ez helytelen és fölös szóbeszéd; mert a véletlen esetlegessége semmivel sem hozatik a felfogáshoz közelebb azáltal, hogy állítjuk; van még sok más millió ép ilyen okadatolatlan változat.

De a probléma megfejtése nemcsak egy, *de több ismeretlent* is tüntet föl, melyekben még világosabban lép föl az alaki elv hiánya. Ugyanis alaki elv nélkül sehogy sem képződhetik az a szembeszökő hasonlóság, még azon esetben sem, ha megengedjük, hogy a kedvező szín kezdetleges, durva állapotban került a variáció által valamikép fölszínre. A szembeszökő hasonlóság nem képződhetett sem rögtöni föllépésben egyszerre, sem folytonos, lassú hasonulás útján; tehát sehogy sem képződött. Nem képződhetett rögtöni föllépésben, mert a mimikri tárgyát képző színezetek, árnyalatok, vonások és rajzok oly változatosak és bonyolultak, hogy véletlenül és rögtön ilyesmi elő nem állhat, belső cél és tervszerűség, más szóval alaki elv nélkül. Véletlenül és esetleg ez apró vonalkák és alakocskák, e színváltozatok sohasem

A kedvező szín sehogy sem keletkezhetik.

állhatnának úgy össze, hogy a mimikri csalódásig hasonló képeit adják. Ehhez annyi véletlen kell s annyi esetlegesség, hogy a valószínűség törtjének nevezője véget nem érne, oly hosszúra nyúlnék.

Ép oly kevéssé állhat elő a szembeszökő hasonlóság lassú folytonos hasonulás által; mert a lassú variálás csak kis változatokat hozhat elő, a kis változatok pedig nem hasznosak, s következőleg nem képezhetik tárgyát a természeti kiválásnak, más szóval a létért való küzdelemnek. A kis változatok nem hasznosak, mert a rajz csak egészében csal, apró kis kezdeményezések az üldözőt el nem terelhetik. Ezáltal már gyökerében kivesz a mimikri lassú variálás által való magyarázata; mivel a lassú változás nem hasznos, nem képezheti tárgyát a természeti kiválásnak. Nem is említem az időt, mely e kép létrejöttére szükséges volna; hiszen tőlünk a tudomány fölvehet bármily hosszú időszakokat, csak maga meg ne bánja. Megbánhatja pedig mindjárt itt e kérdésben; — mert ha egyrészt szívesen húzná ki akár millió évre az időszakot, mely alatt a mimikri zavartalanul s kényelmesen működhetik, de másrészt tekintetbe kell vennie, hogy az időn kívül más is kell a rajz létrejöttéhez: hogy ugyanazon időszakban a klimatikus viszonyok, a növényzet, az üldözők és az utánzott alakok is átlag állandók maradjanak és ne kezdjék meg szintén az általános variációt. S lehetnek-e ez időszakok oly túlságosan hosszúak, mikor a variálás a szerves természet alaptüneményét képezi?

A hosszú időszakok hátránya.

Tagadhatatlan, hogy e nehézségekkel szemben csak egy kibúvója van az alaki elvet nem ismerő természetmagyarázatnak; fölteszi, hogy a most hasonló alakok közt mindig volt bizonyos kezdetleges hasonlóság, hogy az állat takaróján legalább nagyjából már létezett a rajz, melyből azután előálltak a finomabb vonások és árnyalatok. — Tovább a variálás s a létért való küzdelem sarkai közt forgó természetmagyarázat nem mehet. De e végső megerőltetésében annál győzelmesebben emeli föl az alaki elv igényeit.

Ugyanis e föltevésre először azt mondjuk: gratis asseritur, gratis negatur, mert azt sok esetben nem tudják, hogy megvolt-e már az a rajz legalább nagyjában. Másodszor azt mondjuk: simpliciter nego. Határozottan tudjuk ugyanis, hogy a mimikri oly fajoknál jelentkezik legfeltűnőbben, melyek egészen elütnek a hozzájok közel álló fajoktól s nagyon távol eső fajokat utánoznak. Darwin is említ ily mimikri-eseteket; ezeknél nem volt semminemű, még durva

hasonlóság sem. Ahol pedig megvan a durva hasonlóság, mint például némely hernyók és a föld vagy fakérgek színei közt, ezeknél oly arányos hullámvonások és pettyek találhatók, miket a mimikri sehogy sem fejthet meg.

Azonban ezek tárgyi nehézségek; a fősúly az oksági nehézségeken fekszik. Elveket, okokat keresünk s nem találunk. Az első nehézség az, hogy az utánzás kezdetét véletlenül előálló hasonlóságokba fektetik. A hasonlóság kezdete tehát egészen okadatolatlan és ismeretlen, mely sem a külső tényezőkben, sem az általános belső variálási képességben elégséges okkal nem bír. Azon kérdésre, hogy honnan a kedvező hasonlóság, azt felelik, hogy előállt, vagyis a tény magyarázatául fölhozzák magát a tényt. A második nehézség az, hogy megengedve a hasonlóság kezdetét: mikép fejlődött ki a sokszor sokféleképen bonyolult hasonlóság úgy a színben és a rajzban, mint az alakban? Erre azt felelik, hogy a mintaképhez hasonuló állatsorok közt találkozott egyik-másik, mely úgy alkalmazkodott a sokféle hasonulási folyamat közt az eredeti mintához, hogy azon arányban, melyben ez, változott maga is, s így ha millió egyed el is veszett, találkozott legalább néhány, melynél az alkalmazkodási képesség a változó mintát úgy-ahogy követhette. Mi által magyarázza tehát a fejlődő hasonulást? Azáltal, hogy állítja és folyton ismétli, hogy bizonyos sorok oly kedvezően alkalmazkodtak, hogy a sokoldalú változásnak is megmaradhattak nyomai. Ismét csak a tényt ismétli!

A hasonlóságoknak nincs okuk.

Miért kezdődnek?

Miért fejlődnek?

Ellenben ha a *belső elvet, a fejlődési törvényt* behozzuk, megtaláljuk okát nemcsak a hasonlóságnak, hanem, *amit bizonyos határok közt mi is megengedünk, a hasonulásnak.* — Szerintünk is van hasonulási folyamat az alakok közt. Van ugyanis a szervezetnek a törzsalakokban bizonyos kereten belül *hajlékonysága, képessége az alkalmazkodásra és a változásra.* Ez a hajlékonyság, ez az alkalmazkodás és változás azonban nem Darwin határozatlan variábilitása, hanem a szervezet határozza meg természetének, belső alaki elvének megfelelőleg az irányokat, melyekben az alak előre mozoghat; ez irányok már a típus tervezetében meg vannak határozva, a létért való küzdelem, a külvilág legföllebb megindíthatja a csírában már meghatározott fejlődést.

Bizonyos határok közt mi is elfogadunk »hasonulást«.

Ekkép a mimikri is a belső elvre tereli a búvár figyelmét, s kényszerít, hogy *fő okát* az utánzásnak *belső fejlődési törvényekben keressük.* A külső tényezők lehetnek másodrendű, szereplő okok, melyeknek úgyis tért nyitunk, amint

hogy a *fokozatos hasonulást* is elfogadjuk részben, csak belső alaki elvet támasztunk alája.

Különben a mimikri csak speciális esetét képezi a határozatlan variábilitás- és alkalmazkodásból, mint elvekből kiinduló természetmagyarázatnak. Kimutattam már, hogy mint elveknek semmi jelentésük sincs, s ha mint tényeket szemléljük, akkor mögöttük áll az *alak természetét* meghatározó s magát a *variábilitást és alkalmazkodást* intéző *alaki elv, a causa formalis.*

Tehát a belső, a pozitív tényezőkben szenved hiányt a modern természettudomány, még pedig pótolhatatlant; mert elveti az első, belső, a természetet jellemző s meghatározó okot; ha ez megvan, akkor a többi tényezőre nézve csak annyiban lesz véleményeltérés, amennyiben többet vagy kevesebbet tulajdonítunk nekik. Ezek után a létért való küzdelem, melyet hasznossági vagy alkalmazkodási elvnek nevezhetünk, — mert mind ez a név egyet jelent, — előttünk is hatalmas tényező marad, mely az alakok fejlődését sürgeti s némileg igazgatja, az élet elosztását a földön szabályozza, több tekintetben a szervezetek közt az egyensúlyt fönntartja, de amennyiben az *alkalmazkodási képességet minden fejlődés magyarázatául szerepeltetik,* annyiban csak a fejlődés tényét ismétlik, s valóságos petitio principii esik meg rajtuk.

7. §. Az Isten kormányozza a világot.

Van-e a szabadakaratnak szerepe a világrendben?

Független-e a készen álló világ az ősoktól? E kérdés a *világfönntartás és kormányzás titokzatos homályába vezet.* Az ember hajlandó hinni, hogy a kész, erőkkel fölszerelt világ a törvény szükségszerűségének medrében zavartalanul végzi folyását, — hogy az ősok, miután megteremtette, visszavonul, nem lévén dolga többé, — hogy nem is lehet dolga, mert hisz a *szükségszerű fizikai, mechanikus folyamat* kizár minden intelligens, szabadakaratú beavatkozást.

Illusztrációul szolgáljon néhány idézet: «Minden tudományosan művelt ember tisztában van aziránt, hogy a természetben sehol sincs nyoma ember fölött álló értelmiségnek. *Az anyagon föltétlen, hajthatatlan szükségesség uralkodik. A természeti törvény mechanikus, örök változhatatlan törvény*, mely utóvégre is egybeesik az észszerűséggel; kifejezi a zord fatalizmust». Strauss meg imígy gúnyolódik: «Ha jó katholikus vidéken nagy a szárazság, elvárja a nép papjától, hogy jótevő esőért körmenetet tartson ... Ezen csak az iskola segíthet, melyben a paraszt is azon belátásra jutna, hogy az *eső csak oly szükségszerű, imától független jelenség, mint a nap- vagy holdfogyatkozás*». Tyndallnak is van e nemben szava: «Nincs az a megalázódás, mely *egyetlen cseppet hozhatna le a felhőkből* vagy *sugarat a napból a természet végleges felforgatása nélkül;* ha valaki imával csak egy csepp esőt hozna le az égből, ez a tény oly mélyreható volna, mint ha valaki a Niagara vízeséseit az Erie-tóba iparkodnék visszalejteni».

A tudomány mai állása szerint minden materiális jelenséget mechanikus erők eredményének kell tekintenünk s Dubois-Reymond keresi az általános világképletet,* mely-

* Laplace: «Ein Geist, der für einen gegebenen Augenblick alle Kräfte, welche in der Natur wirksam sind und die gegenseitige Lage der Wesen, aus denen sie besteht, kännte, wenn sonst er umfassend genug wäre, um diese Angaben der Analysis zu unterwerfen — würde in derselben Formel die Bewegungen der grössten Weltkörper und des leichtesten Atoms vereinigen. Nichts wäre ungewiss für ihn und Zukunft wie Vergangenheit wäre seinem Blicke gegenwärtig. Der menschliche Verstand bietet in der Vollendung die er der Astronomie zu geben vermochte, ein schwaches Abbild solchen Geistes dar».

ből minden történést, — azt is, hogy mikor tűzik ismét Szent Zsófia-templomára a görög keresztet, s mikor fogja Anglia elégetni utolsó kőszénszilánkját, — mathematikus pontossággal lehet megtudni. A mathematikus képletekkel ki akarnak szorítani minden szabadakaratot, s ennek révén a gondviselést. *Mert ahol merő szükségesség van, ott nincs gondviselés.*

Nem tagadhatni, hogy e törekvések ugyancsak a fa gyökerére szegezik a fejszét; a jelszó ez: mutassuk ki *lehetetlenségét minden szabadakaratnak s valóságát az örök szükségességnek.*

Nem minden szükségszerű még a mathematikában sem.

1. E törekvéseket a legújabb időben a legnagyobb csapás érte. Boussinesq kimutatta, hogy jóllehet x testnek sebességét bizonyos pillanatban ismerjük, azért mégsem határozhatjuk meg minden bekövetkező mozgásait. Példák mutatják, hogy egyes mechanikus problémák két különböző megoldást nyerhetnek; a képlet szerint egyaránt lehetséges, hogy x test mozogni fog, valamint az is, hogy nem fog. Ez által halálos csapást mér azokra, *kik minden történést az égben és földön a mathematikus világképletből akarnak számtani úton lehozni; ilyen világképlet nem létezhetik az imént adott okNál fogva.*

Tehát a számtani szükségesség nem oly kizárólagos, hogy egymaga meghatározzon minden történést. Ha pedig ez áll, akkor gondolhatjuk, hogy a *mechanizmus vasszükségességének megsértése nélkül, ezen kétféle megoldást engedő pontokon nyúlhat be a szabadakarat, — az isteni vagy az emberi.*

Az anyag- és erő megmaradásának törvényétől szabadon ki-bejárhat az akarat.

2. A «világképletek» s a mechanizmus «vasszükségének» alapját képezi az anyag és erő megmaradásának törvénye. Azonban ez a törvény *a)* egészen empírikus és nem viseli magán a szükségszerűség jellegét; be nem bizonyíthatja senki, hogy az anyag lényegéhez tartozik. «Ki mondja meg nekünk, vajjon a restség az anyag lényeges tulajdona, s hogy az anyag lényegéhez tartozik, hogy fönnmaradjon. Valljuk be, hogy csak a mindennapi tapasztalat s a történések folytonossága vezet rá, hogy az anyagot önmagában megmaradónak gondoljuk s hogy a *fönnmaradás okát a keletkezés okától* megkülönböztetjük» (Wigand i. m. II. 332.). Ugyanezt állítjuk az «erőmegmaradás» törvényéről. *b)* Ez a két törvény nem keletkezett *általános indukcióból.* Ahol a szabadakarat kezdődik, ott ez a törvény elveszti érvényét. A szabadakarat ugyanis oly *mechanikus erőt* léptet föl, mely nem az atómokból való. Az idegek működésében a determinációnak, mely a lélekből jön, *mechanikusnak kell lenni;* van tehát mecha-

nikus erőnk, mely nem az atómokból való, s így az erőmegmaradás nem abszolut, mert folyton növekvést szenved. Legalább annyiban zavarja meg a lélek az erők mérlegét, amennyiben szabad elhatározása folytán az erők nyugvó egyensúlyát mozgássá változtatja. Ez a determináció valóságos erő, mely a lélekből jön, s nem hagyja érintetlenül az «erőmegmaradás» törvényét.

3. Azonban eltekintve a mechanizmus szükségszerűségének ezen hiányaitól, elfogadjuk a vaskezű, hajlíthatlan mechanizmust az atómok világában mindenütt, a szerves világban csak úgy, mint a szervetlenben; csak a szabadakaratot vesszük ki; elfogadjuk a *szerves vegytan tüneményeiben,* — elfogadjuk *a szervezetek plasztikus folyamataiban* s még inkább a *merő mechanikus történésben.* De bár ajtót s kaput nyissunk is a mechanizmusnak: *mégis érintetlen a világfönntartó és kormányzó ősok trónja, — folytonos az ő szerepe, — érvényben van gondviselése, — érvényben a szabad lényeknek ezen gondviselő ősokhoz való viszonya, mely az imában nyilvánul.* Thézisünk.

Ennek bebizonyítására ki kell mutatnunk:

a) a természet minden pontján a *föltételes, hajlítható esetékességet;* mely tényleg ugyan mechanikus törvények által van meghatározva, de lehetne más rend is;

b) ezen esetékesség következtében a *mechanizmusnak egy rendező szabadakarattól való függését;*

c) az *Istennek a természetbe való folytonos befolyását* és a *szabad lényekhez való folytonos viszonyát.*

Az *a)* pontra ezeket jegyezzük meg: A modern tudomány a mechanikus szükségszerűséggel port szór az áhítatosan hívő műveltség szemébe. Az ember azt gondolná, hogy a tudomány mindent, ami van s ami történik, szükségszerűnek tud kimutatni, hogy a természeti törvények egybeesnek az észszerűséggel olyformán, hogy másként nem is lehetnek. Ezzel szemben az igazság az, hogy az állítólagos szükségszerűség nemcsak nem ugyanegy az észszerűséggel, hanem ellenkezőleg csupa hiány, csupa esetékesség. *Nem szükségszerű* bármely tüneményben a *tényezők találkozása.* A nap és hold nem szükségszerűen találkoznak, hanem a kiindulás és a távolság föltétele alatt; a kiindulás és a távolságok pedig esetlegesek. — Ki nem mutathatni *szükségszerűnek egy konkrét hatás eredését a közös okból,* pl. hogy a villanyszikra a könenyt és élenyt vízzé egyesíti, s az embert megöli. — *Ki nem mutathatni szükségszerűségét bármely egyedi alaknak s az alak sajátságainak.* — Egyes hatásokból levonhatni általános törvényeket, *de* Mi nem szükségszerű a világban?

általános törvényekből nem következtethetünk egyes hatásokra. — A kvalitásokban nem ismerünk [fel] sehol szükségszerűségre. — Ki nem magyarázhatjuk az egészet részeiből, — a részeket az egészből. — A fejlődés menetében *nem következtethetünk az egyik stádiumról a következőre, — a fejlődések törvényei nem szükségszerűek. — Egy tulajdonságot nem vonhatunk le más sajátságból. — Az összetétel sajátságát nem ismerhetni meg az összetevőkéiből.* Csupa természettudományos tény, melyekből világos, hogy a természetben fölismert szükségszerűség nagyon is hiányos és hogy az empírikus tudásnak tág tere marad, melyben csak azt tudjuk, hogy így van, de nem azt, hogy máskép nem lehet.

Az egész konkrét világ a logikus és mathematikus törvények érvényesítésében *sem mutat egy csepp szükségszerűséget,* ha az adatokat tekintjük ; mert a logikus és mathematikus törvények *elvont formulák,* melyek, ha testet öltenek, esetleges meghatározások alá esnek ; így a háromszög képlete magában véve örök és szükségszerű, de ha concrete nyer kifejezést, ez a kifejezés a szögek, a vonalak nagysága-, milyensége-, méreteiben esetékes és nem szükségszerű.

Tehát az *egész világ,* amint van, *tényleg* nem szükségszerű, hanem *szabad alkotás.* Mi következik ebből? Az, *hogy értelmes rendező választotta ki az adatokat céljai szerint.*

Ezen lehozással eleget tettünk *b)* pontunknak is. Az esetékes tényezők úgy vannak sorba, rendbe szedbe, hogy a *szabad rendező* céljait valósítsák. Ugyanaz, aki az anyagot alkotta, aki a mechanizmust összeállította, öröktől fogva precizírozott célokkal bírt. Célok nélkül nincs mozzanat a természetben, már az anyagot is célok szerint alkotta ; — nem úgy kell felfogni a végtelen ősok működését, hogy az alkotó a «kész» anyaghoz hozzálépett céljaival és azt formálni és gyúrni kezdte ; nem úgy van ; hanem a mechanizmus s az anyagi szükségszerűség úgy alkottatott meg, hogy az alkotó terve, célja, rendje a mechanikus történés alakjában lebonyolódjék. Tehát nem kell e két elvet úgy szembe állítani : *mechanizmus és célszerűség,* hanem így kell összekötni : *célszerűség a mechanizmusban.*

Hogy kell felfogni a célszerűséget a természetben?

Milyen az Isten beavatkozása a természetbe?

Minden cél, melyet Isten el akart érni, a mechanikus történésben valósul meg. Az Isten nem kényszerül sehol valamit pótolni, vagy javítani a mechanizmuson, — nem kényszerül felhőt csinálni, midőn a mechanizmus csak szárazságot hozna, — nem kényszerül külön a dögvészt eltávolítani,

midőn a dögvész a mechanizmus révén különben biztosan beütne, — nem kényszerül *«beavatkozni»*. S ugyan hogyan «avatkozzék be» valamibe az első ok, mikor a történések öröktől fogva fogant célok szerint tervezvék, e célok ismét a mechanizmus szükségszerűségének keretébe fektetvék? Hogy «avatkozzék be», mikor *mindent ő végez*, ő irányoz, ő akar, — s minden csak azért és úgy történik, mert ő azt így s ilyen erőkre bízta, melyek mechanikus szükséggel hajtják végre a *tervét*, de az *ő* tervét ám, s soha senki másét.

Mit felelünk ezek után Strauss és Tyndall kifogásaira az imádság ellen, hogy a legforróbb fohász sem hoz le egy cseppet is a felhőből, *mert ott minden mechanice történik?*

Strauss és Tyndall fölületes kifogása az ima ellen

Észrevesszük a logikai ugrást: *mert mechanice megy végbe az eső, nem segít rajtunk az ethikus fohász*. De hát nem adhat-e az Isten *mechanikus úton* esőt a fohászért? Azt felelik: nem adhat, mert ha szárazságnak kell jönni, szárazság lesz minden ima dacára, s ha esőnek kell jönni, esni fog ima nélkül is. Igaz, de hát miért *kell jönni* szárazságnak s miért *kell jönni* esőnek, ha nem azért, mert a meteorológikus s a telluri tényezők *kezdettől* fogva úgy voltak rendezve, hogy 1890. *jún.* 29-én nálunk óriási hőség, 30-án pedig eső legyen; rendezhette volna ezeket máskép is. Mi indíthatta pedig a mindentudó Istent, hogy így rendezze? Sok elgondolható indító ok közül *nem indíthatta-e az ima?*

A *c)* alatt felvett kérdésre megfelelünk, ha helyes fogalmat alkotunk magunknak az *Istennek a természetbe való befolyása- — és a szabad lényekhez való viszonyáról.* Vogt K. szerint is «nevetséges volna oly végtelen ősok, mely miután a világanyagot megteremtette és a természet törvényeit megállapította, nyugalomra térne».

A fizikus és ethikus rend viszonya.

Ez a végtelen ősok az egész világ oksági sorait, a történések mechanikus és szabadakaratos lefolyását *egy koncepcióba, egy világtervbe foglalta.* A világterv a maga egységében fölkarolja a *fizikus* és az *ethikus* rendet. Valamint a fizikus rendben nincs *különálló* mechanizmus, és *különálló* szükségszerűség, melyhez hozzájárul a célszerűség, hanem a *célokat a mechanikus rendbe vette fel az ősok* s a vasszükségesség lefolyásában érvényesíti azokat: épúgy az ethikus rend, a szabad lények viszonyai nem képeznek idegen elemet a világrendben, nem járulnak ötödik kerék gyanánt a már *«készen»* álló fizikus rendhez; hanem a világrend felöleli mindkettőt, a *fizikus és ethikus rendet,* — az ősok mindkettőt egymásra való tekintettel alkotta meg.

A monisták folyton ugyanazon hibába esnek: szemük a mechanizmuson akad meg, a mechanizmus hajthatlan és szükségszerű, — hogy a mechanizmus lépten-nyomon célokat valósít, hogy maga pozitív adatoktól és kiindulásoktól függ, melyeket a *szabadon rendező* ősok határoz meg, ettől eltekintenek; pedig nem volna szabad eltekinteni, hiszen a gépben is minden mechanikus szükségszerűséggel történik, de azért a gép elsősorban a cél, a szabadakarat, a szabad meghatározás műve. *Megszabadulnának nehézségeiktől, ha a fizikus és ethikus rendet egységes világtervnek tekintenék, amelyben helye van a villanyosságnak, szélnek, esőnek, s épúgy helye van az imának, az erkölcsi cselekvésnek,* s miután ezen tényezők *egyetlen s egységes világtervbe* tartoznak, nem állnak merev elszigeteltségben, hanem egymásba nyúlnak, az eső és az ima, — az áldozat és a földrengés, — a körmenet és a dögvész, — a fogadalom és a lábtörés egymásra vonatkoznak. Isten előrelátta, s *mivel nem két egymástól független rendet, hanem egyetlen egységes világtervet gondolt s akart, azért az ethikus tényezőkre való tekintettel rendezte a mechanizmus vasfolyását.*

Tehát: ha ma imádkozom valamiért, elnyerhetem azt a nélkül, hogy a természet folyása megváltoznék. Ez az ima, melyet Isten öröktől fogva előre látott, arra indította őt, *hogy a mechanizmusnak oly kiindulást és folyást adott, mely imámnak tárgyát szükséges eredménykép megérlelte.*

Ez a fogalma a gondviselésnek!

Valamint egyetlen *isteni gondolat* foglalja össze a számlálhatlan, különálló sok történést: épúgy az isteni akarat nem akarja külön-külön egymásután e történéseket, hanem egyetlen egy *akarással* akarta mindazt, ami az időben, a történések egymásutánjában végbemegy. Az isteni akarat változhatlan; amit akart, azt akarja most is, — az egymásután csak a dolgokban van. Ez az isteni akarat a világ kezdetén *teremtés*, a fönnálló s fejlődésnek indult világban *fönntartás* és *kormányzás*, ratio ordinandorum in finem.

De hát amit az Isten egyszer akart, azon most már nem változtathat? S le van kötve hozzá? Úgy látszik, hogy legalább ez oldalról veszély fenyegeti a szükségszerűségét, mert Isten változtathat a renden?

Az isteni akarat nem változik.

Amit az Isten alkotott, azt fel kell tartania és céljához vezetnie, *mert az ősokban nincs szeszély, csak szent s változhatlan akarat.* Hasonlóképen másrészt a végtelen bölcseség lehetetlenné teszi *a vakesetet, a véletlent* csakúgy, amint —

lehetetlenné teszi az utólagos belenyúlást a természet kerekeibe; csupa lehetetlenségek e gondolatok, mert tökéletlenséget zárnak magukban. E részről nem fenyegeti veszély a mechanizmust.

Mindezt összefoglalva mondjuk: *az ősok mindenegyes történést valósággal akar, s minden történésben céljait valósítja; mindenegyes történés azért megy végbe, mert az ősok akarja, s e célból először fönntartja a történés mechanikus okait s másodszor közreműködik velük mint mindent mozgató, mindenben tevékeny első ok.*

Nem szabad az Istent a természettel szembeállítani, mint valami idegen, oda nem tartozó hatalmat; hanem mint az őserőt, mely mindent fönntart s mindent hajt.

Ennyiben igaz a pantheizmus; mindenben van az Isten; de úgy, hogy megmarad személyesnek s végtelennek, s hogy a «πᾶν»-tól nem szűnik meg a «ϑεός». Mindenben észre kell venni azt az őserőt, és pedig nemcsak mint jelenlevőt, de mint működőt. Nemcsak minden indivíduális alak, hanem minden mozgás, minden érlüktetés, minden leeső csepp, minden szellő, minden rezgő étherrészecs a működő Isten műve; — amint ezt Haeckel találóan mondja: «Ha a légüres térben minden test az első másodperc alatt 15 lábat esik; — ha 3 atóm éleny és 1 atóm kén mindannyiszor kénsavvá egyesül; — ha a szög, melyet a hegyi kristály oszloplapja a mellette levővel képez, mindenkor 120 fokot tesz: — ezen tünemények époly művei az Istennek, mint ahogy ugyanazon Isten hozza létre a növények virágait és az állatok mozgásait. Mindnyájan «*Isten kegyelméből*» vagyunk, a kő csakúgy, mint a víz, az ázalag úgy, mint a fenyű, a gorilla épúgy, mint a kinai császár».

Van világterv, melyet az előrelátó Isten szabadon alkotott, — szabadon elsősorban az ethikus rendre való tekintettel. Ezen, *szabad cselekedeteinkre való tekintettel alkotott világterv*, melyet a gondviselés most kigöngyölít... *imára késztet.*

A végtelen ősoktól függ az értelmes teremtmény; fölismeri, hogy csakis az abszolút, szuverén akarat hívta őt a létbe; ezen függés acélkarikájából nem menekülhet egy percre, egy tapodtat sem. A függés e vasszükségszerűségében, — s a körülötte lefolyó világrend mechanikus lefolyásában szabadakaratot csak önmagában vesz észre. Minek ez akarat, minek e vágyó öntudat az örök szükségesség kerekei közt? Minek ez akarat, ez epedő és szenvedő tehetség

A szabadakarat hivatása a mechanizmusban

a tőle független hideg, érzéketlen mechanika malmában? Talán, hogy vágyódjék hasztalanul, hogy szenvedjen céltalanul, — hogy emészsze és epessze magát, és sirassa azt, amit meg nem változtathat? A halált, mely kedveseit letarolja, — az árvizet, mely édes otthonát elsöpri, — a nap tüzét, mely életét felperzseli? *Minek az értelmes, a szabadakarat a mechanikus szükségszerűségben, ha bele nem nyúlhat a világ folyásába, — ha nincs hatalma azon tényezők fölött, melyek csak rémítik, csak kínozzák?*

Ezen kérdésből származik a pesszimizmus csenevész, gyümölcstelen hajtása ! De ezen kérdésből ered másrészt egy ragyogó következtetés s benne az *imának észszerűsége és jogosultsága.* Hogyan?

A szabadakarat nem lehet prédája, nem labdája, nem csúfja a mechanikus szükségszerűségnek, hanem befolyással kell bírnia a mechanikára, bizonyos értelmes hatalommal kell bírnia fölötte. Az abszolut hatalom az ősok kezében van, ebben a teremtmény nem részesülhet, — *de a teremtmény felemelkedhetik az ősokhoz — az imában,* kérheti azt, amit véghez nem vihet, kiesdheti azt, amiről nem rendelkezik. Ez úton az akarat ki van véve a mechanika jármából, — nem szolgál a vakszükségszerűségnek, — van befolyása a fizikai történésre. Tehát az ima észszerűsége megmenti az emberi lét észszerűségét a fizikai rend vaskerekei közt.

Ima nélkül észszerűtlen az élet.

A mechanikus szükségszerűséget besugározza az embernek az ősokhoz való alázatos és szerető felemelkedése, mit imának hívunk. Az ima érthetőséget kölcsönöz a mechanizmusnak : a mechanizmus azért van s azért ilyen, hogy benne az ember boldogságát érje. Különben minek volna? De az ember tehetetlen a természet mechanizmusával szemben, amely legázolja reményeit és megvalósítja félelmeit ! Hogy küzdjön meg vele? Csak az imádkozó ember van felruházva e hatalommal, mely nélkül nem észszerű léte !

Csak az imádkozó ember egész ember. Ethikus aktusai, melyeket az ősok öröktől fogva előrelát, befolynak a mechanikus történésre, vagy azáltal, hogy felfüggesztetik a törvényt — s ezt csodának mondjuk, — vagy azáltal, hogy kezdettől fogva oly menetet nyer a fizikus történés, hogy az imának tárgyát létesítse.

Ime az ethikus és a fizikus rend harmóniája ! Ime az ima ereje és mechanikus szükségszerűség folyama !

Zárszó.

A divat úgy hozza magával, hogy a szerző elüljáróban intéz néhány szót olvasóihoz művének irányáról és vezérelveiről. Ezen mű iránya és elvei magán a címlapon nyertek kifejezést. «Isten és a világ» : az egyedül észszerű dualizmus kifejezése... mindazon pontokon, hol a tévely zavart okozott: *az anyag létében, a szerves világ eredésében s alakjainak sokféleségében s a történések mechanizmusában.*

Az emberi szellem sohasem ignorálhatja az első és végső ok létére vonatkozó kérdéseket. Példa rá a hívő és hitetlen filozófusok beláthatlan sora : Berkeley és Butler épúgy, mint Hume és Spencer, — Kant és Stuart Mill épúgy, mint Aristoteles és Szent Tamás. — Példa rá a népek élete: Carrau vallomásai szerint az istentagadás a hanyatló és elhaló népek jellemvonása, s filozófushoz nem méltó szűkkeblűséggel hozzáteszi, — hogy Franciaország csak örülhetne, ha — amit ő is kétségbe von — az istentagadás Németországban terjedne. — Az ember s az emberiség természete ugyanilyen minálunk is!

E mű címe inkább irányt, mint tárgyat jelez ; mert hogy nem fejteget mindent, amit a cím magában foglal, első tekintetre világos. Tüzetesen tárgyalja Isten létét a természettudományokkal érintkező érvek alapján ; a morális s a tisztán metafizikai érveket mellőzi ; — tárgyalja azután — ismét csak a természettudományra való tekintetből — az ősnemzést, — a leszármazást, — a darvinizmust, — s a gondviselő Isten s az ember szabadságát a mechanizmusban.

Csupa fontos kérdés, melyek a magyar tudományban nagyon egyoldalú, a nyugatról hozzánk vetődő eszmék igézete alatt álló megvilágítást nyertek : azért időszerű volt e fölületes divatnak alapos megvitatással útját vágni. Fegyelmezetlen eszű emberek, kik minden felületes ötletükre a «szaktudomány» védjegye alatt oly szabadalmat követelnek, hogy azokhoz senki, aki nem «szaktudós», — szaktudós pedig nem lehet, aki tanár nem volt, — nyúlni ne merészeljen,

nálunk sem hiányoznak ugyan: de ezen az indiai boncok fölvilágosultságára emlékeztető tudományos gőg leginkább hitelvesztetté válik képviselőinek kapkodása s 50—60 lapos füzeteiknek szólamdús tartalma által, melyekben természettudományon kezdik s jezsuitákon végzik.

Kívánatos, hogy minél kevesebb modern «bonc» legyen a magyar tudománynak napszámosa!

MISSZIÓS LEVELEK

MÁSODIK KIADÁS

1.

(A szeretet missziója) Istenből kiindulunk egymagunk, de hozzá vissza nem térhetünk csak többedmagunkkal. Ha kérdezzük, hogy mikép lehetséges az, azt kell felelnem, hogy Istenből az indul ki igazán, aki szeret, de aki szeret, az hódít, az ment, az Istenhez térít lelkeket, s így Hozzá vissza már csak többedmagával térhet meg.

Mi Istenből akarunk kiindulni szociális működésünkben ; mert szeretjük az Istent, azért akarunk segíteni a társadalom bajain, segíteni legalább valamiképen azon a sok szenvedőn, azon a töméntelen ügyefogyott, neveletlen s züllő emberen. Éltünknek útja nem a gondtalan utasnak útja, ki nekivág a világnak nagybátran, de aztán kidől az úton ; ugyancsak utunk nem a fosztogatók, a zsarolók, a régi s új rablók útja, kik a védtelent kifosztják, a gyöngét kizsarolják ; hanem a mi utunk az irgalmas szamaritán útja, kinek nemcsak az a kegyelem jutott, hogy őmaga nem került a rablók kezeibe, hanem az is, hogy szívet s könyörületes, irgalmas szeretetet kapott Istentől, szeretetet, mellyel a szenvedőt akkor is tudja szeretni, ha az idegen ; neki nem idegen.

Az élet útjai tele vannak szenvedőkkel, de hál' Istennek, ez utakon szamaritánok, szerető lelkek is járnak ; a szenvedők a siralom völgyéből valók, a szerető szamaritánok pedig az evangéliumból.

Ha már most azt kérdezi valaki, hogy ugyan mit hozunk az evangélium kincseiből s erőforrásaiból magunkkal az élet útjaira, azt felelem, hogy lelket hozunk, s azalatt nem azt értem elsősorban, hogy megértjük az embereket s szenvedéseiket s hogy értünk a lélektanhoz s a pedagógiához, mellyel több kultúrára, nagyobb gazdasági s társadalmi fejlődésre segítjük az elmaradt embereket s osztályokat, hanem azt értjük, hogy sajátosan tudunk ránézni az emberre s hogy lelket, tehát végtelen értéket s nagy méltóságot tudunk kinézni mindenkiből, amiért aztán nagyra tudjuk becsülni s meg tudjuk szeretni az elesett embert is, meg az alkoholistát s a bűnözőt is. Sajátos, inspirált tisztelettel kezeljük a gyer-

meket, a könnyelmű fiút s leányt, az erkölcsi érzéseiben ronggyá tépődött nőt, a meghasonlott s elkeseredett férfit; azzal a tisztelettel tudjuk mindezeket kezelni, mely motívumait a hitből veszi. Abból a hitből, hogy mindezeknek a szerencsétleneknek halhatatlan lelkük van, hogy veszélyben forog örök életük, hogy az Isten-országa bennük feldúlt rom s profanált szentély, de hogy ezt az Isten-országot vissza lehet s vissza is kell állítanunk bennük s lelküket meg kell mentenünk.

Sőt ezen a nagy hiten s tiszteleten kívül jelentkezik bennünk még egy harmadik érzés, s ez az a meggyőződés, hogy ezt az építő s mentő munkát mi bírjuk is, s hogy az Isten maga bízott meg minket e munkával s erőt adott hozzá, szívet adott hozzá s küldetést s hivatást adott, hogy menjünk bátran szerteszéjjel a világ útjaira, s ahol ráakadunk szenvedőkre, elhagyatottakra és neveletlenekre, ne menjünk el mellettük s ne mondjuk ki azt a kaini szót: mi közünk hozzájuk? Meg vagyunk győződve, hogy valami jót okvetlenül tehetünk s hogy az embereket jól befolyásolhatjuk; hisszük s reméljük, hogy bizalomra, erényre, hitre, Isten-szeretetre, nemes, jó öntudatra nevelhetjük őket.

Ezt a lelket s lelkületet nagy Isten-kegyelemnek nézzük s örülünk azon, hogy indításait érezzük s hogy az Isten szeretete sürget s késztet minket. Ennek a szeretetnek minden lüktetése mint új, boldogító erő s örömérzés jelentkezik bennünk; hiszen elsősorban nekünk jó az s minket vigasztal, ugyanakkor pedig segítség, útmutatás, vigasz s áldás lesz belőle testvéreink számára. Mi gazdagabbak, erősebbek s boldogabbak leszünk általa, testvéreink pedig megjavulnak s megnemesednek s megenyhülnek s végre is Istenhez közelebb jutnak. Igy értem azt, amivel kezdtem, hogy Istenből kiindulunk ugyan egymagunk, de hozzá vissza már csak többedmagunkkal térhetünk. Járjunk így a szeretet missziójának útjain s akkor áldás lesz törekvéseinken.

Székesfehérvár, 1912 március.

2.

(«Ti vagytok a föld sava») Nagyon értem és értékelem is azt a mi lelki igényünket, hogy a hit nekünk necsak világítson s fölfogásunkat igazítsa; értem s értékelem azt is, hogy szinte nem érjük be vele, hogy csak biztasson s vígasztaljon életünk útjain: hanem azt kívánjuk, hogy megérezzük a hitet mint erőt, s hogy ez az erő nyilvánuljon bennünk s alkal-

masakká tegyen minket nehézségeink s akadályaink leküzdésére, sőt arra is, hogy embertársainkra kihatni s a világot legalább némileg irányítani tudjuk s bírjuk. S ezt a mi igényünket az Úr Jézusnak ama szavaira alapítjuk, hogy «bízzatok, én legyőztem a világot». Mi erősen hisszük, hogy ő legyőzte a világot; de époly komolyan kell hinnünk azt is, hogy mi is legyőzzük a világot, s ép azért kérdezzük: hát van-e bennünk valami abból a világot legyőző erőből s tisztában vagyunk-e legalább aziránt, hogy mi legyen végre is az a világot legyőző erő?

S e részben hálásak lehetünk az Úr iránt, hogy Ő ezt az erőt sok helyén az evangéliumnak jellemezte s ismertette, s gondolom, hogy főleg akkor magyarázta meg nekünk jól, mikor azt mondotta: «Ti vagytok a föld sava. Ha a só megromlik, mivel sóznak? Semmire sem való többé, hanem hogy kivettessék és eltapodtassék az emberektől» (Máté 5, 13). S ismét: «Jó a só, de ha a só izetlen lesz, mivel adtok ízt neki? Legyen só bennetek és békesség legyen köztetek» (Márk 9, 49). Fogjuk meg mohón ezt a gondolatot, bontsuk szét jelentését, hogy jól megértsük, hogy mi az a krisztusi, új erő, melyet ő hozott s melyet ő ad nekünk s hogy miféle erővel akar az az áldott Krisztus belőlünk is kihatni a világra?

1. «Ti vagytok a föld sava», az nekem először is azt jelenti, hogy *hitem s szeretetem által ízes lesz bennem s nekem az élet;* — ízt kap s jól esik; kedvem van hozzá s örömöm van rajta. Izes élet: nagy szó, — izetlen élet: nagy átok. Akik Krisztust szeretik, azoknak ízes az életük; akik pedig nem szeretik, azoknak izetlen a lét, unalmas az élet; azok ráunnak mindenre, különösen magukra, s miután sok pilulát vettek be örömből s mámorból, végre revolver-golyócskával véget vetnek a buta öntudatnak. Mikor tehát Krisztus Urunk mondja: ti vagytok a föld sava, úgy értem, mintha azt mondaná: legyen ízes az éltetek s ne hagyjátok a lét unalmát kiverődni magatokon. Ha Istenben éltek, akkor úgy is az isteni virágzik ki rajtatok, s ti azt élitek s megtapasztaljátok: isteni gondolatokat olvastok ki a természetből, isteni akarattal találkoztok lépten-nyomon, isteni motívumok szerint indultok s dolgoztok, isteni célok felé iparkodtok, s ha ilyenek vagytok, akkor máris győztetek s kiemelkedtetek a lét unalma, a világ értelmetlensége s az élet céltalansága fölé.

2. Továbbá ez a nagy szó, hogy «ti vagytok a föld sava» azt jelenti nekem, hogy szellemi só van bennetek, azaz *ízléstek van a világ s az élet alakítására.* Nagy tudomány ez; sőt nem

annyira tudomány, mint inkább adomány, mert ezt ugyan könyvből megtanulni nem lehet, hanem érzék, vagyis ízlés kell hozzá. Tehát a föld sava ízlést jelent, ízlést a belső élethez, ízlést a lélek neveléséhez, hogy az embernek necsak feje, száraz gondolatokkal teletömött feje, hanem szíve, meleg, erős érzésekkel átjárt szíve legyen. A föld sava ízlést jelent, hogy helyesen eligazodjunk abban, ami való s illik hozzánk, s abban, ami nem való s nem illik hozzánk ; ízlést jelent az érzéseknek s indulatoknak, mondjuk, a szív redőinek alkalmas elrendezéséhez ; ízlést jelent a krisztusi hasonlatosságnak kidolgozásához. Szóval : föld sava annyit tesz, mint ízléses, mértékes, elegáns lelkület szemben az ízléstelen, mértéktelen csorda-emberrel.

3. Harmadik értelme is lehet a nagy mondásnak, hogy «ti vagytok a föld sava», ha a só használati céljára gondolunk. A só arra való, hogy azzal meghintsük s azáltal ízesítsük az ételt. Ahogy az ételt sóval, úgy az *életet lélekkel kell meghinteni*, s mindkettőt meg is érzi, aki ízleli. Bennetek is van ilyen só, melyet okvetlenül megérez a világ, s ez a nagy hit, melytől harmonikus lesz lelkünk ; továbbá a lélek értékének tudata, mely tisztelettel s jóindulattal tölt el embertársaink iránt ; azután a nagy bizalom Istenbe s az ő minket megtisztító s megerősítő kegyelmébe ; azután a türelem, mellyel elviselni tudjuk a rosszat s kivárni tudjuk a jobbat. Ez a lélek a föld, vagyis a világ sava ; ez a só leolvad rólunk s belevegyül az életbe ; ott kavarog s elhat a blazírt világhoz s ingerli fiainak fáradt érzékeit, s bármily blazírtak legyenek, megérzik. Megérzik az ízt, a tartalmat, az erőt s végre engednek indításainak, hiszen több életet kínál nekik.

Igy fogom föl tehát azt az én erőmet, azt az én sajátos, fölényes hatalmamat, mely győz s legyőzi a világot. Nem egyéb ez az erő, mint az ízes, erőteljes életöntudat, az ízléses lelkiség s a krisztusi érzület kisugározása. S mindez oly csendes, mint a sóolvadás s oly beható, mint a só beszűrönközése. Nem veszekszik, nem kiabál, nem verekszik, de még csak nem is tolakszik, s mégis mindenhová elhat s mindenki megérzi.

Hát mily csodálatosan igaz s mély feleletet kapok az Úrtól arra az én kérdésemre, hogy mily erőt hozott ő s mily erővel kell kihatnom nekem ! Azt feleli ugyanis : ízes lelked legyen, mely szétolvadva járja át életedet ; aki érintkezik veled, az megérzi majd, hogy új, sajátos erővel áll szemben : ez Krisztus ereje benned.

3.

(Jöjj el, Szentlélek Úristen!) Szent Pál azt kérdezi az ő efezusi híveitől: «*Vettétek-e már a Szentlelket, miután hittetek?*» S ugyanezt kérdezi természetesen tőlünk is. Ezzel a kérdéssel nyomósítja azt, hogy igen, kell belénk Lélek, s nélküle meg nem lehetünk, s megmondja ugyanott az okát is, hogy miért kell s miért nem lehetünk meg nélküle. Ez az ok az: *hiszen hívők vagytok.*

Mintha azt mondaná: Hívőt Szentlélek nélkül képzelni nem tudok; csak akiben Lélek van, az hisz igazán, s viszont, akiben hit van, abban eo ipso Lélek is van. Hitünk őreá épúgy vonatkozik, mint ahogyan vonatkozik az Atyára és a Fiúra. Hitből való a meggyőződésünk, hogy Ő lejön, s hogy Őt meg kell kapnunk. S mikor azt hisszük, nem a pünkösdi csodára, a szélzúgásra és az imbolygó tüzes nyelvekre gondolok csak, hanem arra, hogy *Krisztus mindnyájunknak megígérte Őt*, s hogy már az ószövetségben is biztat a prófétai szózat: «Kiöntöm lelkemet minden testre». Én tehát hívő lévén, igényt tarthatok a Szentlélekre, készülök rá áhitatban, várom Őt, hogy kifakadjon lelkem tudatában s elárasszon és telítsen új, erős élettel. Hívő lévén, én Rá teszem a lelkemet, reményemet, s epedve imádkozom, hogy jöjj, jöjj el Szentlélek Úristen. Én mindezt nagyon komolyan és nagyon természetesen veszem. Nekem az apostol szava, hogy vettétek-e már a Szentlelket, miután hittetek, oly természetes, mintha csak azt kérdezném: «Látod-e a napvilágot, miután szemed van?» Nekem az apostol szava oly valóság, mint a világosság, melyet látok, mint a levegő, melyet lélekzek, mint a kenyér, melyet eszem. Tudom, hogy hívő vagyok s mert az vagyok, a Lelket vennem kell. S ha eddig nem vettem, akkor hát ezentúl, *inkább ma, mint holnap* kell vennem, s hogy vehessem, elhatározom, hogy minden akadályt, ami a Szentlélek útjában lehetne, *könyörtelenül* eltávolítok szívemből. Hitem erejétől s nagy vágyamtól könnyen válik le lelkemről mindaz, ami bűn, hiba és hűtlenség van rajta. Lelkem világossága lévén, úgy is jön majd belém, mint ahogy a világosság szokott jönni, még pedig az a világosság, melyet nem én gyujtok, hanem mely az égből árad. Úgy jön Ő majd, mint ahogy világos lesz a szoba, mikor a beredőzött és bespalettázott ablakokat reggel kinyitjuk s tódul be a napsugár, s örvendezővé lesz tőle a lelkünk s a harmatos rét lehelletétől kitágul a tüdőnk s a szívünk. Milyen más az, mikor sötétben

gyertyát gyujtunk, vagy a villanyt felcsavarjuk, milyen más az! Világosságnak ugyan világosság ez is, de hát milyen más ez a májusi reggeli ablaknyitás! Ezt az eleven, elevenítő világosságot nem én csinálom; ezt nem én gondoltam ki, nem én találtam ki, ez nem gyertyafény, nem pislogó mécs, nem a gyarló emberi értelem fénye, nem betű és tudomány, hanem látás, érzés, készség, lelkesülés, ez az a tiszta fény, árnyak, homályok, sötétlő foltok nélkül. Ezt látni, azaz hogy megtapasztalni kell.

Az ilyen ragyogó és sugárzó bensőségben a törvény formává és szépséggé s a megnyugvás örömmé válik; mi megtapasztaljuk a Szentlelket, *örvendező, békés tudatban*, s e tudaton kívül nem kell más buzdítás a jóra s az áldozatkész szeretetre. Ez a Szentlélek elömlik egész lelkünkön s Benne megszeretjük testvéreinket, dolgozunk testi-lelki javukon. E Lélekben elviseljük fáradalmainkat és megtapasztaljuk, hogy *fáradalom és munka dacára nem fogy ki örömünk.* Istenem, Krisztusom, hiszek s várok s kérlek, *küldd el ezt a páratlan éltető, megvilágosító, megvigasztaló Lelket, a te Lelkedet!*

4.

(A Grande Chartreuse silentium-a) A Grande Chartreuse körül való emlékeimből merítem e levelem tárgyát. Ott jártam és senkivel sem találkoztam azok közül, kik e házat építették, kik ott laktak s imádkoztak, miután a francia kormány, aligha a szabadság s testvériség nevében, kiűzte a szótlan, munkás szerzeteseket. Azóta a rengeteg épület még csendesebb, mert teljesen kihalt, s a félkilométer hosszú folyosókon, a számtalan cellában, épúgy mint a temetőben csak a «silentium», a nagy csend jár-kel nesztelenül. Ez a csend az őslakó; itt volt, mielőtt a kolostor épült; itt borongott, mikor a kolostor lakóinak száma százakra is rúgott, s akkor is itt marad, ha majd a magas hegyek kőgörgetege eltemeti falait. Ehhez a nagy «silentium»-hoz jöttek ki a karthauziak; nála s vele akartak élni s élni úgy, hogy kiemelkedhessenek a hiúság vásárából s nagyokká s világlegyőzőkké válhassanak. Helyettük most a turisták tarka csoportjai térnek be a kolostorba, végig kopognak a folyosókon, végig kíváncsiskodnak cellákon s kápolnákon, kacagnak, fecsegnek, s a felületesség s a blazírtság vásárját viszik bele a nagy «silentium»-ba. De én ezt nem bántam, mert az ellentét által óriássá nőtt szemeimben az a fölség, mely reklám nélkül is világhírűvé vált e messze eső völgyben, — mérhetetlenül nagynak láttam a

hit s a nagy lemondás lelkét, mely e falak közt a világot nem nélkülözte; főleg pedig úgy tetszett, mintha az a «silentium» misztikus korálist búgott volna bele lelkembe, mely annak a nagy, egységes szent akaratnak a dicsőségét zengte, mely Isten akaratával egy volt s mely ezt az akaratot feltétlen úrrá s királlyá tudta avatni a szerzetesekben a gondolatok, érzések, vágyak s szenvedélyek hullámai felett.

Ebben a «silentium»-ban az a fölséges akarat élt, mely ha fapapucsban járt is, de mindig csak magaslatok felé tartott, fokról-fokra hágott, egyre feljebb ért, földről a mennybe hatolt. Az az akarat élt itt sok száz szívben, mely egyet akart, egyet, még pedig a legfelségesebbet, s azt híven, kitartóan s áldozatok árán is akarta. S ezzel szemben jár itt most sok-sok akarat, akarat, mely inkább akaratoskodás, — akarat, mely kíváncsi és komfortos, — akarat, melyet a véletlen s a vakációi szeszély összegereblyézett egy-egy kalauz vezetése alá, de amely egy félóra mulva ismét szétrebben a szélrózsa minden irányában, — akarat, mely benyomásról-benyomásra száll, mint tarka pillangó, s ha megőrzi is a Chartreuse-ben otthonos nagy akaratot, de csakhamar kimenekül belőle s automobilon Chambérybe, Grenoblebe, Aix-Les-Bainesbe igyekszik el mulatni s feledni önmagát!

Az a csendes, nagy akarat imponál nekünk s vonz minket. Megérezzük isteni jellegeit s megkívánjuk őszinte epedéssel: silentium-ból való és silentium-ot teremt. A szentírás mondja, hogy hallgasson el minden az Úr színe előtt, mert csak a csendben vonul el s vonul be az Úr; de viszont az is igaz, hogy akiben ily nagy, szent, egységes akarat él, annak lelkébe nagy csend vonul, az Isten csendje, a nagy, tiszta lélek csendje, az Isten békéje.

Isten szereti, ha erős akarattal csendet tudunk teremteni magunkban, — szereti már azt is, ha csendesülni tud lelkünk, s ha a magábatérés útjai felé jár, ahol élvezni tudja önmagát s békéjét. Csak akkor tudjuk élvezni önmagunkat, ha lecsendesülünk, ha szívünk tiszta, ha lelkiismeretünk nyugodt. Találjunk rá e belső csendre, hogy rátalálhassunk igazi örömeinkre s hogy közelebb érezzük magunkat Istenünkhöz, kinek «helye a békesség». Ez lesz a mi «Chartreuse»-ünk, s ebből nem kerget ki erőszak s nem csal ki a bohó világ, s ha jár is körülöttünk csél-csap gondolatok és érzések turista-serege, de az ajtón be nem jöhet; érdeklődhetnek, pletykázhatnak, de nem állunk velük szóba, a mi jeligénk a «silentium».

1912 július.

5.

(A legszebb dal motívuma) Még egy vakációs élményemhez fűzöm gondolataimat. Régóta vonzott Avignon, nem a Provence dalai miatt, hanem a régi nagy emlékek révén, melyek e középkori városhoz fűzvék. A XIV. században ide költözködött a pápaság : s a Kelemenek, Benedekek s Jánosok itt építették azt a fölséges várat és palotát, melyben 70 évig laktak. E palotában jártam föl-alá borongós lélekkel ; nehéz volt a szívem s nyomasztó gondolatok terhét éreztem. Ezt érezte Sienai Katalin is, ki itt szenvedett s imádkozott s a pápát Rómába való visszaköltözésre indította. Azóta a palota félig rommá lett ; a freskók lekoptak ; a nagyszerű kápolnában csak a nagy oltárkő hever a földön, s ez a pusztulás élénken öntudatomba hozza, hogy annak így kell lennie, hiszen a palotát megteremtő szellem, a hatalmat inspiráló lélek régen kiköltözött s így távozásával a szépség is tűnik, a falak s ívek ereje hanyatlik s földbe, sírba kívánkozik. Ez a palota tehát inkább síremlék a történelem nagy országútján s szimboluma a nagy mulandóságnak, mely hirdeti, hogy sem pénz, sem faragott kő, sem freskó, sem világi hatalom nem teszi, hanem a lelken s szellemen s a lélek nagy kisugárzásain, a hiten s szereteten fordul meg minden.

Közülünk sokan lelkesülnek az emberi lét hatalmi tényezőiért s méltán ; úgy érzik, hogy az emberi élet maga nemesbül a szebb világra pazarolt tevékenységtől s gazdagabb lesz a sajátmaga teremtett értékektől, s én ez irányzatot nem töröm le, sőt fejlesztem, hiszen Isten akaratát látom benne. De tudom azt is, hogy szellem és lélek nélkül, lelkesülés s lendület nélkül, mély, isteni érzésekből való kiindulás nélkül sem nem alkothatunk nagyot és szépet, sem nem örülhetünk neki s nem élvezhetjük azt, hanem többé-kevésbbé egy szellemtelen s örömtelen élet töltelékévé válik művészetünk, terhévé pénzünk, kínná hatalmunk s ürességgé öntudatunk. — Azért tehát nagy hitet a köznapiba is s nagy szeretetet a kicsinybe, a jelentéktelenbe is ; s ne tűrjük, hogy valami lelkünkből folyjék s fakadjon, hogy valami a mienk s belőlünk való legyen a nélkül, hogy lélek, szellem, érzés, szeretet legyen benne !

Nem síremlékeken, nem a hiúság s mulandóság bagolyfészkein akarunk dolgozni ; életünk ne legyen mű, melyből a lélek kiköltözik ; hanem az egész tevékenység, mindaz, amit teszünk s alkotunk, szellem s élet legyen, s mi azzal a

szellemmel s élettel összenőve legyünk. Összenőve Istenünkkel hitben s szeretetben — egybeforradva a Szentlélekkel, aki a mi lelkünk s aki lakik bennünk s mozgat s indít s éltet minket. Istenem, hála neked, hogy életemnek nem kell rommá s régi erőnek és szépségnek síremlékévé lennie! Ezáltal emelkedem ki igazán a mulandóságból s vagyok földnél s történelemnél nagyobb; lélek vagyok, lélek Szentlélekből, aki ahogy belőle való, úgy benne is s érte is él.

Ezt a motívumot emeltem ki s küldöm kedves munkatársaimnak s meg vagyok győződve, hogy ez a legszebb dalnak motívuma, s hogy e motívumon harmóniákat lehet megszólaltatni, melyek provence-i daloknál szebbek s lelkünk dalaivá lesznek. Ó, énekeljen lelkünk Istennek s legyen dalos tőle egész életünk! Istenből s Istenért élni, kegyelem állapotában lenni s tiszta szeretetből dolgozni: ez értelme ez érzésnek!

1912 augusztus.

6.

(A szeretet ostroma) 1683 szeptemberében az akkori világ figyelme Bécs felé fordult; fordult aggódva, imádkozva. Bécset a török ostromolta; el akarta foglalni, meg akarta törni a várost, meg akarta alázni a nyugati kultúrát s szégyent hozni a kereszténységre. De a város ellentállt; önfönntartási ösztöne, a rémület s a szégyenérzet megszázszorozta erőit, s Sobiesky, lengyel király hite s inspirált hősiessége szétverte a törököt s fölszabadította a várost. Ez idén, most szeptemberben szintén Bécs felé fordul a világ tekintete az eucharisztikus nemzetközi kongresszus alkalmából; most is népek sereglenek oda s minket is hitünk s szeretetünk csődít falai közé; nem azért, hogy rontsunk, de igen azért, hogy megostromoljuk az örök szeretetet, hogy a tagadással s hitetlenséggel szemben pajzsra emeljük a kereszténység királyát, Jézust, s hogy hitközönnyel, hálátlansággal, hűtlenséggel szemben a hűség s hódolat dicsőségében részesítsük az Urat.

Mindezt azonban végre is egy nagy harcra való tekintetből tesszük, s arra a harcra akarunk ott is s a kongresszus révén fölszított hit világánál minden szentségi oltárnál s minden szentáldozásunkban erőt s lelkesítést meríteni, melyet a világ Jézus ellen vív. Ma ugyanis nem egy város falai közt, hanem a széles nagy világon végig ostrom alatt állnak a hit, a ránk maradt erkölcs, eszményeink s intézményeink, sok

millió lélek, s ezeket le akarja törni a tagadás s az élvezetvágy szelleme egyrészt, másrészt a bűn s az ezerfejű inség.

Meg vagyok győződve, hogy ezeket az ellenségeket csak *tevékeny, élő hit s a hitből élő s égő szeretet* győzheti meg, ami krisztusi szeretetünk. Higgyünk ennek a szeretetnek a hatalmában s becsüljük magunk is sokra s gyakoroljuk azt. Akik szentek voltak, azok a keresztény két évezred bármely századában szeretet által győztek. Nem a tudás s nem a disputálás volt tulajdonképeni erejük, hanem a krisztusi szeretet Isten s ember iránt, ez volt az a győzedelmes s mindig korszerű hatalom, mellyel legyőzték, azaz hogy meghódították a kételkedő s a szenvedő világot.

Jézus megadja nekünk e hatalmat s megadja az érzéket hozzá, hogy hogyan s mikép kezeljük azt, hogy ne rontsunk s ártsunk, hanem hogy használjunk. Mi meg akarjuk érteni a mi szenvedő s kételkedő testvéreinket s kapcsolatban akarunk lenni velük, hogy valami módon testüknek-lelküknek segítségére lehessünk. Biztos, hogy sok a baja, gondja s szenvedése a világnak; az is igaz, hogy elfordult az egyháztól s Krisztustól s nem sok jót vár tőlük; de hát úgy-e a beteggel bánni kell tudni, s még ha nincs is bizalma, akkor is ápolnunk kell őt? Ha ápoljuk, ha a jót, amit tehetünk, megtesszük, ha türelemmel s nagylelkűen viseltetünk iránta, ha nem szeszély, hanem szolíd, kitartó szeretet inspirál minket: akkor annak az elfordult, lélekben szenvedő s testben is sokszorosan meggyötört világnak egy nagy kinyilatkoztatása lesz: azt fogja észrevenni, hogy ez a kereső, aggódó, türelmes szeretet nem akarja őt letörni, hanem föl akarja emelni, nem kedvtelésből akarja saját nézeteire bírni, hanem neki magának akar enyhet adni s szívének félreismert igényeit akarja teljesíteni; észre fogja venni, hogy megnyugvásra s boldogulásra akarja segíteni. Észre fogja tehát venni, hogy ez a szeretet ad, ad s akkor is ad, ha nem akarják elfogadni, akkor is ad, ha tapossák jótéteményeit s érzéseit, hogy olyan mint a forrás, melynek vizét a pajkos gyerek szétfreccsenti, melynek medencéjébe állat mászik bele s fölzavarja iszapját, de amely azért mégis fakad és fakad és szivárog és csörgedez és enyhet ad és szomjat olt s a tikkadt embernek a fölpezsdült élet erejét s vígaszát nyujtja.

Ezt a szeretetet akarjuk az Oltáriszentségből venni s ezt akarjuk tovább adni; folyton vesszük s folyton adjuk, s ha néha panaszra akarna nyílni ajkunk, hogy hát minek is pazaroljuk hálátlanokra s hűtlenekre s züllöttekre szerete-

tünket, jusson akkor eszünkbe, hogy Jézus folyton ad, folyton s bőven ad, adjunk hát mi is, adjuk tovább ezt a krisztusi szeretetet; adjuk már csak azért is tovább esetleg hűtlen s hálátlan testvéreinknek is, mert hiszen mi is sokat kaptunk Istentől, sokat az Oltáriszentségben élő Jézustól, amit meg nem háláltunk, amiért viszont alig adtunk valamit.

Kedves Testvéreim, e szeretetnek ostromát a világ, ez a modern világ sem tartja ki; megadja magát... s akkor mi adtuk oda, adtuk vissza Jézusnak a világot.

Székesfehérvár, 1912 szeptember.

7.

(Tanulságok az inaszakadt történetéből) A módra és rendre nézve, hogy hogyan tegyünk jót felebarátainkkal, kitűnő útmutatásul s eligazításul szolgál az az evangéliumi történet, amikor Krisztus Urunk meggyógyítja az inaszakadtat. Ezt a beteget néhány jó ember Krisztus elé iparkodott hozni «és nem találván nyílást, melyen őt bevigyék, a sereg miatt, felmentek vele a héjazatra s a tetőről lebocsáták őt középre ágyastul Jézus elé» (Lukács 5, 18).

Már most figyeljünk, hogy hogyan folytatja elbeszélését az evangélista. «Látván Jézus — úgymond — *ezeknek* hitét, mondá...» Nem az inaszakadtnak hitét nézte az Úr, hanem elsősorban azoknak a buzgó, irgalmas szívű emberek⟨nek⟩ hitét, kik küszködve a tömeggel, végre is úgy fogtak ki rajta, hogy betegestül, ágyastul a padlásra másztak fel s onnan eresztették le Jézus elébe az inaszakadtat. S ebből vigaszunkra azt emelem ki, hogy Jézus kegyelmét és segítségét az irgalmasság s a lélekmentés cselekedeteiben semmivel sem nyerjük meg oly biztosan, mint buzgalmunkkal és könyörületes szeretetünkkel a szenvedők s elhagyottak iránt. Ha utánuk járunk s értük buzgólkodunk, Isten különös kegyelmét fogjuk élvezni. Már csak azért is megsegít majd minket, hogy megjutalmazza hitünket; megsegít majd, hogy megtisztelje s kitüntesse a buzgólkodó szeretetet, mely mindenek fölött tetszik neki. Hiszen ép erről a szeretetről ismer ránk, s amit mondott, hogy «azon ismernek majd rátok az emberek, hogy az én tanítványaim vagytok, ha szeretitek egymást», azt bizonyosan Ő is követi, s ha szeretünk, akkor magáénak ismer el minket s megáldja munkánkat. Tehát szeressünk önzetlenül; dolgozzunk hiúság s dicsvágy nélkül, s akkor az Úr az ilyen tiszta könyörületben saját lelkére s e könyörület képviselőiben testvéreire s munkatársaira ismer. Nézd, Uram — mondjuk

szívből — hitemet, buzgalmamat s áldozataimat, s ezért add meg annak az én gyámoltomnak kegyelmedet, adj neki jó lelket!

A második eligazítás, mellyel ez az evangéliumi elbeszélés szolgál, az, hogy Krisztus mondja: «Ember, megbocsáttatnak bűneid» (5, 20). Ezzel Jézus arra figyelmeztet, hogy ő minden irgalmassági cselekedetben s szeretetszolgálatban a fősúlyt a lélek megkönnyítésére s megvigasztalására fekteti; hogy elsősorban a szegénynek, a szenvedőnek lelkén segítsünk. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy mindenkinek először is prédikációkat tartsunk, vagy hogy a szegénynek kenyér helyett szép szavakat <adjunk> s a szenvedőnek ír és borogatás helyett gyónásra való útmutatással szolgáljunk, hanem azt akarom jelezni s nyomatékozni, hogy mi a szenvedőt, a züllöttet, a neveletlen védencet úgy nézzük, mint kiknek szemük s érzékük van nemcsak tudatlansága, szegénysége, neveletlensége s szenvedései iránt, hanem elsősorban az iránt, hogy lelki békéjét s nyugalmát megtalálja. Jót akarunk adni külső és belső bajokra, testre és lélekre s az egész embert akarjuk fölemelni s megsegíteni. Ime, Jézus szeme először is az inaszakadtnak lelkére irányult s szeretete először is a megtörődés s az önmagábatérés kegyelmét juttatta neki; azért mondotta, s mondotta örömmel: «Megbocsáttatnak bűneid».

Jézus e példáját kell követnünk. Legyen minden szolgálatunkban érzékünk először a lélek bajai iránt, gondoljuk meg, milyen ennek az embernek a lelke s kié az? Istené avagy az ördögé? s mit tehetnénk érte? Ha szemünk lesz eziránt, akkor egész eljárásunkban több szellem és lélek lesz s eltaláljuk majd a módját, hogy tapintattal s finom észrevevéssel lelkéhez férkőzzünk s elsősorban is azt gyógyítsuk.

A harmadik tanulság, melyet az inaszakadt történetéből merítünk, az, hogy Jézus végre a betegségen is segített, de csoda által. Ezt mi nem tehetjük, tehát ez nem is a mi dolgunk; de végezzük el buzgón azt, amit tehetünk. Vezessük az embereket Jézushoz, tegyünk jót áldozatok árán is, járjunk szenvedő embertársaink nyomában az irgalom s a szeretet útjain; mikor pedig tehetségünk s erőnk korlátjaihoz jutottunk, nyugodjunk meg Isten végzésén, s azért, hogy csodát nem tudunk tenni, ne szűnjünk meg szeretni. Ezt az inaszakadtat Jézus meggyógyította, de sok más inaszakadtat nem gyógyított meg. Tegyük meg tehát azt, amit tehetünk s örüljünk, hogyha valamit is tehetünk. Krisztus szeretete sürgessen minket, az a szeretet, mellyel valamennyi testvé-

reit, a testi s lelki inaszakadtakat s minket is, az inaszakadtak gyámolóit szereti. Minél tisztább s buzgóbb lesz ez a szeretetünk, annál készségesebben segít majd meg.

Ezt a nagy, biztató igazságot tegye az ablakba minden patronesz, minden missziós nővér s a Szeretetszövetség minden tagja ; legyen ez az ő muskátlija, vérpiros illatos virága. Szívja magába illatát, azt a tudatot, hogy ha jobban szeretek, ha kevesebb hiúsággal s több odaadással szeretek, Isten jobban segít s általa én is többeken lendítek. Tisztább szeretetem miatt szereti majd Isten s segíti hathatósabban védenceimet. S szeretetem akkor lesz tisztább s krisztusibb, ha az Úr szemével nézem a szenvedőt s ha lelkét jobban szeretem, mint testét. Lássa az Úr hitemet s áldozatkészségemet s segítsen azokon, kiket így szeretek !

8.

(Szenvedő lelkek szamaritánusai) Mi szociális munkások november havában rendes szeretetszolgálatunkon kívül egy más lelki munkát is végzünk, amikor lélekben rátérünk annak a más világnak útjaira és segíteni akarunk elhunytainkon is. Milyen édes tudattal szent kötelessége ez a hitből fakadó szeretetnek ! Mások addig akarják segíteni felebarátjaikat, míg itt az életben köztük vannak, nekünk azonban az életen túlra is átvetődik gondolatunk, s fel akarjuk karolni a lelkek ügyét a síron túl is. Szívünkre vesszük panaszaikat, testvéri rokonszenvvel hajolunk le hozzájuk s tőlünk telhetőleg segíteni akarjuk őket. Amit ilyenkor érzek, az mindenekelőtt egy emelkedettebb és hálás önérzet. Érzem ugyanis, hogy mily sokat tehetek, s örülök neki s köszönöm Istennek, hogy tehetek. Valóban milyen nagy dolog az, ha imával és jócselekedetekkel segíthetünk a legelhagyottabb szenvedőkön s ha szeretetünkkel így elérhetünk a más világba ! De hát ilyen a szeretet hatalma, mely Istenből árad, a szíveket a síron túl is egybeköti. Mennyire más ez a cselekvő, nemes s tevékeny szeretet a világ szentimentális, cifra és költséges virágadományokban kimerülő gyászánál !

Ahogyan a mindenséget a gravitáció tartja össze, ahogyan az röpíti végtelen pályájukon az égitesteket s ugyanakkor a föld felé vonzza a porszemet is, úgy hatja át az isteni szeretet a lelki mindenséget s egyre Isten felé, másrészt egymás felé tereli a szíveket. A porszem is, a hulló falevél is a nappal áll összeköttetésben, miért csodálkozzam hát azon, hogy én is összeköttetésben állok a szeretet hatalma által a legtávolibb

lelkekkel is. Nem szabad ez isteni kapcsolatokban kételkedni, örülnünk kell nekik. Siessünk segítségükre azoknak, kik odaát ránk szorulnak. Ha messze is vannak, azért mégis csak a szeretet elemében vannak, még pedig a legnagyobb szívnek, az Isten-szív szeretetének elemében. Az ő szívének lüktetése élteti őket s minket egyaránt. Érezzük át mélyen e kapcsolatot s ne hűtsük le szeretetünket azzal a kétkedő, hideg gondolattal, hogy hiszen meghaltak, elmentek tőlünk. Elmentek, de lelkükbe beleszőve magukkal vitték képünket, s ha találkoznánk velük most és gyászfátylukat szétlebbentenők, csak úgy néznének ránk, mint régen, csak úgy ejtenék ki nevünket, mint ahogy régóta fülünkben cseng még hanglejtésük. Ne mondjuk, hogy már csak úgy vannak itt e világon, mint kik halványodó emlékezetben élnek és semmit sem számítanak: ugyanazon az úton járnak ők, mint mi, az Istenhez vezető úton, csakhogy annak már a felső végén: előttünk vannak, s mi utánuk törekszünk és nemsokára ismét találkozunk...

A kapcsolat ez eleven átérzése után szinte természetes lesz, hogy szeretetünk aggódó, buzgólkodó érdeklődéssel karolja fel síron túli testvéreink érdekeit. Mintha csak látnók, hogy szemeik rajtunk függnek, hogy szívük karjai felénk tárvák.

Legyünk tehát annak a másik szenvedő világnak segítői, irgalmas szamaritánusai, még pedig olyan szamaritánusai, kik mikor mással jót tesznek, maguknak is a legnagyobb vigaszt s megnyugvást szerzik. Igy aztán a temető útjain is annak nyomában járunk, ki tudta, mi a sír s mi a fájdalom, hiszen Lázár sírjánál az ő szíve lett tele szenvedéssel s az ő szeme lett tele könnyel, de aki legyőzte a halált, legyőzte a sírt s legyőzte a világ szomorúságát. Mikor így vigasztalni s megsegíteni igyekszünk a szenvedő lelkeket, akkor azt az evangéliumot iparkodunk valóra váltani, melyet Krisztus hirdetett a fiát sirató atyának s a bátyja veszte felett gyászoló Mártának: a te fiad, a te bátyád *él.* Krisztus Urunk mondja, hogy *él* a mi elhunyt atyánk, anyánk, testvérünk, barátunk; gyermekünk, ebben tehát kételkednünk nem szabad, de esetleg szenved még, s azért sugalmazza hitünk segítő, mentő, áldozatos *akcióra* szeretetünket.

Igy vagyunk két világnak szociális munkásai.

1912 november.

9.

(Adventi remények) Szivélyes üdvözlettel köszöntök be a ködös és mégis hangulatos adventbe! Advent, annyi, mint Úr-jövet, s erről azt mondom, hogy az az Úr dolga, hogy hogyan jön s mikor jön majd felém s hozzám; nekem azonban az advent annyi, mint várakozás és készülődés és eléje menés. Várakozunk éltünk adventjében Jézusra; várakozunk, de nem leülve, lecsücsülve, kezeinket ölbe téve; hanem várakozunk epedve szívvel s dolgozva szívvel és kézzel. Tudjuk ugyanis, hogy a jót nemcsak várni kell, hanem hogy azt tenni is kell. Azt a jobb világot, melyet folyton várunk, meg kell egyszersmind teremtenünk; folyton kell tehát dolgoznunk rajta. Még nem kész — jaj — dehogy is kész, akár lelkivilágomat, akár ezt a külső világunkat nézem. Mennyi baj és gyarlóság abban a belső világban, s mennyi tűrhetetlen nyomorúság abban a külsőben. Hogyan kiált advent után mind a két szegény világ, hogyan imádkozza, hogy «jöjjön el a te országod!» Ez a Miatyánknak a legnépszerűbb óhaja: kenyeret Uram, s a te országodat vagy legalább többet abból, ami a te országod, többet az igazságból, békességből és örömből!

S ezt az utóbbi adventi vágyat osztják az emberek mind; ezt még a szocialisták is elfogadnák; új világot, jobb világot, ez valamennyi szociálreformernek adventi vágya! Csakhogy mennyi ez adventi embereknél a rémlátás is, hány lidérc ficánkol előttük, mennyi tévedés s álmodozás környékezi őket!

A rémlátástól s tévedéstől meg akarjuk magunkat kímélni s ép azért ez életnek s küzdelmeinek, szociális törekvéseinknek s kudarcainknak és sikertelenségeinknek éjtszakájában világítunk magunknak Krisztus mécsével. Ezt a mécset ki nem fuvom. Éjjel mécsre van szükségem, ha az van, az elég is; világítok hát magamnak vele.

S világítok azért, hogy dolgozhassam, még pedig *hitszerűen és észszerűen és jó kedvvel. Kedvvel, kedvvel,* ezt különösen ismétlem, s ez a jó kedvem adventi reménységemből fakad. Az advent ugyanis tele van reménnyel, még pedig azzal a halhatatlan reménnyel, melyet Krisztus fakaszt a lelkekben. E reménységre szükségünk van, hogy bajainkban s gyarlóságainkban, szenvedéseinkben s tépelődéseinkben megálljuk helyünket s ne sztrájkoljunk a munkában s ne fáradjunk el a harcban.

De azért itt se akarjunk többet, mint amennyit akarni lehet.

Ahogyan a mécses világosságától nem szűnik meg az éj: úgy a reménységtől nem szűnnek meg a bajok, — szegényeink azon túl is lesznek, betegeink azért mind meg nem gyógyulnak, s ugyancsak mi mindnyájan attól a biztos érzettől, hogy a helyes úton járunk s Krisztust nyomban követjük, célhoz mindjárt nem jutunk. Bár mécesel kezünkben s reménnyel szívünkben járunk, de azért úton vagyunk s útfélen maradunk.

S ezt jó lesz szem előtt tartanunk s magunkat s készületlenségünket el nem felednünk. Néha ugyanis az ember megfeledkezik arról, hogy hol, merre tart, hányadán van s többet kezd igényelni, s azzal azután nehézségeket csinál magának, beleevez az elégedetlenség zátonyai közé. Úgy is van néha, hogy felesleges szemrehányásokkal illeti magát, hogy ezt vagy azt nem bírta megtenni vagy elérni. Az ilyet a mennyországi felső emeletről le kell ráncigálni az adventi földszintre, sőt néha az élet nagyon is sötét szakadékaiba is. Nem vagyunk még a mennyországban, hanem itt vagyunk a földön, földi bajban, földi gyarlóságban, földi alacsonyságban; nem angyalok közt, hanem emberek közt élünk, kik sokszor nem testvérek, hanem mostohák, s egymásnak keserítik meg s nehezítik meg az életet. De hát a földön ez a sor is járja, hát ezen sem fogunk túlságosan jajveszékelni, s ha elvesztettünk valamit a vámon, reménykedünk, hogy megnyerjük a réven; ha nem sikerült egy művünk, majd sikerül egy más vállalatunk, s ha minden egyéb nem sikerülne is, akkor sem hagy el a remény, hogy majd csak megleszünk valahogy s a sok sikertelenségért is megfizet az Úr! Ime, az adventi remény rügyezik szívünkben s új tavaszt ígér, ha nem három hónap, hát három év után, vagy ha három év mulva sem, hát harminc év mulva, de a tavasz el nem marad, a lelkünk kivirágzik.

Azért hát rajta, kedves Szeretetszövetség, gyerünk, haladjunk, dolgozzunk! Úton, munkaközben lévén, ne jusson eszünkbe, hogy jó lesz most már megpihenni s leszerelni s adventi törekvés s munka helyett téli álomra fordulni. Nem vagyunk mi sem medvék, sem ürgék, hogy aludjunk, hanem Isten gyermekei, kikben télen is az örök tavasz temperamentuma éled, s kik adventi éjek és fények, adventi bajok és vigaszok, adventi távolságok s közelségek közt is folytonfolyvást Krisztus felé tartunk. Még nem vagyunk nála, de közeledünk hozzá, még pedig abban a mértékben, amelyben

mindent érte s csakis érte teszünk s elviselünk. Szerinte érezni, az annyi, mint hozzá közeledni. Ime a mi adventi programmunk.

1912 december hó.

10.

(Ujévi ajándékunk) Nem arról az ajándékról van itt szó, amelyet mi adjunk, hanem arról, melyet kapjunk. Elgondolom magamnak, hogy olyan magunkféle szeretetszövetségtársak mit is kívánjunk magunknak újévi ajándékul, s nem képzelhetem, hogy nagyobb s értékesebb ajándékot kívánhatnánk magunknak, *mint nagyobb, forróbb, boldogítóbb s mozgatóbb Isten-szeretetet.* Ember ugyanis adhat embernek gyöngyöt és virágot, csecsebecsét és sok tarkaságot; de az isteni ajándék mindig olyan lesz, amitől az ember önmagában jobb s Istennek is és embernek is értékesebb lesz, s ilyen kell nekünk. Én tehát újévre is megint csak ily ajándékot s nevezetesen Krisztusnak embert s lelket szerető szellemét kívánom magamnak, hogy szívem is melegebb legyen tőle s a lelkem is jobban győzze azt a munkát, mely ki nem fárad s újra kikezdi a nehézségeket, s hogy kitartásom is legyen, mikor nem megy minden a kedvem szerint.

Ilyen újévi ajándékra szükségünk van mindnyájunknak, de főleg azoknak, kik hamar kifáradnak s kedvüket vesztve azt mondogatják: hiábavaló minden, minden; úgy sem megyünk vele semmire!

Ezeknek okulására szeretném elmondani, hogy mennyire máskép gondolkozott egy leány, aki elkeseredésében elhagyta iszákos édesatyját s otthonát, de aki azután magába szállott és Istentől felvilágosítást nyerve aziránt, hogy neki voltaképen ott édesatyja mellett volna a helye, még pedig úgy, hogy mentő-, óvó- s őrzőangyala legyen atyjának, elhatározta, hogy visszatér s iparkodik segíteni atyján. Vissza is ment s magára vállalta édesatyja- s háztartásának gondját; beállt a munkába s főzött, mosott, foltozott, takarított s a mellett minden módon iparkodott atyja lelkét megmenteni s őt nemtelen s alacsony szenvedélyéből, az iszákosságból kiemelni.

Természetesen e leány útjába is állt az okoskodás, s azt mondta neki a felsővégi szomszédasszony s az alsóvégi komaasszony, hogy hát szép, szép dolog ez, amit itt tenni készül, de hát mi lesz majd akkor, ha édesatyja, amilyen durva és goromba, semmivel sem lesz megelégedve s ha mindenben

csak gáncsot vet és tesz s hegyibe talán még néha el is páholja?

A leány erre azt mondta: «Mindegy, akkor is megpróbálom s még jobban iparkodom»; s mikor ezt mondta, úgy tetszett, mintha mélyebb érzésű s bízóbb tekintet villant volna ki szemeiből. De a nénék nem hagyták abba s a nénék újra neki láttak a kételkedésnek: de ha — folytatták — megint durva s goromba lesz s ha tán el is kergeti otthonról, nem fog-e az ilyen fiatal leányzó türelme elszakadni s maga is nem kívánkozik-e el majd boldogabb tájakra?

«Ha ilyen lenne atyám, akkor még jobban s többet fogok imádkozni» — volt erre megint a fölséges válasz. «S mi lesz — folytatják a bölcseség sótartójának anyámasszonyai, — ha édesatyja nemcsak megveri, hanem meg is gyűlöli, úgyhogy nem fogadja majd szitok és átok nélkül egyetlenegy szavát sem?»

«Akkor meg — felelte a leány — még jobban akarom szeretni s szeretetemet vele, ahogy csak tudom s bírom, melegebben megéreztetni.»

Hála Istennek, hogy e leány hajthatatlan s bizó lelke győzött s hogy hite s szeretete csodát művelt, amennyiben édesatyja tényleg sok vergődés és bukdácsolás után mégis csak az erény s a becsület útjára tért. Imája, szeretete s türelme megmentette édesatyjának lelkét. Tevékeny s türelmes szeretete győzött.

Ez az a hamisítatlan isteni ajándék, melyet karácsonyi s újévi ajándékul kívánunk magunknak: mikor magunknak kívánjuk, akkor azt is tudjuk s annak is örülünk, hogy ebből mások is, még pedig sokan kapnak. Mindazok kapnak, kik velünk kapcsolatban állanak. S ami még csodálatosabb, az az a körülmény, hogy jóllehet sokan kapnak belőle, azért mi nem vesztünk, sőt ellenkezőleg gyarapodunk s növekedünk szellemben.

Hál' Istennek, hogy vannak ilyen isteni ajándékú lelkek köztünk, kik szeretetükkel s türelmükkel győznek s kik e réven az élet legnagyobb műveit állítják a világba. Mert hiába, legáldásosabb munka s a legszebb mű mégis csak mások lelkét menteni s üdvösségük nagy művében nekik szolgálatukra lenni. Kérdezzük magunkat, *van-e már ily művünk s indulunk-e már ily irányban?* Ez legyen a mi *újévi lelkiismereti vizsgálatunknak szeretetszövetségi kérdése* s az arra megadandó felelet nyomában állítsuk azután szemeink elé a mi *újévi szeretetszövetségi feladatunkat,* azt, hogy úgy aka-

runk élni, hogy másoknak tényleg lelki hasznára legyünk. Legyen e krisztusi szóból krisztusi tett; szeressünk úgy, hogy másokért dolgozni s értük valamit eltűrni s elviselni is tudjunk.

1913 január.

11.

(A mi nagy hivatásunk) Az új év elején, mikor ismét időt s lelket s kegyelmet kínál föl nekünk az Úr, jó lesz átértenünk és átéreznünk, hogy az Isten ezáltal egyszersmind hivatást ad s hí az új év folyamába s azért terel ki minket az élet útjaira, hogy tegyünk, buzgólkodjunk és szeressünk!

Fogjuk meg ezt a nagy gondolatot, Kedves Szeretetszövetségeseim, s érleltessük mély meggyőződéssé magunkban, hogy az Isten nekünk tényleg hivatást adott, s hogy Őmaga az, aki hív minket s egyszer majd számon is kéri tőlünk azt, hogy mentünk-e oda, ahová küldött s megtettük-e azt, amire hívott?

Hisztek-e ti mindnyájan a szeretet s a buzgólkodás isteni hivatásában? Hiszitek-e, hogy az Isten ezt a hivatást adta nektek s teljesítését várja tőletek? Némelyik közületek tán nincs meggyőződve, hogy maga az Isten hívja őt arra, hogy szeressen, buzgólkodjék és tegyen. De hát adjon akkor számot magának arról, hogy minek adott neki Isten tehetséget és erőt, minek világosította őt fel evangéliumával s kegyelmével, minek adott neki hitet, minek szívet és könyörületet, minek szeretetet és részvétet? S miért vonzza-húzza s minek nógatja és készteti, hogy szóval is, tettel is álljon ki, álljon ki Jézusért s a lelkekért, lobogtassa feléje hitének mécsesét s lépjen ki eléjük a jóság s a jóakarás indulataival?! Miért teszi ezt, minek ismétli meg az Úr?! S minek nyitja meg szemeinket s engedi látni sok lélek sötétségét s miért ihleti meg szívünket s hangolja részvétre felebarátaink baján?!

Ime, így hív az Isten, így adja meg a buzgalom s a szeretet hivatását, így küldi ki az élet útjaira. Szent Pállal is így tett. Mikor az apostol ugyanis Kis-Ázsiában, Troas városában időzött, jelenése volt s látott egy macedóniai öltözetű embert, aki azt mondta neki: «Pál, jöjj hozzánk és segíts rajtunk». Az apostol rögtön megértette, hogy útra kell kelnie, a tengeren kell áthajóznia, Macedóniába kell sietnie, hogy segítsen, azaz az evangélium világosságát derítse rájuk s az újjászületés Szentlelkét adja meg nekik. Ez bizonyára hivatás volt. Nos és nekünk nincsenek-e ily jelenéseink? Ha a világ sorsán elgondolkozunk, s embertársaink küzdelmeit,

szenvedéseit s lelki üdvük veszélyeit szívünkbe véssük, ugyan hány ily könyörgő, a jobbat váró és segélyt kérő macedón-forma emberen akad meg a szemünk? Az mind, ha nem is beszél, mégis azt látszik mondani: Testvér, látod, hogy a lelkem sötét s a világ keserve kioltotta szívemben a szeretetet, de úgy-e, te ismered Krisztust és bevetted az ő Szentlelkét, mondd csak, nincs-e neked is közöd hozzám s nem érzed-e te, hogy itt kellene valamit tenned? Neked, neked kellene tenned; nem annak a másiknak, nem annak a szentnek, annak az irgalmas nővérnek, annak a fölszentelt papnak, de neked, neked! Hiszen te is ismered s szereted Krisztust s te is kaptad a parancsot, hogy szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!

Nem térek ki a pogányokra, kik még ezermillió lélekszámban nem ismerik Krisztust s a hitterjesztés nagy műveire utalnak, melyet föl kell karolnunk imáinkkal s alamizsnáinkkal; de rámutatok a köztünk sötétlő hitetlenségre s kishitűségre, a sok testi-lelki, gazdasági hajótörésre: íme, a testilelki nyomornak néhány macedón-alakja lép elénk s mind azt kiáltja: testvér, jöjj át hozzánk és segíts! Ne keressük messze apostoli hivatásunk terét, hiszen lépten-nyomon nyílik ez a tér; lépten-nyomon beleakadunk valakibe, aki ha nem is mondja, de ránk szorul, sőt talán akkor szorul ránk a legjobban, amikor a segítséget elfogadni sem akarja. Ilyen apostoli tér a család, a házi lakók, a szomszédok, az ismerősök, a betegek, a szegények, a szomorúak, vagyis inkább minden ember, akinek valami jót tehetek Krisztus szerint, akinek több, jobb lelket, hitet s szeretetet adhatok. Fáradt, eltikkadt embereket mindenütt gyámolíthatunk; elsötétült lelkeket mindenfelé támogathatunk s annak megtapasztalására segíthetünk, hogy aki valamikor azt mondta, hogy jöjjetek hozzám mindnyájan, kik fáradoztok s terhelve vagytok s én megenyhítlek titeket, az most is gondoskodik s küld oly hithű s szeretetű embereket, akik helyette enyhítsenek s segítsenek.

Íme testvérem, a mi nagy hivatásunk; higgyünk hát benne! Szítsuk fel magunkban e nagy hivatást s örüljünk neki s köszönjük meg az Úrnak, hogy ezt adja nekünk. Cseppet se kételkedjünk benne s ne kérdezzük, hogy ugyan hogyan is jutunk hát mi az ilyen hivatáshoz; mert erre azt felelem: Hát nem vagy te Isten gyermeke, nem vagy-e Krisztus testvére? S ha az vagy, akkor meg is érted az Urat, aki szereti a lelkeket, s megérted azt, hogy Krisztus testvériségét azon

ismeri meg, hogy egymást is szeretjük, de hogy főleg azokat szeretjük, kik nyomorékabb testvéreink.

Krisztus szeretett minket, s azért hívott magához. Tegyünk mi is így; szeressünk, s hívjunk sokakat, minél többeket Krisztushoz. «Láttam az ő utait és meggyógyítottam őt és visszahoztam őt és vigasztalást adtam neki s kesergő övéinek» (Iz. 57, 18).

1913 február.

12.

(Uram, a szemedet is kérem!) Mily közel állhatnak, szinte érintkezhetnek azok, kik különben érzületre nézve végtelen messze állanak egymástól! Nem lehet ennek öntudatára sehol sem jutni úgy, mint az Úr Jézus kínszenvedésében; ott Krisztus mellett áll a hóhér s a csőcselék, de mily távol állnak ezek fölfogásban s érzületben egymástól! Azok is, Krisztus is nézik a keresztet; de mit látnak azok benne, s mit néz ki az imádandó Úr magának s mindnyájunknak belőle!

Én is a nézők között vagyok. Az élet engem is kereszt elé állít, s én is a keresztet csőcselék módjára vagy pedig Krisztus szemével nézhetem. Már most rám nézve nem lehet kérdés tárgya, hogy kinek a lelkén át nézzem azt, hanem elszántan az Úrhoz állok s mondom: «Uram, lelket, hitet, szeretetet tőled kaptam, hát természetesen a szemedet is kérem. Úgy akarok nézni, ahogy te nézesz s azt akarom látni, amit te látsz. Tudom, hogy az igazi meglátást te hoztad nekem s a keresztet és kínt is te állítottad be a számomra a helyes megvilágításba. Uram, hát add, hogy lássak!»

A világias ember csak szomorkodva, sőt sokszor rémülve nézi a keresztet; neki az csak bajt s kínt jelent. De az Úr Jézus a keresztben megváltást és áldást, üdvöt s boldogságot is látott; látta az Isten megengesztelt arcát, s látta a kereszt által megváltott lelkek ujjongó örömét! Szent István első vértanúról is azt mondja a szentírás, hogy a kőzáporban, mely az ő halála volt, nyitva látta a mennyországot s elragadtatva szemlélte az Isten dicsőségét. A vértanúk a máglyán Isten arcát látták a lángokban, mialatt a hóhérok csak a rőzsekötegeket igazították vasvillákkal, hogy a szél keresztülfújjon és a lángot szítsa.

Tehát mit is látott Krisztus a keresztben? Ő abban kegyelmet, megváltást és üdvöt látott; úgy nézett a keresztre, mint a tengernyi nagy áldás forrására, s úgy szorította azt magához, mint aki általa s benne a legnagyobb jót adja s

hozza a világnak. Ime az első felelet arra a kérdésre, hogy hogyan nézzem én a keresztet s mit nézzek ki magam számára belőle: nézzem úgy mint sok-sok kegyelem forrását, nézzem mint nagy jót, nézzem mint kemény, keserű kérget, mely alatt édes, erős mag, élet és kegyelem rejlik. Az Úr Jézus példája erre buzdít engem. Hagyjam hát megnyitni szemeimet s szívjam lelkembe ez új világosságot, melyben biztosan látom, hogy a kereszt s a szenvedés nemcsak rossz, ahogy azt a világ s az érzéki lélek kiáltja, hanem hogy az jó is. De azt a jót nekem élesen szemügyre kell vennem s ki kell emelnem s a lelkemet eláraszto érzéki benyomások elé kell tartanom s ítéletemet hozzá szabnom s szerinte igazodnom.

Ez legyen a mi egyik böjti gyakorlatunk, hogy bennünk a rosszra, a bajra, a szenvedésre ne csak az érzéki ember reagáljon, hanem a hit embere is, s ha az az első ember azt kiáltja, hogy a kereszt rossz és átok, a hit s Isten-szeretet emelje ki azt, ami áldás és kegyelem van benne.

Másodszor meg kell fontolnom azt, hogy Krisztus Urunk szenvedő lelkében a kereszt lelki meglátásának megfelelő meleg érzések is jártak s nekünk ezeket is el kell sajátítanunk. Nem elég valamit meglátnunk, hanem a jó meglátásának megfelelő érzésekkel is át kell azt fognunk. Már most Jézus érzése a kínszenvedésben az volt, hogy ő szeretetből szenvedett; szenvedett, mert szeretett; szenvedett, mert szenvedése által jót, töméntelen jót adhatott s örült neki, hogy adhatja, s törte magát, hogy megadja.

Ez a szenvedés nem volt tehát csak kín és gyötrődés, nem volt csak passzív elgyötört lelkület, hanem aktív, készséges, lelkes érzület is volt. Már amennyire ilyesmiről kínok, bajok, gyötrelmek közt szó lehet! De szent igaz, más nekem az a szenvedő Krisztus s kimondhatatlanul édessé s ellenállhatatlanná lesz hódító szenvedésében, ha öntudatomra hozom, hogy őt a szeretet ösztönözte, az bátorította, az hevítette mindabban, amit magára vett. Hogyan nézem én akkor azt a töviskoszorús homlokot, mely mögött a reám való emlékezés honolt, s hogyan találkozik tekintetem tekintetével, aki könnyes szemmel is engem keresett, s mily beszédes nekem az a néma ajk, mely félig nyitva is úgy tett, mintha nevemen szólítgatott volna.

S ennek az érzületnek utánzása lesz az én második böjti gyakorlatom. Én ugyanis föl akarom kelteni a szeretetet szenvedéseimben s kellemetlenségeimben s azt akarom hajtogatni szeretettel, hogy «érted, érted Uram Jézusom!» Nem ismerek

majd rá magamra s lelkületemre, ha ezt a gyakorlatot komolyan veszem s ha a szeretet aktusáig emelkedem föl megpróbáltatásaimban. Nagyon kérlek, Kedves Testvérem, próbáld meg, hogy magad megtapasztaljad a krisztusi lelkületnek fönségét s hogy a tapasztalatod révén ne én, aki ezt írom, hanem te magad, aki ezt megtapasztalod, tégy tanuságot, hogy a szenvedés is a lélektől függ, s hogy boldog ember, akinek az Úristen a kereszthez krisztusi érzést is adott.

1913 március.

13.

(Az élet újsága) A húsvét jelszava az új életre való föltámadás, s mélyen átérezzük Szent Pálnak buzdítását: «Valamint Krisztus feltámadott halottaiból az Atya dicsősége által, úgy mi is az élet újságában járjunk» (Rom. 6, 4). Ezt az új életet röviden, de szárazon úgy jellemezhetném, hogy Istennek akarunk élni, vagyis az ő szolgálatában, az ő akarata szerint tehetségeinket, erőinket érvényesíteni, hogy ki akarunk tartani mellette az élet változó hangulataiban s küzdelmeiben, s hogy jó, hűséges cselédjeinek akarunk bizonyulni, kik nemcsak szemre s színre, hanem szívből s kötelességtudásból teljesítik Uruk akaratát.

S jóllehet az így ecsetelt élet bizonyára nagy és szent dolog, mégis azt mondom, hogy aki ily fogalmakkal s ily keretezéssel mutatja be, az bizony csakúgy szárazon szól róla s nem hozza öntudatunkra, hogy mennyi meleg és mily hevülés, mennyi temperamentum s mennyi érzés rejlik ebben az új, ebben az isteni életben ; az nem érezteti meg velünk azt, hogy mily édes és erős tartalom tölti ki azt a lelket, mely Istennek él s hogy mily megtapasztalásokban, vígaszokban s mily vonzalmakban s buzdulásokban van részünk akkor, ha «igazán az élet újságában járunk». Nem is azt kell mondani arról a húsvéti új életről, hogy az annyit tesz, mint Istennek élni, hanem inkább azt, hogy az ilyen életben Isten él mibennünk.

Ah, ez mást, azaz utólérhetetlenül többet mond s a lelkünk elevenjére tapint rá, mikor nem azt állítja elénk, hogy mi élünk Istennek, hanem inkább azt, hogy maga Isten él bennünk. Igen, Isten él bennem, ha összes tehetségeimet ő indítja, figyelmemet ő érdekli s erőimet s energiáimat ő ösztönzi lendületes tevékenységre. Hogy ezt kellőleg öntudatunkra hozzam, tekintsük meg Isten életét először értelmünkben.

Isten akkor él értelmi világomban, ha reá való gondolatom élénk énbennem, ha emléke s neve nemcsak fogalom, hanem a lelket áthevítő s átjáró jelenlét; ha képe úgy ragyog bennem, mint a nap s bevilágítja lelkem öntudatát; ha folyton velem van s elkísér mindenhová s öntudatomban pihen akkor is, mikor nem gondolok rá. Úgy vagyok vele, mint a napvilággal, melyben élek, mozgok, vagyok, akár gondolok rá, akár nem, s bármit látok s bármit teszek, azt a napvilágban látom s végzem el. Igy kísér, így világít, így jár velem az én Istenem s így élek én belőle s általa eltelik lelkem vele!

Az értelemről áttérek az akaratra. Akaratomban akkor él az Isten, ha lelkem érzései, indulatai s vágyai vele telvék, ha feléje fordulnak s köréje fonódnak ösztönösen is, de főleg, ha azokat azután önmagam öntudatosan szítom s nevelem naggyá. Nem élet az, ahol alig mozdul, alig moccan valami, ahol kiindulás, cselekvés s kilendülés nincs s ahol e helyett csak ölbe tett kezekkel, jégre tett érzésekkel várnak, állnak, alusznak. Lesz-e ott isteni élet, ahol a lelki restség csigavére megalszik, ahol az érzések, akarások béka-temperamentumban helyezkedtek el, ahol az illetések s érintkezések hűvösek, hidegek, hüllő-érintések? Nem, ebből nem kérek. Isten ellenkezőleg akkor él majd akaratomban, ha ő jár bennem, s megérzem fölségét s tiszteletre, hódolatra, a nagyság csodálatára, imádásra, dícséretre s áldásra indul ki lelkem. Akkor él bennem, ha tetszik nekem s elragadtatásban függ rajta szemem s azt hajtogatom: Ó be jó, hogy erős vagy s győzni tudsz, s bár nem értlek s nem értem utaidat, mégis tudom, hogy mindeneken át s minden ellenkezés dacára tied az ország s a dicsőség. Áldlak Uram! Lelkem oly mélység, melyből folyton fel-felvetődnek a dicséret s dicsőítés hullámgyűrűi. Dícsérlek s köszönöm, hogy oly tökéletes s gazdag vagy s úgy tudsz adni s ki nem fogysz soha. Örömöm telik alkotásaidon, teremtéseden, ajándékaidon, kegyelmeiden, művészeteden s műveiden. Örömöm telik, hogy hozzád tartozom s hogy vonzol engem, te a nap, a porszemet. De a vonzás bennem a hozzádtartozás győzelmes öntudatában hűséggé s örömmé válik. Hiszen a porszem is ragyog — mintha örülne — a napsugárban; én is. Dicsőségedre akarok válni s szeretném, ha mindnyájan dícsérnének s dicsőítenének téged. Vannak azután forró kívánságaim s buzdulásaim is. Azt kívánom, hogy az emberek mind Istenben s Istenért éljenek, minél közelebb álljanak hozzá s hogy ő legyen az Úr, ő Uruk, bol-

dogságuk s Üdvözítőjük. E gondolatnál azután észreveszem, hogy én is, ha csak szerény s kicsiny, de mégis erő vagyok, hogy tudok s bírok valamit én is s azért aztán fölbuzdulok s akarok tenni valamit Istenért; buzgó akarok lenni, a bűnt csökkenteni, a jót előmozdítani akarom. Befolyásolni akarom az embereket s művelésükben türelmes, kitartó s kiváró akarok lenni. Íme, ily indulatokkal indulok, ily vágyakkal vágyódom, ily kilendülésekkel emelkedem, ily erőlködésekkel zaklatom fel lelkem tehetségeit. Teszek, akarok, lelkesülök, mozgok; öntudatom tele van mozgalommal. Fölébresztem lomha érzéketlenségemet, megcsipkedem restségemet, teszek, érzek, hódolok, bízom, vágyódom, örülök, remélek, merek s próbálgatok mozgatni, fölvilágosítani, hangolni, melegíteni másokat is. Szóval megtapasztalom, hogy Isten él bennem! Ezzel az öntudattal tudok azután igazságos s igaz, bátor és egyenes, tudok mértékletes, okos, őszinte, nagylelkű, elnéző, engedelmes, alázatos, tiszta, hű, megbízható, kötelességtudó, szorgalmas, munkás, takarékos, igénytelen, egyszerű, méltányos lenni. Ez fakad belőlem a világba. A forrás vizet, a szív vért lüktet; a lélek pedig, melyben Isten él, öntudatos jóságot, lelkiséget, szeretetet állít a világba.

Ez az «élet újsága», a lelki tavasz, a friss, Istenből fakadó lelkiség, s ezt a húsvéti életet kell magamba fölszítanom s folyamatba hoznom! Élnem kell!

1913 április.

14.

(A lélek májusa) Itt a május, a virágzó s örvendező élet hónapja, melyet oly jól megértünk s oly melegen élvezünk, miután ezer szinnel s fénnyel, bimbónyílással s virágfakadással azt hirdeti, hogy az életnek virágzónak s a léleknek nyiladozónak kell lennie, hirdeti és sürgeti, hogy azért élet az élet, hogy éljen.

S ezt hirdeti az Úr Jézus is, hogy az élet éljen, hogy ne hervadjon, hogy ne zárja azt sírkő, se koporsó. S én is a Szentlélek nagy kegyelmének, mondjuk májusi kegyelmének veszem, ha megérzem, hogy hitem, reményem, szeretetem s vallásosságom éled, hogy lelkem érző elevenség s élő valóság. Májusi kegyelem az nekem, ha érzem, hogy van élő Istenem, Isten, aki él bennem; aki élőbb s elevenebb, mint én magam, s akinek élete lüktet s fakad bennem. Mily jótétemény az élő Isten, az élő Krisztus, az élő hit, az élő szeretet... Íme ez a lélek májusa.

Lelki világom e lüktető s fakadó májusában alakul ki bennem a szebb, az isteni élet. Ilyennek nézem azt a megnyugodott lelkületet, mely nem ingadoz többé a jó és rossz között, hanem a jóban, a jóságban állapodott meg, — ilyennek azt a nemes, tisztult öntudatot, mely nem tétováz fény és sötétség között, hanem a fényben él, — úgyszintén azt a biztonságot, mellyel az erény útján haladunk küzdelmek, veszteségek s fáradalmak dacára, s nem kételkedünk abban, hogy jó úton járunk-e. Az ilyen lélekben már a napvilág, az élet s a szépség győzött s örülhet neki. Örülhet, hogy az Isten él benne, örülhet kegyelme napsugarának s szeretete melegének! Akiben ez nincs, az még nem él igazán. De ne panaszkodjék, hanem forduljon a nap felé, térjen világosságába, álljon bele sugárzatába, a melegbe, a szeretetbe. Ha beleállt, megérzi; hiszen nem lehet szeretetet, meleget, életet meg nem érezni.

Május van továbbá azáltal is bennem, hogy az imádás s a hála lendületében mint a pacsirta a nap felé, úgy én Isten felé emelkedem s énekelek neki s énekelek róla! Ezzel az Istennel telített szívemmel akarok az emberek felé is közeledni, őket megfelelő érzésekkel szeretni, hogy ne szeressek senkit alacsonyan, önzően, hanem nemesen s kegyeletesen, s hogy ne legyen lelkembe belekeverve a semmiség, az elmulás melankóliája. Nem való a májusba az őszi eső s a rothadó lomb szaga. A májusi lelkeken a bízó szeretet, a győzni akaró élet érzik meg.

Ime, ez az élő Isten élete énbennem. Ez az eleven Isten azután tesz, dolgozik, intézkedik s rendezkedik bennem, hiszen azért élő Isten. Hallom szavát, hogy így s ne úgy, hogy ezt s ne azt, hogy eddig s ne tovább; érzem kezét, amellyel fog s emel; érzem, hogy velem jár s kisér, s azért nem félek, akár bölcsők, akár koporsók közt járok. Megérzem éltető leheletét s áldom érte, hogy annyi erő s szépség van benne. Kívánom, hogy bár sokan, bár mindnyájan éreznék meg s élnék át azt az élő Istent. Sőt bevallom, hogy szinte kínom, ha látom, hogy annyian vannak, férfiak és nők, kik nélküle járnak, s kik májust keresnek ugyan lelküknek, de azt nem az örök, az isteni élet gyökeréből fakasztják, hanem fölületes szórakozások- s mulatozásokban remélik föltalálni, kik üvegházakban keresik az erdőt s a hegységek átlátszó levegőjét, kik művirágokat dugdosnak cserépbe s azokat serényen öntözgetik, kik folyton virágzó mezők felé tartanak, de mindig pusztaságba s az élet északi hegyoldalai

alá kerülnek. Valami végzetes félreértésben leledzenek; jót akarnak, rokonszenveznek a májussal; szomjaznak életet, de rossz helyen keresik. Az ott nincs. Kár értük; sajnáljuk őket, de ha igazán segíteni akarunk rajtuk, tegyük azt ne sok szóval s utasítással, hanem fejlesszük ki magunkban az isteni életet, hogy meglássák rajtunk azt, amit hiába s értelem nélkül sokszor hallottak tőlünk.

Azért hát csak rajta, csak minél többet az élő Istenből, az élő Krisztusból, az élő hitből s szeretetből! Ne érjük be azzal, hogy kegyelem állapotában legyünk, hanem emelkedjünk fel a *természetfölötti életnek érzelmekben, érzésekben, indulatokban való öntudatos megtapasztalásáig*. Ha a lélek él, akkor életének virágzó, fakadó, erős, örvendező öntudatban kell megnyilatkoznia. Ha a Szentlélek él és jár bennünk, méltán mondhatjuk az Énekek-énekének menyasszonyával: «Járd át kertemet — azaz lelkemet, — terjedjenek annak fűszerei», azaz érezzem meg kegyelmeidet erős, erényes érzésekben, éledjen fel bennem az isteni élet, mely megifjítja a világot s végtelen bájt önt a lelkekre — májust. Vigyük be ez érzületet mindenbe, egyszerű teendőinkbe, hűségünk, szeretetünk igénytelen, de értékes gyakorlataiba; örüljünk neki s élvezzük azt.

15.

(Az igazság lelke) Az anyaszentegyház semmit sem vár oly epedve és semmit sem kér oly esengve, mint a Szentlelket, az «Ő lelkét». Krisztus elment tőlünk, de a lelkét igérte nekünk; hát már csak természetes, hogy amennyire szerettük Krisztust s amennyire fájlaltuk, hogy elment tőlünk: époly forró vággyal várjuk s kérjük az ő Lelkét s mondjuk: Jöjj el, Szentlélek Úr Isten!

De hogy megnyerjük a Szentlelket, le kell tennünk saját lelkünket; új lelket ugyanis csak cserébe lehet kapni. Aki így az Úr elé leteszi saját lelkét, az megkapja Krisztus lelkét.

Mindenekelőtt le kell tennünk a földi érzés lelkét, a világias gondolkozás lelkét, miután az Úr Jézus mondotta, hogy a világ nem veheti az ő Szentlelkét, nem veheti pedig azért, mert a világnak más lelke van, mely ellentmond Krisztus lelkének. A világ lelke a gyarlóságok, a tökéletlenségek s az élet lapályainak lelke, a gondok s aggodalmak, a bosszúságok s keserűségek lelke, a kisebb-nagyobb bajok s kellemetlenségek, a sok hazugság s valótlanságok, a tettetés és a látszatok lelke. Tele vagyunk önzéssel és szeretetlen-

séggel, de főleg hazugsággal és tettetéssel. S ezt úgy értem, hogy kevés a szolíd, igaz jóság még az «erényes» cselekedetekben is, és sok a látszat s az illuzió a világ folyásában. Kis emberek nyomják le a nagy érdekeket a saját maguk törpeségével s mindenbe belecsempészik a maguk önző, szűkkeblű, hiú s bosszúálló tekinteteit. A világ tele van személyes érdekekkel. Hiúság vezérel sokszor nagy embereket is. Egyéni s családi érdekek és sértett hiúság uralkodnak a közügyekben, az országos ügyekben, a pártokban s a politikai bonyodalmakban is. Ha az ember belátna úgy a szívek fenekéig s a világ folyásának mélyeibe, mennyi hiúságon, látszaton, hazugságon akadna meg a szeme. Mennyi nagyság töpörödnék össze csúnya lapossággá, hány nagy ember változnék el csúf törpévé, hány szép arc zsugorodnék össze ráncos pofává, az erények gyöngyei sokszor üres dióknak bizonyulnának, a sok szép szó hazugsággá s a bájos mosoly a hamisság átlátszó fátyolává foszlanék ! Ime, a rossz értelemben vett «világnak» a lelke. Természetes, hogy a «világ», ez a világ nem veheti a Szentlelket.

A hazugsággal, a látszattal, az ürességgel s valótlansággal szemben ugyanis a Szentlélek az «*igazság lelke*», tehát a *valóság, az igaz tartalomnak, a szolidságnak lelke*. Nem hazudik sem szóval, sem tettetéssel, sem látszattal. Nem hazudik sem másnak, sem magának. Nem kíván látszani, nem akar lenni. A jóság neki valóság ; a jó, nemes szándék benne igazság ; az ő ereje s értéke az, ami van. Ő azt a jót állítja a világba, amely az Isten szemei előtt is van ; ő azt az erényt gyakorolja, mely alá nem a látszat, hanem az Isten írja, hogy ez a való érték s nem hamisítvány !

Istenem, mennyire szükséges, hogy jól bevilágítsunk szándékaink, indítóokaink, érzelmeink s indulataink világába s hogy gondunk legyen erényes, jó cselekedetünk való értékére ! Sok-sok az emberben a látszat s a hamisság ; mindenbe beleférkőzik a rendetlen önszeretet, a büszkeség, a szeretetlenség s a hiúság szelleme. A szeretet gyakorlataiban is akárhányszor tekintetünk először is saját kitűnőségünkre, saját becsületünkre vetődik ; aggódunk, hogy megbecsültek-e eléggé, hogy nem esett-e valamiképen árny egyéniségünkre s presztizsünkre? Hozzájárul, hogy az ily sok nemtelen tekintetnek is erényes alapot tudunk vetni.

Mi lesz mindebből, ha az Isten világossága világít majd bele a lelkek oduiba? ! Hogy foszlik majd szét ez a sok agyrém és látszat ! S viszont, mily fölséges érték, s mily világfölényes

lelki valóság az, amit a Szentlélek teremt, mikor szerinte gondolkozunk, akarunk, dolgozunk s áldozunk !

Tudom, hogy mindezek után maga a Szentlélek ösztönöz arra, hogy szabaduljunk a látszatból s hiúságból s hogy szeressük az igazságot s a lelki valóságot. S e részben azt ajánlom, hogy figyeljünk szándékaink tisztaságára s hogy gyakoroljunk a naponkénti lelkiismeretvizsgálat alkalmából ellenőrzést mindaz iránt, ami indít s lelkesít, ami vonz és taszít minket. Figyeljük meg magunkat jól, hogy mennyiben indulunk ki valaminek az elintézésére önzésből vagy hiúságból, vagy sértett öntudatból vagy bosszúságból s javítsuk ki mindannyiszor őszinte buzgósággal s jókedvvel a kisiklásokat. Gyakoroljuk magunkat szándékunk igaz megítélésében s tisztázásában most, különösen szeptemberig, amikor megint beköszöntök levelemmel a Szeretetszövetség tagjaihoz s kérdem: szerettek-e igazán, akartok-e, éltek-e hazugság nélkül? !

1913 június.

16.

(Az élet tarlóján) Arattunk ismét. Szántóföldjeinken a hullámzó kalásztenger leapadt fenékig. Tarló e tenger feneke, azért oly tövises és szúrós, mert erőszak járt fölötte; éles kaszák suhogtak itt s vágták az életet. De az az élet nem pusztult bele, sőt ellenkezőleg, visszakívánkozik ide. A tarló nem marad tarlónak. A kasza után az ekevas villan meg fölötte s forgatja omló, sötét hantokba a földet az új vetés, az új élet alá. Nincs itt pihenés; tarlóból megint szántóföld lesz, telehintve az új tavasz s az új élet serkenő magvaival.

Igy váltakozik a lelkivilágban is az aratás és szántás; van itt is kalászba érő jótett s van utána tarló is, mikor pihen az ember, de csak azért, hogy megint munkához fogjon s kötelességet teljesítsen, mely a pihent erőt az új s jobb élet biztosítására hívja föl. Mi őszkor is nem hervadni, hanem az új tavasz alá szántani akarunk; a mi őszünk nem hervadás, nem lombhullás, hanem őszi szántás s új élet magvetése.

Azért beköszöntőül ezt a gondolatot ajánlom a Szeretet szövetség k. tagjainak figyelmébe, *legyen a mi munkánk megint igazi szántás-vetés, legyen munka, mely megérdemli ezt a nevet, legyen munka, melyből megélhetünk.* Dolgozzunk úgy, hogy munkánk kenyeret is tudna adni, ha rászorulnánk; *dolgozzunk úgy a mi szociális műveinkben is, hogy megérezzük,*

hogy nem mulatunk, nem szórakozunk, hanem dolgozunk. Bezzeg nem kell az arató pároknak, a cséplő gazdának, a csákánnyal s kalapáccsal dolgozó munkásnépnek öntudatára hoznunk, «hogy emberek, hát érzitek-e, hogy dolgoztok?» De a mi körünkben erre igenis szükség van, mert nagyon sokan amerikáznak körülünk, azaz ímmel-ámmal dolgoznak. Ezzel szemben legjobb lesz, ha úgy akarunk dolgozni, mint kik tudjuk, hogy Isten ítélőszéke előtt e munkánkról majd számot adunk; nemkülönben ha úgy akarunk dolgozni, hogy az a munkától agyonsanyargatott köznép is elismerje: no, ezek nem henyélnek, hanem törik magukat, kiveszik a munkából maguknak valóban részüket. Állítsuk be a két ítélőszék, az Isten s a munkásvilág ítélőszéke közé, mint két sarok közé a mi életünket, ez az elhelyezkedés kellő komolyságra s elszántságra segít majd.

Be jó volna, ha *a szeretetszövetség tagjai mind e komoly magatartást követnék s ha sokszor fölvetnék maguknak a kérdést: munka-e ez, amit végzek? Megélnék-e ebből? Mit adnának s mit adnék magam ezért?* Ne higgye senki, hogy neki azért nem kell dolgoznia, mert vagyona vagy ellátása van. Hisz ez a vagyon is munkából való s munkára emlékeztet s protestál az ellen, hogy munkátlan kezek emésszék s pusztítsák. Munka nélkül szégyen élni! Betegekről s szerencsétlen munkaképtelenekről itt természetesen nem szólok.

S nekünk, kik Istent szeretjük, még lelkiismeretesebbeknek kell lennünk e felfogást illetőleg s még buzgóbbaknak a munka teljesítésében! Már csak azért is, mert kimondhatatlan vigaszunk s örömünk van a munkában. Mi ugyanis nem vagyunk csak gépek s igavonók, melyek járnak, míg el nem kopnak; hasonlóképen mi a munkát nem nézzük értelmetlen szükségességnek, sem száraz kötelességnek, hanem azt tartjuk, hogy az a mi Urunknak s Atyánknak szent akarata, annak a fölséges s édes Valakinek akarata, ki velünk van, velünk dolgozik s megsegít. Munka közben is tehát nemcsak erőt fogyasztunk, hanem szívbeli munkát is végzünk; gondolunk arra az édes Valakire, függünk rajta, szeretjük őt, bírjuk s élvezzük őt. Nekünk az élet nemcsak folyamat, nemcsak mechanikai szükségességnek láncolata, hanem viszony, közlekedés, kapcsolat, szófogadás, kedvtelés és kedvtöltés, az ő kedvének töltése.

Köztem, amikor pontosan s jól végzek valamit, s a *virág közt,* mely szintén szépen fejlik, tehát jól dolgozik, az a különbség, hogy nekem magában a munkában s az erőlködés-

ben azon telik kedvem, hogy Istenben járok, mikor dolgozom. Nekem nemcsak objektív eljárásom, hanem szubjektív kielégítésem van. Úgy vagyok, mint a fiú, mikor apja érdekében, apja helyett dolgozik. Esze, szeme, keze a munkán, de az nem akadályozza, hogy apjára gondoljon s kívánságára emlékezzék, hogy szeretettel függjön rajta s örüljön, hogy dolgozhatik érte, s ez a meleg bensőség neki már nem munka, hanem élvezet s magában a munkában könnyebbség és vígasz.

Igy érzek és így teszek én is! Dolgozom keményen s töröm magamat komolyan, de a munkának kézbeli, észbeli és energiabeli része az az életnek csak külső oldala, otthonomnak csak nyers kőfala, szervezetemnek csak nyers szövete; míg ellenben életemnek elevenje, puha s meleg veleje s ugyancsak intim tartalma az lesz, amit hűségből és hitből, szeretetből és tisztességből, szóval eleven lelkemből tudok a munkámba belevinni. Ilyen életem akkor lesz, ha abba a legnagyobb hozzáértéssel s ráképesítéssel végzett munkába, ha abba a rámbízott hivatalba vagy háztartásba, ha abba a bolt-, gyár-, műhely-, iskola-, város-, megye-, országigazgatásba nemcsak magas kultúrájú és képesített embert, hanem Isten felé tájékozódott meleg, hívő lelket állítok. Akkor aztán komolyan is és lelkesen is dolgozom. Az élet tarlójából szántóföldet varázslok, s a vetés majd dacára télnek, hónak megint csak aranyos terméssé érik. Érjük meg azt, ami így érik!

1913 szeptember.

17.

(Isten nyomaiban) A szántás-vetés nyomában zöldül a termés s a felbuzdulást követi az indulás. Mi is tettre, akcióra buzdultunk, következőleg meg is indulunk a buzgóság útjain, s ez elindulás példaképeül, valamint szószólójául a Boldogságos Szent Szűzet akarjuk szem előtt tartani, aki, miután fogant Szentlélektől, elsiet a hegyi vidékre föl Hebronba, hogy öreg nénjét, Erzsébetet, Zachariás feleségét meglátogassa, s neki, ki már hat hónapja várandós, segítségére és szolgálatára legyen. Érezzük, hogy a Szent Szűz épúgy ment volna puszta helyre, mint ahogy ment hegyek közé, s ment volna aztán pusztán s tengeren túlra is, mert azzal a tudattal indult, hogy *kötelessége*, tehát *Isten hívja*, s ha az hív, akkor ő megy s megy oda, ahová hívja.

A kötelességben a Szent Szűz Isten akaratát látta, s a kötelesség útjain járva mindig úgy érezte, hogy Isten nyomaiban

jár s hogy Istennel találkozik. Ahol kötelességet fölismert, ott mindig úgy tetszett neki, hogy Isten lép feléje, s bármilyen volt a kötelesség, ha kicsiny, ha nagy, ha megtisztelő, ha megalázó, ez mind csak fátyol volt az ő szemében, finom vagy durva fátyol, de a fátyol mögött tudta, hogy ott rejlik az a szép, fölséges arc, az Isten arca. E tudatban mindig szorosan érezte Istennel való kapcsolatát, s a kötelességek megértésében isteni kinyilatkoztatást látott, mely azt mondta: ezt akarom tőled ; tedd ezt úgy, mint aki kedvemben jársz.

Ezzel a fölséges tudattal kell nekünk is az élet útjain járnunk. Fogjuk meg a gondolatot, hogy *kötelességeinkben Istennel találkozunk,* s ne nézzük, hogy kellemesek-e vagy kellemetlenek, hogy megtisztelők-e vagy igénytelenek, hanem töltse el lelkünket az érzés : íme, ez az Isten gondolata s akarata ; ezt akarom hát tenni, még pedig híven és szívesen !

Ebben a megvilágításban valahogy a dolgok fenekére látok s észreveszem, hogy a világ folyásában felsőbb akarat nyilatkozik meg, hogy a dolgoknak s az eseményeknek valami mélyebb értelmük van, s hogy állat és ember közt ép az a különbség, hogy míg az állatnak nem mutatkozik be a dolgok e mélyebb értelme s a történésnek e titokzatos jelentősége, addig az ember előtt ez mind kitárul s Istennel kapcsolatba hozza őt. Igy lesz *az ember élete Isten jelenlétével tele,* — így *indul az ember útja isteni nyomokon,* — s az *élet folyásából és viszonyaiból ki-kivillan lépten-nyomon az isteni akarat.* Bizony így aztán elváltozik az élet s a világ arculata is ; már nem oly kopott, oly fáradt és közönséges, hanem szellemdús és ünnepies. Mintha az egész világ valami szimbolikus, hieroglifus jelekkel ékített ünneplőbe öltözködnék s így mutatkoznék be nekem ; mintha a dolognak a lelke szólalna meg, megeredne titokzatos nyelve s elmondaná, hogy mi a mélyebb, az isteni értelme mindannak, ami itt körülöttem van s ami belém köt vagy belém vág.

Boldog s mélyjáratú ember az, aki így nézi a világot s aki a köznapi történésből ki tudja emelni az isteni jelentőséget s az isteni akaratot ! De ilyen boldog mindenki lehet közülünk, aki a kötelességet mint Isten szent akaratát nézi !

A kötelesség útjain akarok tehát járni én is, akár pusztán, akár szép vidéken vezetnek át, s minden egyes kötelességemre úgy akarok ránézni, mint ki Istennel találkozom s az Isten arcát látom meg benne. Ez lesz számomra az élet mélysége és fönségessége ; ez lesz a nagy stíl, melyben minden életet remekművé lehet formálni, még a legszerényebbet is.

Mert hiszen nem azon múlik, hogy vesz-e róla tudomást a világ vagy nem s hogy a világ folyásába irányítólag nyúlik-e bele vagy nem ; hanem azon múlik, hogy én milyen szellemet és lelket, milyen lendületet és frisseséget tudok abba az életbe beleönteni, — azon múlik, hogy én mit látok benne s hogy mit állítok cselekedeteimben a világba, vajjon száraz bogáncsot vagy rózsát és rozmaringot, szóval tavaszi élet- s lélekfakadást? Azon múlik, vajjon csak gép vagyok-e a karok s izmok munkájával, vajjon csak gondolkozó vagyok-e raffinált logikával és dialektikával, vagy pedig «látó» vagyok-e, forrás vagyok-e, melyből «eleven vizek» fakadnak?!

Ez az érzület egyszersmind a legelevenebb s legmunkásabb hit, s nyomában a szép és erős életnek áldása s az a béke jár, melyet Isten igért azoknak, kik útjain járnak s belőle élnek. Nem ismerek semmit, ami nagyobb kihatást gyakorolhatna ránk, mint *az életnek s a kötelességnek ez egyszerű s ugyanakkor fölséges felfogása;* ez egy darabja annak a bölcseségnek, melyet nem kell keresni — hisz belebotlunk, — de melyet *meg kell tapasztalni* az által, hogy öntudatunkra hozzuk s gyakoroljuk.

1913 október.

18.

(Szentek közössége) Egy jeles francia író azt mondta : «Il m'arrive parfois entre mes amis absents et présents, vivants ou morts de ne faire aucune différence» ; ugyanezt a gondolatot s érzést érlelheti meg bennünk a november hava, mely emlékezetünkbe hozza a túlvilágot s bevezet a szentek közösségébe. — Minél elevenebb bennünk a hit, annál kevésbbé teszünk különbséget élők és holtak közt s annál jobban éljük bele magunkat abba a tudatba, hogy ők ott túl voltaképp közel vannak hozzánk ; hogy ők a mieink, s hogy mi velük egy fölséges és édes közösségben állunk. E közösség folytán mindaz a mienk, ami az övék, mi résztveszünk örömeikben, ahogy résztveszünk a tisztuló lelkek fájdalmában, mi élvezzük a szentek lelki fölségét és birtokoljuk javaikat ; ami érdem gyülemlett fel bennük, az a mi kincsünk is, és ami kegyelem áradt rájuk, az leömlik róluk reánk, mint ahogy a hegyi patak árja leomlik sikláról sziklára és az eső cseppjei leszivárognak levélről levélre. Ami rajtuk szikrázik, lélek és szellem, az mint világosság és mint tört napsugár a mi szemünk vígasza és öröme, s ami művészetet kifejtett rajtuk az Isten remeklő keze, az mind a mi fényünk s a mi élvezetünk.

De van még egy más közösség köztünk s köztük. Mi mindnyájan nagy és kis szentek s nem-szentek csodálatosan vagyunk egybekötve s kölcsönösen segítjük egymást és szolgálunk egymásnak, s így le vagyunk egymásnak kötelezve. Minden ember ugyanis a társadalomban nevelkedik, ahol a legnagyobb szentnek szolgálatára lehet a legkisebb lélek is; mindenféleképen segítheti, szeretheti, imádkozhatik érte. Olyan szerepet játszhatik, mint a sekrestyés kormos viaszégője, mely ott sötétlik a kuckóban, de amellyel gyujtogatják az oltárok tündöklő, illatos gyertyáit. Az Isten oltárán álló arany- s ezüst-mécseseket — a szenteket — is ki tudja, sokszor mily kormos, szerény viasztekercs-lelkek gyujtották meg! A legfölségesebb szentek, ki tudja, mily egyszerű lelkeken épültek, ki tudja, mily találkozásnál vettek szegény emberektől nagy benyomásokat, s néha talán az egyszerű édesanya vagy szolgáló cseléd imádkozó lelkéről pattant ki egy-egy szikra, melyből a fiú vagy leány szívében tűzláng lett!

Az örökkévalóságban ez mind nyilvánvalóvá lesz! Ott szemeink elé tárulnak ezek a titkos kapcsolatok; ott meglátjuk, hogyan fonódnak a lelkek egymásba! Ott édesen megtapasztaljuk majd azt is, hogy hogyan vagyunk lekötelezve egymásnak s mit köszönhetünk egyik a másiknak; belátjuk majd világosan, hogy nincs köztünk senki, aki ne élne valahogyan a másiknak életéből s akire nem áradt volna ki valamiképen másnak szeretete s imája. Ebből a lelki életegységből fakad majd a legbizalmasabb hála és szeretet, s össze fog fűzni minket, mint anyaság s atyaság s testvériség! Nincs az a család, melynek tagjai közelebb állnának egymáshoz s kiket intimebb, résztvevőbb boldogság fűzne egybe, mint minket, lélek szerint testvéreket. Ez intim egybetartozás folytán résztveszünk azután egészen természetesen nagy testvéreink dicsőségében, hiszen az a mienk is, közös is s örülünk neki úgy, mint ha az a szépség és fölség a saját lelkünkben virágzott volna ki.

Ó csodálatos lelki világ! Minél tökéletesebb az, minél magasabb fokon áll, annál egyebb, annál közösebb. Nem is lehet már egyé, hanem csak a lelkek közösségéé, ahogyan nem egy, hanem sokan dolgoztak rajta. Ezt a mély értelmet jelzi az a nagy, vigasztaló hit, mellyel hiszünk a szentek közösségében, — abban a legmagasabb s legfinomabb életkommunizmusban, mely a legnagyobb szentet is kisebb testvéreihez fűzi s az ő dicsőségében, kegyelmeiben s érdemeiben az Isten gyermekeit valamennyit részesíti.

Ennek a nagy közösségnek mi már most is örvendhetünk s ezen a fölséges egységen már most is buzdulhatunk és új kiindulást vehetünk épen szociális tevékenységünkre is! Mert íme a szentség s a jóság, az erény s az érdem valamiképen szociális munka is, s részünk van mások erényeiben, ahogyan sajnos, részünk lehet mások bűneiben. Vannak «idegen bűnök», vagyis mások bűnei, melyek a mieink is, mert valamiképen részt veszünk bennük ; no hál' Istennek, hogy vannak «idegen erények» is, vagyis mások erényei, melyekben szintén részünk van jóindulatunk, buzgalmunk, jó példánk, imánk és közreműködésünk által.

Dolgozzunk hát bizalommal és örömmel a jobb világon, a jobb s szentebb emberek világán. Imádkozzunk úgy egész szívvel másokért ; imádkozzunk, érdeklődjünk s törődjünk úgy, mint akik önmagukért imádkoznak és fáradnak, s buzdítson rá a szentek közössége, az a gondolat, hogy a mások java s javulása, boldogsága s boldogulása végre is a mi kincsünk, a mi vígaszunk s az Istennek, Atyánknak dicsősége, az atyafiaknak is, a testvéreknek is dicsősége leszen. Imádkozzunk az igazság s a jóság térfoglalásáért ; ne álljunk útjába, hanem mondjuk : Csak győzzön a jobb, én szívesen dolgozom s áldozok érte. Igy aztán beleillünk a szentek közösségébe ; ez a mi falunk, a mi városunk !

1913 november.

19.

(Coelestis urbs) Még valamit a szentek s lelkek közösségéről. Oly jól esik elgondolni, hogy nem állunk magunkban, hanem hogy sokakra támaszkodunk s velük egy lelki közösséget képezünk. De mikor e nagy hitre reflektálunk, kár volna csak ebben éldegélnünk, hogy e közösség révén mi sok mindenfélét kapunk s nyerünk, hanem bátran fel kell emelkednünk ahhoz a meggyőződéshez, hogy mi e közösségben adni is, tenni is tudunk, hogy tudunk közreműködni másokkal, még a legnagyobbakkal is, hogy tudjuk megtapasztaltatni s megéreztetni másokkal azt, amitől mi jobbak s értékesebbek lettünk, hogy tudjuk részeseivé tenni örömeinknek s juttatni nekik ebből, ami nekünk jól esik ; sőt el kell hinnünk azt is, hogy valamint mi támaszkodunk másokra, úgy ahhoz is értünk, hogy viszont mi másoknak támaszai legyünk.

S ugyan mi legyen az, amit én ebben a szent közösségben adni tudjak s amit tőlem a közösség tagjai mint testvértől elvárnak : Válaszul szolgáljon a kedves, szentéletű karmelitanő, Teréz testvér egyik mondása : «Ha gazdag lennék,

el nem viselhetném, hogy valaki éhezzék, hanem adnék neki enni: így teszek a lelki világban testvéreimmel. Mihelyt valami érdemest teszek, tudván azt, hogy sok lélek mily veszedelemben forog, s mennyire szorul rá adományomra, mindjárt felajánlom jócselekedetem üdvükért. Tényleg így még nem volt oly pillanatom, hogy azt mondtam volna, no most magamért dolgozom».

Ezt jó lesz utánoznunk! Rendkívül föléleszti a szeretetet, a buzgalmat s a cselekvési jókedvet is az a gondolat, hogy ezt meg ezt a jót ezért a valakiért, ezt meg ezt a jót pedig azért a másikért teszem s ajánlom föl. Ezáltal ugyanis beleállítjuk a lelkeket érdeklődésünk s törekvésünk gyujtópontjába s ébren tartjuk a velük való törődést s az irántuk való figyelmet. Ott a gyujtópontban rájuk leheljük szeretetünk hevét s rájuk árasztjuk testvéri szeretetünk sugárzatát: valahogy ostrom alá fogjuk őket s meghódítjuk szíveiket Isten s a kegyelem számára.

Már most ezt az eljárást sokféle irányban s különféle szándékból követhetjük. Felajánlhatjuk érdemes jócselekedeteinket például azért, hogy legyőzzék nehézségeiket, vagy hogy közelebb jussanak Istenhez, vagy hogy a bűnből kiemelkedjenek s a tökéletességben haladjanak, hogy a kísértést legyőzzék s keresztjeiket elviseljék, gyermekeiket, otthonukat jól gondozzák s ami cél és szándék akad efféle már a gyakorlati életben.

Igy aztán mindnyájan adhatunk és sokat is adhatunk másoknak, s ez úton válunk be érdemes polgáraivá annak a felséges, lelki közösségnek! Míg az ember esze ugyanis csak azon jár, hogy mit kapjon s mit nyerjen, vagy azon, hogy mit ne veszítsen, addig az önszeretet inspirálja őt s inkább «földi polgártársnak» illik be; de mikor azon van, hogy mit adjon, akkor már az égi szeretet jelentkezik benne s a «coelestis urbs» polgárává minősül.

Ne zavarjon meg az a kislelkű letaksálása saját életünknek, hogy ugyan hát mit is adhatnék én? S ugyancsak ne becsüljük többre az alamizsnát s az irgalmasság külső cselekedeteit ennél a lelki közreműködésnél. Hiszen adunk mi alamizsnát s kell adnunk, mert sokan szorulnak rá; de az élet materializmusa érvényesülne lelkünkben, ha a pénzbeli adománynak nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk. Hasonlóképen baj volna, ha az alamizsna korlátai szabnának határt szeretetünknek, s ha csak annyit érne szeretetünk, ahány fillért vagy koronát tudunk juttatni a szegényeknek. Ezt is

különben a szeretet juttassa nekik s ne a hiúság ; de a szeretet nem fogja ennyivel beérni, hanem sokkal többet fog adni s többször fog adni s a kisebb értékű adományt is a lelki érzések nagy értékeivel egyesítve fogja adni. Igy van aztán rendszer az adományokban, rend az érzésekben s az egészséges s meleg beállításból az adakozó maga lesz friss, bízó s jókedvű emberré.

Az ilyen megtapasztalja azt is, *hogy aki másnak jó, az elsősorban* maga magának jó ; sőt megtapasztalja azt is, hogy nem is lehetünk jók másnak, ha magunknak nem vagyunk azok. Hiába, másnak is csak az jó igazán, aki szeret ; már pedig, aki szeret, annak szíve meleg s lelkes, amit természetesen maga érez és élvez elsősorban.

Ki így szeret mást, az legjobban szereti önmagát is s élvezi a szeretetet, még ha azt mások nem is viszonozzák.

1913 december.

20.

(«Ahol a szíved, ott a kincsed») Boldog újévet kívánok én is a Szeretetszövetség minden tagjának, s tudom, hogy az lesz boldog újév, mely egyszersmind új év, új igazában, új a kegyelemből való életet s lelkesülést s a munkát véve. Azt kívánom, hogy érezze meg lelkünk azt, mi mozgat s hevít minket szüntelenül s kifogyhatatlanul, s hogy ez a mozgató s hevítő erő Krisztus legyen. Minden emberben van valami, ami szívét mozgatja, vágyait felszítja, indulatait indítja, valami, ami neki kedves s értékes. A léleknek feszült s induló indulatjai nélkül nincs is élet. Minden embernek lesz valami ideálja, ami körül forog s mozog benne minden. Sőt nemcsak a jó embernek, hanem a rossznak is van ideálja s az Irás szava mindenkin beigazul, hogy «ahol a szíved, ott a kincsed», ott az ideálod, s az is természetes, hogy mivel a kincset s az ideált becsüljük s nagyon értékeljük, azért tudunk is érte áldozni sokat, tudunk érte tűrni, szenvedni s áldozni.

Ez a két körülmény, az tudniillik, hogy valamit nagyon becsülünk s azért aztán sokat is adunk s áldozunk, minden ideálnál feltalálhatók ; mennyire értékelik például a jó emberek az erényt, a tiszta szíveket, Krisztust, Istent, s mit adnak ezekért, s ugyancsak mennyire értékelik mások a pénzt, a világias becsületet, a szerelmet, az alkoholt, s mit adnak ezekért ! A lusta, a naplopó, a kártyás, az iszákos is mindent odaad az ő «kincséért» s elszenved szégyent, megvetést s szegénységet ; őt is mozgatja sötét ideálja !

Azt szeretném én most újévi kikezdésül s btülsevezee minél élénkebben öntudatomra hozni, hogy először is nékem is van ideálom, mely nem egyéb, mint az én meleg lelkivilágom, s annak ragyogó napja az Úr Jézus, s másodszor, hogy ezt az ideált én becsülöm, szeretem, s óriási értéknek nézem, melyért adni, tenni s tűrni, dolgozni tudok, tudok s akarok.

Mi valljuk az elsőt, valljuk s örülünk neki, hálát adunk Istennek, hogy ily ideálok ragyognak szemünkbe s hogy ily «gyöngyeink» s «kincseink» vannak. Ez nagy kegyelem; kegyelem már csak azért is, mert máskép is lehetne. Hányan vannak, kik más ragyogástól vakulnak, s kiket más gyöngyök s kincsek vonzanak! S főleg akkor beszélhetünk nagy kegyelemről, ha ez ideálok szolgálatában kitartunk, miután az emberi szív nagyon állhatatlan a nagy «kincsek» szeretetében is s egy darabig lángol valamiért vagy valakiért s később pedig úgy lehűl vonzalmában, hogy a régi ideálból üres név válik. Íme, a kitartó ideálok az igazi ideálok s a legnagyobb kegyelem a jóban való kitartás. Gyulladjanak ki tehát az újévben a régi ideálok s szeressük azokat lankadatlan hévvel.

De akkor az idealizmus másik eleme is kell belénk, az tudniillik, hogy dolgozzunk s áldozzunk ideáljainkért, s hogy érezzük meg, hogy vonzanak, s hogy mi törekszünk is feléjük s dolgozunk értük. Bele kell állítanunk ideáljainkat az életbe. Bele kell kevernünk mozgató, üdítő erejüket a köznapi száraz hangulatokba, mint a kovászt a tésztába, hogy átjárják gondolkozásunkat s érzéseinket, s hogy keljen meg s emelkedjék e kovászból a lelkünk.

Erre nézve nagyon ajánlom, hogy beszéljük meg Istennel teljes öntudattal, s — ha lehet — fennhangon, napi imánkat, feladatainkat, nehézségeinket, mondjuk el neki, hogy ezt, hogy azt hogy akarjuk elvégezni, elintézni, hogy ebbe a kellemetlen ügybe, abba a nehézségbe mily lelkülettel akarunk beleállni, hogy ezt az embert, azt a keresztet hogyan akarjuk vinni, elviselni: szóval mozgassam meg szívemet s állítsam bele az ideál vonzkörébe.

Ha ezt nem teszem, akkor lesz majd hivatalos ideálom, néha-napján, mint például ünnepnapokon, a lelkigyakorlatokon, ki is lendülök majd feléje, de különben gépies lesz majd életem, s reakciókban s vergődések között zajlik s folyik le. Ily életből nem kérünk. Ép ezért bele akarunk nyúlni a lelkünk s öntudatunk titkos gépezetébe s rendezkedni s intézkedni akarunk ott. A bágyadtságnak, lanyhaságnak, örömtelenségnek többnyire az az oka, hogy nem zavarjuk fel

eléggé lelkünket, s hogy nem gyúrjuk bele eléggé száraz, szétfolyó gondolatainkba s érzéseinkbe az ideált. Akárcsak liszt volna érzésünk s gondolatunk, de liszt — kovász nélkül, — liszt, melybe belefúj a szél s szétviszi ; az ilyen lisztből kenyér s az ilyen öntudatból szép, kedves lelkivilág nem lesz soha. Ellenben ízletes lesz életünk s kedvünk lesz a munkához, ha ideáljaink szeretetével járjuk át tevékenységünket s lehetőleg minden cselekedetünket. Igy lesz aztán a mi egyszerű, igénytelen lelkünkből meleg, szerető, ideális élet, az Úr 1914. esztendejéből számunkra a szó igaz értelmében vett «újév» s «boldog év».

Ilyen boldog újévet kívánok mindnyájunknak!

1914 január.

21.

(Vir desideriorum) Az év első hónapját jókívánatainkkal telítettük ; kívántunk sok-sok jót boldog-boldogtalannak. Ideje már, hogy e jókívánatokat tettekké kiváltani segítsük. Ne ijedjünk meg tőle, hanem vegyük komolyba ; akarjuk elszántan, akarjuk igazán tetté váltani a jókívánatok ábrándos, képzeletes világát. S ugyan, hogyan lehet ezt akarni, hogyan lehessen a jókívánatoknak testet adni? Megmondom : élesszük nagy, hatalmas vágyakká a lelkünkben meg-megrezzent jókívánatokat ; szabadítsuk föl a lelkünkben pihenő jóságot minket égető s szinte kínzó energiává ; fejlesszük, forraljuk föl ízzó gőzzé a jóindulatok álló vizeit ; olvadjanak a közönséges jóság pihenő havasai, zúgjanak le a völgyekbe, a lapályba vizei. Ha ily hővé, ha ily hatalommá szítjuk föl magunkban a vágyat a bűn letörésére, a jónak megteremtésére s a lelkek segélyezésére, akkor már megkezdtük tettekké kiváltani a jókívánatokat s lelkünk mint teremtő s alkotó hatalom lépett ki magából.

Bízzunk a bennünk megmozdult hatalomban s higgyük el, hogy *ami a felhőnek a szélvész, ami a kőszénnek a tűz, ami a gépnek a gőz, az a léleknek a vágyak energiája.*

Fogjon e vágyaktól tüzet a lelkünk, tüzet, mely lángjaival körülfolyja s átnyalábolja ezt a dermedt, piszkos, sáros, únott világot, mely lángnyelveivel behatoljon kötelességeink, családi, társadalmi, hivatásbeli viszonyaink s kapcsolataink zeg-zugaiba s hamvasszon el salakot s szemetet, s tisztítson s világítson bele az álmosság, a hanyagság, a nemtörődés homályába. Váljék a vágyaktól lelkünk éles és mindenen átható széllé, mely ahogyan végigzörgeti az erdőt s azt a millió gallyat, s megmotoz minden bokrot s megszó-

laltat minden zizegő fűszálat s minden avult szürke kórót: úgy ömöljék ki a lélek a vágyak indulatában az élet erdején, arra a sok girbe-görbe lélekre, arra a sok bemohosodott emberre, arra a sok rokonra, ismerősre, azokra, kiket Isten útjainkra állított, kik dajkáltak, ápoltak, tanítottak, kik nekünk mint cselédek, kalmárok, postások, kocsisok, mesteremberek, hivatalnokok szolgálatot tettek, kikre tán nem voltunk jó hatással, vagy tán meg is botránkoztattuk őket, akiknek többet használhattunk volna s nem tettük. Ó, be jó nekem, hogy lelkem a vágyak szélvészével újra átjárhatja a petyhüdt, az elhanyagolt, a rosszul kezelt világot! Be jó, hogy úgy nekifekhetik a vágyak szele, az ima indulatja városoknak, falvaknak, faluknak, utcáknak, iskoláknak, otthonoknak, templomoknak, sétányoknak, vendéglőknek, színházaknak, s szellőztetni s tisztítani akar, s el akarja törölni azt a rossz benyomást, amit ott tettem s elfújni azt az állott, únott szellemtelenséget, mely tőlem tapadt oda a házhoz, a bútorhoz, a személyhez. Ó, azt mind söpröm-törlöm s ragadom magammal, s tiszta, friss lelkiséget árasztok oda! Vágyaim minden ilyen helyen ütközve föl-fölsikoltnak, s ima zúg föl e vágyból, hogy hallgasson meg az Isten, hogy tegye meg, amit tenni elmulasztottam s tegye jóvá, amit rosszul tettem. Azután ismét új vágyak törnek ki lelkemből, az erő, a friss vállalkozás, a próbálkozás, a jócselekvés tavaszi fuvalmai; ez is éles szél, de biztató tavaszi szél, mely fakadást és virágzást ébreszt; szél, mely nem tér ki senkinek, mely ütközik mindenkibe, s köze van mindenkihez, s belekapaszkodik az ember ruhájába s átjárja és megmotozza lelkét, lelkiismeretét, s szellőzteti, frissíti s vérét és életkedvét hevíti.

Ó, Uram, mily nagy jó nekem, hogy a lelkem így áradhat és végigzúghat, hogy indulatja mozgató erővé, tűzzé, szeretetté, emberjavítássá, segítséggé, lélekmentéssé, imává s Isten-dicsőítéssé lehet.

Az ily lelkület isteni: a Szentlélek kelti s éleszti; bennünk voltaképp ő hullámzik, ő feszül, ő árad ki a vágyódó lélekből! E vágy az Isten dícsérete, e vágy a szívtisztulás és fölbuzdulás egyik csodálatos módja, mely erőt, s a lelkek kezelésére s a jónak gyakorlására művészi hivatottságot ad. Nekem is ezt adja. Én is elmondom Szent Gertrúddal: «Ó, bár tehetném, hogy minden embert hozzád vezethetnék, Uram! Ítéletnapig mezítláb járnék utánok s két karomon hordanám őket hozzád!»

Ezt a vágyakkal imádkozó, a világra vágyakban kiömlő,

a világot vágyakkal megmozgató, akaró lelket adta Isten prófétáinak, apostolainak, szentjeinek. Ezt adja majd nekünk is. Álljunk bele e lélekkel a mi körünkbe, családunkba, hivatásunkba; érezzék meg rajtunk a szentírási szó: «vir desideriorum es», «ez a vágyak embere».

1914 február.

22.

(Töretlen utak) Elmondom, hogy hogyan képzelem el magamnak a Szociális Missziótársulat Szeretetszövetségének embernemesítő s lélekmentő munkáját s ezzel kapcsolatban ki fog tűnni majd az is, hogy miért van reá szükség. — Az embernemesítés és lélekmentés munkája kezdet óta folyik az anyaszentegyházban, s mindenféle intézmény, rend, szerzet, szervezet dolgozik benne. Ezek mind azon iparkodnak, hogy az emberek jobbak legyenek, hogy Istenhez kapcsolódjanak s akik messze vannak tőle, hozzá közelebb jussanak. Mindezeknek az intézményeknek sajátos módszerük is van, mellyel a lelkekhez férkőznek, vannak sajátságos műveik s vállalataik; mindegyik közülük kiépíti a maga útját, lefekteti a maga síneit, a maga vágányait s a vágányokra ráállítja a szeretet és áldozatkészség energiáit s erejükben megindít sok-sok buzgó lelket, hogy fussanak, törjenek előre, hódítsanak s mentsenek.

Ha így nézem a világot, úgy tetszik, hogy nemcsak az országokat, városokat, falvakat hálózza be a vasutak s országutak hálózata, hanem hogy a szellemi világban is ki van vetve az intézmények, kolostorok, társulatok, patronázsok, egyletek hálója, hogy mindegyiknek megvan a maga útja, a maga vágánya, s aki ez intézményekbe s rendekbe belép, azt elindítják azokon a jól lefektetett vágányokon, s az dolgozik és siet és cipel embert — lelket, — mint a masina.

De mennyi tér van még vasút és vasút közt, országút és országút közt s mily óriási mezők nyúlnak el ott, melyeket a vasúti hálózat be nem fog. Hasonlóképen így van ez abban a szellemi világban: hány ember áll ott is mindazoknak a nagy intézményeknek s szerzeteknek hatáskörén kívül, hány jár a maga útján, a maga feje szerint, mennyihez nem lehet azokon a jól lefektetett síneken eljutni. Számuk millió és millió! Gondolj ugyanis arra, hogy hogyan tagozódik el most az élet; nézz be a nagy városok forgalmába, a közlekedés, kereskedelem, a gyári munka komplikált szervezetébe! Nézd, mint élnek ott az emberek, távol Istentől, templomtól, sok-sok gond, küzdelem, kísértés, csábítás, tömérdek megtévesztő

benyomás közt! Hány ezer, százezer és millió jár oly utakon, melyekre nem fektették rá azokat a régi jó sínpárokat! Azután meg az a millió ember hogyan szalad szét millió felé érdekei szolgálatában s szenvedélyei vonzalmában; itt aztán se sín, se vágány, sőt még taposott ösvény sincs; itt szabály, itt menetrend, itt kalauz sincs, itt az egyesnek az egyes után kell járnia sok leleményességgel, sok szabadsággal, nagy kitartással. Igen, itt járni kell töretlen utakon, nem sínpárokon, hanem az emberek szeszélyes, kanyargós utain — *az ő utaikon!* Járni kell kitartóan, türelemmel, sok jósággal és figyelemmel; járni kell úgy, hogy ne mondják, hogy meg akarjuk őket téríteni, hanem azt igen, azt nagyon akarjuk, hogy érezzék meg, hogy szeretjük őket. Egy híres angol azt mondta, hogy bűnbe süllyedt s elzüllött emberek megmentésében minden azon fordul, hogy megérezzék, hogy van egy jó ember, aki igazán érdeklődik irántuk s jót akar nekik. Minket is ezen síntelen, vágánytalan, úttalan utakon az a szeretet visz, mely bennünk is a legjobb s legboldogítóbb. Ezt akarjuk szenvedő, elhidegült vagy csalódott és elkeseredett embertársainknak nyujtani, akarjuk lelküket a béke és megnyugvás édes érzetével telíteni. Akarjuk, hogy tüzet fogjon a lelkük, tüzet abból a tűzből, mely bennünk ég.

Ime tehát a mi sajátos útirányunk és eligazodásunk! *Egyesek után, sokak után járni, oly utakon, melyeken azoknak a régi vágányoknak semmi nyomuk és járni ez utakon nem feltűnő ruhában, de nagy lelki szabadsággal és sok egyéni inspirációval!*

Igy jártak az apostolok is; kész utaik, megerősített vágányaik nem voltak, de a Szentlélek indította őket, és szívük vágányok nélkül is eltalált a lelkek, a veszedelemben forgó lelkek utaira. Az imádandó Szentlélek indítson minket is és ne kérjünk tőle síneket és vágányokat, hanem kérjünk nagy szeretetet, szeretetet, melyet megérezzenek azok, kikkel találkozunk s kik nem járnak az Isten útjain, hanem az életnek végtelenbe nyúló mezőin, a lelkek ötletes, önkényes, szeszélyes, beláthatatlan és kiszámíthatatlan útirányain.

Istenem, oly kevesen vagyunk, kik itt a régi szeretet lélekmentő küldetésében járunk, hogy elveszünk ez utak mérhetetlenségében.

Legyünk hát többen, legyünk sokan, sokan, kiknek jelszava: nem síneket, vágányokat kérünk elsősorban, hanem kérünk mindenekelőtt apostoli lelket és szerető szívet, mellyel az embereket visszahozzuk Isten útjaira.

1914 március.

23.

(A mi húsvéti imánk) Tavaszi friss lelket — a feltámadt Krisztusnak lelkét add nekünk, Uram, — lelket, melyen könnyítettél s mely jobban győzze az életet... ez a mi húsvéti imánk. S mikor így imádkozom s győzelmes lelkületet kérek, akkor elém lép az Úr Jézus lelkületének egyik legfölségesebb húsvéti megnyilatkozása, az a jelenet, melyet az evangélium így ad elénk: «És a vacsora véghezmenvén, midőn az ördög Júdásnak szívét már megvesztegette, hogy ez elárulja Őt, fölkele a vacsorától és letevé ruháit és vevén a kendőt, átövezé magát. Azután vizet önte a medencébe és kezdé mosni a tanítványok lábait» (Ján. 13, 2—5). Mikor az Úr Jézus így sorba letérdel tanítványai s még Júdás elé is, hogy megmossa lábaikat, akkor szemléltetőleg elénk állítja azt, hogy úgy becsül minden embert, hogy le tud térdelni eléje, s úgy szeret s úgy lehajol mindegyikhez, hogy ez érzéseiből ki nem zár senkit, még Júdást sem, nem taszítja vissza az árulót sem, az elé is letérdel, annak is meg tudja mosni lábait.

Hát bizony ez nagy kinyilatkoztatás, mely alkalmas arra, hogy megnyissa szemeinket, s ugyancsak nagy segítség arra, hogy nehézségeink közül kiemeljen s ráképesítsen türelemre, lelki egyensúlyra s belső megnyugvásra. Hiszen ugyancsak tarka és tövises a világ. Van nekünk is sok mindenféle emberrel dolgunk, kik természet, nézetek, hajlam, vérmérséklet szerint tőlünk nagyon különböznek, akik ellenszenvesek nekünk, sőt, mondjuk ki, akiket ki nem állhatunk. Vannak, kiknek látására borzongnak idegeink s szinte falra mászunk, vannak kik folytonos ingerültségben tartanak s kísértésbe hoznak, hogy folyton korholjuk s kritizáljuk őket, hogy viseletüket s tetteiket kifogásoljuk. Lesznek, kik minket keserítenek s mi őket. Lesznek, kiktől sokat követelünk s kik viszont tőlünk várnak sokat s talán többet, mint amennyit tehetünk. Lehet, hogy cseléd az úrnőnek s úrnő a cselédnek válik kiállhatatlanná. Akárhányszor nagy igényeket támasztunk, hogy figyelemmel, tisztelettel s előzékenyen bánjanak velünk, s ahelyett csak bosszúságot és csalódást aratunk. Néha úgy elkeseredünk, hogy alig tudunk szeretettel gondolni egyik-másik «jóakarónkra», s hogy foglalkozásaink s érintkezésünk lépten-nyomon elárulják ingerültségünket. Hozzátartozóink kicsinyesek s kiállhatatlanok lehetnek; bánt gyermekeink, társaink modortalansága; lehet, hogy sok dolgunk

közben barátaink is terhünkre esnek s szívesen vándorolnánk ki egy-két hétre a világból.

A mellett meg az életben a rend rend, a világ csupa fokozat, a társadalom csupa lépcsőzet; azt meg nem szüntethetjük. Van alárendeltség s van felsőbbség, ez parancsol, az meg engedelmeskedik, s nem lehet megfordítva. Van elöljáró s van alattvaló, van úr és szolga, van kötelesség és jog, s azt meg kell tartani. Kell tehát, hogy parancsolni is tudjunk, kell, hogy keményen fogni, a gyarlóság, a huncutság, a gonoszság ellen tenni is tudjunk, s az ember aztán e réven is kemény, kegyetlen s szívtelen lehet.

Ez mind igaz s ezen túl nem adhatunk, s mégis e tarka, indulatos s tüskés világban én nem tudok magam számára elgondolni nagyobb szükséget, mint azt, hogy hiszem, hogy mikor Krisztus Júdás lába elé térdelt, akkor gonoszabb ember előtt alázta meg magát, mint amilyen az, akivel nekem most van dolgom, s hogy amikor Júdás lábát megmosta, akkor méltatlanabbnak mosta meg a lábát, mint amilyen az, akivel én most kezet fogok! S tette ezt, jólehet Úr volt és Mester! S biztos, hogy aki mindezt Júdással megtette, az megteszi ugyanazt bárkivel azok közül, kikre nekem nehéz a szívem s kikről azt mondom talán, hogy ki nem állhatom őket.

Válaszd ki magadnak embertársaid közül a legellenszenvesebb alakot s gondold el, hogy Krisztus az előtt is le tudna térdelni, s meglátod, hogy hogyan változik el ez eszmélődéstől érzésed! Gondold el, mikor lélekben Krisztust ott a «kiállhatatlan» előtt térdelni látod, hogy neked is oly jóindulattal s oly fölényes lélekkel kell végre is vele bánnod s segítségére lenned gyarlóságai s kellemetlen, ellenszenves volta dacára. A jogból s kötelességből azért nem engedünk, úgy szintén a rosszat jónak nem mondjuk; de fölényes krisztusi érzést ébresztünk kavargó s indulatos lelkünkben, arra meg igazán rászorulunk.

Aki így érez, máris győz. Erre akart minket Krisztus rásegíteni, mikor mondotta: «Tudjátok-e, hogy mit cselekedtem veletek? Ti engem Mesternek s Úrnak hisztek s jól mondjátok, mert az vagyok. Ha tehát én, az Úr és Mester, megmostam lábaitokat, ti is tartoztok egyik a másik lába't megmosni. Mert példát adtam nektek, hogy amint én cselekedtem veletek, ti is úgy cselekedjetek» (Ján. 13, 12—15).

Legyünk hálásak Jézus lelkének e fölséges megnyilatkozásáért, s segítsen rá ez az ő példája is nemcsak mások elviselésére, hanem fölényes kezelésére is. Ezzel aztán leg-

jobban könnyítünk magunkon is s napsugárt lopunk be az élet idegességébe s ingerültségébe.

1914 április.

24.

(A lélek tavasza) A természet májusa, mindez a lomb- s virágfakadás példaképül szolgál nekünk, hogy lelkünkben is kitavaszodjék, hogy ott is élet fakadjon s a hit, remény s szeretet világa is szépségbe s erőbe öltözködjék. Életet, meleg, lelkes életet akarunk, mely Istenből fakadjon; életet akarunk, mely hitből táplálkozzék, s melynek erőt, lendületet s meleget az isteni szeretet adjon. Akarunk mély s lelkes vallásosságot, melynek hitében is s külső megnyilvánulásaiban is az Isten gyermekeinek temperamentuma égjen.

Jól tesszük, ha ezt akarjuk, ha májusban májusosan akarunk élni, ha májusban lélek szerint sem akarunk ázni-fázni, ha nem akarunk kedvetlenül belenézni a virágzó világba s beteges, fájó nyögéssel felelni a csalogány dalára! Ehhez pedig az kell, hogy legyen *örvendező* hitünk s *boldogító* szeretetünk!

Örvendező hit, ez a mi májusra ébredő lelkünk első érzése. Örülünk, hogy hiszünk, s hálát adunk Istennek, hogy hihetünk. Örülünk a magát kinyilatkoztató Igazságnak, mely lefoglalt s a hódító végtelen jóságnak, mely szolgálatába hajtott. Örülünk Istennek, ki először a május szépségében, azután a kinyilatkoztatás fényében nyilatkozott meg előttünk s elbájolt s elbűvölt minket. Örülünk, hogy világossága először mint napsugár szemünkbe, azután mint a kinyilatkoztatás ragyogó sugara a lelkünkbe jut bele. Örülünk, hogy két napunk van: májusi napunk körülöttünk s májusi napunk bent a lelkünkben. Azért is *mi nem nyögjük, hanem énekeljük azt, hogy «credo», «credo»*. Ez a «credo» nekünk nem kényszer, hanem szabad, lelkes hódolat s a hódolaton túl boldogító, nemesítő közlekedés a májust fakasztó Szentlélekkel. Mikor azt mondjuk, hogy hiszek benned Uram, mintha csak májusi napkelten csüggne s ittasulna meg szemünk, mintha minden énekelne bennünk.

Próbáljátok meg ezt: imádkozzátok a credót éneklő lélekkel; imádkozzátok úgy, mint ahogy imádkoztok, mikor illatos, harmatos májusi reggelenkint a mezőn álltok, s harangoznak s Isten felé emelkedik lelketek.

Lám ez a május egyik temperamentumos érzése a lélekben.

De ez nem minden; kell a májusba, a lélek tavaszába még több élet. Hitnél, bármily éneklő s örvendező hit legyen az, nagyobb, értékesebb s örökkévalóbb a *szeretet*. S ezt akarjuk mi a lelki májusunkban erőteljes érzéssé s boldogító szenvedéllyé nevelni. Mint ahogy a földbe rejtett tőke kifakasztja s azután erejétől telhetőleg kinyujtja venyigéit, mert a napsugár rezgő tüze feltüzelte vérét s felforralta életnedveit: úgy vágyik ki először az öntudat világába, azután a gyakorlati életbe a hitnek a szívben rejtőző sok gyökérszála, sokféle motívuma; kikívánkozik forró, gyakorlati szeretetbe, mert nem bírja magában visszatartani mindazt az isteni életösztönt, amit a hit, az az élő, az az éneklő hit fektetett beléje. Akinek élő hite van, annak — hiába türtőztetné magát — szeretnie, lelkesen, forrón, tehát boldogitóan szeretnie kell. Ahogy a májusi rét fakad, ahogy a májusi erdő fakad s fakad azért, mert tűz hull rá az égből s felgyujtja ösztöneit: úgy kell kifakadnia a léleknek szeretetben, mert a hit gyökerei duzzadnak, s az erős, lelkes vágyak kigyúlnak benne.

Ezt az erős, gyakorlati szeretetet merítjük Krisztusból s az ő szentségeiből, ezt a szentmiséből s a Szent Szűz tiszteletéből. Ezek a gyakorlatok bennem erők, duzzadó, lüktető gyökerek, tele nedvvel s életerővel; ezek a gyakorlatok, mint egyáltalában mindaz, amit hiszek s ami lelkemet mint meggyőződés telíti, nekem csupa valóság. Ezt én fogom, ezt eszem, ezt iszom, ezen melegszem s ezzel eltelek s erős leszek tőle. Ismétlem: nekem ez mind valóság, s ebből épül fel lelki világom s ettől lesz erős, gyakorlati szeretetem. Ne is csodálkozzunk ezen; mert ha házat téglából építenek, ha ruhát posztóból, szövetből, csizmát s kesztyűt pedig bőrből varrnak, hát akkor a lelkivilág sem levegő, az sincs semmiből, hanem valamiből, s erre nézve mondom, hogy ez van ezekből a nagy szellemi valóságokból.

Ha akarom, hogy erős s lelkes s boldogító szeretetem legyen, akkor nem érhetem be gondolatokkal s eszmékkel, nem reményekkel s felbuzdulásokkal, hanem akkor nekem többre van szükségem; arra tudniillik, amire szüksége van a fázó embernek, hogy melegedjék, s a szomjasnak, hogy felüdüljön; ezeknek pedig nem szóra, nem tanra, nem is biztatásra van szükségük, hanem az egyiknek tűz kell, valóságos tűz, hogy melegedjék rajta, s a másiknak forrás kell, valóságos víz, hogy igyék belőle. Mi kapjuk ezt a valóságos tüzet s ezt a valóságos vizet Krisztus szívéből s szentségeiből. Azért hát ne okoskodjunk, ne disputáljunk, hanem melegedjünk,

fogjunk tüzet, üdítsük fel a lelkünket s szeressünk amúgy igazában, ahogy szeretni kell s szeretni jó, s egyedül boldogító.

Ah, ez aztán május, május, melytől lelkek énekelnek! 1914 május.

25.

(Az élet koszorúja és értelme) Most pedig szeretnék valamit működésünk évzárójára írni, valamit a hála érzelmének s a jóban való további kitartásnak kimélyítésére, hogy mindnyájan mélységesen átérezzük azt, hogy «Istenem, mily keveset tettem még érted s már mily rengeteg sokkal tartozom neked».

Át kell éreznünk, hogy mily feneketlenül mély az élet s mily beláthatatlan s kiszámíthatatlan az események folyamata. Az egész élet csupa érzés, ösztön, sejtelem, vágy, küzdelem, remény, szükséglet, no meg egy kis belátás is. De mily keveset értünk mi az egészből! De hát mit is akarunk érteni belőle? Ha beletekintünk egy kaptárba s látjuk azt a nyüzsgő, mozgó csodavilágot, az anyakirálynő, a dolgozó s őrtálló s rabló s dajkáló méhek hierarchiáját, ha szemléljük a sejteket, a viasz s a méz kincseit s elgondoljuk, hogy az mind annak a kis méhecskének néhány grammot nyomó szervezetéből való: ugyan mit értettünk meg belőle? Ki érti azt, hogy az élet ez apróságban, a nagy természetnek ezen a mézes s viaszos izzadmányú pontján ily komplikált változatosságban fakad ki? Ki érti azt, hogy a természet a csalogány gégéjében oly énekes lett, hogy szemünkben oly szivárványosan sziporkázó lett? Ki érti azt, hogy az emberi öntudatban, a létnek e villogó pontjában oly mérhetetlen vágyak s meglátások és remények tünetei jelentkeznek? S azután, ki érti meg az ember életének folyását s annak a sok-sok embernek életpatakjait, melyek mind külön-külön fakadnak, azután kettenként egyesülnek, azután végre a nagy-nagy tengerbe megint mind külön-külön szakadnak be? S ki tudja meghatározni előre az ember életének folyását? Mily töméntelen sok körülménytől függ az, mennyi ellentállásra talál, mily sokféle akaraton, hajlamon s szeszélyen fordul?!

S mindezek a gondolatok mély áhítatra s kegyeletre keltenek az Úristen iránt, kinek oly nagy része van az életfolyások eligazításában s medreiknek s partjaiknak kitapasztásában, — sajnos, nagy része van ebben azután sok másnak is. Ami őt illeti, mily sok-sok kegyelem, intő, hívó s biztató

szózat, vonzó s késztető érzelem való Tőle! Hogyan jár bennünk a nemes, emelkedett s tiszta élet indulatja, mintha csak kis öble volna lelkünk a végtelenség óceánjának; bennünk is apad s dagad, bennünk is tarajosodik s megint elsimul az élet s erő hulláma. Aki ezt átérzi, az nagyon alázatos lesz s az előbb-utóbb tiszta meglátással rányit arra a nagy bölcseségre, hogy az ember életén sokan dolgoznak: dolgozik egy nagy mester — az Isten, de dolgozik sok inas, sok kontár, no meg... sok manó is! S mennyit ront az ember maga ezen az életművön, s mennyire nem érti meg s félreérti a Mester szándékait!

Rontottunk azon bizonyára mi is, de annál inkább törekedjünk, hogy megtudjuk, hogy mit akar, s törekedjünk, hogy kitartsunk mellette, kitartsunk s ne kételkedjünk, kitartsunk s tűrjünk s várjunk s dolgozzunk!

Ezt a hűséges s dolgos kitartást dícsérte már Jeremiás próféta, mikor mondta: «Jó, ha csendességben várjuk az Isten szabadítását... Jó az Úr a benne bízókhoz és az őt kereső lélekhez... Jó a férfiúnak, ha az igát ifjúságától fogva viseli» (Jer. Sir. 3, 25—27). E szerint nagy kegyelem, ha kitartunk az Úr mellett: ha bízunk benne s imádkozunk, hogy el ne rontsuk művét önmagunkban. De főleg Szent Júdás apostol ad ez érzületnek kifejezést, mikor rövid levelének végén annyira nyomatékozza azt, hogy mit is kívánjon s mit akarjon az ember a maga életével elérni, s azt így fejezi ki: «Annak pedig, ki titeket bűn nélkül megtarthat és dicsőségének színe elé állíthat szeplőtelen örvendezéssel... dicsőség s magasztalás» (Jud. 24). Megmondja itt, hogy micsoda az élet koszorúja s értelme, s mire kell az embernek voltaképen iparkodnia: *az első, hogy bűn nélkül legyünk, a másik, hogy Isten színe elé szeplőtelenül kerüljünk, s a harmadik, hogy a teremtő s üdvözítő Isten örömére váljunk.* Valóban fölséges cél! Nem azt kell tehát Istentől kérnünk, hogy híres, vagyonos, szerencsés emberekké legyünk; sem azt, hogy vigye föl a dolgunkat s kerüljünk magas polcokra s fürödjünk dicsőségben; hanem azt kell kérnünk, hogy tiszták, átlátszók, jó, nemes lelkek legyünk, kik ha felkerülnek majd egyszer az Úr színe elé, gyulladjon ki örömmé a Mester szeretete s teljék kedve művében!

«Aki elkezdte bennünk a jó dolgot, végezze is azt el a Krisztus napjáig», így köszöntöm én is a Szeretetszövetség tagjait, s mivel a bevégzettségtől még nagyon is messze vagyunk, hát pihenjünk most egy kicsit, hogy két hónap

mulva beállva ismét a munkába, vígan köszöntsük egymást s mondjuk: éljen a folytatás!

1914 június.

26.

(Hit és honszeretet) Az isteni Gondviselés súlyos megpróbáltatásoknak vet alá minket! Dacára a király őfelsége törekvéseinek, kit egész Európa mint a béke őrzőjét és biztosítékát tisztel, szomszédaink gyűlölködése megfosztotta hazánkat a béke áldásaitól, s most már lángba borítja a háború réme nemcsak Ausztriát és Magyarországot, hanem a félvilágot és megérezteti velünk mindnyájunkkal azt, amit a Mindenszentek litániájában imádkozunk: «Döghaláltól, háborútól és inségtől ments meg, Uram, minket». Ezt imádkozzuk mi most is, és amellett eltölt a hazavédelem és a honfenntartás kötelességérzete, mert a nemzet sorsa igazságos háborúba szólít, és az igazság és jog védelme fegyveres ellentállásra és magatartásra késztet, azért meg akarjuk állani helyünket és teljesíteni akarjuk kötelességünket. Ezt teszi most sok-sok ezer magyar állampolgár, s mialatt ők küzdenek a harctéren, addig mi fölemeljük lelkünket az Úrhoz s a hit s a honszeretet kettős ihletétől tüzelve, meg akarjuk otthon állani helyünket Krisztus szellemében és Istenhez menekülve; bajainkban és gondjainkban tőle kérünk segítséget, kérünk győzelmet, enyhületet.

Győzelmet a hadseregnek s enyhületet a honnmaradt hitvesek, édes szülők, gyermekek aggódó lelkének! S hogy e kettős áldásban részesüljünk, iparkodjunk most szert tenni arra a lelkületre, melyet az Úr Jézus Krisztus ily körülmények közt vár tőlünk és amelyre ő maga adott nekünk példát úgy az Olajfák kertjének éjtszakájában, mint a keresztúton.

Első érzésünk az legyen, hogy alázkodjunk meg mélységesen az Isten keze alatt és álljunk bele a nehéz időkbe nagy hittel, zúgolódás nélkül. Végre is ő az Úr; ő küldi a jót és rosszat, de azt mindig javunkra küldi; ő állít bele a háború megpróbáltatásaiba is s azért állít bele azokba, hogy jobbakká, hívebbekké, nemesebbekké és áldozatosabbakká tegyen minket. Azért küldi a megpróbáltatást, hogy jobban szeressük őt és egymást. Azért küldi, hogy közeledjünk hozzá és eggyé forradjunk egymással, azért küldi, hogy tisztuljon a lelkünk, hogy érte és felebarátainkért áldozatokat tudjunk hozni. Olyan ugyanis az ember, hogy a béke és zavartalan együttlét sokszor petyhüdtebbé és hidegebbé

teszi ; de a nyomorúság és szenvedés tüzében leválik a lélekről a lelketlenség salakja és megint tisztultabban tud szeretni, tud hibát, gyarlóságot elviselni, tudja mások terhét hordozni és tud másoknak szeretetben, lemondásban szolgálni.

Mutassátok hát ti is ki egymásiránti krisztusi szereteteteket különösen most, hogy bajban vagytok, vegyetek részt a társadalmi munkában, a szegény családanyák és elhagyottak segélyezésében. Ezt ugyancsak megérdemlik katonáink, ezzel nagy gondot emeltünk le lelkükről.

Második érzésünk a türelem és kitartás legyen. Hősiességre nemcsak a harctéren van szükség, hanem itthon is. Szükség van azért, mert nemcsak ott, hanem itthon is küzdelem és szenvedés az élet ; sebek nemcsak a testeken, hanem a lelkeken is esnek, és vérzik minálunk is sok-sok szív! Ezekre is kell balzsam, kell ír és enyhülés ! Ez az ír, enyhülés abban áll, hogy megnyugszunk Isten szent akaratán, hogy elfogadjuk keresztünket zúgolódás nélkül, hogy felajánljuk kínjainkat, küzdelmeinket, hogy azt mondjuk magunkban : Isten akarja, hogy kétszeresen szeressek, tűrjek és dolgozzam ! Megteszem hát ; megteszem Istenért, családomért, hazámért.

Harmadik érzésünk, mely önkénytelenül is kiszakad szívemből, a forró imádság legyen. Tudom én, hogy most millió ⟨ember⟩ imádkozó lélekkel kíséri távolban küzdő szeretteit. Tudom én, hogy sokkal több szemben ül most mosoly helyett könnycsepp, hogy ha otthon is vagyunk test szerint, de azért a lelkünk, mint az alvajáró — mondjuk imádkozva-járó — másfelé van, arrafelé, hol a veszedelem jár, és ott tartja pajzs gyanánt imádkozó lelkét azok fölé, akiket szeret s kikkel egybeforrt élete ! Tudom én, hogy a csaták hevében veszedelmektől környékezve, a hadfiak is bizalommal ajánlják Isten kezébe életüket, lelküket ; tudom, hogy jobb érzéseikre hallgatva meggyónnak, megáldoznak, megvígasztalódnak abban, hogy nemcsak hitvesi, szülő- és gyermeki szeretet, hanem az Isten kegyelme is kíséri őket őrzőangyalként veszélyeztetett életük útjain ! Ó igen, az ember szíve eltalálja, hogy mi kell neki, és mindig jót tesz, ha e nemes, mély érzésekre hallgat ! Hallgassunk hát rá, szeressük és imádkozzunk, járjunk a szentmisére, járuljunk a szentségekhez, ostromoljuk kéréseinkkel Jézus Szívét, ki ha valamikor, hát most kiáltja felénk : «Jöjjetek hozzám mindnyájan, akik fáradoztok s terhelve vagytok, és én megenyhítlek titeket».

1914 szeptember.

27.

(Aggódó szívek zsoltára) A háborúnak sok rossz oldala van, kegyetlen s ijesztő arculata ; de végre is nincs a világon rossz, melyből jó ne fakadhatna, s így a háború kemény s fájdalmas érintéseire a lelkekben sok nemes s nagylelkű érzés reagál, nevezetesen pedig ébred a hit, az áhitat s a résztvevő szeretet.

Jó oldala a háborúnak, hogy veszedelmei közt az emberek komolyan Urukhoz-Istenükhöz fordulnak s lelkük mélyéből fohászkodnak hozzá. A katonák ott a tűzben folyton a halál szemeibe, azokba a fekete szemgödrökbe néznek s azokon keresztül látják meg az ember semmiségét s az élet hiúságát. E meglátásnak megmarad rajtuk a nyoma sokáig ; azért sokan azt mondják, hogy észre lehet venni a katonák arcán s ki lehet olvasni a szemükből azt, hogy ki volt tűzben közülük, mert valahogyan magukon hordják azt a keménységet s tűzben kipróbáltságot, amit a látnok jelzett, mikor a vértanúkról kérdi : «Kicsodák ezek és honnan jöttek?» s feleli : «Ezek azok, kik nagy szorongatásból jönnek» (Apok. 7, 13 14). Az ilyenek tudnak fohászkodni, tudnak imádkozni, tudnak az égre nézni s magukat annak a szuverén hatalomnak átadni, mely ad s elvesz életet s melynek kezeibe kell visszaadnunk mindent, amit tőle vettünk, mert nem a mienk, hiszen csak használatra kaptuk. Kaptuk az életet is ; kisarjadtunk a haza mezőin ; nos, most aratás van ; a halál kaszája villog, s bár *a kasza kegyetlen, de az aranyos magot, a jó lelket nem a kasza, hanem a gazda, a lelkek gazdája takarítja be csűrébe.* Ez a nagy hit világít bele az erőszakba, a veszedelmek éjébe, s ez a hit váltja ki a szívből a legösztönszerűbb s az égbe nyilalló imát, a zsoltáros imáját : «A mélységekből, a veszedelmek s a halál szakadékaiból kiáltok hozzád, Uram : Uram ! Hallgasd az én szómat, légy figyelmes az én könyörgésem szavára ! . . . Az én lelkem az Úrban bízik» (129, 1—5).

De ily ösztönszerűen emelkedik Istenhez a mi lelkünk is. Mi ugyan itthon volnánk, de azért a lelkünk, a szívünk másfelé jár ; messze ott jár, hol azok vívnak, küzdenek s szenvednek, kiket mi szeretünk s kikért aggódunk. Ők harcban, mi pedig aggodalomban ; ők küzdelemben, mi meg bizonytalanságban állunk s vergődünk. Hogyan sír föl hát belőlünk is az aggódó lélek imája, a veszedelmektől szorongatott, szerető szív zsoltára ! Mily őszinte s közvetlen természetességgel mondjuk mi is, hogy «ne fordítsd el tőlem orcá-

dat, amely napon szorongattatom, amely nap segítségül hívlak, azonnal hallgass meg engem» (Zsolt. 101, 3). S ismét: «Könyörülj rajtam, Uram, mert szorongattatom; megzavarodott a búsulásban szemem, lelkem és testem; mert elfogyatkozott életem a fájdalomban és esztendeim a fohászkodásokban» (Zsolt. 30, 10). Az egész zsoltár, mintha csak szívünkből szakadna, oly friss az érzése, oly közvetlen. Dehát a Libanon vizei is úgy fakadnak ma, mint Dávid király idejében, mi különös van tehát abban, hogy a szívek s lelkek is úgy fakadnak a fájdalom illetései alatt, mint akkor?!

Igy akarunk tehát imádkozni s esedezni társainkért, gyermekeinkért s hozzátartozóinkért! De ezzel be nem érjük. Nem is tehetnők. Hiszen akinek meleg a szíve, annak dolgos a keze is. S ha valakinek, hát a Szeretetszövetség tagjainak kell azt megtapasztalniok, hogy a szeretet dolgos is, tevékeny is, értelmes is, áldozatkész is. Nekünk mindenütt ott kell lennünk, ahol rendszeres, folytonos s kitartó munkára van szükség. Mi nem azért dolgozunk, hogy tessék-lássék; nem is azért, hogy látszatja legyen és a statisztika referáljon róla, hanem dolgozni akarunk komolyan, szerényen és hasznosan. Ahol megbízható s kitartó munkáskézre van szükség, oda álljon bele a Szeretetszövetség, akár gyermekeket kell gondozni otthonokban, akár betegeket kell ápolni nehéz s kellemetlen munkában, akár ingeket kell varrni, s a varrás által mint a megélhetés módjának biztosítása által itthon maradt szegényeinken segíteni. Ahol ember kell, szerény, lelkiismeretes és megbízható, oda a szeretetszövetségiek hivatásuk szellemében s a szeretet erejében álljanak bízvást s higgyék el, hogy helyükön vannak!

Imádkozzék, tegyen, áldozzon, dolgozzék mindenki közülünk! Ha szegény, ha gazdag, ha úr, ha cseléd! Ki ne tehetne most valamit, ki ne adhatna most valamit?! Ha csak harisnyát, ha fejvédőt, ha hasmelegítőt köt vagy szerez is! Ez mind nagy adomány; nagy azért, mert esetleg egy-egy jó katonánknak egészségét és erejét óvja s ezáltal is győzelemre segíti a zászlót!

Tehát, testvéreim, imádkozzunk s dolgozzunk! Az ember segít a maga baján, ha másokon könyörül s elviseli a maga baját, ha a mások nagyobb bajára gondol! Ott állnak s küzdenek katonáink, ifjaink és testvéreink nagy nehézségek s nélkülözések közt; mi pedig itthon gyötrődünk s aggódunk, de végre is sokkal kisebb bajokban. Ép azért megembereljük magunkat s példájukon lelkesülve a kisebb bajt s szenvedést

szívesen el akarjuk viselni. Nem akarunk bizalmatlankodni s kételkedni, hogy ők meg ne inogjanak; nem akarunk kétségbeesni, hogy ők híven kitartsanak; nem akarunk hűtlenek lenni Istenhez és önmagunkhoz, hogy hűségesküjük megtartásában ők meg ne fogyatkozzanak; akarunk kegyeletet őrizni s gyakorolni, hogy ők ne kegyetlenkedjenek, Isten gyermekeinek akarunk bizonyulni, hogy ők Isten gyermekeinek megmaradjanak! Istenem, így, ha nyögve s áldozatok útján is, de már csak közelebb jön hozzánk a Te országod!

Mi Atyánk... jöjjön el.. a Te országod!

1914 október.

28.

(A haza vértanúi) Rég nem volt ily november havunk! Mily fájdalmas s frissen sajgó s mily szenvedélyesen meleg emlékekkel borul a lelkünkre a mi kedves elköltözöttjeinknek ez a lombhullató hava. Ki hitte volna azt mult novemberben, hogy annyival többről, oly sokakról kell most megemlékeznünk, hogy oly sokakért kell majd imádkoznunk, kiket nem a természet folyása, hanem a csataterek pusztító angyala ragadt el tőlünk! Hány sír domborodik s hol mindenfelé domborodik, olyanok fölött is, kiknek még nem kellett volna sírba szállniok! Hol vannak e sírok? Sokan bizony hiába keresnék, hogy hol pihennek szeretteik, s az ilyenek szemében aztán úgy tűnik, mintha maga az a hármas hegy Magyarország címerében három sírhalom volna, mely alatt pihennek a névtelen hősök, s mintha azt a nagy, fehér kettős keresztet sírkeresztül tűzné oda Magyarország géniusza.

Nem csoda, ha ily elmélkedésünk közben fölbuggyan a fájdalom keserűsége s könnybe lábbad szemünk! Sírjunk is; sírni szabad, hiszen könnyeinkkel is a kegyeletnek adózunk; de, kedves testvéreim, ha valamikor, hát most iparkodjunk arra, hogy gyászoló szeretetünk kiható s gyakorlati legyen, most szeressük igazán áldásthozó szeretettel azokat, kik maguk is szerettek s mert szerettek, azért nagyot tenni s sokat áldozni, sőt önmagukat is odaadni tudták!

A lelkük áll most előttünk, mely már végig küzdte a csaták harcait, a lelkük, mely értünk, hazánkért, jólétünkért, szabadságunkért szenvedett! Mennyit tettek, áztak-fáztak, piszkosan s lerongyolódva küzdöttek s állták meg helyüket! Szegények lettek és éheztek-szomjaztak; mikor mi aludtunk, ők virrasztottak, vagy ha puszta földön s árokban meghúzva magukat pihentek, akkor is a háború rémeivel, azután enyhüléskép megint a távoli otthonnal álmodtak. Azután,

azután elestek ! De hát e gondolatoknál a szívünk megdobban s öntudatára ébred annak, hogy mi mindennel tartozik nekik ép azért, mert így álltak, így küzdöttek s így mentek át a másvilágba ! Megértjük, hogy ha nem is vagyunk képesek viszonozni teljes mértékben mindazt, amit ők értünk tettek, de annál nagyobb szeretettel kell most hálából is gondoznunk lelki nyugalmukat. Ha sírjaikhoz nem térdelhetünk, melyek haló poraikat takarják, de annál melegebb szívbe kell zárnunk emléküket. Aggódtunk, imádkoztunk értük, mikor éltek s küzdtek, s akartuk volna könnyíteni fáradalmaikat ; de ha nem vethettünk nekik ágyat akkor, gondozzuk legalább most gyengéd figyelemmel lelki nyugalmukat ; ha nem segíthettünk rajtuk akkor, mikor éheztek, elégítsük hát most éhségüket s szomjukat Istenük és boldogságuk után ! Lépjünk bátran és bízvást Isten trónja elé, hogy közbenjárjunk értük. Boruljunk le lélekben s mondjuk : «Atyánk, tekintsd szenvedéseiket, küzdelmeiket, bátorságukat s vitézségüket ; lám, ők áldozataikat mind értünk és hazánkért hozták meg. Nem önzés vitte őket a harc tüzébe, hanem a kötelességérzet s esküjükhöz való hűség, s azt tették, hogy odaadták életüket. Úr Jézus, annak a szeretetnek nevében, melyet Te hirdettél s melynek legmagasabb fokára akkor mutattál rá, mikor mondtad : nagyobb szeretet annál nincs, mint mikor valaki embertársáért odaadja életét, mondom, ennek a szeretetnek nevében kérünk Téged, hogy fogadd kegyelmesen őket. Ez a szeretet rokona a vértanúi szeretetnek, Te pedig vértanúid előtt haladéktalanul megnyitod országod kapuit. Ne tekintsd azt, ami sárból, porból tapadt hozzájuk ; hiszen mi sem nézzük azt, hogy nem patyolat-fehérneműben, hanem lerongyolódott ruhában küzdöttek s haltak meg értünk, és úgyis, ahogy voltak lerongyolódva, hősöknek tartjuk, úgy tiszteljük őket. Kérünk tehát, tégy Te is így s fogadd Te is így azokat, kik nemcsak hittek Benned, hanem nagy keresztet hordozva költöztek el Hozzád ! Nagyobbak voltak ők önmaguknál, mikor azt, amit bölcsészek elvben vallottak s költők megénekeltek, nemcsak elgondolták, nemcsak énekelték, de meg is tették. Nem tartoztak ők azokhoz, akik csak szóval mondják, hogy «Uram, Uram», azt sem, hogy «hazám, édes hazám», azt sem, hogy «testvéreim», hanem tettekkel beszéltek, megtették azt, minél nagyobbat sem Isten, sem haza, sem ember nem kívánhat. Életet adtak, legyen hát életük».

Minden nagy hit s mély érzés : vágy és ima bennünk. Attól lesz oly sejtelmes, oly érzésteljes ma a szívünk. Viszo-

nozni akar; nagy tettért legalább kis tettek után vágyódik. Ők most már érdemeset nem tehetnek, de mi tehetünk; mi még élünk, még érdemelhetünk. Ó hát rajta! Érezzék meg, hogy emlékükből ma a küzdő egyházban millióknak dobban meg a szíve; érezzék meg, hogy megbecsüljük áldozataikat, hogy égő, lángoló, imádkozó szeretet az ő emlékük, nem síremlékük, hanem további küzdelmeik s vágyaik eleven szószólója.

Ez a szeretet szólal meg bennünk, ez imádkozik s fölajánlja jócselekedeteit értük.

1914 november.

29.

(A közösség lelke) Az igazságokat nekünk nemcsak megértenünk kell, hanem szükséges, hogy megérezzük s átérezzük azokat, sőt bátran mondhatom, hogy a legtöbbet meleg megérzés s elmélyedő átérzés nélkül bizony megérteni sem lehet. Az érzés tehát az a fúró, mely a mélybe nyit utat, az érzés az a lendület, mely a gondolatot viszi s erejének kifejtésére segíti. Mikor az érzés áthevíti a lelket, akkor a gondolat is mintha csak megnyílnék s kitárná a benne rejlő igazsági tartalmat, s természetes, hogy akkor az ember is mélyebb gyökerénél fogja meg a valót s úgy teszi azt magáévá.

Az érzés, a megérzés s átérzés e hódító s átható hatalmával lépnek most lelkünk elé *a haza, a nemzet, a közösség s testvériség* nagy gondolatai s öntudatunkra hozzák, hogy *mivel tartozunk nekik* s mily *nagy kötelességeket kell teljesítenünk velük szemben.*

Mennyit énekeltek hazáról s honszeretetről, nemzetről s testvériségről költők s énekesek, mennyit beszélnek ifjúságnak s közönségnek nemzeti érzésről s honfiúi kötelességekről iskolákban s ünnepélyeken, s természetes, hogy nincs valamire való ember, aki ne tudná, hogy a haza s a nemzet kincs is, erő is, hogy támasz is, vígasz is; tudja közülünk mindenki, hogy a társas együttlét nélkülözhetetlen s áldásthozó feltétele s kelléke a boldogulásnak; de mennyire más az, ha azt élet-halálra szóló küzdelmek közt megrendülve megérezzük! Mennyire más az, ha átérezzük, hogy a haza s a nemzeti élet az emberi kapcsolódásnak s összetartozásnak csodás világa, hogy az nekünk összes gazdasági s erkölcsi erőink rendszere, hogy az a mi legfőbb földi érdekünk, mely a haladást hordozza s a boldogulást segíti! Mennyire más az, mikor átérezzük, hogy ennek a nagy közösségnek millió szív reményeitől s félelmeitől szított szenvedélyei vannak, hogy

a milliók ezért a közösért, tehát mindegyik mindegyikünkért küzdeni, vért s életet áldozni tudnak; mennyire más az, mikor mindegyikünk megérzi, hogy meghalni egymagában s elszigetelten is lehet, de élni voltaképen csak sok másnak szeretetéből s kegyelméből lehet!

Már pedig így érezni s mindezt megérezni s átérezni most adatik nekünk! Most, mikor mindenki a nagy közösség öntudatából él, most mikor lelkünk a testvériség lelkületéből táplálkozik s millióknak erőérzetétől duzzad, most, mikor nem a saját lelkünk, hanem a közösség lelke visz, inspirál s hevít minket.

Igy van ez az egész vonalon. Nézd harcos testvéreidet! Ami lélek van bennük, az igazán nemcsak az ő lelkük, hanem a közösség lelke, — új lélek az, mely bátorságot, hősiességet, áldozatkészséget önt beléjük. A hazaszeretet az egyes embert most a közös nagy javakhoz, az egész nemzet életéhez, nagy történelméhez s összes reményeihez való ragaszkodásnak szenvedélyeivel hevíti s járja át. Most az mind az övé; mindaz reá van bízva s úgy érzi, hogy mindazt neki kell most megvédenie. Ezektől a nagy érzésektől lesz ő más emberré; többé nem az a kislelkű, önző ember, aki elszigetelődött apró-cseprő érdekeinek hajhászásában, — többé nem az a szatócslélek, ki csak a maga hasznát kereste, hanem ember lett most belőle, aki átérzi a nemzeti lélek küzdelmeit s szenvedéseit, — hős lett, akinek szíve a küzködő, vergődő milliók aggodalmától lesz meleg, s akinek a szeme milliók szenvedéseitől lesz könnyes.

S valamint a harcos most egészen másképp érez a hazával s nemzettel szemben, úgy gyullad ki a mi lelkünkben is egészen más verőfénnyel a haza s a nemzet gondolata, s mélységesen átérezzük azt, hogy mivel tartozunk a hazának s a haza minden gyermekének, főleg e nagy, nehéz időkben.

Aki népét s hazáját nem szereti, vagy azt gondolja, hogy az tökéletesség, ha azon kívül áll s ha nem törődik vele, az olyan ember bizony, Istent még nem ismeri igazán s nem fogta fel Isten szerint az emberi természet szükségleteit s fejlődésének föltételeit.

Épen azért, nekünk hazánkat s nemzetünket szívből kell szeretnünk, adósainak kell magunkat vallanunk, kik sokat kaptak tőle, de még keveset adtak neki vissza!

Azután pedig tettel s munkával, a közért fáradozva s áldozatot hozva akarunk híveinek s jó hazafiaknak bizonyulni! *A Szociális Missziótársulat ép a tettek, ép a munkának*

e missziójában jár el, s a Szeretetszövetség is ép a nagyközösség szeretetétől hevül, a közszolgálatot programmul vallja s azt tettekben kiváltani akarja.

Hevítse tehát lelkünket buzgólkodásunkban a hazaszeretetnek melege s dolgozzunk azzal a tudattal, hogy több isteni élet van abban, ki a nagy közösség öntudatából s szeretetéből táplálkozik, mint abban, ki bár jó és irgalmas, de csak a saját kicsiny — mert elszigetelt — lelkéből merít.

1914 december.

30.

(Pax hominibus bonae voluntatis) Bármennyire is szereti valaki hazáját s királyát, mégsem azonosíthatja magát a harcterek borzalmaival, még kevésbbé azonosítja Istenét s gondviselését mindazzal a veszteséggel s keservvel, mit a népek küzdelme ránk hoz. Elviseljük ugyan, de szenvedünk alattuk s fölzokog szívünk, hogy mindezt megtapasztalni kényszerülünk. De sohasem éreztük át oly mélységesen, hogy mindez a harc és háború nem önmagáért folyik, s hogy mindennek a sok áldozatnak és keserűségnek csak akkor van értelme, ha egy *magasabb rendű felső jóért, a békéért hozzák*, mint a karácsony szent éjjelén, mikor örömöt hirdetett az angyal, örömöt a fölött, hogy a béke királya megérkezett; sohasem ébredtünk annyira öntudatára annak az áldásnak, melyet Krisztus hozott, mint mikor csataterekre borult a szent éj s a lövészárkokban énekelték, hogy «Krisztus Jézus született, örvendezzünk !» Nincs ember a földön, aki a harcot, bármily hősiesen vívták is, s az áldozatot, bármily készséggel hozták is, meg ne elégelné s ne kívánna tiszta szívből békét a világnak. Úgy áhítozzuk ezt mindnyájan, mint ahogy áhítozzák a pusztában tikkadók a forrást, a fuldoklók az erdő leheletét, a tűzhalál veszélyében levők a felhőszakadást.

A szent karácsony angyala végiglengett a világon; bejárta a hazát, bejárt várost, falut, tanyát; szinte látom, mint fogadták térdenállva, tárt karokkal, mint köszöntötték imával, mint marasztalták, kérték; kérték, hogy maradjon itt minálunk; maradjon s el ne menjen; kérték, akik már özvegyek és árvák, hogy még elhagyatottabbakká ne legyenek, s kérték azok is, akiknek van még sok-sok félteni valójuk, akik még remegnek valakiért; kérték a gyermeküktől megfosztott szülők s a sebesült, béna és beteg katonák, Istenem, mily fölséges, mennyei hatalom ez az engesztelő, eget, földet békéltető szeretet. Valóban mennyei; nem is e világból való !

A világ mindig küzdőtér volt, melyen harcok folytak kezdet óta Isten, lélek, félreértett eszményeink s önszívünk ellen. Itt verik egymást agyba-főbe a gőgös, önző, kapzsi, zsarnok emberek. Egyre több hatalom s pénz után áhítoznak s e törekvéseikben elvesztik magukat s elgyötrik, elkínozzák felebarátaikat. Mikor lesz itt béke? Mikor ismer majd korlátot az önzés s az ostoba gőg? Mikor lesz tisztelettel mások egyénisége, jogai s igényei iránt? Mikor, mikor lesz állandóbb, nemcsak egy napig tartó karácsony a földön?

Ezt a békét, ha ugyan fog itt valamikor uralkodni, a hívő, Istennek szolgáló, igazságot szerető, senkit el nem nyomó nemzeteknek testvéri szövetségétől remélnők, oly nemzetektől, melyeknek gyermekeit Krisztus lelke élteti. Ez a lélek harmóniát teremtene először az egyes emberben a kötelességteljesítés s az önfegyelmezés által, mely korlátokat tisztel, mely parancsolni tud magának s útirányát az ösztönök erőszakoskodásai, a szenvedélyek csábításai s az élet nehézségei közt Krisztustól veszi. Ez a lélek harmóniát teremtene azután a társadalom rétegei s még szélesebb körben a nemzetek között, midőn törvényeket sürget az élet komplikált igényeinek kielégítésére s több igazságot s több szeretetet fejleszt minden irányban.

A nemzetek békéje s a világbéke többé-kevésbbé mindig problematikus lesz, s majdnem azt mondanám, hogy azt nem reánk bízták ; de már szívünk békéjéért mi vagyunk felelősek, s azt megteremteni kötelességünk is s legideálisabb célunk is. Hál' Istennek, hogy az Isten országának lelkünkben való kialakításához nemcsak programmot kaptunk a karácsonyi angyal énekében, hogy «Dicsőség legyen Istennek s békesség a jóakaratú embernek», hanem hogy a programm beváltásához erőt is adott az Úr. *Ez az erő a karácsonyi szellem, a testvérünkké lett Istennek, a köztünk élő, velünk életközösségben álló Megváltónak szeretete.* E szeretetet megérezzük, e szereteten melegszünk, lángjaitól mi is tüzet fogunk s égünk. S ha lángolva szeretünk, akkor erősek is vagyunk, s ha erősek vagyunk, akkor győzünk is. Legyőzzük az erőszakot, az ösztönt, a mételyt, a gyűlöletet, a tagadást ; legyőzzük az ellentéteket Isten s ember közt, ember s eszmény közt s legyőzzük magát a harcot, mely a rossztól van. Akkor a jó lesz az úr s ahol a jó az úr, ott van igazi béke !

A karácsony békéjének harmóniája kísérjen minket állandóan, ennek hangjai szálljanak felénk az új év hajnalán s áradjanak szerte a világon, hogy a háború lelket remegtető

disszonánsai feloldódjanak a karácsonyi dallamok hangjaiban s megnyugodva zenghessék az új évben a föld népei az 1914 évvel ezelőtt felhangzott ének folytatását is : . . . et in terra pax hominibus bonae voluntatis.

1915 január.

31.

(Könnyes Alleluja) Mikor a pusztában bujdosó Hágárnak kifogyott tömlőjéből a vize s zsákjából a kenyere, akkor egy fa alá tette le gyermekét, maga pedig egy kézij-lövésnyire elment tőle, mondván : nem nézhetem haldokló gyermekemet. Gondolom, sok ember van most így, mikor pusztul körülöttünk az élet, elsötétedik a látóhatár s szaporodik az inség, mintha csak kedvük volna elvonulni, vagy kétségbeesve a világot a halál s a nyomor prédájául odadobni s azt gondolni : nem lehet itt úgy sem igazi jót tenni, hát hagyjuk, vonuljunk el s lehetőleg ne gondoljunk rá.

De hát Hágár viselkedésével nem bizonyult igazi jó anyának, s mi sem mutatkoznánk be igazi Isten-gyermekeinek, ha a világ bajaival szemben lemondólag gondolkoznánk ; kérdés tehát, hogy e nehéz időkben mikép viselkedjünk? *E részben akarnék két jó gyakorlatot ajánlani.*

Az egyik egy nagy belső tettre vonatkozik azoknak a zsoltáros szavaknak értelmében: «Menvén mentek és sírtak, elvetvén magvaikat, megjövén pedig örvendezéssel jönnek s hozzák kévéiket» (Zsolt. 125, 5). Ez a mi belső magatartásunk a nehéz időkben.

Lujza, porosz királyné azt mondta erről a zsoltárról, hogy ez olyan, mintha valaki könnyezve alleluját énekelne : mintha a halál csendes, zengzetes allelulája csengne ott a szíve mélyén szenvedéseiben is. Akik így éreznek, azok bár sírva vetnek, vígadozva fognak aratni. Száz évvel ezelőtt is így volt. Akkor is nagy szenvedéseken s megpróbáltatásokon mentek át apáink, de akik bíztak s folyton bíztak, azok győztek. Most is nagy bajokon visz s vezet át az Úr, a háború lángostora suhog fölöttünk : de a bízó lelkeket e bajok nem szakítják el a jóban, az Istenben való hittől, hanem ellenkezőleg oda vezetik. Világos előttük, hogy nem a rosszé, nem a bűné a győzelem, hanem a jóé. Csak ki kell azt várni. Sírunk, ha arra gondolunk, hogy még oly messze van : de ugyanekkor a folyton felénk közeledőnek alleluját énekelünk. Ő jön, közeledik : sokan imádkoznak már, kik eddig nem tették, sokan észlelik, hogy a lélek erői nélkül célt nem érünk, s végre is elhiszik, hogy e sok bajon s szenvedésen át rányitunk

a lélektisztulásra, a megújhodásra s az istenes életre. Ah, ettől azután mosoly derül a könnyező szemben is.

A másik tettet, melyre rá kell szánnunk magunkat, nem bensőnkben, hanem a külvilágban kell véghezvinnünk. Erre nézve azt mondom : ne fordítsuk el szemeinket a minket környékező rossztól s ne forduljunk el a világ sok s nagy bajától, hanem mondjuk magunkban : a csatatér halottjait ugyan föl nem támaszthatom, hanem van körülöttem nagy haldoklás, melybe belenyúlhatok s melyet megakaszthatok. *Haldokolnak körülöttünk* százezren, *ki lelkileg s erkölcsileg, ki gazdaságilag, egészségileg.* A halál veszedelmével van megrakva a modern élet útja, a bölcsőtől a sírig. S az életveszedelem már ott kezdődik, hogy sokaknak még bölcső sem jut, s a nyomorúság harcterén annyi a gyermek-halott, amennyi Lengyelország csataterén az ember-halott. Mi mindent kell itt tenni, hogy a gyermekhalál ne tizedelje béke idején is a nemzetet ! Továbbá mennyi ellensége van az életnek, s itt nem az oroszt, a szerbet, a franciát értem, hanem értem a feldult családokat, a rideg otthonokat, a nyomorult lakásviszonyokat, a rossz egészségügyet, a munkanélküliséget, az alkoholt, a bűnt, a rossz vért, a terheltséget, a neveletlenséget ! Gondoljunk azokra az ezrekre, kik törvénytelenül születnek ; mi lesz belőlük? Gondoljunk a sok tízezerre, kik még nincsenek tíz évesek s már munkába fogatnak ! Gondoljunk csak arra a magyar 20—30.000 fiatalkorúra, kik már a bíróság elé kerülnek. Gondoljunk az alkoholista családokra, melyeknek 57 gyermeke közül csak 10 egészséges van ! Gondoljunk a rossz lakásokban, örökös kedvtelenségben, búban, szegénységben élő asszonyokra, kiknek nincs egy árva kis örömük életükben !

Hát mily nagy tere nyílik itt az irgalomnak s a szociális tevékenységnek? ! Életet menthetünk ; a nemzet vesző, pusztuló életét pótolhatjuk ; letört életek helyett töredező életeket menthetünk.

Mikor kevés a baj, akkor azt[án] csak a nagyon érzékeny lelkek veszik észre : de mikor ennyi s ily bajok vannak, akkor azok már mindnyájunk lelkébe belemarkolnak s rákényszerítenek, hogy erős, bátor szívvel álljunk be a mentési munkába. Tegyen mindenki közülünk valamit az őt környező bajok ellen : vesse el, ha *csak egy* arany-magvát az irgalmas, gyakorlati szeretetnek : biztos, hogy az ilyen vetés után aratás készül, s akkor majd «örvendezéssel hozzuk kévéinket».

1915 február.

32.

(A kereszt bölcsesége) «Nem nézhetem», «nem nézhetem», Hágárnak ezt a mult levelemben idézett panaszát, melyet nemcsak az ész gondol el s az ajk mond ki, hanem mely az érzés közvetlenségével szívünkből fakad, oly sokszor ismételjük. «Nem nézhetem» mondom magamban, «nem nézhetem ezt a tenger sok bajt, keservet, nyomort és szenvedést». «Nem nézhetem» ezt a nagy halált, mely most a világra borul s megnyúlik, mint az esti árnyék és elsötétít világot, szemet és lelket egyaránt. «Nem nézhetem» százezreknek ezt a napszámba való meghalását; «nem nézhetem» a nemzetek java erejének ezt a tűzzel-vassal való pusztulását s azt a töméntelen bajt, mely úgy özönlik a csaták nyomában a világon, mintha csak a pokol keserűsége s átka szakított volna gátat s áradt volna ki az emberiségre. «Nem nézhetem» azt a sok másféle halált, azt a fehér halált, azt a fekete halált, azt a himlős s kiütéses halált; «nem nézhetem azt a gyermekhalált, mikor a bölcsőkből koporsók lesznek s úgy törnek le az élet bimbói, mint a szőlőfakadások a májusi fagy után. «Nem nézhetem» ezt a sok nyomorúságot, a szegénység vérkiapadását, az éh-halált s az élet-hervadást; «nem nézhetem», hogy mikor minden madárfióknak van fészke, soksok gyermeknek ne legyen otthona; ezt már csak nem akarhatja az Isten, ki a fészket elgondolta s a fészekrakó ösztönt sugalmazza! «Nem nézhetem» azt a sok elkínzott, elgyötört asszonyt, a kedvtelenség s a keserűség kifejezésével az arcán, a savanyúság s zsémbeskedés két mély barázdájával a szája fölött! Istenem, Istenem, hát hova nézzek, ha ezt mind nem nézhetem?! Behunyjam a szememet? Forduljak el? De hová? S ha be is hunyom szemem, az a sok lángoló sötétség átvilágít pillámon, átvilágít falon, távolságon, látszaton és szégyenlős takargatáson, és a feledés is csak olyan, mint egy lyukas szemfödő; látni ott mindent, amit takarni akarnak.

Kettőt tehetek e szomorú világban: vagy azt mondhatom, hogy a lét s az élet esztelenség, kegyetlenség, s legjobban teszi, aki nem törődik búval-bajjal, hanem éli világát; teszek tehát én is így. Igaz, hogy akkor testvér nélkül, közösség nélkül, szeretet nélkül élek, de hát jobb tán a fásultság, mint az érzés, mikor az ember úgysem tud segíteni.

De mondhatom azt is: ördög lenni nem akarok, vadállatnak lenni nem dicsőség, fogom tehát magam s dolgozom s el akarom tüntetni a nyomort és szenvedést. Meg kell szüntetnünk

— hirdetem — a haldoklást s a nagy halált, a betegséget s a háborút, az inséget s a küzdelmet.

Már most az én érzésem ezzel a kétféle lehetséges magatartással szemben az, hogy ha az elsőt teszem magamévá, akkor magamnak hazudok s elhazudom a lelkemnek legmélyebb s legtiszteletreméltóbb igényeit, mely sohasem fogja igazán elhinni, hogy az ember nem testvér, hanem született ellenség s vadállat, s hogy a szívem nem szeretetre, hanem marakodásra jó. *Ha pedig a második álláspontra helyezkedem, akkor a világnak hazudok;* lehazudom a történet tapasztalatait, hogy kereszt s kín s szenvedés az emberélet árnyéka, s aranyporral hintem be a képzelet világát, mely aranyportól az embernek épúgy könnybelábbad a szeme, mint akár a paprikától. Tehát mindkét esetben hazudok, s a hazugság nem boldogság s nem hozza közelebb egymáshoz az embereket.

Azért én mást ajánlok, azt, hogy nézzünk fel a keresztre, ahol szintén van kín, baj, szenvedés, kegyetlenség s keserűség, de ahol van még más is, van alázatos, bízó, buzgó, ellentálló s a rosszat legyőző lélek. S ép ez a fődolog, hogy ha a keresztre nézek, akkor megtudom a módját annak, hogy hogyan is kell a rosszat legyőzni. S ez a mód abban áll, hogy a rossztól nem kell elsötétedni s a keserűségtől nem szabad elkeseredni, továbbá, hogy a rosszat nem szabad eltagadni s nem is szabad a világot valami tündérvilággal s délibábos, földi jövendőséggel kecsegtetni; mert rossz mindig lesz a világon, betegség és halál is lesz; de rá kell tanítani magunkat s az embereket a keresztet hordozó Krisztus érzéseire, s akkor a rosszat is pusztítjuk majd a világban, s amit el nem pusztíthatunk belőle, azt is legyőzzük a magunk módja szerint. Azért álljunk bele a szenvedésbe alázatos lélekkel, mely a rosszat is Isten kezéből fogadja, lévén ez a véges létnek árnya s a bűnös létnek nagy penitenciája. Álljunk bele a szenvedésbe bizalommal, hogy küzdve, dolgozva, nemesbülve le is fogunk győzni sok rosszat, de hogy arra is, amit nem fogunk legyőzhetni, a rossznak elviselésére erőt nyerjünk. Álljunk bele buzgalommal abban az értelemben s azzal a célzattal, hogy minden rosszat jóra használhatunk, s hogy Istenhez ragaszkodva s a Krisztus szellemében járva érdemesen élhetünk.

Ime így kell a rosszat legyőzni! Minél többen leszünk, akik így érzünk, annál kevesebb bajjal állunk majd szemben, ami pedig baj azután is akad, azt legyőzzük lélekben. Mondjuk hát mind a kettőt: «*nem nézhetem ezt a töméntelen bajt*»,

azután pedig «szíveden át nézem, felfeszített Uram». *Ebből a két nézésből majd több jót látok meg.*

Budapest, 1915 március.

33.

(Az örök élet dala) Minden nagypéntekünk, de főleg ez az idei, mikor az emberiség a világháború kínjaiban Krisztussal együtt keresztre van feszítve, élénken öntudatunkra hozza azt, hogy igazán bűnösök vagyunk s azt is, hogy bűnhődünk; de még ilyenkor is mélységesen érezzük, hogy «Isten nem a félelem, hanem az erő s a szeretet s a fegyelem lelkét adta nekünk» (2. Tim. 1, 7), s hogy ez a lélek sugárzik biztatóan felénk a föltámadt Krisztus alakjáról is. Minden küzdelmünk s szenvedésünk dacára érezzük, hogy kín s a kereszt nem arra való, hogy letörjön, hanem hogy felemeljen, s minden keresztúti megalázás és golgotai megpróbáltatás dacára is érezzük, hogy ez mind nem a vég, hanem csak közbeneső állomás, s hogy a lét kereszttel, sírral nem is végződhetik, hanem ott csak az válik el, hogy a lélek mily életet hord magában s mily új tavasz pezsdül föl benne.

Ezért fektetünk súlyt arra, hogy *egyrészt rendben legyen lelkünk, s hogy másrészt reményeinkkel s várakozásainkkal abba az örökké élő Úrba kapcsolódjunk.* Ami az elsőt illeti, azt, hogy rendben legyünk, azon dolgozik bűnbánatunk, azon penitenciás lelkületünk, s iparkodunk is, hogy a mi rovásunk van, azt keresztutainkon s Krisztusért elviselt szenvedéseinkben leróhassuk. — «Igy megigazulván a hit által, békében vagyunk Istennel» (Róm. 5, 1). — Ami pedig a másik érdeket illeti, az főleg ilyenkor, a húsvéti időben jut öntudatunkra; ilyenkor érezzük át, hogy mit érne nekünk az élet Krisztus nélkül, s mily értelmetlen abszurd sötétségbe veszne minden jóakaratunk s igyekezetünk az ő győzelmes allelujája nélkül!

Hál' Istennek, van nemcsak nagypénteki, de húsvéti Krisztusunk is, — azért van aztán harc, kereszt s szenvedés dacára életkedvünk és reményünk! Igen, a mi húsvéti Krisztusunk felel összes kérdéseinkre s aggodalmainkra — ő elégíti ki igényeinket, — ő kapcsolja bele a végtelen élet folytatásaiba ezeket a mi életkérdéseinket, melyek bennünk jelentkeznek, de melyek örök élet nélkül akkor is értelmetlenek, ha 50—70, sőt ha 100 évre is terjednek. Mert akár egy éves csecsemőnek, akár 100 éves aggastyánnak koporsójánál állok is, egyaránt ott motoszkál fejemben a kérdés, hogy mirevaló ez, s minek

nyílni így egy évre s aztán letörni, — de ugyancsak minek küzdeni s dolgozni annyit, mikor ez a hosszú élet is a csecsemő tehetetlenségével s a ki nem elégített öntudat keserűségével végződik? ! Íme szfinx a csecsemő s szfinx az aggastyán is s az életnek csak egy értelme lehet, s az az örök élet !

E nagy igényemmel s e nagy reményemmel kényszerülök élni e világon. S mert nem mondhatok le róluk, azért keresem s kutatom, hogy hol találok ez igényeimre kielégítést s e reményeimre biztatást, s ha tűvé teszem is az egész világot s fölkutatok bölcseséget és tudományt, azt látom, hogy csak a föltámadt Krisztus sírjánál pihenhetek meg.

Úgy teszek, mint Oroszlánszívű Rikárd királynak minstrelje (dalnoka), aki kereste elveszett urát, s sorba járta a várakat s a vasrácsos tömlöcök előtt csendes éjtszakákon rázendített királyának dalára, hogy megtudja, ha esetleg válasz jön a dalra, hogy ott leledzik királya, s ezzel aztán föléled majd reménye s kigyullad öröme. S meg is találta. Mondom, így teszek én is, járom a világot, kérdezek filozófokat s művészeket; a nagyok emlékei, mauzóleumai s gúlái előtt, a világ hőseinek sírjai előtt a szívem dalára, vágyaim s reményeim s igényeim dalára gyujtok. Keresem s fülelek, hogy hol rezonál biztató s győzelmes válasz s allelujás visszhang lelkem vágyaira, s azt tapasztalom, hogy gúlák s mauzóleumok, kripták s emlékek, szobrok s nagy művek, filozófiák s művészetek mind némák s nem felelnek ; de a Krisztus sírjából jön lelkem életszomjas dalára válasz ; onnan hallom azt, hogy «én vagyok a föltámadás és az élet» ; te is élsz s élni fogsz !

Ah igen ; ez az én dalom ! Ez az élet, az örök élet dala ; ez a testi létet átszellemesítő életnek dala ! Jó helyre jöttem, s a minstrellel érzem azt, amit a költő mond : «*denn ihm sagt ein dunkles Ahnen: suche treu, so findest du*».

Megtaláltam az Urat, azt, ki szívem dalára a sírból, a halál tömlöcéből felel : bízzál, én legyőztem a halált. «El van téve e reményem — e húsvéti reményem — keblemben» (Jób. 19, 27).

Budapest, 1915 április.

34.

(Vérrózsás májusban) Május havában a Boldogságos Szűz Mária felé tart áhítatunk, s ha valamikor, hát ebben a vérrózsás májusban esik jól a Szent Szűznél, édesanyánknál megpihennünk. Megpihenünk a tudatban, hogy van

anyánk s megvígasztalódunk azáltal, hogy gyermeki bizalommal kiöntjük előtte szívünket, bánatunkat s aggodalmainkat s eltelünk bizalommal aziránt, hogy ő bizonyára megért s megsegít minket.

Egy okos, naív gyermek azt kérdezte egyszer, mikor a keresztvetésre tanították, hogy miért is nem vetjük a keresztet úgy, hogy az Atyának, a mamának, stb. nevében? Hát nincs nekünk az égben anyánk is? ! E naív kérdésben az emberi szív érzései nyilatkoztak meg, s a katholikus anyaszentegyház azt feleli rá, hogy igen, van anyánk, hogyne volna ! ! Tényleg mily jól esik, ha mondhatjuk, hogy van anyánk az égben, aki szeret, aki Istenhez közelebb vezet, s aki közbenjár értünk ! Mily jól esik a kereszten függő Úr Jézus ajkáról hallanunk a Szent János apostolhoz s benne mindnyájunkhoz intézett szót: «Ime, a te Anyád».

Ez a gyermeki viszonyunk a Boldogságos Szűzhöz *két irányban* segítsen meg minket. *Erősítse meg mindenekelőtt hitünket.* Neveljen rá minket a Szent Szűz nagy, rendületlen hitére. Történjék bármi is, törjön bár össze a háború sok reményt; szakítson bár szét sok édes köteléket, ahhoz az egy kincshez, a föltétlen nagy hithez, mellyel átadtuk magunkat Istennek, hozzá ne érjen, — azon a köteléken, mely lelkünket Istenhez fűzi, ne lazítson. Kiknek a Szent Szűz az anyjuk, azoknak hite éjben a hit világító mécse legyen. E hitben legyen erőnk ! A német császár ezidei születésnapján azt mondta beszédében: «Und dann noch eins, — merken sie sich das, meine Herren — mein Grundsatz auch für diesen Krieg ist das grosse Wort: ein Mann mit Gott ist immer in der Majorität». «Akivel az Isten, az, ha egymaga áll is, mindig többségben van». S hozzátehetem: akinek édesanyja a Boldogságos Szűz Mária, az ne érezze magát elhagyatva, hiszen ez anyának oltalma mindenhová kíséri, csak legyen rá érdemes.

Ime egy biztos, bátor, fölséges öntudat !

De megsegít minket a Szent Szűzhöz való gyermeki viszonyunk más tekintetben is; tudniillik *az Isten gyermekeinek sajátos, bízó, vidám lelkületét adja nekünk.*

Kiknek anyjuk van, azokon annak meg kell látszani, hogy még elhagyatottságukban sem árvák s hogy otthon érzik magukat; meg kell látszani rajtuk még megpróbáltatásaikban, keresztjeikben is, hogy szívük nem keserű. S miért nem? Azért, mert ez az édes kapcsolódás sok új, meleg érzéssel jár. Más buzdulásaink, kitüzesedéseink, kiédesüléseink, ellágyulásaink lesznek, ha a Boldogságos Szűzet szívből tisz-

teljük s szeretjük. Annak a jóságnak, mely a szívből fakad s árad a világba, más íze, más zamatja s más indulata van, ha oly szívből való, melynek folyton meleg, bizalmas viszonya van édesanyjához. Más élet, más szeretet, másféle áldozatkészség telik tőle, ha mindent gyermeki érzéssel végez s ha mindenkihez a családi rokonérzés temperamentumával kapcsolódik. Ez az anyás érzés új közeledést jelent Istenhez s ugyanúgy megérzik az emberekhez való viszonyunkon. Sőt többet mondok, nemcsak közeledést jelent az, hanem közellétet s odatartozást az Istenhez. A bűnös ember ugyanis elfordul az Istentől s minél jobban s többször fordul el tőle, annál inkább lesz ez elfordulásból taszítás, «das Pathos der Distanz»; megfordítva, az Istent szerető ember Isten felé fordul, s minél jobban szeret s minél gyermekdedebben s minél anyásabban, annál inkább lesz ez odafordulásból ragaszkodás és forró szeretet, «das Pathos der Gottesnähe». Meg vagyok győződve, hogy a Szent Szűz tisztelete s szeretete ezt a páthoszt neveli s szítja bennünk.

Mily vígasz ezt érezni főleg most, mikor az Isten eltakarja jóságos arcát, s lelke nagy katasztrófák szélvészében zúg végig a világon, — mikor a háború éles szántó-ekéjével forgat hantot s vág halálos sebeket a szívekbe! Ah, ilyenkor kell a szegény szívnek az anyai oltalom, ilyenkor kell, hogy ne sokat okoskodjunk, hanem hajtsuk le fejünket a Szent Szűz ölébe, azután pedig álljunk ki bátran; s dolgozzunk s szenvedjünk, ahogy az élet sora azt mireánk hozza, tudván azt, hogy ő is keresztúton járt s kereszt alatt állt s nem kételkedett, hanem hitt s szeretett. Megért s megvígasztal majd ő minket is, hogy ugyanazzal a hittel s szeretettel legyőzzük a világot, megsegít, hogy bátorságra hangoljuk magunkat küzdelmeinkben s csendes, bízó megadásra áldozatainkban is. Jelszavunk pedig az legyen: Mária gyermeke sötét lélek, gyáva ember, elkeseredett exisztencia nem lehet. Én sem leszek az... Isten kegyelméből s a Szent Szűz szeretete által!

Budapest, 1915 május.

35.

(Csitt, ne kételkedjél!) Minél nehezebb az idők járása, annál több lélek kell belénk; úgy vagyunk ezzel, mint az oszlopok, minél nagyobb s vaskosabb boltívek emelkednek föl rajtuk, annál több kitartó s ellentálló erő kell beléjük; de hát így lesz a sok kőből égbetörő, fölséges dóm! *Nekünk ezekben a nagy, nehéz időkben főleg meleg bizalomra van szük-*

ségünk; bizalomra, mely a kegyetlenség dacára is az Isten közellétét érzi. Ah, mily áldott, mily igazán zseniális érzés ez! Szentlélektől való!

Vannak idők s helyzetek, mikor igazán nehéz megvígasztalódni; ilyenkor úgy van vele az ember, mintha homokpusztában ülne, perzselő napsugárban, s nincs forrás, nincs egy szivárgó vizecske is a közelben. — Igy érezte magát egyszer valaki, akinek puszta lett otthona és sivatag lett élete, mert fiatal felesége, kit nagyon szeretett, meghalt. Ott ült négyéves kis leányának ágya mellett, aki szintén beteg volt, láz gyötörte s elsorvadt tőle szegényke. «Ah, elmegy talán ez is?» — mondogatta magában a szenvedő vígasztalan apa, — «elhagy talán ez is, és magamra maradok kettős bánatommal!» A gyermek nyögött s felsóhajtott: «Apikám, félek, végy fel karodra, hozzád akarnék jönni!» S az apa kivette az ágyból s terítőjébe csavarta a gyermeket s úgy járt vele föl-alá a szobában, míg megnyugodott, elaludt s akkor visszafektette ágyába. Az édesapa karjaiban talált megnyugvást a gyermek. S hol talál a lázas agyú, a lázadó s nyugtalankodó ember megnyugvást? Nem kellene-e a nehéz, keserves időkben *fölsóhajtanunk*: «Atyám, félek, nem látlak, de mégis, sőt ép ezért kívánkozom hozzád! Kérlek, végy fel karodra s szoríts szívedhez; ott majd megnyugszom». Bármi történjék is velünk, bármi érjen is minket, bármily magányos pusztaság s elhagyatottság ijesszen is körülöttünk: hozzuk mindig öntudatunkra, hogy Istenünk-Atyánknak karjai közt vagyunk, ha betegen is, ha vérző szívvel is, ha bánatos kedéllyel is; de ott vagyunk, nála vagyunk, s ő akkor is szeret, ha szeretét nem érezzük!

Elismerem, hogy *ez az érzés hit szerinti elhelyezkedés*, s hogy a világias ember erre azt mondhatja, hogy ezt csak úgy hisszük s képzeljük el; igen, de hiszen ép ezt akarja az Isten, s ez lesz a léleknek mint új, világot legyőző erőnek föladata és szerepe, hogy a hitben új tényezőt léptessen a világba, melynek erejében kiemelkedik az élet sivárságából. Ha annak a sivatagban ülő s szomjazó embernek lábai előtt egyszerre hűs forrás fakadna: az is nem a pusztaság, hanem a mélységnek új adata s adománya volna; nos és ha a lélekből fakad egy új tudat, egy új érzés, azt époly kevéssé kell lekicsinyelni, mint a pusztában fakadó forrást, hanem föl kell használni, élni kell belőle s élvezni azt!

A víz nem homok, hanem egy új valóság; épen úgy a élek, a hit, a bizalom nem világ, hanem egy új erő, egy új

valóság, melyre éppoly szükségünk van e világban, mint ahogy szükségünk van a vízre a sivatagban.

Az volna azonban aztán az öreg hiba, ha a tikkadó ember a vizet nem látná, s ugyancsak, ha a hívő ember megfeledkeznék a hitében s bizalmában rendelkezésére álló fölséges erőkről! Ez öreg hibától óvakodni akarunk s bánatunkban s aggodalmaink közt is öntudatunkra hozzuk, hogy «csitt, ne kételkedjél — Isten karjaiban vagy — szeresd őt s szeresd mindig jobban, s bármi ér s bármit vesztesz, hozzá is, meg azokhoz is, kiket elvesztettél, annál közelebb állsz, minél jobban szeretsz!» Istenem, Istenem, tehát hinni és bízni kell! S ismét: «csitt, ne sokat nyögj s panaszkodjál, hanem érezd magadat a léleknek világában s a köznapias életben is hordozd magadban a tudatot, hogy több van benned az Istenből, mint a ragyogó napban, mint a jázminos bokorban, mint a májusi réten; hidd el, hogy Isten van veled bajaidban, s hogy kisírt szemmel is megpillanthatod őt, ha eszmélsz és szeretsz. Istenem, Istenem, tehát hinni és bízni kell! Ez a mi forrásunk a sivatagban, ez a mi éledésünk csüggedésünkben s vigaszunk bajainkban. S ez mind nem rajtunk kívül s nem messze esik tőlünk, hanem bennünk van! Aki erről megfeledkezik, az betemeti a forrást, míg ellenben aki eszmél rá, annak fakad s úgy fakad, hogy szökell s égbe viszi!

Budapest, 1915 június.

36.

(Kifogyhatatlan lelkiség) Elvonult fölöttünk a világháború egy hosszú éve; elvonult fölöttünk sok véres nappal s fekete éjtszakával, s a béke hajnala még nem kelt fel; még nem hasadt ránk a nagy Te Deum reggele, hol milliók adnak hálát a béke isteni ajándékáért. Még mindig a legnagyobb áldozatok nagy idejét éljük, időt, amikor sok vér, de sok lélek is áradoz, s mikor nemcsak sebek nyílnak, hanem szívek is megnyílnak, s a lélekkiáradásnak s a lélek-megnyilatkozásnak vigaszával örvendeztetik meg az elborult s elbúsult világot. Még mindig nincs vége a küzdelemnek, s valamint új meg új harcokba indulnak fiaink, úgy új áldozatkészséget, s új erőkifejtést sürget a társadalomtól is a harcok szelleme. Szóval valami *kifogyhatatlan lelkiségre* van szükségünk, melynek forrásai ki nem apadnak! Ezekből a forrásokból tűz és erő és hősiesség áradjon a harctereken, de fakadjon belőlük enyhület, gyógyvíz és olaj is a társadalmi kooperáció

világában, amelyben mi állunk, melyben imádkozunk s bízunk s dolgozunk és segítünk tőlünk telhetőleg. Kifáradnunk nem szabad; már csak azért sem, mert úgy látom, hogy *csodálatos reakciók jelentkeznek bennünk*, mikor a gyász s a szenvedés, s ugyanakkor a hősiesség s az alkuvást nem ismerő odaadás illeti meg lelkünket, *s ez érintkezéstől a nagyot s a szépet s a lelkit új világosságban látjuk meg s új megtapasztalásban tesszük osztályrészünkké.*

Ez az új meglátás és új megtapasztalás *először is az életnek s a létnek valami misztikus s minden látszaton túl érő nagyrabecsülése.*

A háború ugyan töri a létet, mint a vashámor a követ, s a közvetlen benyomásunk az lesz, hogy az emberélet csak olyan, mint a fű, s a legszebb is csak olyan, mint a zsálya vagy a szironták, melybe — fűbe s zsályába s szirontákba — vagyis közönséges s értékes életbe egyaránt belesuhog a halál kaszája s rendeket — sirokat — vág bele a virágzásba s az élet örömébe. Azonban ez a benyomás nem minden, sőt ez a benyomás a legkevesebb, s azontúl van a mélyebb s az igazibb meglátás, s a kegyetlen valósággal való érintkezésen túl van egyszersmind a valószínűbb s igazibb megtapasztalás, melyben arról bizonyosodunk meg, hogy itt óriási lelki értékek peregnek ki a kaszasuhogás alatt, melyek tisztelettel töltenek el, s melyekről érezzük, hogy azok nemcsak nem hiábavalók, hanem ellenkezőleg, hogy azok felgyülemlenek, hogy azokból épül fel a jobb világ, s hogy önmagunkban is azt a legjobbat s legnemesebbet alkotják, amiért élni érdemes. Élni ugyanis nem azért érdemes, hogy az ember sok kenyeret fogyasszon és megvénhedjék, hanem élni azért érdemes, hogy az ember a nagyban higgyen, hogy nagyon szeressen, s a legnagyobbért, Istenért tegyen, küzdjön, s áldozatokat hozzon.

Ime, *e világosságban misztikus, lelki nagyrabecsüléssel fordulok az élet felé*, a töredező, a pusztuló élet felé, s mikor annyi vész belőle, hát megsajnálom ugyan, de megtapasztalom azt is, hogy egy felsőbb, szellemi világba nő bele az a letiport élet is, *s magam számára pedig azt a hivatást látom kijelölve, hogy e pusztuló értékek közé álljak, s amit megmenteni lehet az élet számára, azt mentsem.*

Van még egy más benyomásom is, mely lelkemre vetődik, s melyre sajátosan reagálok. S ez a benyomás az, hogy első tekintetre — mondjuk a közvetlen tapintás szerint — *a háború borzasztó, durva, embertelen történés*, melyben az ember

kivetkőzik magából, s durvul a lelke. S ez tagadhatatlan; *de ez csak egyik oldala a végzetes történésnek; a másik oldala ugyanis a fronttól befelé, a társadalom, az otthonok belső felén mutatkozik, s ott azután nem az eldurvult, hanem ellenkezőleg a szellemi finomságba öltözködött lélek s közérzés, testvériség és könyörület fejti ki összes, még eddig lappangott erőit s tehetségeit.* Nem vagyunk durvák, hanem sokkal finomabbak, mint volnánk háború nélkül, nem keményedtünk meg, hanem inkább megpuhultunk az ütések alatt, részvét s gyakorlati szeretet most a lelkünk.

Ez a két érzés s két megtapasztalás állít bennünket a megpróbáltatások e második évébe, ez a kettős érzés tölt el, ez vígasztal is, erősít s sugalmaz minket. Ez érzésektől erősek leszünk s e megtapasztalásoktól kitüzesedünk s nekibátorodunk. Nekiállunk munkánknak ismét, megtesszük a tőlünk telhetőt s tudjuk azt is, hogy sok telik tőlünk. Telik annyi, amennyi kifogyhatatlan forrásokból telik; lévén a szeretet örök s kifogyhatatlan. Mi hiszünk a kifogyhatatlan szeretetben, s a körülmények- s a nagy szükségletekből vett okos s célszerű eligazítás mellett gyakorolni is akarjuk azt. Van időnk, legyen erőnk hozzá!

Budapest, 1915 szeptember.

37.

(A lélek pacsirta-szárnyai) Jó s rossz együtt járnak a világban, mint fény és árny, s vannak, kik mondják, hogy a jónak árnyéka a rossz. Ez azonban csak mondás és hasonlat, mely az élet esélyeit s a lét változandóságát jelzi, ahol jó, rossz össze-vissza váltakozik, s nem azt jelenti, mintha a rossz a jóból folynék. Sőt, ha valami kapcsolatot keresnénk a jó s a rossz között, akkor nem azt kellene állítanunk, hogy a rossz a jóból való, hanem inkább azt, hogy nincs rossz, mely valamiképen a jót nem sürgeti s annak előteremtésén nem dolgozik.

Ezt látjuk s tapasztaljuk főleg a mai világban. Van-e nagyobb földi rossz, nagyobb kín és baj népek s nemzetek számára, mint a háború, az a sötét éjtszaka, telve bűnnel és bajjal?! Mily sötét ez az éj s mennyi szenvedés nehezedik benne a világra! S mégis hozzá kell tennem, hogy egyszersmind mennyi szeretet s lelki fényesség fakad belőle! Szenvedünk — ez a rossz, s szeretünk — ez a jó, s azért szeretünk jobban, forróbban s áldozatosabban, mert nagyon szenvedünk. Tehát minél sötétebb az éj, annál világosodóbb a lélek,

s minél égetőbb a szenvedés, annál lángolóbb a szeretet. A sötétségre a lélek világossággal, a kegyetlenségre könyörülettel, a szenvedésre enyhülettel felel. Ez annyira igaz, hogy saját legbensőbb természetünkkel jutunk ellenkezésbe s a lelkünk legnagyobb igényét ismerjük félre, ha a sötétségre sötétséggel s nem világossággal, s a rosszra rosszal s nem jóval felelünk. A lélek attól enyhül leginkább, ha hisz, ha bízik és szeret s megfordítva: a lélek attól szenved leginkább, ha a sötétség elnyeli világító hitét, s ha a szenvedés kioltja szeretetét.

Értsük tehát meg önmagunkat, ismerjük fel lelkünk hangját, azt a nagy kiáltó szavát, mely hirdeti, hogy bármi történjék s bármit szenvedjünk, mégis szeressünk, szeressünk s jobban szeressünk. Míg bízom s szeretek, addig én vagyok felül, bármily tengere a kínnak szakadjon is rám, mikor pedig kételkedem s hűlök szeretetemben, akkor merülök s nem kell hozzá tenger — azaz valami roppant nagy szenvedés, hanem elég ahhoz egy hináros mocsár — azaz mindennapi kisebb baj is, hogy végleg elmerüljek s benne vesszek.

Így van ez a harctéren, így van ez itthon. Ott hős katonáink vívnak s küzdenek, mert szeretnek, s csak addig van bennük igazi lélek és hősiesség, amíg a környékező rosszat, a bajt, a nélkülözést, a sebeket, a halált egy erősebb szeretet erejéből elviselni tudják; itthon pedig apák és testvérek s a nemzet egész fegyvertelen zöme dolgozik, szenved s áldoz; mindegyik vívja a maga csatáját; de ezek is, azok is csak addig, míg a tevékeny s áldozatkész szeretet sugalmazza őket.

Azért oly fontos dolog s ugyanakkor jóleső érzés, ha szeretni s mindig jobban s kitartóbban lelkesíteni tudunk, s ha megtapasztaljuk azt, amit az Írás mond, hogy a nagy vizek nem bírták kioltani a szeretet tüzét.

Ehhez az kell, hogy az ember átadja magát Istennek lelke legmélyebb radikálizmusával, s hogy mélyen meg legyen győződve arról, hogy e rettenetes zenebonába rendet és értelmet csak a hit teremthet, s hogy a világháború borzalmai közt is énekelni csak az örök élet s az örök szeretet képes. Ezt érezte a zsoltáros is, mikor így énekelt: Kész az én szívem, Isten, kész az én szívem, hogy énekeljen és zengjen neked dicsőséget. Ébredj föl, szólalj meg zsoltárom és hárfám! Hálát adok neked, Uram, a népek között és dícséretet mondok neked a nemzetek közt; mert nagyobb az egeknél irgalmasságod és a felhőkig ér a te igazságod (Zsolt. 107). Harc-

terek, kötözőhelyek, kórházak, sírok, özvegyek s árvák felhős bánata fölé emelkedem, valahányszor hozzád térek s onnan hozom magammal azt a lelket, mely a népek harcai közt is hálát mond s a nemzetek dúló viszályai közt is dícséretet zeng a nagyobb, mindenek fölé kiemelkedő Úrnak. — Testvérek föl, föl a léleknek e pacsirtaszárnyaira, kapjunk föl azokra a zsoltár-dícsérte vadgalambszárnyakra. Ezek azért emelnek ki minket a bajok fölé, mert a végleg diadalmas hatalomhoz, az örök jóhoz, hol már rossz nincsen — magához az Úrhoz visznek.

Ezzel az érzülettel szívünkben hivatásos enyhítői leszünk minden bajnak s rossznak. — A hivatás kedv és érzék! Akiben Isten van, abban a rosszra ellen való kedv van; annak kedve van ellentállni a rossznak, kedve van megküzdeni vele s ereje is van hozzá, hogy győzzön rajta. Azért kell nekünk mindennap reggel Istenbe kapcsolódnunk, hogy az erőteljes, bátor érzés s a kitartó szeretet lüktessen végig rajtunk. Bajok ellen, könnyek, szenvedések ellen küzdeni csak oly ember képes, aki az élet folytonos, friss erőivel töltekezik, aki belső lelki világát nem a benyomások, hanem az isteni hit igazságai szerint építi ki, s minél nagyobb a környékező gyűlölet, annál öntudatosabban állítja bele azt, amit lelke legmélyéből kiáshat, tudniillik a krisztusi szeretetet.

Ez a legnemesebb életmód azután egyszersmind a legkönnyebb is, amennyiben vígasztal és boldogít. Az ember a szó szoros értelmében elemében van, mikor szeret s mikor a szeretet által az egész életnek értéket adhat, még pedig isteni értéket. Ez a mi ambiciónk; legyen a mi művészetünk is!

Budapest, 1915 október.

38.

(Jeruzsálem, az örök vígasznak városa) Ebben a fekete, szenvedés-járta évben s ebben a fekete síroktól árnyékolt novemberi hónapban nagyon nehéz az érző embernek föltalálnia magát. Ahol annyi a veszteség s az élet kegyetlensége, — ahol a vég úgy ijeszt s a halál úgy arat pusztító szabadjában, — ahol egy gesztussal megsemmisít életeket, reményeket s boldogságokat, ott nehéz azt mondani: «nyugodjál meg — nem tehetünk róla, — ez a közös sors». Nem, ott mást kell mondani s nem is mondani, hanem ott mást kell tenni, s ez a tett a krisztusi lélek tette, mellyel sírok közt is s könny-

belábbadt szemmel is keresztény voltunknak, keresztény hitünknek s reményünknek igazi öntudatára ébredünk.

Hiszen végre is, mi mindnyájan sír, halál s enyészet felé tartunk, de ezek csak az életvégnek kapui, mert azokon át mi tovább iparkodunk, mi Isten s örökélet felé tartunk. Csoda-e, hogy sír s néha tömegsír is nyílik idejekorán, csoda-e, hogy kötelék és szív szakad meg sokszor az élet tavaszán, — de hát ez a világ forgása és sodra, de a fő mégis csak az, hogy mindenestül Istenbe vagyunk beállítva, s «a mi arcunk olyan, mint aki Jeruzsálem: az égi város felé tart»; «facies ejus erat euntis in Jerusalem» (Luk. 9, 53). Mi az élet esélyeit s a világ rejtélyeit úgy oldottuk meg, hogy Isten hatalma alá állítottunk mindent; a mulandóságot beleakasztottuk az örökkévalóságba, a sírt a föltámadásba, a halált az életbe, a lelket Istenbe. Mindenestül errefelé tartok, ettől függök s sírjaim közt e nagy öntudattal járok. Szomorú az arcom, de mégis olyan, mint ki Jeruzsálem, az örök város felé tart; könnybelábbadt, homályos a szemem, de a lelkemen, mint éjjeli tavon égi fények járnak. Idegen fények ezek, de nekem valók; a lelkem legmélye telik meg velük, s azokat ki nem oltja sem sír, sem könnyzápor, sem omló föld, sem omló élet!

Sokszor úgy látszik, hogy nem bírom ki; nem bírom ki e rideg, virágától s vígaszától megfosztott életet, azt a sok kínzó veszteséget, azt a sok keserű emléket, azt a nagy, egyre táguló ürességet. De aztán a lelkembe térek s észreveszem, hogy hiszen nem is csak a vér lüktetéseiből s emberi reménységekből élünk, hanem más nagy erők járnak át, melyeket Istenből s örök reményeimből merítek. Mikor úgy csüggedek s magamba összeroskadok, akkor mintha az isteni élet kapna föl karjaira s emelne föl s emelne ki magasra! A szenvedéseim is velem emelkednek, a sírjaim is, a koporsóm is, földúlt otthonom is, az is, az mind, mind velem jön. A nagy, örök remény érintéseitől bággyadt lelkem föléled s azt suttogja magában, hogy «igaz, meghaltak; de igazibb az, hogy élnek, élnek s várnak, reám várnak, s meglátom őket». S íme e reménytől is olyan lett «az arcom, mint ki Jeruzsálem, az örök város felé tart». Gyönge, hiányos természetem e nagy remény járásától föléled, mint a nyirok alatt pihenő tavasz az emelkedő nap útjaitól.

S tovább! Sokszor sötétség borul rám. Egy-egy emlék fekete szomorúsággá válik, s az élet olyan nekem, mintha terhem s keresztem volna; mert hát sokat vesztettem és

csalódtam ; sok mindenfélét, mi után epedtem el, nem értem, sok áldozatot hiába hoztam s azt a maroknyi boldogságomat is, melyet családomban, férjemben, fiamban találtam, a kegyetlen végzet kiütötte kezemből, s most az élet koldusa lettem. De ez csak az egyik adata öntudatomnak s csak egyik oldala lelkemnek, s ezenkívül vannak e csalódott s megviselt lélekben értékek s a lehangoltság mellett csendülnek meg az érzések, melyeket Krisztushoz való ragaszkodásom vált ki belőlem. Ha szomorú is vagyok, de nem vagyok kétségbeesett, ha le is törtem, de a törésből magából új, tisztult érzések fakadnak, ha össze is omlik világom — tudom, hisz Krisztus mondta, hogy elmúlik — ez összeomlás kínjaiban is az újjászületés vajúdását szenvedem át s lelkem ragyogóbban kerül ki belőlük. Íme, milyen annak a szomorúnak s szenvedőnek «arca, az olyané, ki Jeruzsálem, az örök vigasznak városa felé tart».

Ez az én igazi arcom, a befelé fordított arcom, lelkem arca, mely a hitből nyeri fényét s a reménységből frisseségét s a kegyelem vígaszától mosolyát! Sohasem szabad megfeledkeznem, hogy ez az én tulajdonképeni lényemet s igazi természetemet s vágyaimat s igényeimet kifejezésre hozó arculatom. A többi vonás letörlődik lelkemről ; mert a földi viszonyok s a boldogságok világosságai ki-kialusznak, s az ifjúság s a mámor s az egyéni érvényesülés lelkesülései, a szenvedélyek tüzei elhamvadnak, s a szépség ráncos lesz ; de az igazi arc, az megmarad s nem vénül s nem torzul, hanem megifjul !

Ha ez arccal állok a világba s e tekintettel nézek szét síron s veszteségeken, akkor érzem fölényemet ; érzem, hogy megtaláltam a helyemet s azt a világosságot, melyre szorulok, hogy eligazodjam a szomorú valóságon. Nem lehetek eléggé hálás Istenemnek e nagy kegyelemért. Tudom, hogy méltóságom, érvényesülésem, erőm és vígaszom attól függ, hogy mint váltom ki magamban ezt a hitet s ezt a reményt ; de nagyon lelkesülök is a belső világomért s nagyon óhajtom, hogy azt lehetőleg kifejlesszem s megtapasztaljam, s hogy éljek belőle, éljek főleg az ilyen hónapban, mikor a nagy halál aratása környékez s számtalan sajgó sebtől szenvednek a lelkek.

Ha bánatosan is, de oly arccal járok, mint aki Jeruzsálem, egy új világ felé tart.

Budapest, 1915 november.

39.

(Évvégi harangszó) Búcsúztatót írok a nagy küzdelmes évtől, — körlevelet a keserves évnek utolsó hónapjára. Vérpirosan száll le nyugovóra ez év utolsó hónapja és majd napja is, de ennek az alkonynak pírja még nem a béke örömpírja. Most még harc tombol körülöttünk s megnyugvást még nem találunk, édes álomra még nem hajthatjuk le fejünket. De azért mégis harangozunk; szól az esti harang s visszhangzik tőle lelkünk. Ennek az évvégi harangszónak is az a sajátsága, hogy bele van olvasztva öröm és bánat, bele van olvasztva fölséges érzés, amilyen a lélek magaslatain él s alázatos áhítat, amilyen a szív mélységeiből fakad. Ilyen a torony harangszava is; az is a magasból jön, azután pedig leereszkedik s végiglejt a templom körötti temető alacsony sírdombjain, beleütközik keresztekbe és emlékkövekbe, fölszedi az őszi mezei virágok illatát s elhal a határon s elterül barázdákon, erdőkön: a mi évzáró harangszavunk hasonlóképen indul s elhal; kiindul világtörténeti magaslatokból, végigmegy sok-sok temetőn, s végre elhal imádkozó s Isten akaratán megnyugvó lelkünkben.

Mily csodás a csengése s mily mélységes a tartalma e harangszónak! Nemcsak érces a szava, nemcsak édes a melódiája, hanem titokzatosan lelki is, ha visszhangjára ügyelek, melyet a szívben kelt.

Ez a visszhang először is nagy dícséret, a hitnek imája, melyet úgy fejezném ki, hogy «dicsértessék az Úr Jézus Krisztus». Ezzel van a lelkünk tele háborúk, aggodalmak, kínok s könnyek dacára. Dicsértessék általa és benne a végtelen Isten, akit ha nem is értünk — főleg ilyenkor nem értjük, — de ilyenkor is s máskor is, tehát mindig imádunk és szeretünk. Róla mondta szépen Pascal: Minden más egyebet előbb ismerni kell, hogy azt megszeretni lehessen; Istennél megfordítva van, őt szeretnünk kell, hogy megismerhessük, jobban és jobban kell őt szeretnünk, hogy jobban megismerjük. Ismereteinkkel, fejtörő probléma-oldozgatásainkkal vele szemben nem sokra megyünk, azért hát szeressük inkább s szeressük egyre jobban, s a szeretet majd láttat, majd kinyilatkoztatásokat, víziókat nyujt, s akkor majd áldjuk s dicsérjük őt háborúk s bajok dacára. A sötét idők hullámain lejt az Isten-dicséret harangszava!

Más valami is cseng felém az évzáró harangszóból, az a fájó szíveknek bizalma! Bizalom fájdalom dacára! Mily

nagy szó, igazán lélekszó — harangszó! A világháború viharjaiban csengő-bongó haranggá, melódiás érzések fakasztójává lesz a lélek, a vihar meglendíti, az ütések megrendítik; de a lendítés el nem szakítja s az ütés el nem repeszti, hanem csak felébreszti s megszólaltatja a léleknek legmélyebb érzését, mely végre is a bizalom a jóban, a nemesben, bizalom az igazán emberi, szívbeli erők s hatalmak érvényesülése iránt. S ezt összefoglalva, úgy érzem, mintha lelkem harangszava azt zúgná s azt énekelné: Üdvözlégy Mária, te édes és fájdalmas anya! A te fejedbe sem fért, ami szívedben elfért. A te gondolataid sem győzték, de a szereteted győzte; te is szenvedtél, de mindig bíztál, s azért megálltál s győztél.

Azután pedig azt gondolom, hogy az évvégi harangszó nagy világtörténeti katasztrófákon s fájdalmakon át a lélek békéje s megnyugvása elé harangoz. S míg az a nagy béke meg nem jön, addig is béke elé harangoz, mikor nem annyira a templomba, hanem inkább önmagamba beharangoz. Beharangoz és hivogat; hív, hogy térjek magamba; mert ha békét keresek, azt a maga teljes igaz valóságában úgyis csak a lélekben, tehát magamban találom meg. Lelkem a szent hely, hol a harcok s csaták zajában is szent béke lakik. A világból úgy sem bírom végleg száműzni a harcot, de magamból bírom s az a kötelességem is s szükségletem is! E belső békében megtalálom Istenemet, aki szeret és vár rám és kézen fog és vezet. Ezzel a lelki csengéssel, ezzel az érzelmi akkorddal legyen telítve az évvégi harangszó, s ez szálljon világgá, szálljon szét sötétségek s kétségek éjébe, szálljon az érthetetlenségek örvényébe, hatoljon el az istentelenség jégszakadékaiba s énekeljen sötét, hideg lelkek jégmezői fölött s keltegesse bennük a mélyebb érzéseket békéről s lelki melódiákról, virágzásról és tavaszról.

Végre pedig, jó harangom, énekelj soknak, százezreknek «jó éjtszakát», mely a te nyelveden, lévén te egy őseredeti keresztény hangszer, annyit jelent, hogy «örök nyugodalmat». Légy zenéjük s kisérőjük s harangozd ki őket hazájukba, hol a szférák zenéje fogadja majd őket. Harangozd ki őket Istenükhöz, boldogságukba!

S nekünk is harangozzál jó éjtszakát, hogy pihenhessünk! Dolgozunk s elfáradunk, erőlködünk s kimerülünk, legyen hát pihenésünk s nyugodalmunk! Pihenni is csak azért akarunk, hogy fáradságunkat kiheverjük s aztán friss, napkeleti jókedvvel álljunk bele ismét a munkába.

Az a harang, mely az év zártával ily melódiával, ily

csengéssel s ily ritmussal szólal meg, az majd megtalálja az 1916. év reggelén az odavaló s nekünk való hangot. — Egyet tudunk, hogy nekünk megint munkára, küzdelemre s bizalomra harangoz majd ünnepet a világnak, harangoz majd a «Béke Fejedelme» elé. Igy is, úgy is, mindenképen jöjj Úr Jézus!

Budapest, 1915 december.

40.

(Eleven kapcsolatban a világgal) Ez évi munkánkba való bevezetésül szeretném figyelmeztetni t. munkatársainkat a helyes s életrevaló szociális tevékenység kellékeire s nélkülözhetetlen föltételeire.

Szociális tevékenységünkben mi küzdő embertársainkat akarjuk kezelni, rajtuk akarunk segíteni; akarjuk tőlünk telhetőleg az ellentéteket elsimítani, a nagy gazdasági s társadalmi igazságtalanságokat csökkenteni; de ehhez mindenekelőtt az kell, hogy mi ne csak újságból s könyvekből ismerjük őket s bajaikat, hanem hogy ismerjük azokat tapasztalásból is. Az kell tehát ehhez, hogy az élet közvetlenségében s közösségében álljunk velük, hogy köztük sokat megforduljunk, velük sokat érintkezzünk s hogy abba a miljőbe állítsuk bele a lelkünket s azt, amit tenni s amit adni tudunk, amelyben az illetők élnek. Azt mondanám, hogy valamint a sót nem a sótartóban akarjuk végleg tartani, hanem ott is csak ideiglenesen s azért tartjuk, hogy azt kellő időben céljainkra felhasználjuk; úgy kell a lelkeket, a jóakaratot, a megértő s segítő jóindulatot közvetlen az életbe állítani, azt abban felolvasztani, mert csak így lehet igazán az emberi életre kihatni. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy ne olvassunk s ne tanuljunk, mert bizony erre is nagy szükség van. Kell a szociális fejlődésnek s a társadalmi s gazdasági élet kapcsolatainak tüzetesebb megismerése végett olvasnunk s tanulnunk is, de ez a tudás csak absztrakció; ez a tudás csak a *munkáskérdést* ismerteti, de nem ismerteti meg velünk igazán a *munkásérzést*, a *munkásszenvedést, tehát a munkáséletet.* Hiába, életet életből kell s lehet csak ismerni, azért a mi jelszavunk az lesz: közéjük menni, velük érintkezni, lehetőleg velük élni, felfogásaikkal, szenvedéseikkel, örömeikkel közvetlen érintkezésben megismerkedni. Mi nemcsak futólag bepillantani akarunk a pszichébe, hanem annak a pszichológiának a műhelyében, annak a miljőjében akarjuk magunkat kiismerni.

Ezzel összefügg második jelszavunk, mely azt tartja, *hogy ne zárkózzunk el sem magunk, se ne zárjuk el szociális tevékenységünket zárt intézményekbe.* Tudom, hogy kellenek mindenhová intézmények is, de ne legyenek azok a világtól elzárt s misztikus csendbe s békébe ágyazott intézmények, hanem olyanok, melyeknek nagy mozgási szabadságuk van. Tudom, hogy intézmények kellenek a jószellem nevelésére, azután a tevékenység helyes irányítására, nemkülönben a munkakedv fejlesztésére; de ugyanakkor arra kell ügyelnünk, hogy intézményeinkkel ne zárkózzunk el a világtól, hanem maradjunk meg közvetlen, eleven kapcsolatban a világgal, s ne legyenek azok az intézmények halastavak, hanem legyenek kikötők, nyitva a nagy tenger felé, szabad bejárattal, az élettenger hullámai s lüktetései számára, bár másrészt ez a kikötős intézmény arra is való, hogy biztos tevékenységi alapul szolgál.

Ezt hirdeti az evangélium, mikor mondja: «ti vagytok a föld sava», vagyis ti a világ s az élet számára s céljaira valók vagytok! Vessétek ki a fejetekből azt a kislelkű gondolatot, hogy lehetőleg s minél gyorsabban s minél alaposabban begubódzzatok s a rossz világtól légmentesen elzárkózzatok, hanem legyetek a világ sava! Mint ahogy a só oldódik s közli magát, oldódjatok ti is s adjatok lelket, jóindulatot, életerőt, s életritmust a züllő s zavaros életnek.

E célból tehát először is mindig benne akarunk állni s benne élni a reális életben. Akarunk s törekszünk valamiképen belehelyezkedni azok lelkébe, kiken segíteni akarunk, mert míg az ember csak a saját társadalmi osztályában vagy rétegében leledzik, s míg gondolatait s érzéseit csak annak a helyzetnek az érdekei inspirálják, addig nincs hivatása, hogy másokat, kik elhajlanak s kiknek egészen más érdekeik vannak, meghódítson. Hiszen addig, míg nem köztük, hanem ott túl áll, addig ő is azon áll s abban áll, ami elválaszt, s nem azon, ami egyesít. Tehát folytonos, közvetlen érzést s indulatot közlő érintkezés s nem elzárkózás! Ez az egyik kellék.

A másik pedig az lesz, hogy jóllehet köztük állunk s velük érzünk, sok más tekintetben fölöttük állunk s előttük, járunk, s így akarjuk őket magunkhoz emelni s előbbre vinni, Nekünk az Úristen azt a kegyelmet adta, hogy a magunk életén kívül ráérjünk másokkal élni s a magunkéból nekik juttatni. Ezt nem paragrafusokkal s törvényekkel, hanem meleg ethikával s krisztusi lélekkel lehet csak megtenni. Mi hiszünk s szeretünk, s vágyainknak s szenvedélyeinknek korlátot tűzünk; mi

jelentőseknek érezzük magunkat önmagunkért s embertársainkért s a közállapotokért; mi kötelezve érezzük magunkat az önzetlen, szociális érzésre, önösségünk korlátaiból való kiemelkedésre s arra, hogy nemcsak a magunk javát, hanem a másét is keressük. Ezzel a meleg s fölényes lélekkel állunk embertársaink közé, s ez a meleg lelkület azután rajtunk is fog — ők tüzet fognak tőle — ez a meleg lelkület rajtuk is megérzik, megérzik, mint a lélek s az élet sava.

Ily szellemtől áthatva, háborús küzdelmek közt is a szociális kihatások *boldog új évét kívánhatjuk egymásnak s azt remélhetjük is!*

Budapest, 1916 január.

41.

(Falábú emberek) Nem csodálkozom azon, hogy a társadalom most emeli ki lelke mélyéből azt a legnemesebbet, amije volt — a szeretetet — s hogy most fejti ki a leghathatósabb energiáját — az irgalom s könyörület hevét. Nem csodálkozom — mondom — mert hiszen mindennek megvan a maga ideje, s bizonyára segíteni, könyörülni s nagyon szeretni is akkor kell, amikor a világ eresztékei ropognak, amikor a régi világra a kín s szenvedés mint nagy világítélet szakad le s a legnagyobb szenvedés a legtüzesebb szeretettel egyesülve, egy jobb s igazságosabb világ megteremtésén fárad.

Hitványak volnánk, ha most sem tudnánk áldozatkészek lenni, s fölületes s léha teremtések volnánk, ha a segítséget s az *irgalmat divatnak néznők, melyre épúgy rá lehetne únni másfél év alatt, mint a kalapra.* Ettől mindannyian iszonyodunk; sőt maga a léhaságnak s a hitványságnak ez a falra festett képe is arra ösztönöz, hogy újra meg újra felbuzduljunk, s *hogy a közhasznú segítő munkát az erkölcsi érzésnek ugyanazon komolyságával karoljuk fel s itassuk át, mellyel a háború kitörésekor kezdtünk szeretni és segíteni.*

Ezt a komoly, erkölcsi érzést véleményem szerint akkor fejlesztjük ki magunkban, *ha védenceinket, sebesültjeinket, árváinkat s rokkantjainkat először is nagyrabecsüléssel s tisztelettel környékezzük és kezeljük.* A tisztelet miljőjét kell műveink számára megteremteni. A tisztelet miljője oly fontos a szerető és segítő lélek számára, amily nélkülözhetetlen a víz a halnak; a hal a vízben, az áldozatkész és szerető lelkiség pedig a tiszteletben él. A tisztelet volt s lesz mindig a szeretet eleme! Ha nem akarunk kifogyni a szeretetből, tiszteljük a

helyzetet, a körülményeket, az események kapcsait s azokat a nagy motívumokat, melyek minket szeretetre s könyörületre indítanak. Erre a tiszteletre védenceink- s betegeink⟨re⟩, árváink- s rokkantjainkra való tekintetből is szükségünk van. Velük való foglalkozásunknak méltóságot a tisztelet ad, s bizalmukat az irántuk való tiszteletünk ébreszti, s áldást s jó kihatást tevékenységünkre is megint csak a tisztelet biztosít.

Azért azt mondom, tiszteljük e műveket, becsüljük nagyra az irgalmat s a szeretetet, tartsuk magunkat boldogoknak, hogy népünk szorongatásában a nagy társadalmi s gazdasági s irgalmassági munkából kivehetjük részünket, s ezt a tiszteletet sugározzuk s árasszuk ki magunkból, egyéniségünkből, viselkedésünkből s erényes s lelkes magatartásunkból.

Erre a tiszteletre főleg a mi szegény rokkantjainknak van szükségük, mert ez megsegíti őket kiváltkép nyomorék voltuk első idejében, hogy ne szégyeljék s ne érezzék magukat kevesebbeknek. A magyar katona oly szerény, hogy ha nagyot is tett, nem dicsekszik, s ha hős is volt, nem pózol dicsőségével, nem sebeivel, főleg pedig nem műkarjával vagy mankójával. Az ilyen embereknek bátorításra van szükségük, csakhogy az utcára is kimenjenek. Másrészt pedig a mi népünk oly naív és meggondolatlan, kivált a gyerekvilág, hogy könnyen kineveti a hibás embert s nem gondolja meg, hogy miért lett hibás, hogy talán épen apját vagy bátyját védte-óvta s akkor lett nyomorék, s hogy a mi esetünkben pedig mindegyik értünk lett azzá. Multkor beszélt valaki egy rokkantunk feleségével s kérdezte őt, hogy hol az ura? Az azt felelte, hogy otthon van, mert szégyel az utcára kimenni, fél, hogy kinevetik. Hát mondjuk meg a mi rokkantjainknak, hogy ne szégyeljék magukat, miután nem szégyen, hanem dicsőség kíséri őket; hirdessük, hogy a nemzet csak akkor becsüli meg önmagát, ha őket becsüli. Hirdessük ezt templomokban, iskolákban, otthon; tanítsuk gyermekeinket imígyen: «Nézzétek gyermekek, ezek a falábú emberek a mi megmentőink, ezek azok, kik sokat szenvedtek, még pedig érettünk szenvedtek, s kiknek mi örökké adósaik leszünk. Isten áldása legyen rajtuk s szeretetünk s tiszteletünk kísírje őket».

Más ethikai kialakulást s nemesbülést is vonhatunk szeretetszolgálatainkból, ami szintén buzdításunkra szolgálhat, *s ez a nemesbülés abban állna, hogy ne nézzük a háború sebesültjeit s rokkantjait olyanoknak, akikhez leereszkedünk,*

akiket jóságunkkal kitüntetünk, hanem megfordítva, inkább nézzük kitüntetésünknek, ha mi szolgálhatunk nekik. Sokszor halljuk azt, hogy «le kell ereszkednünk a néphez». Hát hiszen nem tagadom, hogy a műveltségnek vannak fokai s hogy a magasabb műveltségű ember tényleg leereszkedik az alsóbbhoz, alkalmazkodik hozzá s megérteti magát vele; de mikor a háború sebesültjeivel s rokkantjaival, a hon védelmének nagy tényezőivel s áldozataival állunk szemben, akkor részünkről nincs helye a leereszkedésnek, hanem inkább a hozzájuk való fölemelkedésnek. Akik úgy s annyit tettek, azok többet s különben tettek, mint mi, s velük szemben mi érezzük magunkat kisebbeknek, mi érezzük magunkat adósoknak. Emelkedjünk hát föl s legyünk méltók hozzájuk!

Ez erkölcsi miljőben tisztul is s tüzet is fog a lélek. «Tüzet jöttem bocsátani a földre, s mit akarok mást, mint hogy égjen?!» Igen, égjen a lelkünkben s tisztítson s tegyen nemesebbekké s áldozatkészekké! S ha a megpróbáltatások a mostaninál is nagyobb erővel szakadnak ránk, akkor is mutassuk ki lelkünk acélján s zománcán, hogy az abból a tűzből került elő, melyet Krisztus hozott, amelyet az Énekekéneke szerint «a sok víz sem olt ki». Ne oltsa ki; égjen! Szükség van rá!

Budapest, 1916 február.

42.

(A mi szeretetünk harcos lelkiség) Kétféle hősiességnek forrásaiból élünk: az egyik vért s életet áldoz, a másik sebeket gyógyít, beteget ápol, árvát s rokkantat fölkarol. Mindkettő szeretet; az egyiknek tere a harctér, a másiknak tere a szomorú, letarolt s megrendült élet. De ez a két hősiesség nem egyforma; mert az egyik csak úgy ránk van kényszerítve, gonosz, önző hatalmaktól, míg ellenben a másikra igazán a szívünk inspirál. Meg kell állnunk a helyünket mindkettőben; míg vér pezseg ereinkben, míg hazaszeretet lobog szíveinkben, míg karok feszülni s lelkek hevülni tudnak, addig a magyar vitézség megállja helyét s megvédi hazáját; de ugyancsak, míg lelkünk el nem borul, míg emlékezetünk ki nem alszik, míg van valamink, amit adni, amit megosztani tudunk, addig készséggel, tisztelettel s kötelességtudó buzgósággal állunk rokkantjaink, árváink, sebesültjeink mellé s segítjük s gyámolítjuk őket. Milliók állnak ott kint harcban értünk, százezrek várnak itt a front mögött

segítséget tőlünk; *legyünk hát a helyzet magaslatán*, s érezzünk s tegyünk úgy, amint azokhoz illik, *kik nagy áldozatok s nagy szenvedések közt nagyon szeretni tudnak*.

«Álljatok ellent a gonosznak, s elfut tőletek», mondja a szentírás; úgy érzem, hogy amikor annyi a rossz s a gonosz körülöttünk, hogy akkor szeretetünknek egy *ellentálló, sőt támadó — a rosszat támadó — hatalomnak kell lennie*. A mi *szeretetünk harcos lelkiség*. Harcokat nemcsak vassal s vérrel, hanem lelki hévvel s tűzzel, virrasztással s könnyel, áldozattal s tettel is lehet és kell vívni. Katonáink vassal, mi aranyszívvel s aranyérccel vívjuk azokat. Ott a harctereken a vérontás világtörténelmét csinálják; itthon azalatt egy dolgozó, ápoló s szerető nemzet áldozatkészségének történelmét éljük. Melyik történelem szebb? Az egyik kikerülhetetlen és rettenetes, a másik elmaradhatatlan és végleg győzelmes. Az egyik összeírja s sorbaállítja katonáit, a másik lisztzsákjait; az egyik lövészárkokat váj, a másik barázdákat szánt; az egyik vaskézzel sebet vág s nyomort arat, a másik aranyszívvel siet, hogy pazarabbul tudjon jót tenni. Ez a sötétséget legyőzi s a komor jelennek is aranyos hátteret teremt az áldozatkész lelkület hevében. Ez aranyos háttérbe aztán beleállítja a csúnya világot, harctereket, tömegsírokat, feldult falvakat, sebesülteket, rokkantakat, szomorú özvegyeket, síró árvákat... mindezeket a tisztelet glóriás fényében látja s úgy kezeli.

Ez a szeretet, amily hősies, oly kifogyhatatlan és leleményes. Megtesz mindent s folyton újat talál, amit még nem tett, de amit megpróbál. Gondoljuk csak el mindazt, amit ez a szeretet már kitalált, amit kieszelt, s ne higgyük, hogy találékonyságának végére jutott. Megtesszük ezt a sok mindenféle jót majdnem automata módon. Úgy értem, hogy szinte magától jön ez: egy természetes s fensőbb kényszer, azaz hogy kénytelenség hatása alatt. Ez a szeretet nem filozofál. Mihelyt filozofál, kiesik szerepéből s tűz helyett füstölgő kanócot tart kezében. Van éjtszaka elég kívülünk; minek éjtszakát, feketeséget s lemondást teremteni magunkban? A háború a képtelenségek sötét éjtszakája, nyitott szemmel sem látunk benne, mert aki sötétséget lát, az nem lát. De a szeretet kifog az éjtszakán, az érzi, hogy világosságra vagyunk teremtve, ha tehát van körülöttünk sok rossz, ami ki akarja oltani világosságunkat, ő tesz róla s kigyujtja a jóság fényét s az Istennek tetsző élet világosságát: «Úgy fényeskedjék a ti világosságtok, hogy lássák az emberek a ti

cselekedeteiteket és dicsőítsék Istent, ki mennyekben vagyon» (Máté 5, 16).

Ez lesz az a «szép», «szent» szeretet. Valaki ott túl az Alpeseken «szent önzésről» beszélt. Kár, hogy nem beszélt szent maffiáról, szent kannibálizmusról s nem kanonizálta vérbeli briganti-testvéreit. Ezek mind egyforma szentek. Van azonban szent önszeretet is — mondjuk — van szent önzés is, az, mely nem a másét veszi, hanem a magáét adja, mely nem meztelenít le, hanem betakar, mely nem rabol, hanem óv, véd, óvja, védi úgy, mint a magáét, ami másé, mert az a más neki testvér!

Ezzel a szeretettel járunk s akarjuk, hogy a segítség s az alkotó s gyógyító szolgálatkészség melegével teljék el a világ, hogy teljenek el vele templomok, országház, megyeházak, községházak, zárdák, egyletek, kórházak, üdülők, otthonok s mindenekfölött s mindenütt a szívek. Ezt a meleg érzést nem tetetjük, hanem ez a mi szenvedélyünk, melyet az Isten szeretete s kegyelme isteni szeretetté fokoz és szít fel bennünk. Vallást, kultuszt csinálunk belőle, ahogyan Szent Jakab apostol levelében megírta: «A tiszta és szeplőtelen Isten-tisztelet az Isten és Atya előtt ez: meglátogatni az özvegyeket és árvákat az ő szorongatásaikban és magát szeplőtelenül megőrizni a világtól», attól a világtól, mely érzéketlen, kegyetlen és sötét, attól, mely gonosz és gyilkos.

Ha valami segíthet rajtunk s a világon, biztos, hogy csakis ez!

Budapest, 1916 március.

43.

(Szent önzés) A mai nagy, nehéz időkben keservesen meg kellett tapasztalnunk, hogy mily kevés szociális érzés lakik a magyar népben s társadalmunkban, s ugyanakkor sürgős feladatunknak ismertük föl, hogy a hiányzó szociális érzést kineveljük s fejlesszük. Mikor azt állítom, hogy a magyar népben kevés a szociális érzés, az nem annyit tesz, hogy nincs jó szíve, vagy hogy nem könyörületes s adakozó, azt sem akarom azzal mondani, hogy kegyetlen s nem akar segíteni, hanem igenis azt akarom nyomatékozni, hogy mindez a jóság az irgalmasság cselekedeteinek jósága, melyek szabadjára vannak hagyva s melyeket akkor gyakorol, amikor akar, de amellett nem érti át *kötelességét,* mely *embert emberhez s embert a közhöz,* a társadalomhoz fűz. Nem érti, hogy a magántulajdon is felsőbb jogok keretében áll, s hogy

azt nagy kötelességek terhelik s korlátozzák; nem érti, hogy az a liszt, az a kenyér, mely az enyém, csak mértékkel az enyém, s hogy a mértéken túl ahhoz a közérdeknek ugyancsak köze van; nem érti, hogy az egyén munkája a közmunkába s táplálkozása a köztáplálkozásba van beleállítva. Szidjuk az olasz Salandrát, aki «szent önzésről» beszélt, s nem vesszük észre, hogy ez az átkozott önzés utolsó porcikánkig átjár mindnyájunkat, a nagybirtokost, aki legfőbb érdeknek a minél nagyobb bérösszeget, a gazdát, aki legfőbb érdeknek a minél magasabb árakat nézi, s így tovább az járja át azt a falusi asszonyt is, aki egy koronát is elkérne s elfogadna kettőt is egy tojásért, ha nem félne, hogy becsukják érte.

E nagy neveletlenséggel szemben föl kell világosodnunk s föl kell világosítanunk másokat, hogy ez mind igazságtalanság, zsarolás és jogtalanság, s hogy *nem értjük a felebaráti szeretetet, ha nincs szociális érzésünk*, s nem tekintjük a közérdeket saját érdekünknek, ha nem működünk közre a közjón époly lelkiismeretességgel, mint ahogy dolgozunk saját magunk érdekén és javán.

Az első *közre*működő a hatóság, azután pedig minden *egyesnek* kell a hatósággal *közre*működnie. A neveletlen ember ezzel szemben azt mondja: kinek mi *köze* hozzá, hogy bevetem-e a földemet, hogy tűzbe szórom-e gabonámat s Dunába a lisztemet? Kinek mi *köze* hozzá, hogy söprök-e, hogy köpködöm a piacon s a vasúti fülkében, hogy lopom a napot füstös-mocskos kávéházakban? Pedig hiába, mindehhez *közünk* van; közünk van hozzá, hogy az utca sártenger, hogy a mező dudvás talaj, hogy a kávéház s a bűntanya bacillusfészek ne legyen! Hogyne volna ahhoz közünk, ami a közjót, a közerkölcsöt, a közerőt, a közszellemet, a közegészséget rontja s tönkreteszi?

Ebben a közreműködésben *lelkiismeretesen teljesítenünk kell a hatóság rendeleteit*, s neveletlen ember az, aki azokat komolyba nem veszi s mindenképen kijátssza. Vonatkozzanak azok bár élelmezési ügyekre vagy a fémtárgyak beszolgáltatására, a mi közönségünk azokat kritizálni vagy ignorálni szokta, de eszeágába sem jut, hogy azokat teljesítse. Egyik helyi lapunkból értesülök, hogy a pósta is hasztalanul figyelmeztette a közönséget arra, hogy a katonák részére szóló csomagokba ne tegyen élelmiszert, mert ez tiltva van; a jólelkű szülők és testvérek csak nevettek ezen a tilalmon és «csak azért is» küldték a jóféle hazait a fronton küzdő vagy a kórházban üdülő beteg harcosok részére. Így történt azután,

hogy a székesfehérvári póstán egy nap felbontották a csomagokat és száz közül kilencvenkettőben találtak élelmiszert, holott az illetők «becsületszóra» fogadták, hogy az nincs benne. Az újság e hiradása teljesen megbízható s hű képét nyujtja annak, hogy a mi népünk mibe veszi a hatóságot s mily lelkiismeretesen működik közre a teljesen világos rendeleteknek teljesítésében is. Neki a hatóság még csak pandur, csendőr, fináne, végrehajtó, börtönőr képciben jelen meg, ideológiája a deresi emlékek befolyása alatt áll.

Ezzel szemben a felvilágosult lelkiismeret a közügyet, a közérdeket, közerkölcsöt, a közegészséget úgy nézi, mint mely az övé, s ugyanekkor oly kényes rá, mint amely másé is s nem vinné rá lelke, hogy lustasága, nembánomsága s élhetetlensége miatt e kettősen szent dolgok körül másokat baj s hátrány érjen. Szent önzés, igazán szociális érzés az, mely a magáéban is a másét nézi s a magáéban a másét is szolgálja s előmozdítja, ellenben pedig *átkozott önzés* az, mely a magáét úgy tekinti magáénak, hogy abból a másét kizárja. S ha még lehetne kizárni! De hiszen ép az a baj, hogy nem lehet a magaméból a másét kizárni. Ha ugyanis nem dolgozom, annak más is megadja az árát, ha pazarlok, azzal mástól vonok el valamit, amit ő célszerűen felhasználhatna, ha léha, piszkos s egészségtelen környezetben tüdővészes leszek, azzal másnak egészségét veszélyeztetem, ha ily nehéz időkben nem szántok-vetek, azzal mást teszek ki az éhhalálnak.

Ime, ezeket a kapcsolatokat be kell látni s az azokból háruló kötelességeket lelkiismeretbeli kötelességeknek kell érezni. Az egész társadalomnak közre kell működnie, hogy e részben magasabb felfogás érvényesüljön. Erős erkölcsi és társadalmi visszahatással rajta kell ütni mindazon, ami a közerőt s közjót gyöngíti, s az egyéni szabadságnak s szabadosságnak, az egyéni pazarlásnak s tékozlásnak s ugyancsak az egyéni lumpolásnak s kihágásnak korlátot kell húzni a közjó magasabb fokú jogaiból. Senkinek sem szabad valami olyasmi, ami az egésznek árt. Mikor hasad ránk a felvilágosult szociális érzésnek az a kora, amikor nagybirtokost, gyárost, gazdát, munkaadót, iparost, póstást, kávést, színészt átjár a mások jogaira s javára való tekintet, amikor mélyen átérezzük s a szerint igazodunk, hogy csak az szabad nekem, ami másnak nem árt, s hogy minden érdekem s javam csak a közjó s közérdek keretében mutatkozhatik be? Ami e keretbe nem való, az nem emberarc, hanem karikatura! Ez egy darabja annak a gyakorlati kereszténységnek, mely egyálta-

lában még nincs gyakorlatban. Tekintse a Szociális Misszió-társulat Szeretetszövetsége ezt az érzést testületi érzésnek s dolgozzék annak fölkeltésén másokban is.

Budapest, 1916 április.

44.

(Két levél az élet két frontjáról) Mindenfelől a komoly nagy munka kötelessége s a felelősség tudata szól hozzánk. Ez szól hozzánk felülről, hol a jobbmódúak élnek és nyögnek; ez hangzik fel alulról, hol a munkástársadalom rétegei küzdenek. Nekünk mind a két fronton, a felsőn épúgy mint az alsón, sok a dolgunk, s hogy mi volna az, arra most nem én magam, hanem két hozzám intézett levél mutasson rá.

Az egyik levelet egy előkelő hölgytől veszem, aki a többi közt így ír: «Kérem, ne vegye rossz néven, hogy zavarom, de le akarok valamit írni, valamit szinte feleletül azokra a buzdításokra, melyeket a Szociális Missziótársulat körleveleiben kegyedtől veszek. Méltóságod talán azt hiszi, hogy a háború az embereket jobbakká tette, — pedig dehogy tette, — nekem legalább az a benyomásom, hogy főleg az asszonyok ellen sok a kifogás. Tisztelet a kivételeknek, de túlsokan vannak, akik szinte úgy érzik, mintha fölszabadultak volna s élni akarnák a világukat. A férjük küzd és szenved, ők meg mulatnak, néha a szeparékba is elvetődnek, úgy egymásközt is berúgnak. Az ékszerészek soha annyi aranyneműt s drágakövet el nem adtak, mint most. — A divatot illetőleg végre kiküszöbölték a szűk, hasított szoknyákat, de most meg már leányos rövid aljakban járnak, libegő, bő ruhában, mint a futó bolondok; úgy látszik, megtoldják a bőségben, ami kurta a rövidségben! Hát mikor toldjuk meg a hiányos józan érzékünket? Oly szomorú dolog, hogy hangadó, főrangú hölgyeinknek nincsen jóízlésük és bátorságuk (már van!), hogy megteremtsenek egy pár évre terjedő divatot s hogy a demi-monde-ok után kell iramodnunk, ha a sok kiöltözött hölgy közt nem akarunk úgy festeni, mint valami régi divatkép.»

Szívesen teljesítem a levélírónak kívánságát s rámutatok itt a föladatra, mely kötelességévé tette a vezető osztályoknak a divat s a rossz ízlés hóbortjaival szembeszállni! De most hát ki a frontra! A mozgalom megindult, — legyen sok, bátor követője a Szociális Missziótársulat nagy táborában is!

Ezzel szembe állítok egy szociális képet az alsó frontról, a társadalmi nyomorúság frontjáról. Onnan ezeket írják: «Nem képzelheti, mennyi tettvágy és élet izeg-mozog ben-

nünk s hogy mily célok s tervek járnak a fejünkben! Látjuk ugyanis a *munkásnők* nyomasztó s sorvasztó nyomorúságát, látjuk, hogy mint küzdenek szegénykék a folyton félelmetesebben tornyosuló hullámokkal; látjuk a tőke kapzsiságát s szívtelenségét, mely vérüket szívja ki; látjuk sápadt arcukat, melyekre a tüdővész fest ijesztő rózsákat, — ó látunk, száz és ezer meg ezer számra szomorú s el-elmerülő embersorsokat. — Azután látjuk ezt a kereszténynek keresztelt, ezt a humanistának mondott kultúrát, mely dikciózik, de nem tesz, melynek éreznie kellene legalább, de a helyett a statisztikával beéri, s vagy közömbös, vagy sóhajtozik. Azalatt az emberanyag vész, a lelkek keserednek, a szívek lázadnak, a gyermekek sorvadnak és — kibontja a fekete látóhatáron vörös zászlaját a szocializmus; az a szocializmus, mely erkölcseiben époly állatias, kegyetlen s üres, mint a nyúzók erkölcse. — Ez ellentétek közt száll meg minket a tettvágy, megacélozza lelkünket a bátorság, s érezünk valamit abból, amit az apostolok és vértanúk éreztek. Nem csüggedünk, az ellenséggel síkra szállunk, s minél nagyobb a hatalma, annál igyekvőbbek, tanulékonyabbak s szorgalmasabbak akarunk lenni. Harcolunk testvéreinkért, harcolunk a munkásnők felszabadításáért, felszabadításáért éhbérek, zsarolás, elnyomás alól! Harcolunk, mert ezt ugyancsak Isten akarja!»

Ime, két levél a két frontról, — a jobb mód s a nyomorúság frontjáról! Ne húzza ki magát senki a kötelesség zászlaja alól; itt is törvény az általános védkötelesség. Védjük meg társadalmunkat s testvéreinket!

Budapest, 1916 május.

45.

(Tavaszi ébresztő) Lelki életünk útja most a húsvéttól, a föltámadt élet ünnepétől a pünkösdi tüzes s teljes élet felé május haván vezet át, amikor is kívül-belül, a természetben épúgy, mint érzelmeink világában lépten-nyomon az élet zsendülésének s fakadásának, nemkülönben az erő s a szépség pünkösdi hevének motívumai hatnak ránk. Körülöttünk kibontakozott a tavasz, fölébredt az alvó természet, az élet ingerei nyujtózkodnak minden levélkében, mint lekötött s most felszabadult erők áttörik a merevség s mozdulatlanság zsilipjeit s kiáradnak rétre, erdőre, mezőre, s tőlük azután fakad szironták és gólyahír, gyöngyvirág és tulipán, s virágfátyol omlik minden cserjére, bokorra és fára.

Ó, be szép a világ s győzhetetlen az élet! Fölvonul az még a csataterekre is; fölszivárog a szétlőtt hársak s bükkök ágaiba s hajt ott, ahol lehet, s takarja szépséggel a sebeket s virággal az ágroncsokat; fölkuszik a sírokra is; ott sem akar tudomást venni az enyészetről s pusztulásról; a csúnya földön is ő a napsugárra, a leszürönköző mennyországra reagál; az pedig szép, — hát ő is szép akar lenni!

Ebben a virágos s életingerekkel telehintett világban megérzi a május s a tavasz ébresztő s pezsdítő benyomásait az emberiség is; annak is felforr a vére, buzog a természete; az élet misztériuma mintha gondolkodóbbá vagy legalább merengőbbé tenné, s úgy érzi, hogy a lüktető s fejlődő élet törvénye alatt áll minden, akár mag vagy rügy, akár ág vagy gyermek, akár csíra vagy vércsepp, akár gomba vagy szív, állat vagy ember legyen.

Igen, az ember is érzi, hogy neki is ébrednie, fejlődnie s alakulnia — mondjunk még többet, — hogy neki is virágoznia kell. Hiszen ő is darabja a nagy természetnek; az élet törvénye benne is érvényesül; az ébredést benne is fejlődés váltja föl, mely erőt s alakot, szépséget s örömöt állít a világba!

Tehát kell, hogy a léleknek is legyen tavasza; kell hogy legyen világ — s azt magunkban hordozzuk, — melyben a lelkek is nőnek s virágoznak! Kell, hogy mibennünk, emberekben, necsak a testi s észbeli tehetségek fejlődjenek, hanem hogy a *lelkünk is, hogy a lelki élet is zsendüljön s virágozzék s törzsbe, ágba s lombba nőjjön!*

Ezt jelzi az evangéliumi példabeszéd, mely szerint hasonló a mennyország a mustármaghoz, mely kicsiny, de életerős, s ha földbe kerül, erős cserje lesz belőle. E végből a lelkekbe először is folytonos s kiapadhatatlan csíraképesség kell, mely necsak fiatalságukban, hanem egész életükön át jelentkezzék s újra meg újra hajtani tudjon. Mennyországot csak az hord magában, akinek hajtani tudó lelke van. Nem elég ugyanis csak tudni a kátét s ismerni a hitet s tartozni az egyházhoz, hanem az kell, hogy 30 vagy 50, vagy 70 éves korunkban is a hit lelkünkben a «megigazulás gyökere», még pedig fakadni tudó gyökere legyen. E gyökérből, azaz az ily «gyökeres» lélekből fakadnak hivő gondolatok, hivő indulatok, fakadnak hivő érzések és tettek.

Másodszor, az kell a lélekben is, hogy nőni törzzsé, azaz törzsökössé, erőssé és széppé fejlődni tudjon. Némely ember, sőt talán a legtöbb, szépen indul hit s természetfölötti élet

tekintetében is, míg iskolába jár s azután is, továbbra is hozzászokik, hogy elmondja imáit, hogy jár misére, de a magból nem lesz fa, a fiatal lélek nem fejlik ki szép, sokoldalú, keresztény jellemmé, hanem legjobb esetben marad egy gyerekes, «gyermekded» — ezt nem dicsérő értelemben veszem — ember. A hitélet nem fejlett ki benne arányosan; nem tartott lépést eszével, tudásával, gyakorlati életrevalóságával.

Mindehhez «anyagcsere», «táplálkozás», vagyis elmélkedés, ima és a szakramentális erőforrások igénybevétele kell. Aki élni akar, annak ennie, vért képeznie, annak elégülnie, kigyúlnia, megelégedni kell; kell bele a gondolat-, indulat- és érzés-járás. Aki élni akar, annak lélekzenie kell; abban az élenynek tűzzé, tüzes vérré, lüktető életté kell válnia! Íme ezek az életnek — a lelkiéletnek is — típusa és létföltételei. Ezeket sürgessük s gondozzuk magunkban, s akkor lesz fakadó, törzsbenövő lelkiéletünk. A mennyország mustármagva fává nő ki bennünk!

Budapest, 1916 június.

46.

(Reggeli ablaknyitás) Új, jobb világ után vágyódunk s azt megteremteni vagy legalább is közelebb hozni kívánjuk s ezzel a vággyal és munkakészséggel állunk bele új, egész évre terjedő napszámunkba. Ez a vágy s készség a mi reggeli imádságunk, s az a friss, üdítő lehelet, mely a lelket az ilyen reggeli ablaknyitáskor megcsapja, az Isten ébresztő, segítő s buzdító kegyelme. Pihentünk már eleget, most álljunk bele a munkánkba; sok a dolgunk, de megsegít az Úr!

S az ablaknyitáskor a szem is megtelik világossággal: épúgy az új munkába való belépéskor megtelik az öntudat a nagy célok, az eszmék, a minket vezérlő és serkentő elvek sugárzatával. «Istenem — sóhajtunk — mi mindent kell tennünk! Mennyi s mily nagy feladat vár ránk! Mily távol esünk nagy gondolatainktól s mily kezdetleges a mű, az alkotás, melyet eddig végeztünk!» A célok a szociális alakulás s fejlődés céljai, az eszmények, a rend, az igazság, a szervezettség áldásai, a jövendő történelem boldogabb állapotai — ezek a célok s eszmények úgy tűnnek fel ilyenkor ismét lelkünkben, mint a nap, mikor fölkel s ki-kibontja a ködök homályából a látóhatár vonalait s felgördíti a hegyekről az éj függönyét. Mi nemcsak nézünk, nézünk s ámulva-bámulva látjuk, hogy mily magaslatokhoz kell emelkednünk s mily hegyeket

megmásznunk; nézünk, nézünk s látjuk, hogy mily alacsonyságban, mily örvényekben kanyarog szociális életünk s társadalmi és munkásfejlődésünk útja! Ugyanakkor azonban az eszmék s célok napvilága vonz és húz minket magafelé és sietteti lépteinket, nyugtalansággal tölt el annyira, hogy ki nem vonhatjuk magunkat sem a felelősség, sem a kötelesség tudata alól, s így azután tennünk, mennünk s küzdenünk kell. Kell, s akarjuk is azt!

Boldog emberek, kiknek álmatag, ténfergő tétlenségét átszakítja e nagy eszményeknek s céloknak éles meglátása. Boldog emberek, kik a szenvedő s elmaradt világ szemléleténél nem mondják azt, hogy ez az Isten akarata, s nem merevülnek meg szívós passzivitásban; hanem akik ellenkezőleg azt mondják: ezt a nyomorúságot nem akarja az Isten, hanem azért adott nekünk észt, belátást, szívet és testvéri érzést, hogy a jobb világot megteremtsük! Boldog emberek, kikben megérzés és lendület van s kiknek tevékenysége a rossz társadalmi állapotok, — az állóvizek pocsolyái mellett mint eleven folyás indul útnak a jobb jövőbe a magaslatok energiájával s a mélységek boldogító attrakciójával. Boldog emberek, kiket szeretet lelkesít és hevít s kiknek lelkivilágában folytonos emelkedések váltakoznak, az istenség lüktetései! Ah, az ilyen lelkület erő, élet s mennyország, — mennyország, melyet az ember magában hord, de úgy hord, hogy azt maga körül is a környező küzdő valóságban kialakítani akarja.

Mennyivel boldogabb s emberhez méltóbb lelkület az, mint azoknak lelkiállapota, kik nyögnek ugyan, de nem bíznak, kik szenvednek ugyan, de nem hevülnek, s még rosszabb azoké, kik érzéketlenül, álmatagon ténferegnek, vagy gondolatlanul lopják a napot. Az ilyenek egy csillagtalan, szomorú éjtszakában járnak, álmosak ugyan, de nem tudnak aludni, ébren vannak ugyan, de folyton ásítanak; az élet sivársága s üressége ásít bennük s belőlük. Ez a csend tele van szemrehányással s ebben az ürességben hemzseg a rossz vagy neveletlen lelkiismeret féregvirága!

Ezért a férges ürességért, no meg ezért a perpatvarkodó csendért nem cseréljük fel a telt szív s a békés lélek küzdelmes s tevékeny életét. Járjon bár megfeszüléssel ez a kiindulás: sebaj, mert aki így indul, az okvetlenül messzebb jut — a nyomorúságtól s közelebb az eszményihez; járjon bár küzdelemmel ez a munka: sebaj, mert aki úgy dolgozik, az megőrzi önerejét, melyet nem fecsérel el, hanem belefek-

tet mások segélyezésébe s boldogításába. Aki így küzd, az a világból ördögöt űz; aki így dolgozik, az romokból új várost épít, s ha ezért szenvednie is s magát megtagadni is kell, az nem baj, hanem a dolgok rendje, mert a jobbat végre is nekünk magunknak kell kiszenvednünk s a több emberséget áldozatok pengő pénzén kell megvennünk.

Legyen hát most megint ablaknyitásunk, napszámba állásunk, napsugárral való töltekezésünk, s higgyük, hogy szociális munkánkra maga az Isten hív s ad erőt hozzá s ad majd sikert belé. Az eltévedt Dantét is, mikor a nap országa felé indult poklokon át, három szimbolum lelkesítette: Beatrix, az átszellemült szépség, vagyis az ideál; Lucia, a szirakuzai szent vértanú, az erő s küzdelem jelképe; s a Boldogságos Szűz Mária, a tökéletes szépség, a rend és béke boldog megszemélyesítője. Hát a mi Beatrixunk az a mi elveinknek s céljainknak tiszta, világos meglátása, az a meggyőződés, hogy aki Krisztusnak híve, az eo ipso a jóságnak s a szociális igazságnak munkása, s az ilyennek kötelessége az élet s a társadalom kegyetlenségeinek letörésén dolgozni! A mi Luciánk az a nehézségekkel — melyek sokszor félreértésekből s bizonyos jó embereknek maradiságából valók — szembeszálló bátorság s a küzdelemben érvényesülő erő és kegyelem! Nos és a mi Máriánk, — az a lelkiismeret korrektsége és békéje, melyet abból a tudatból merítünk, hogy ⟨ha⟩ az embereket szeretjük, kötelességet teljesítünk.

Ily lélek vezessen, hevítsen, erősítsen minket végig ez évben!

Budapest, 1916 szeptember.

47.

(Vér és tűz) A népek küzdelmébe belevegyül Szent Pál szózata, aki szintén harcra, küzdelemre s kitartásra buzdít, mikor azt írja Timotheusnak: «Harcold a hitnek jó harcát» (1. Tim. 6, 12) s buzdítja a filippibelieket: «Krisztus evangéliumához illően járjatok ... egy akarattal, együtt munkálkodván az evangélium hitéért», vagyis legyetek egyetértők szeretetben egymás között, egy érzelműek, egy hitűek, s buzgólkodjatok mindazért, amit az evangélium követel és ígér. Nos, akkor sok dolgunk s heves küzdelmünk lesz, mert az evangélium ugyancsak sokat követel s beláthatatlan a világ s a fejlődés útja, melyen mindazokhoz a javakhoz jutunk, melyeket egyelőre csak hitben s reményben fogunk meg, de melynek egy-két programmdarabja már a földi

életre is vonatkozik s melyet már itt kell megvalósítanunk testvériségben, tisztességben s igazságosságban. Szent Pál is a küzdelmet bizonyára nemcsak a másvilág javairól értette, hanem értette erről a világról is, mert hiszen itt is kell, hogy közelebb jusson hozzánk az Isten országa!

Ebből a küzdelemből ki nem fogyunk, jut belőle mindig. Ebben a küzdelemben áll kezdet óta az emberiség. A harctér is bennünk van s nem rajtunk kívül áll, mert saját lelkünkben, no meg az emberiség életében küzd a világosság a sötétség ellen, a hit a hitetlenség ellen, a kúfár szellem az igazságosság, a korrupció a tisztesség ellen, itt küzd az egész vonalon az állat s a test és a vér az ember s a testvér ellen!

Hogy csak az utóbbira mutassak rá, vegyük tekintetbe, hogy mily hatalom az önzés s a zsarolás s a munkanélküli meggazdagodás irányzata végig a történelem folyamán! Az egész világ mindeddig többé-kevésbbé arra volt beállítva, hogy a felsőbb rétegek a terheket az alsóbbakra hárítsák s hogy az emberiségnek két osztálya volt: az egyik a zsarolók, a másik a kizsaroltak. Bármerre nézünk, mindenütt a magánérdek kísért, az ül a közérdeknek székébe. E szék körül, mely a kultúra trónja akar lenni, halmozódik a sok emberroncs, a sok áldozat, a testileg-lelkileg tönkretett exisztencia, az a sok száz meg százezer ember, aki elvesztette hitét s becsületét, s kit élvezetvágy, önzés, alkoholizmus, vérbaj egy satnya s elfoguló emberiség közterhévé degradált.

Ez különb ellenség mint a muszka, az olasz, az oláh, s ez a hadüzenet nincs kötve korhoz s diplomáciához, hanem az első ember nyögésével s sírásával köszöntött közénk!

Mi kell már most belénk, hogy e harcokat megálljuk? Megmondom; vér és tűz! Vér, a Megváltó vére, s tűz, a Szentlélek tüze! Kell belénk folyton égő, a rossztól meg nem ijedő, a nehézségek elől meg nem hátráló lelkesülés. Kell belénk szeretet, melyet ki nem olt semmi, sem a helyzetek képtelensége, sem a szkeptikusok fanyar mosolya, sem a «jó» barátok s barátnők pletykája s aknamunkája!

Dehát azt mondják, hogy szociális harcainkhoz még más is kell, hogy munició kell, s hogy a munició pénz. Hát az bizony igaz, hogy az is kellene. Hozzám is fordul boldog-boldogtalan; ki 2000—4000, ki 300—600 koronát kér s nem érti meg e levelemet sem, ha bankókból nem adok hozzá kommentárt. Ez mindenesetre baj s az én bajom is, mert sajnálom, hogy az igazi szeretetet csak akkor nem tartják pengő cimbalomnak, ha pengő pénzben tud kiváltódni;

mégis azt kell mondanom, hogy a municióról, — mely állítólag a pénz volna — szóló hasonlatot is, ép azért, mert csak hasonlat, nem szabad kelleténél tágabb értelemben venni, hanem a kellő korlátok közt; mert ugyan mit csináljunk a pénzzel is a hitetlenség, az élvezetvágy, az alacsonyság és nemtelenség s a társadalmi elnyomás ellen? Én inkább azt gondolom, hogy a mi municiónk a lélek szablyája, az «ige» kétélű kardja, a lélek ruganyossága és találékonysága, az egyéni bátorság és hősiesség. A mi harcaink ugyanis inkább a középkori harcokhoz hasonlítanak, ahol a személyes bátorság és erő: az ember karja és kardja döntött, s nem az akna, a torpedó, meg a gépfegyver.

Nekünk derék krisztusi férfiakra s nőkre van szükségünk, akiknek lelkékben a hit világít, szívükben pedig a szeretet ég, az a szeretet, mely ki nem fárad egyhamar s személyesen szolgál. Szükségünk van férfiakra, kik érdeklődnek műveink iránt, s nőkre, kiknek helyén van a szívük s kik részt vesznek a társadalmi akcióban, a varrodák, menhelyek, napi otthonok, a népkonyhák, a szegény- és züllött-gondozók vezetésében, a nővédelmi hivatalok, a csecsemő s anyagondozás munkájában. Férfiakra van szükségünk, kik bátran kiállnak s kik az ár ellen úszni tudnak, s kik életfeladatukat nemcsak a hivatali robotban s karriérban, nemcsak meggazdagodás- és vagyonosodásban, hanem a felebarátságban s a közért való önzetlen küzdelemben látják. Női kezekre van szükségünk, kik varrni s ápolni tudnak, s kiknek áldozatos, lelki tisztaságán felemelkedik a sárba s erőszakba tiport állatias emberiség. Ah, juttassunk ismét nemes érzéseket a magukból kikelt s harcokban eldurvult embereknek, emeljük ki a sárból s mossuk tisztára a szívnemesség «ledőlt szobrát», melyet legfőbb érzéseink szerint mintáztunk s melybe beleleheltünk hitet, hősiességet, szolgálati készséget, hogy annak a szobornak necsak feje, hanem szíve s boldogító öntudata legyen.

Ne mondja közülünk senki, hogy «nem tehetek semmit», — hanem mondjuk inkább azt, hogy megteszünk mindent, amit tehetünk — megtesszük azt, amit Szent Pál akar, mikor írja: «Krisztus evangéliumához illően járjatok . . . egy akarattal, együtt munkálkodván» (Filip. 1, 27).

Budapest, 1916 október.

48

(Szegény székely nép) Mikor most Magyarország térképére nézek, az az Erdély úgy fest a szememben, mintha kerék volna abban a nagy kerékben, mintha bele volna szőve a székelység. Földönfutóvá lett népe, koldusbotra jutott sok ezer családja, kiszakadt a keleti határt védő Magyarország hazája földjéből, mint ahogy kiszakítja az orkán a fát s nem kíméli sem ágait, sem lombját, kidönti álló helyéből, hogy ott hervadjon és fonnyadjon, erős és gyengéd hajtása egyaránt. Igy dőlt ki a székelység a maga bérces hegyoldalairól s zúgott aztán, mint emberáradat nyugat felé, hogy ha már elvesztett jószágot s kenyeret, mentse meg legalább az életét... s magát ezt az életet is hányan vesztették el!

Ez az új csapás fölriasztott. Mintha megolvasztotta volna szíveinket ez az új kín, hogy aztán annál gyengédebb részvétre gerjedjünk! Most ismét csupa szív — igaz, hogy fájó szív, — csupa lélek, még pedig résztvevő lélek vagyunk. Megesik a szívünk szegény erdélyi menekülteken s meg akarunk tenni értük s nekik mindent, tőlünk telhetőt.

Ilyenkor pedig sok telik az embertől, sok még a szegénytől is, s bizonyára a Missziótársulatnak sem lesz egyetlenegy tagja sem, aki valamiképen ki nem veszi részét s nem ad, még ha szegény is. De hát mi telik a szegény embertől? Az, hogy ha nem is gyüjthetünk százezreket, de sok szeretettel s személyes szolgálatteljesítéssel forgolódunk a menekültek körül. Óvakodjék főleg bárki is a földönfutóknak felhányni azt, hogy hát még ezek is a nyakunkba szakadtak, s gondolja meg, hogy mennyivel jobb az nekünk, hogy ők szakadtak a mi nyakunkba s nem mi az övékbe! Ha nem adhat valaki pénzt, hát adjon, nem mondom, hogy ruhát — ez nagy szó, — hanem akár csak egy rongyot, régi fehérneműt, szakadozott harisnyát. Hiszen már ott tartunk, hogy a rongy is érték lesz, nemcsak a «handlénak», hanem Magyarországnak! Ime, gyüjtőkocsik járnak az utcákon s szedik az ócska ruhát, rongyos fehérneműt, a pokróc- és szőnyegmaradékokat, a régi harisnyát, a mindenféle szövött árut, lim-lomot. Osszák meg a foszló gúnyáikat is, kivált a székely gyermekekkel, akik az őszre fordult időben fáznak, dideregnek s menthetetlenül elpusztulnak, ha nem segítjük őket. Kiapadt az édesanyák teje s ételt kérnek, azt nemcsak a maguk számára, hanem a jövendő nemzedék javára is; kérnek cipőt, — no mily áldást hozhat most a futó magyarságra az a nagy úr és

dáma, kinek tíz-húsz pár cipő áll a rendelkezésére, hát még az a magyar mágnás, kinek, úgy hallom, hogy 200 nadrágja van; ez aztán a nábob!

De ha valaki a menekülteket csak egy-két napra vagy hétre kölcsönzött vánkossal vagy paplannal boldogítja is, mily jótétemény az azoknak, kik hetek óta utaznak s vándorolnak s a vasúti teherszállító-kocsikban vagy egyszerű tetők alatt szalmán kuporodtak!

Nem hiszem, hogy volna közülünk valaki, aki jót nem tehetne most s aki nem volna gazdagabb, mint sok oly ezer, akinek van háza, udvara, de messze otthon, s ez az otthon most nem az ő hazája!

Meg kell ezt mind tennünk értük, az erdélyi menekültekért, mert szegények, meg kell tennünk értük még inkább azért is, mert testvérek, testvéreink! Még ha idegenek is volnának s nem fűzne egymáshoz ezer évnek öröme és szenvedése; még ha külön zónák alatt laknánk is s nem édes magyar nyelven gügyögnének gyermekeik, még akkor is mélyen átéreznők, hogy mit jelent hazát, házat, vagyont, otthont veszteni s egy szál ruhában nekivágni az éjtszakának s a világnak síró gyermekektől s megriadt asszonyoktól követve! Dehát ők testvéreink, szegény, elhagyatott, szégyenlős felebarátaink. Értsük hát meg őket, ha nem is szólnak, s tegyünk velük jót, ha nem is kérik. Biztos, hogy rájuk fér.

S mind e jótól végre is ki lesz jobb? Az-e, aki elfogadja, vagy az, aki adja? Hát erre azt felelem, hogy annak, aki elfogadja, a jobbá-levés nehezebb s ép azért köztük ritkább is; de aki ad, s szívből ad s lélekkel ad, az okvetlenül jobbá lesz azáltal is, hogy ad, annak megmelegszik a szíve s megtisztul a lelke. A minket környező barbárságban neveljen a szeretet s irgalom sok ilyen megtisztult lelket a megpróbáltatott Magyarországnak!

Budapest, 1916 november.

49.

(Isten új világa) Mindig azt sürgetem, hogy értsük meg s fogjuk föl jól az Isten gondolatait s hogy azok szerint igazítsuk el a mi benyomásainkat s azokon jussunk el közelebb az igazsághoz. Mert hiába, nemcsak az a másik világ, de bizony még ez az innenső világ sem fér el az ember fejében, s azon vesszük észre magunkat, hogy saját műveltségünk foka s mértéke szerint, no meg a képzelet s az érzelem hatalma arányában alakítjuk azt, toldozunk s foldozunk rajta.

Szemünk előtt kell, hogy lebegjen, hogy nemcsak a hit világa, de a természet maga, főleg pedig az emberiség tele van szórva az Isten gondolataival. De a gondolatok még nincsenek kigöngyölítve, hanem össze vannak hajtogatva, még nem gyümölcstermő fák, még nem formás, színpompás virágok, hanem inkább csak magvak, melyeket az ember a kezében forgat, révedezve szemlélget, de nem tudja, hogy mi lesz belőlük. De azért azok a magvak mégis csak kikezdésük azoknak a talán megdöbbentő alakulásoknak, melyek belőlük lesznek, s nem kell botránkoznunk azon, ami fejlik belőlük, ha kemény lesz is a törzsük, ha szúrós is lesz a tövisük s ha fanyar vagy legalább is egészen idegenszerű lesz az ízük és zamatjuk.

Mennyi keménységet, mennyi érdekütközést s annak következtében sok sebet és szenvedést hoz reánk a történeti fejlődés, akár a tudományban, akár a gazdasági vagy társadalmi s politikai életben. Az egyes korszakok már — más képet adnak; mások a viszonyok, az erő- és vagyoncsoportosítások; más-más viszonyokba jutnak az állami élet s a hatalom hordozói s a szerint elváltozik a világ.

A fejlődésnek is megvannak a maga törvényei, bár nem tagadom, sőt állítom és nagyon is felpanaszlom, hogy a fejlődés menetét megzavarja sok tévely, sok rossz elv, melyet igazságnak hirdetnek, pedig csak bolondító csalmatok virága, sok gonosz szenvedély, buta s erőszakos ötlet, mely csak elkeseredést kelt s még növeli a szenvedést! Mindazonáltal a világ nem a mi gondolatainkon — legyenek azok akár igazságok, akár tévedések, — hanem a maga kerekein jár s *elváltozásaival ránk sok küzdelmet és szenvedést hoz, melyet azonban a fejlődés továbbvitelével kell megint legyőznünk.*

E felismerésből sok okulást és sok erőt meríthetnek kedves munkatársaink, s annak következtében sokkal több megértéssel fognak szemben állni embertársaik bajaival s jobban is fognak segíthetni rajtuk.

Hát itt van pl. a kapitalista termelési mód, s ami annak nyomában járt, a munkások kizsákmányolása, a tőke fölszaporodása, nagy néprétegek újdivatú szolgasága, városokba, ipari központokba való gyülemlése, ezzel kapcsolatban nyomorult lakásviszonyok, egészségtelen s elcsenevészedő élet, a család fölbomlása, élvezetvágy, egyke s egész pokla a gyűlöletnek s nyomorúságnak.

De kicsoda gondolta ezt ki s ki hozta ránk? Tán az önzés? Ádám Smith? Tán a pénzvágy s a hitetlenség? Szó

sincs róla. A *kapitalista termelés elkerülhetetlen* stádiuma a fejlődésnek, melyet a technika, gépipar, az azzal járó nagyban való termelési mód, a vállalkozásban kifejlődő verseny s a tőkefelhalmozódás hoz magával. Ebből nem következik, hogy nincs Isten s nincs gondviselés, hogy nincs igazság s kilátás jobb állapotokra, nem következik, hogy anarchiába kell átcsapnunk s az embereket az osztályharcba s még nagyobb gyűlölködésbe úszítanunk; hanem igenis, az következik mindebből, hogy a kapitalizmust tekintsük átmeneti állapotnak s hogy szervezkedjünk ellene s törekedjünk intézményeinkkel enyhíteni kegyetlenségeit s a munkásosztály szenvedéseit.

Valaki azt is mondhatná, hogy ez nem elég, amit én most mondtam, hanem inkább azt kell mindebből végkövetkeztetésül lehoznunk, hogy törjük s zúzzuk össze az egészet s kergessük a pokolba a kapitalistákat s csináljunk igazságosabb s boldogabb újvilágot, s végül, ha ezt komolyan akarjuk, csapjunk föl szociáldemokratáknak.

Csakhogy mindez az indulat túllő a célon, miután törni-zúzni s pokolba küldeni nem tesz annyit, mint fejlődni. *Nekünk arra a jobb világra is «föl kell fejlődnünk» s szenvedve s szervezkedve s erőket előhíva rá kell érlelődnünk.* Ez meg is történik. Az az elnyomott munkásréteg művelődik s erősbül a maga módja szerint; a társadalomban az egyoldalú kizsákmányolás ellen fölébred a reakció; a tőke hatalmával szemben glédában állnak erők, tehetségek s érzések. A szenvedő emberiség mindenféle szervezkedés által nemesíti s tisztítja saját lelkületét s azáltal visszanyomja az önzés s az érzéketlenség erőszakát s egészen más érzéseket hoz felszínre. Ez érzések szerint módosulnak azután a törvények s az intézmények, ez érzések nyomában változik el az eljárás s bánásmód, lassankint egészen más szerep jut a munkásnak, más lesz a helyzete s a befolyása a dolgok folyására.

Mikor aztán mindez jó sokáig folyik s előhalad, akkor beáll majd biztosan egy sokkal igazságosabb, — mondjuk — testvériesebb, szociálisabb termelési mód, s a munka maradék nélkül megkapja a maga jussát. Ez lesz aztán a leküzdött, a meghaladt kapitalizmus világa... az Isten új gondolata. Ez így lesz; de azon dolgozni kell!

Álljunk ily megértéssel szenvedő testvéreink közé s merítsünk e nagy perspektívákból erőt s bátorságot. Dolgozzunk egy jobb világon, de ne zúgolódjunk s ne kételkedjünk! Annak a jobb világnak ránk kell hasadnia ezen a mai rossz

világon át; ez a mi világunk a hernyó, — az a jobb lesz a csillogó s magasba emelkedő pillangó!

Budapest, 1916 december.

50.

(Királyi programm) Új évet kezdünk új király kormánya alatt, új reményekkel s buzgósággal! Sok biztatót s vigasztalót olvasok ki IV. Károly király kiáltványából «népeihez», tehát a magyar nemzethez is, amit e nehéz időkben sokszoros örömmel vehetünk tudomásul. «A Mindenható színe előtt fogadja, hogy az ősei által reá hagyott örökségnek hű sáfárja lesz», tehát sáfárja népe hitének, erkölcsének s alkotmányának; megígéri, hogy mindent meg akar tenni, «hogy mielőbb elmuljanak a háború áldozatai s borzalmai», s hogy megszerezze népének a béke áldásait. Isten segítse e nagy, fölséges törekvésekben s koronázza meg mielőbb sikerrel fáradozásait!

De van a kiáltványban valami, ami még ennél is rokonszenvesebb s ami arról biztosít, hogy gondosan fog őrködni a jogegyenlőség fölött, s hogy törekvéseit arra fogja irányítani, hogy a társadalom munkás tagjai számára biztosítsa becsületes munkájuknak gyümölcseit.

Ez érdekel minket — azt mondanám — legközvetlenebbül, s ez szól nekünk, a Missziótársulatnak is, nemkülönben mindazoknak a törekvéseknek, melyekkel a társadalmi bajokat enyhíteni s gyógyítani s a gazdasági nehézségeket s igazságtalanságokat megszüntetni akarjuk.

Miy nagy szó ez a mai világban: biztosítani akarom a társadalom munkás tagjai számára becsületes munkájuk gyümölcsét! Mert tengernyi munka folyik a társadalomban mindenfelé, de mily igazságtalan s egyenlőtlen s mily koldusos az osztozkodás a munka gyümölcseiben! Hány ember töri magát gyárban, műhelyben, szerkesztőségben s irodában, hányan tesznek egybe éjt s nappalt, hogy csak kenyerük — abból is kilenc deka legyen —, hányan görnyednek íróasztalok, gyaluszékek s mosóteknők fölött, — hányan rójják a betűsorokat vagy gépelik az öltések millióit, s mindezek közül ugyan hányan kapják meg a királyi programm szerint becsületes munkájuk gyümölcsét?! Ha egy tucat zsebkendő beszegéseért 12 fillért fizetnek s ahhoz a munkásnak még a cérnát is kell szolgáltatnia, ha egy mosó ruháért, szoknyáért vagy blúzért 50 fillér jár: akkor itt lehet ugyan becsületes s keserves munkáról szó, de ennek a becsületes munkának

a gyümölcsén bizonyára mások osztozkodnak a munkással. Bizony mások, s amit azok a mások elvisznek a munka gyümölcséből, abból kerülnek ki a búsás osztalékok, abból hullnak a kuponok s az igazgatósági, meg nem tudom, miféle vérdíjak !

A király meg akarja szüntetni e nagy igazságtalanságot, melynek pokoli mélységéből emelkednek a fekete gondok, az elégedetlenség s elkeseredettség rémei, az elcsigázott s agyongyötört munkásnők és családanyák s a vérszegény, sápadt gyermekek alakjai. Innen rikácsol föl a perpatvar s az örökös veszekedés és káromkodás ! Az ilyen koldusbérek nem a becsületes munka gyümölcsei, hanem a tőke dús asztaláról lehullott morzsák s kutyák elé dobott csontok. S valamint a koldusbérekből lehetetlenség élni, úgy lehetetlenség az ilyen koldusbéreken élősködő s nyomorgó társadalomnak e helyzetében megnyugodni s e társadalmi igazságtalanság megkövült rendjét állandónak vagy épen Isten akaratának tekinteni.

Ez nem Isten akarata s ez nem maradhat így, de... ezen aztán egymagában a királyi kiáltvány sem változtathat egyszerre, *mert mint a multkori körlevelemben* kimutattam, a kapitalista termelés is ideiglenes s történeti tünet, melyen át kell esnünk, s azt nemcsak törvénnyel, hanem haladással, fejlődéssel s a munkásrétegek fölvilágosításával, magasabb erkölcsével s öntudatával és végül tervszerű összetartásával s akciójával lehet csak megszüntetni.

Mi ezzel a felfogással s ezzel a bizalommal akarjuk az új király kiáltványának szellemében munkánkat folytatni !

De rá akarok mutatni még valamire, valamire, ami a kiáltványban nincs benne, de amit a kiáltványt kibocsátó királytól elválasztani nem lehet ; rá akarok mutatni egy körülményre, mely rendkívül megerősít bizalmunkban, s ez az, hogy a király oldala mellett egy hitves áll, akinek lelke tele van hittel, Isten- s emberszeretettel s akit meglepetésszerűen Zita királynőnek hívnak. Ezt a nevet nálunk nem igen ismerik, de ez egy szentnek neve, aki szolgáló, cseléd, az alacsony társadalmi rétegek szülöttje volt. Ez a szent Zita nem hordott koronát a fején, hanem kendőt, de a szíve tele volt királyi, krisztusi hittel s szeretettel. Nem gondolhatom-e méltán, hogy mikor Károly király kiáltványt bocsát népeihez, melyben a társadalom munkás tagjai számára biztosítani ígéri becsületes munkájuk gyümölcsét, hogy akkor Szent Zita cselédlány pártfogoltjának, az ő saját kedves

hitvesének szívén s érzésein át szól hozzánk? A királyné, ki Szent Zita nevét viseli s a király, ki Szent Zita pártfogoltját feleségül bírja, bizonyára megérzi a társadalom munkásosztályának — s ide foglalom az iparost épúgy, mint a lateinert — baját s kezet fog a törvényhozással a szervezett s összetartó társadalommal, hogy jogara alatt igazságosabb állapotok s boldogabb nép dícsérje az Urat, tisztelje a királyt s szeresse önéletét.

Budapest, 1917 január.

51.

(A szociális világ porondján) Kettős okból telik meg most szívünk a szociális tevékenység s a segélyezés indulataival; megtelik először azért, mert az Isten ismét egy új év napszámába állított bele s felütötte az 1917-ik év kalendáriumát előttünk s minden egyes nap mellé egy fehér lapot fűzött, hogy írjunk arra a fehér lapra valamit, ami méltó hozzánk s ami becsületünkre válik; de megtelik a szívünk a szociális buzgólkodás s a felebaráti szeretet indulataival azért is, mert egy rettenetes világban élünk, s mert rongyos ruhában, hiányos készletekkel, lyukas cipőben állunk benne a harmadik háborús télben, s annak jegét a szívünk melegével kell felolvasztanunk, s nehézségeit s borzalmait szeretetünk s áldozatkészségünk tetterejével s leleményességével kell enyhítenünk.

Ez indulatok néha mint vágyak, mint panasz s elégületlenség, azután megint mint buzdulás és elszántság törnek ki lelkünkből, de mindig s mindannyiszor mint erők jelentkeznek. A lélek liheg és lobog, a lélek leng és hullámzik tőlük, ... a lelket mindig nagy vágyak viszik. Nézzünk fel a lángoló szívű s vágyaktól elnyujtott Krisztus lelkére! Hogyan vágyódik ... «vágyva vágyik» ... hogyan panaszkodik, hogy «meddig viselje el» ez értelmetlen népet! Hogyan viszik lelkét a megváltás vágyai az áldozat örvényébe. Mint a Niagara folyó hullámai, mielőtt a mélységbe szakadnak: úgy vágtatnak Jézus érzelmei végig a világ nyomorúságain s kitörnek meg-megújuló erővel, mert hát úgy szeretné vinni magával a tömegeket, csakhogy nem a mélységbe, hanem a magasságba.

Elképzelem Jézus lelkét a millió sok ember lelki világával, sötétségével s gyarlóságával szemben. Istenem, mily vágyak hullámai emelkednek e szívből, akárcsak tengerfenék hullámok volnának, s hogyan akarja ő ezekkel szét-

mosni a világ érzéketlenségét, mint akarja róla leszedni a megkövesült rétegeket, szentséges vérének mily piros hullámai szökellnek végig erein s szeretné, hogy az élet s erő e hullámai tovább lejtenének, az ő ereiből ki a világ erezetébe! Elképzelem, hogy a nagy érzések lökései hogyan érik egymást s lelkéből átcsapnak a világba, hogy emeljék a közérzületnek mély lapályait, melyeken lápok s rothadt állóvizek éktelenkednek! Ime, itt előttem áll a nagy «vágyak embere», aki le nem törik a világ nyomorúságának s rondaságának terhe alatt; íme itt a tüzes indulatok embere, aki a tüzet nem oltja, hanem inkább gyujtogat vele s beismeri, hogy «tüzet jöttem bocsátani a földre, s mit akarok egyebet, mint hogy égjen?» Micsoda, hogy égjen? A tűz vagy a világ? — Gondolom, hogy a világ az ő tüzében!

Épen ezért tehát, mivel ez a tűz olthatatlan láng, s mivel ezt a tüzet azért hozta közénk, hogy fölgyujtsa vele szíveinket, értsük meg feladatunkat s azt a munkát, melyet magunkra kell vennünk s egyre folytatnunk. Ő jól tudta, hogy az ő napszáma olyan, melyet neki nem lehet minden tekintetben befejeznie, hanem melyet át kell adnia másoknak — mondjuk — nekünk, s örüljünk azon, hogy nekünk. Ő nagyon jól tudta, hogy a világot nem lehet egy történelmi korszak alatt — tehát az ő élete tartama alatt sem — a kellő magaslatra hozni, s épen ezért ő mindig oly alázatos embereket akart nevelni, akik ezt a befejezetlenséget és saját elégtelenségüket belátják, de akik másrészt oly friss lelkűek s vágyódó temperamentumúak, hogy mindig szívesen kiveszik a világ megváltásából s a világ nemesítéséből s segélyezéséből a részüket.

Ezek azok a «haszontalan szolgák», kik miután mindent megtettek, mégis azt mondják magukról, hogy «Uram, haszontalan szolgák voltunk»; ezt azonban úgy lehet csak megérteni, ha arra magyarázzuk, hogy «Uram, dolgoztunk ugyan, de el nem készültünk a világgal, s így mintegy úgy érezzük, mintha nem volna nagy köszönet munkánkban».

No de azért van s lesz is minden derék, krisztusi lélek munkálkodásában s buzgólkodásában köszönet; lesz bizony s az Isten megfizet érte, de másrészt meglesz az az érzés is bennük, hogy «Uram, elkoptunk, s a világban azért mégis tömérdek a baj». Hát ez igaz is s ez meg is aláz minket; de azért a tüzet, a krisztusi lángot ki nem oltja bennünk.

Álljunk ily értelmes s türelmes szívvel a mi munkánkba! Ez a tettrekész s munkás lelkület nagy kegyelem! Kegyelem

azért is, mert az ilyen élet a lélek kiáltása s erős kiállása s szembeszállása a világ bajaival s szenvedéseivel szemben s ha a lelkek így kiáltanak, azt az Isten meghallgatja, s ha ily elszántan szembeszállnak, akkor, ha nem is száműzik a rosszat a világból — a rosszból a világban mindig elég lesz, — de bizonyára sokat enyhítenek rajta, s ennél többet az Isten sem kíván tőlünk.

Azért tehát álljunk ki a szociális világ porondjára az újévben is a «haszontalan szolgának» tüzes, de alázatos lelkületével s folytassuk munkánkat nagy bizalommal.

Budapest, 1917 február.

52.

(Magyar nagyböjt) Ezidőszerint már nemcsak az egyházi év folyása, hanem a világtörténelem hoz reánk nagyböjtöt. Böjtölnek hívek s hitetlenek, aszkéták s világfiak, egyesek s nemzetek, s mindenfelől hallatszik az eligazító szó, hogy «böjtöljünk», «ne együnk», «együnk kevesebbet», «tartóztassuk meg magunkat, mivel mértékre, takarékosságra van szükség», szóval a hívőt a hit s a bűnbánat, a világot pedig a kényszerűség s inség szorítja a böjtre ; a nehéz idők járása inti komolyságra, leszállítja a magas lóhátról s porba ülteti s meghamvazza.

Mi a mi nagyböjtünket nem a koplalás keserűségével, hanem keresztény lelkiséggel akarjuk átjáratni. Mi a böjtből, melyet a bűnbánat szellemében tartunk meg, lelki erőt merítünk, hogy meg tudjunk küzdeni minden bajjal s kísértéssel s ne csüggedjünk. Mi az önmegtagadásból, vagyis az érzéki s alacsony ember *megtagadásából önállítást*, vagyis a szebb, jobb s Krisztus szerinti embernek világba állítását akarjuk elővarázsolni. Mi a megalázódásból ellentálló energiát akarunk meríteni, hogy megküzdjünk a kislelkűséggel, mely ránk leselkedik, hogy szembeszálljunk a kényes ember elégedetlenségével, melynek minden kereszt nehéz, s hogy elfojtsuk magunkban a lázadó panasznak jelentkező zok-szavát is ! Szóval nekünk a nagyböjt is tavaszt, a lelki erők zsendülését jelenti ! Mint ahogy a természetben tavasz attól van, hogy az élet leve s ereje fölszivárog a gyökérből a csemeték, bokrok, fák rostozatába s ágaskodik az ágakban s tolakodik a rügyekbe s dagaszt hajtást s pattant bimbót s kívánkozik szebb formákba : úgy szívja fel a lélek az önmagábatérés s az önmegtagadás által az isteni mélységekből a lelki élet levét s erejét ; fölszívja azt magába, öntudatába,

gondolataiba, érzéseibe s akaratába s tavasszá lesz tőle bennünk, s formába s szépségbe öltözik lelkünk.

Itt tehát nem letörésről, nem elszegényedésről s elkedvetlenedésről, hanem ellenkezőleg erőről, buzdulásról, lélekzsendülésről s lélek-tavaszodásról van szó. Ezt jelenti minden önmegtagadásunk, ezt jelenti bőjtünk s penitenciánk is. Ha porba ülünk, nem azért ülünk oda, hogy szétromoljunk s sárrá legyünk, hanem hogy a föld porából kinőjünk; ha hamut hintünk fejünkre, nem azért hintjük, hogy jelentsük, hogy kiégtünk s elégtünk s égett emberek vagyunk, hanem azért, hogy a hamu alól a lélek üszkét emeljük ki s abból szítsunk új tüzet s új lángot.

Mindezt kettős buzgalommal akarjuk megtenni épen e nehéz, Isten-verte időkben! *Először is azért*, hogy a mostani megpróbáltatásokat mint Isten büntetését alázattal fogadjuk. Tudjuk mi azt jól, hogy rászolgáltunk az Isten haragjára, ki ahogyan nem ver bottal, ver most minket saját rossz, alávaló indulataink, az emberi dölyf s hatalomvágy nyomában járó nyomorúságokkal. De hát rászolgáltunk; fogadjuk hát el alázattal, amit megérdemeltünk, s lássuk be, hogy meg kell javulnunk, s javuljunk is. Igy porba is ülünk, de megint föl is kelünk; így hamut szórunk a fejünkre, de megint föl is szítjuk magunkban a tiszta, nemes élet lángját.

Másodszor meg azért akarunk bőjtölni s bünhődni s penitenciát tartani, — de annak a fentebb említett krisztusi reakciónak szellemében, — hogy erőt s bátorságot s kitartást nyerjünk a küzdelemre s a végleges győzelemre!

Ha valamikor, hát most kell fölszítanunk s fölszívnunk hitünk mélyeiből s istenes életünk gyökereiből az ellentállás, a buzdulás s a végleges kitartás erőit. Mi küzdeni akarunk itthon, a front mögött s meg akarjuk vívni az önmagával, a saját sötétségeivel s kislelkűségével szembeszálló, a kételkedő s csüggedő embernek minden csatáját. Tudunk nélkülözni, tudunk lemondani, tudunk várni s bízni. Tudjuk ezt mind nemcsak Istenért s Krisztusért, hanem Istenben s Krisztusban népünkért, hazánkért s boldogulásunkért is megtenni!

Tudunk lemondani, hogy megtartsuk s biztosítsuk magunknak e hazát. E föld nekünk most még drágább, mióta annyi testvérünk vére folyt s patakzott el érte. Drágább az nekünk, mint az arany, hiszen aranykalászt s a kalászban erős életet ringat; drágább az nekünk, mint a drágakövek, mert ezek ugyan csillognak, de életet nem adnak s nem táp-

lálnak. E szeretettel viszonozzuk a hazáért elhalt hőseink véres szeretetét, melyet ők e hazára, e földre pazaroltak.

Tudunk lemondani s zúgolódás nélkül bőjtöt s önmegtagadást elviselni azért is, hogy jó példát adjunk polgártársainknak a fegyelmet s türelmet illetőleg. Nem kell jajveszékelni s panaszkodni, hanem saját bajunk türelmes s fegyelmezett elviselésével másoknak megkönnyíteni a teher- s keresztviselést. A német, az osztrák s a magyar hirlapok közt egy tekintélyes szakértő véleménye szerint az a különbség, hogy a német lapokban szó sem esik az éhségről s nélkülözésekről, az osztrák lapokban szórványosan beszélnek róluk, a magyar lapok pedig óbégatnak, keseregnek a fölött, hogy így nincs mit ennünk, úgy nem tartjuk ki. Hát bőjtöljünk most a panaszos beszédet illetőleg is s tűrjük el csendben s jó kedéllyel a nélkülözéseket. Ahol a baj a legkisebb, ott siránkoznak legtöbbet, s ahol a baj sokkal nagyobb, mint itt minálunk, ott nem keseregnek, mert fegyelmezettebbek. Fegyelmezzük hát magunkat, ínyt, nyelvet, gyomrot egyaránt. A fegyelem erőssé tesz!

Ha tavaszban, ha lelki zsendülésben akarunk élni, akkor az önmegtagadás, fegyelem, türelem s megadás által fölszivárognak öntudatunkba az isteni mélységeknek lelki erői, melyekkel a természet hiányait kipótoljuk; ha pedig még másokat is akarunk gyámolítani s megsegíteni — mint ahogy annak most van ideje igazán, — akkor ne vessünk ügyet saját bajainkra, hanem karoljuk föl nagy buzgalommal embertársaink érdekeit; így aztán a magunk baja még kisebb lesz, az övék pedig a szeretet által megoszlik s csökken. Bizonyára ez úton legyőzzük a rosszat, amint azt prófétája által ígéri az Úr: «Térjetek hozzám teljes szívetekből, bőjttel és sírással és szaggassátok meg szíveiteket. Térjetek a ti Uratokhoz s Istenetekhez, mert ő kegyes és irgalmas és legyőzi a gonoszságot» bennünk s a minket környező világban egyaránt (Joel 2, 12).

Budapest, 1917 március.

53.

(Földi és égi szeretet) Minél tovább tart a háború, annál inkább belátjuk, hogy ez nem embernek való világ, s megsóhajtjuk azt az időt, amikor békében dolgozhatunk a nemesebb emberi élet kialakításán, az Isten országán. Jaj, be kicsiny most még ez az ország, akár ha belsőnket, akár ha a környező világot nézzük! Kicsiny biz az, ha keressük a

jól nevelt, megbízható s helyét megálló embert; még kisebb, ha az emberben a testvért, a krisztusi hasonmást akarnók meglátni. E helyett mást találunk, mert csak úgy nyüzsög körülöttünk az ösztönös, durva tömeg-ember, kiben kevés a szellem s kinek még az arcán is kiverődik az állati, kemény vonás, az erőszak s a lelkiismeretlenség.

S ezt az úgynevezett *keresztény* világban kell megtapasztalnunk, mely ha ismeri is Krisztust, de még messze esik a krisztusi életnek a társadalomban való kiváltásából! S mi lesz a többi világgal?

Az egész emberiség számát másfél milliárdnak teszik. Hogy ez mily tömeg, annak elképzelésére szolgáljon az a reflexió, hogy ha valaki 14 éves korától kezdve naponkint 10 órán át úgy számítaná meg az emberiséget, hogy percenként százat léptetne el maga előtt, akkor épen Ábrahámnak azon koráig kellene élnie, mikor őt az Úr kihívta Chaldeából, vagyis kilencvenkilencéves volna, mire az emberiség megszámlálásával elkészülne. Hát ha még tanítani, ha nemesbíteni, ha megbékíteni akarná, ugyan milyen Mathuzsálemek kerülnének ki belőle?!

Hát van itt dolog elég mindenféle apostolnak, tanítónak, nevelőnek s pártfogónak, minden édesanyának épúgy, mint a Szent Páloknak, minden cselédtartónak épúgy, mint a Xaveri szent Ferenceknek, van itt dolog egyháznak, államnak, iskolának, Szociális Missziótársulatnak, patronázsnak s nevelőintézetnek. Nem készült el vele az Úr Jézus, sem apostolai, még pedig azért nem, mert ezt csak folytonos s a részletekbe ható s az egyesek által mindenütt s mindenkor végrehajtandó nevelő munka győzi.

Részletekre ható munka s az *egyesek által itt és most végzendő munka,* — ez a jelszó! Ezen nem lehet csodálkoznunk, ha elgondoljuk, hogy az életet minden egyes ember külön éli, tehát azt mindegyikben külön-külön kell kinevelni, nemkülönben ha elgondoljuk, hogy az élet csupa kis lüktetés, csupa apró mozzanat, s hogy ezeknek alakításán s jó beállításán fordul meg az egész élet.

Tudjuk ezt magunkról. Csak az a jól nevelt ember, aki a kicsinyt el nem hanyagolja s aki belátja, hogy a neveletlenség épen a kicsiny s jelentéktelen dolgok, kötelességek s fegyelmezések elhanyagolásában áll. Azért igaza van annak is, aki azt mondja, hogy semmi sem kicsiny s elhanyagolható, s aki a jelentéktelen öntudati adatokat s a közönséges életfoglalkozásokat is nagynak s fontosnak nézi. A jó nevelés

e szerint, akár magunkat neveljük, akár másokat, csupa kis apró indítást, csupa jelentéktelennek látszó, de folytonos benyúlást jelent a lélekbe.

Tehát nem tehetünk nagyot? Dehogy is nem, mikor a kicsi is nagy, mikor az tesz nagyot, aki a kicsit idomítani s alakítani tudja s aki a kis dolgokba is tud lelket s nemes öntudatot állítani.

A világot is csak így lehet megjavítani, ha mindenki közülünk az egyeseket — legyenek azok gyermekek, ifjak, leányok vagy családok — fölkarolja, ha mindenki az egyes züllöttel vagy veszélyeztetettel foglalkozik, ha az egyes betegeket s árvákat gondozza s ha szeretetével s idealizmusával az ilyen részletes műbe áll bele s abba állítja bele egész lelkét s érdeklődését. Ez a részletes s szerető munka jobban elégíti ki az embert, mint ha csak elveket hirdet vagy könyveket ír, mert valahogy reálisabb s igazabb tartalmat ad, mint a legfényesebb, de elvont idealizmus.

Igy értem meg azt a budapesti filozófust s műkritikust is, aki hébe-korba csak azért rándul le Rómába, hogy Tizián «a földi s égi szeretet» nevezetű művét megszemlélje a Villa Borgheseben s másnap megint haza indul. Igy értem meg azt a jeles angol emberbarátot, aki Londonból egy napra lejött Csákvárra, hogy a fazekasok közt pusztító betegség, a fémmáz elleni védekezést, melyet ő ajánlott, szemügyre vegye, s azután Budapestről direkt jegyet vett Londonba, a visszaútra. Mindezek a szépről s jóról nem annyira írni s okoskodni, hanem azt tenni, gyakorolni s élvezni akarják, akarják megtapogatni, látni s megtapasztalni. A konkrét, részletes valóság, a valódiság kell nekik.

Ezt a valóságot s valódiságot fogjuk meg s foglaljuk le számunkra mi is, ha a bennünk megnyilatkozó «földi s égi szeretet» s annak minden kigyulladását s föllángolását kezeljük s gondozzuk — azokat a kis apró lángokat, melyektől az élet meleg lesz vagy melyektől elég s elpusztul, s ha a körülöttünk — s természetesen bennünk is — jelentkező mérgezéseket s bomlási tüneteket tartjuk szemmel s tartjuk féken reggeltől estig s ha egy egész utazást is szánunk rájuk, az utat a bölcsőtől a sírig vagy jobban mondva az utat krisztusi hitünk s szeretetünk öntudatra-ébredésétől halálunkig.

Közel van a jó, körülöttünk s bennünk nyílnak gyakorló terei; semmi sem kicsiny, ami szép és nemes s ami kötelesség; tegyük hát azt, amit tehetünk, s higgyük, hogy ez úton jön le hozzánk Isten országa. Budapest, 1917 március.

54.

(Május tövises-rózsás Királynője) E keserves időkben május és virág dacára inkább a szenvedés tövisei, mint az élet örömei fakadnak lelkünkben, s az illat, mámor s énekes jókedv hangulatai helyett inkább az erő, a kitartás s az áldozat motívumaira szorulunk rá. Igaz, hogy ez is szeretet, csakhogy küzdő s áldozatos, könnyharmatos s vérrel permetezett szeretet! De hát e nélkül most meg nem lehetünk, — azután meg tudjuk azt is, hogy a nagy szeretet voltaképen csak ily alakban fejlik ki s éri el a teljes megbízhatóság s a teljes értékesség fokát. A rózsának tövisei vannak, s Krisztus életnapja vérpirosan szállt le, s a szürkületben ott fakadt keresztje alatt a legszebb, de nagyon is tövises fehér rózsa... a fájdalmas anya!

Május van, a Szent Szűz hónapja! A nagy szenvedések s küzdelmek évében is május van, s e májusban sem szabad májusi áhítatunk hagyományaitól eltérnünk s nem is kell, hiszen a rózsán a tövis otthonos, ugyanabból a szárból fakad szirmainak hava s a tövisek kardos éle. Igy tehát aki nekem máskor a Május Királynéja volt, az most is az, csakhogy e királyi lelken nekem most inkább a küzdelem s az áldozat motívumai szöknek szemembe; a hite most is királyi, de árnyak váltakoznak rajta; az erénye most is diadalmas s helyét megálló, de inkább az élet közönséges munkájába s áldozataiba van beállítva; most is tudom, hogy ő köztünk az első s hogy dicsőség jár neki, de ezidőszerint a küzdelmes élet igénytelenségében, kiváltságok és kivételes kegyelmek nélkül mutatkozik be nekem; szóval, látok benne az élet napszámában álló asszonyt, kinek nagy a hite s nagy a szeretete, de akit az Isten nem kímélt meg, hanem az élet útjain a keresztútra is rávezette s a nagy áldozatok hódolatát követelte tőle.

A Szent Szűz ezeket az utakat mint neki való utakat járta, s egyszerűségében és igénytelenségében Isten kezéből vette mindazt, amit az rárótt; rózsák hullottak rá, de ő most csak a tövises szárukat nyomogatta s a tövis-vágta sebektől nem látott szirmot s nem kötött magának belőlük koszorút. A fájdalom élő szobrára nem is való koszorú; annak inkább az a tőr kell oda, melyről Simeon szólt: a te lelkedet is átjárja majd a tőr. Az most járta át, s ő nem tiltakozott ellene, nem csodálkozott, hogy ez is érheti, s nem tett szemrehányást senkinek, hanem úgy vette, mint ahogy azt az Isten küldi s az élet adja.

De nem a fájdalom miatt akad meg a szemem s lelkem rajta s nem a tőr miatt vagyok kegyeletes tisztelettel iránta, — Istenem, hisz ebből kijut a legtöbbnek, sőt — mondhatjuk — mindnyájunknak! Más az, amit én e fájdalomban tisztelek, s ami miatt lelkem üdülése s erősbülése végett hozzá vonzódom, s ez az a körülmény, hogy *az ő fájdalma nem volt tompa szenvedés s a lélek lassú, de folytonos elvérzése,* hanem, *hogy e fájdalomban nagy hit s bízó indulat s tevékeny szeretet lüktetett.* Más szóval ezt úgy mondanám, hogy ebben az ő fájdalmában sok és mély lelkiség volt, s mondjuk ki bátran, hogy szíve mélyén az Isten-szeretet s az ő édes s elkínzott Fia iránt való szeretet izzott, s hogy az egy cseppet sem fogyatkozott meg akkor sem, amikor szenvedett.

Tehát szenvedni s akkor is szeretni, — ez a szent s erős szenvedés misztériuma! A fájdalom alján szeretet rejlett, a keserűség fenekére lecsapódott az egész lelki édesség cukra és méze! Ezzel nagy bölcseségre oktat ki, arra, hogy a fájdalomnak, bármily mély legyen, nem szabad az Istennel egyesült lélek aljáig érnie, s a szenvedéstől nem szabad fenékig elkeserednünk, hanem ott lent, a mélyben, szenvedés s fájdalom közt is kell valami édességet ízlelnünk. Bármily keserű epe és savanyú, maró ecet ömöljék is el a lelken, kell, hogy az alja cukor legyen, aminthogy kell, hogy a lelketlenség fenekén mindig lélek legyen.

S mi legyen az a mélyen járó vígasz s ez a lélek fenekét elborító cukor és mézréteg? Hát az, amire példát a májusi szenvedő anya, az Isten legszebb, tövisesszárú rózsaága ad. Neki nagy vigasza volt az, hogy ő *Krisztusért küzd és szenved,* s azután, hogy *ővele együtt szenved.* Sohasem állt ő egymagában s elhagyatva, mert mikor lélekben ő is keresztre feszült, akkor is a Krisztus szenvedése stigmatizálta meg őt; ővele együtt szenvedett! Akkor is, mikor fonnyadt e felséges rózsa, akkor is a szenvedélyes szeretet illatát lehelte, mely Szent Pál lelkét is megcsapta, mikor írja: «Ki szakaszt el minket Krisztus szeretetétől? háborúság-e? szorongatás-e? éhség, mezítelenség, veszedelem, üldözés, fegyver-e? Mindezeken győzedelmeskedünk azáltal, ki minket szeretett» (Róm. 8, 35). Ezt érezni kell; annak a szenvedésben is szeretettől lüktet a szíve, s a keserűség alján lelkébe szivárog a Krisztussal való közösség édessége!

Istenem, ha ez nem szó, hanem valóság, ha ez nem frázis, hanem lelkület lesz, akkor a világháború szenvedéseinek tövisei belénk vághatnak, de a rózsát szét nem tép-

hetik, a rózsát, a Szent Szűz fájdalmas, de bízó s szerető lelkéhez hasonlóan fakadó lelkületet. Lesz tövis rajtam, de rózsa lesz a lelkem, s így májusom is lesz, kín, küzdelem s világháború dacára is.

Ily tövisesrózsás lelkülettel járok s dolgozom magam s mások javára.

1917 május.

55.

(Szolgáló szeretet — uralkodó szeretet) Ez évfolyam befejezéseül szolgáljon egy tanulságos levél, melyet nem én írok, hanem melyet nekem írtak, de amely igen találóan rávilágít a szociális tevékenységre, értve ez alatt mindnyájunknak, legyünk bármily rendűek és rangúak, kötelességeire s azok ügyes s közvetlen teljesítésére a társadalommal szemben. A levél idevágó része így hangzik: «Ma majdnem egész délután távol voltam hazulról. A szegényeknél jártam, azoknál, kikről semmiféle egyesület, menhely vagy iroda nem tud. Nem az egyesületek hibája ez, hanem a viszonyok sajátossága, no meg az illető szegények szégyenlőssége. Intelligens, jobb napokat látott igazi szegények azok, akiknél jártam. Évek óta támogatom őket szerény tehetségem szerint, — egy egész családot. Nem részletezek; túlhosszúra nyúlnék levelem; csak annyit említek, hogy a legkisebb poronty (hat gyermek van) három hetes; keresztanyja én vagyok. A kis csöppséget, aki a klinikán látott napvilágot, rögtön nevemen szólították, még mielőtt meg volt keresztelve. E családhoz, melyet tehát ma megint meglátogattam, senki sem jár. A gyermekeket — a legidősebb tízéves — én tanítom illemre is, arra is, hogy hogyan köszönjenek; nem is panaszkodhatom reájuk, mindent szívesen megtesznek s nagy bizalommal közelednek hozzám, tudván azt, hogy biztosan hoztam nekik valamit. Ha ma látott volna abban a nagy szegénységben, a pólyás babával karomon, körülöttem a kis gyermeksereggel, amint beszélgetek az asszonnyal, bátorítva mindnyájukat, nemcsak azt ismételte volna meg, mit annyiszor hangoztat, hogy «íme ilyen a *szolgáló* szeretet», hanem hozzá adta volna: «íme ez egyszersmind az *uralkodó* szeretet». Bizony érzem, hogy mikor így szolgálok, akkor ők engem nemcsak úrnőnek, hanem őrzőangyaluknak, tehát királynőnél többnek néznek. Érzem, hogy jó vagyok nekik. Mily fölséges érzés ez! Hogy mit vittem ki nekik s mit adtam ott, hogy az anya tovább táplálhassa az édes kis életet, azt fölösleges elmondanom. Hiszen oly jól esik, ha ezt teljesen önzet-

lenül, tehát dícséret nélkül is, tehetem. Még hálát sem várok tőlük, pedig nagyon hálásak. Elég jutalom az nekem, hogy adhatok s jót tehetek. Bárcsak többet tehetnék! De azt tapasztalom a világban, hogy sokan azok közül, kiknek igazán sokjuk van, aránylag keveset adnak. Talán ez onnan van, hogy nincsenek közvetlen érintkezésben a szegényekkel s így *a jótett áldását s melegét* nem érzik. Inkább azt gondolják, hogy egyszerre nagy összeggel illik nekik kirukkolniok s nem értik a kisebb, jó helyen osztott adományok nagy áldását. Ezeknél úgy az, aki kapja, mint az, aki adja, egyaránt boldog. «Minimum, sed constans», ez az én elvem. — Ha ma például nem tudom én mennyit adtam volna pénzben, hirtelen azt sem tudták volna szegényeim, hogy ugyan mit csináljanak a pénzzel s tán bolondot is tettek volna; így azonban, ahogy szoktam, megjegyzem magamnak, hogy mire van leginkább szükségük; ha pedig közbe jön valami s hosszabb ideig nem mehetek ki, megküldöm az asszonynak a pótlást s így a nagy nyomort némileg elviselhetővé igyekszem tenni. A férfi multkoriban azt írta nekem, hogy már öngyilkos akart lenni. Ki tudja, nem küldött-e épen engem a Gondviselés, hogy segítsek rajtuk; mindenesetre jókor jöttem, hogy fölébresszem bennük az Istenben való hitet s így testi s lelki életüknek egyaránt segítségére lehessek. Tetszik tudni, hogy körülményeimnél fogva sehol sem lehetek működő tag, bármennyire nagyra becsülöm is a Szociális Misszió patronázs tevékenységét, mindazonáltal örülök, hogy legalább így lélekben hozzájuk tartozhatom s résztvehetek az ő buzgólkodásukban. Minden szép és jó, ami az Isten szeretetét szogálja, s boldog ember, aki Krisztus küldetésében eljárhat s ez a hit és tudat összeköt mindnyájunkat mint testvéreket. E mellett azonban nagyon szeretném hangoztatni azt, hogy ha minden tizedik úrinőnek volna egy ilyen *igazi* szegény családja — s mennyi van ilyen! — rendkívül sokat lendíthetnénk a társadalom legelhagyatottabbjain. Azokon, kik nem szaladnak napokig idestova segélyért, akik nem antisambríroznak a gazdagoknál s hatalmasoknál, egyszóval, akik nem pályáznak könyöradományokra; de akiken ha nem segítünk, megrágja családi békéjét a szegénység csontszúja s összeroppan szülő, gyermek s legázolja őket az öngyilkosság vagy családirtás rettenetes átka. Hál' Istennek, hogy szegény családomtól mind e veszedelmet távol tarthatom».

Eddig a levélrészlet, melynek felfogását mindnyájan

magunkénak valljuk s a jócselekedetek ilyetén gyakorlásából folyó örömöket is legédesebb tapasztalatainknak tartjuk. Ez az a szeretet, mely Istenért akar dolgozni s mely mindenütt s mindenkor beválik; beválik pedig azért, mert nem szemre-színre dolgozik, hanem a reális életbe lép bele, megfogja a dolgot, s körülmények szerint tőle telhetőleg változtatni akar a szomorú inségen s könnyíteni akar a szenvedés sok mindenféle keresztjén. Másokat emel, de leginkább maga emelkedik s ezáltal is egyre buzgóbb, de meg hivatottabb is lesz a felebaráti szeretet melegének s áldásainak kisugárzására. — Mindnyájan e szellemben s ez irányban akarunk jót tenni.

Budapest, 1917 június.

56.

(A jóság körforgása) Mikor az új évfolyam első levelét megint útnak indítom, eszembe jut egy neves német misztikusnak szava, hogy «az ember az Istenről a természet szerint sehol sem bizonyosodik meg annyira, mint jó emberek társaságában», más szóval, hogy «az Isten természetes bizonyítása az a meleg érzés, melyet az ember igazán jó embertől vesz». Meglehet, hogy némelyiket meglepi ez a merész kijelentés; nekem azonban alkalmul szolgál, hogy rámutassak arra, hogy mit nyujtsunk egymásnak mi, kik a szociális munkában közösen dolgozunk, s hogy mily lelki erőket vegyünk s merítsünk abból a közösségből, mely minket egybekapcsol.

a) Erre nézve azt mondom ki először, hogy megérzik rajtunk az Isten, s hogy ez érzés erejében akkor fogunk másokon igazán s fáradhatatlanul segíteni, *ha először is egymást szeretjük s egymás közt összetartunk.*

«A szeretet tökéletes kötelék», vagyis a legjobb kötél, mellyel embereket egymáshoz kötni lehet; de ezt a kötelet nem kézzel kezelik, ahogy nem kézzel sodorják és veszik, hanem csakis szívvel! Hideg szíveken e kötélből pókhálószál lesz, — önző, irígykedő lelkeken e kötél szakad, mint a pozdorja; de meleg, szerető szíveken érzik meg világot kötő ereje s hatalma. Nem állhatunk tehát hidegen s közönyösen egymással szemben, mi, kik a szeretet meleg hatalmával akarunk kiindulni a világba. Az elszigeteltség s a magárahagyatottság különben is gyöngeség, mert egész valónk, a mi társas természetünk, a mi szükségleteink s igényeink arra utalnak, hogy részei legyünk az egésznek, s hogy másokkal,

vagyis megint csak részekkel kapcsolódva alkossuk meg az erős egészet! Csak az érti a részt, aki az egészet látja, s csak az kezeli jól a részt, aki azt résznek veszi s következőleg azt az egészbe állítja bele. — E belátásból kiindulva, mi egymást csak az egész részeinek tekintjük. *Szívvel-lélekkel kapcsolódunk egymáshoz s örülünk neki, ha a mi kedves munkakörünkbe állhatunk.* Örülünk neki, ha jó ismerőseinkben jó embereket üdvözölhetünk, társakat, kik egy úton járnak, kik szívesen vannak egymással, kik megértenek és megbecsülnek minket. Azok szeretik egymást, mondja Szent Ágoston, kiknek egy s ugyanazon Istenük van! Azok szeretik egymást, kiket egymáshoz maga az Isten, az ő szeretete, a hozzá való ragaszkodás fűz, akik egymás iránti szeretetükben megérzik minden ragaszkodás alapelemét s a lelkeket egybefoglaló harmóniának alapakkordját. — Minket Isten köt össze, azért tudjuk egymást híven szeretni.

Az Isten iránti szeretet sugalmazza érzéseinket egymás iránt is; no, akkor nem is hűlhetünk le egymás iránt s nem veszíthetjük el egymást sem. E bízó, erős lelkület lelkem éneke; ez az új ének, melyre a zsoltár buzdít: «Cantemus Domino canticum novum», énekeljünk az Úrnak új éneket. Melyik az az új ének, kezdi Szent Ágoston, s feleli: új ének, a mindennap újonnan, frissen fakadó szeretet! Gyujtsunk rá ez új énekre . . . ma és mindennap!

b) A mi kedves munkatársainkkal azután együtt haladni s együtt dolgozni akarunk. Haladni akarunk, mint akiknek szándékuk valahová érni s dolgozni akarunk úgy, mint akik valamit elérni, valamit elvégezni igyekszenek. Nem ácsorgunk, hanem törtetünk, nem pepecselünk s babrálunk, hanem dolgozunk! Mi, akik már jó ideje együtt vagyunk, tudjuk, hogy magunkat tagadnók meg s szerepünkből kiesnénk, ha komoly munka helyett az ötletszerűségnek s a műkedvelő felületességnek hódolnánk. Ez lelki betegség volna. Ellenkezőleg pedig az erős, friss s komoly munkakészség erőt s egészséget jelent. Igy érezni annyit jelent, mint magát a maga helyén, ahová való, azután meg egésznek s egészségesnek érezni. Aki így érez, az nem kerül veszedelembe, hogy elszontyorodjék s ímmel-ámmal dolgozzék.

Igy fejlődik ki *azután köztünk is az igazi barátság s hűség, a megértés és ragaszkodás!* Igy foglal tért a hit szelleme s a szeretet nemes, öntudatos ápolása! Egymásnak szolgálunk jó példával, ingerrel s ösztönzéssel, nemkülönben gyüjtő gondolattal s támogató hozzászólással. Egymás munkáján nyíl-

nak meg szemeink mindannak meglátására, amit tennünk kell. Igy azután jobbak is s lélekben gazdagabbak leszünk. Ez a kettős kapocs az, mely minket egymáshoz fűz! Egymást szeretni s egymással dolgozni, a mi programmunk. Istenből kiindulva, egymással kezet fogva, szeretettel s részvéttel fordulunk a szenvedő világhoz; e részvét által fölszabadulunk saját kicsinyes gondolatainktól s komor benyomásainktól, mások szolgálatában kifejlődnek szellemi erőink s így mi magunk nemesbedünk s különb s jobb emberekké leszünk.

Ime a jóság körforgása! Kiindul a szívből; végig árad sok lelken, hogy aztán visszaszármazzék megtisztulva s megnövekedve erőben s értékben oda, ahonnan kiindult. Aki lelket ad, mindig gazdagabb lesz s aki szeretetben dolgozik a világon, az önmagát munkálja s műveli. Kísérje e törekvéseket sok baráti megértés s az Isten áldása!

Budapest, 1917 szeptember.

57.

(Örökérvényű felebaráti szeretet) A seelbières-i francia cisztercita apátság évkönyvében olvasni, hogy 1245-ben ott temették el De'Romilly, francia nemest, Romilly sur-Seine urát. Az évkönyvek beszélik róla, hogy mikor egy évben részt vett a húsvétvasárnapi istentiszteleten, megütközve vette észre, hogy alig van nép a templomban, úgy a nagymisén, mint a vecsernyén. Tudakozódására, hogy mi e jelenség oka, megtudta, hogy az éhinség miatt, mely ott a vidéken dúlt, a nép szétszaladt s távoli vidékeken iparkodik kenyeret szerezni magának. A francia nemes ezt nagyon szívére vette, egyrészt mert ezáltal megszentségtelenítve látta az Úr nagy napját, másrészt mert megsajnálta a szenvedő népet. Hogy ezentúl tehát soha senki se kényszerüljön húsvétkor misét mulasztani s kenyere után szaladni, a seelbières-i apátságra hagyta örök időkre a romilly-i dézsmát, azzal a meghagyással, hogy a cisztercita barátok minden húsvétkor osszanak ki a nép között kenyeret, még pedig a szegényeknek 7—8 fontot, a tehetősebbeknek pedig 4—5 fontot. A kenyérkiosztás e szokása fönn is maradt egész a francia forradalomig, mely ily kegyeletnek is, mint sok másnak, véget vetett.

A mai nehéz időkben mind a két seelbières-i jelenség ismétlődik, az is, hogy az ember szerte-széjjel szalad, ácsorog s küzd a kenyérért s élelmiszerekért, s az is, hogy az ember szíve szinte megkeményedik s elfásul a kegyetlen gondban

s harcban, elfelejt templomot s Istent és háta mögé dobja lelki igényeit. A korgó gyomor háttérbe szorítja a némán síró lelket!

Kellenek tehát közénk is, kiknek megesik a szívök a kettős elvaduláson, akik készek segíteni elvadult testvéreiket!

De itt a bajt a *tized* már nem győzi; ide több kell. Ha oda is adná mindenki tizedét mindannak, amije van, akkor sem teremthetnők elő a kenyeret, nem mondom, hét fontot mindenkinek, de még egy jókora cipót sem. A mi bajunk tehát nagyobb, mint Romilly úr gondja, s ép azért itt máskép kell segíteni. S ugyan hogyan? Manapság nem tizedet adni, hanem felezni kell! Azt úgy értem, hogy ha keveset is adunk, mert magunknak sincs sokunk, de meg akarjuk osztani azt, amink van szívesen és szeretettel, s épúgy osztozkodni akarunk mások hiányában s bújában-bajában. Tehát megosztani a jót s a rosszat, és mikor így megosztjuk a jót, amink van, s osztozkodunk mások bajában s részt veszünk belőle, akkor már nem *tizedeltünk*, hanem *felezkedtünk!*

A *tized* ókori- és középkori intézmény volt, a *felezés* pedig az örökérvényű felebaráti szeretet.

A felezés, a bú- s bajmegosztás szív szerint történjék. Szív nélkül nincs felezés! A bú- s bajmegosztás lelkülete kizárja a felülről való leereszkedésnek s a ceremóniás alamizsna-osztogatásnak divatját. Aki úgy tud osztozkodni, az örül, hogy tehet valamit s azt szívesen teszi. Ez lesz a jótékonyságnak demokratizálása is. Ezt nem mint újságot mondom; de mivel most mindent demokratizálni akarnak, eszükbe akarom hozni, hogy a szeretet kezdet óta vagy demokratikus, azaz testvéri, vagy semilyen sem volt. A szívjóság, a felebaráti szeretet, a mi patronázs-munkánk, a szegényügyi s nővédelmi szolgálat merőben demokrataérzület és gyakorlat, mert csak testvért ismert. Ez sohasem érte be a tizeddel, hanem osztozni akart búban, jóban.

Ezt a módszert kötöm hát újra meg újra kedves munkatársaink szívére; osztozzanak mások sorsában, viseltessenek részvéttel s merjenek *felezkedni*, amennyire ezt helyzetük engedi és szívök igényli.

Ezen a réven megsegítünk majd sok embert, hogy térjenek magukhoz elkeseredésükből s találjanak el Istenükhöz. Az ilyen zaklatott ember ugyanis semmin sem pihen meg úgy, mint a szerető s bízó emberen. Ezen veszi észre, hogy hajszán, gondon, törtetésen, öklelésen kívül van még más is, ami

inkább emberi s amitől mindnyájan jobbak és boldogabbak leszünk.

Tehát mi nemcsak adni, hanem megosztani akarjuk azt, amit adunk, s amit így szeretettel megosztunk, abban nemcsak valamit adunk, hanem magunkat adjuk. Azt bizonyára megérzi mindenki, mert hiába, a lélek, az mindig nyom a latban.

Budapest, 1917 október.

58.

(A mi De profundis-unk) November hava a De profundis zsoltár hónapja. — Őszinte megilletődéssel és sokkal mélyebb megértéssel énekeljük ezidőszerint azt, hogy «a mélységből kiáltunk hozzád, Uram», mint ahogy azt énekeljük máskor, amikor ugyan szintén elég mélyek az élet szakadékai, de nem oly feneketlenek, mint amilyenek manapság. Most ugyanis körülöttünk is, meg bennünk is nyílnak azok. Körülöttünk nyílnak a nemzetek, az államok, a társadalom és a kultúrák rémséges mélységei, melyeket csaták, szenvedélyek, gőg és gyűlölet szakítanak a világ életében; ugyanakkor pedig bennünk is nyílnak örvények, a fájdalmak, a veszteségek, az aggodalmak s gondok fekete vermei. E mélységek érzeteivel járunk a nagyvilág s a társadalmunk mélységeinek peremén s azt énekeljük : «a mélységből kiáltok hozzád, Uram ; Uram, hallgasd meg könyörgésemet». S úgy tetszik nekem, mintha az egész hívő emberiség, s nyomában még a gőgös megalázkodottságának szőrcsuhájába öltözködött kultúra is járná a körmenetet, s az is azt kiáltaná : De profundis !

De ezen mélységek alatt is vannak még mélységek ; a síron inneni világ szakadékai alatt van még egy más világ, s abban is mélységek s szakadékok nyílnak, s úgy tetszik nekem, mintha ott is járnának szenvedő bús lelkek, s mintha onnan a föld alól is feltörne a szózat : De profundis !

A mi De profundis-unk az Istennek szól, hát ez a síron-túli világé kinek szól? Azt mondanám erre, hogy az alsó mélység a felső mélységnek kiált, s a felsőbb mélység az égre kiált. E szerint az ő kiáltásuk hozzánk volna intézve s mi azután kiáltjuk azt tovább az egek Urához. Igy valósul meg a zsoltár szava, hogy a mélység a mélységnek kiált.

A mélységek e kiáltásaira találok egy szép rávilágító eseményt a spanyol történelemben. Mikor Ferdinánd és Izabella hadserege bevonult a móroktól felszabadított egyik városba, a hadsereg élén vitték a szentkereszt zászlóját s alatta csoportosultak lovagok, papok és barátok. Mindezek

a Te Deum laudamus-t énekelték. Mikor azonban a menet átvonulása közben az ének néha szünetelt, mindenfelől egy más láthatatlan karnak hangjai s éneke ütődött fel, mely a Benedictus qui venit in nomine Domini éneket zengette. Úgy hangzott, mintha a föld alól gomolyognának fel az ének hullámai. Álmélkodva megállt a menet s kisült, hogy a hadsereg énekére a mórok földalatti tömlöceiben letartóztatott keresztények feleltek. Izabella rögtön kivezettette a foglyokat, kik az éhségtől elgyötörve, félig meztelenül s láncokkal rakottan jöttek elő oduikból. A legtöbbje azon vitéz lovagokból való volt, kik Cabra gróf szerencsétlen csatájában sebesültek meg és estek fogságba.

Hát ilyen két kar énekét hallom én is e hónapban. Bármennyire tele van is szívünk gonddal, keservvel s bánattal saját bajaink fölött, azért a mi De profundis-unk panaszhangjai közt is egy más nagy szenvedés jajszavát halljuk; halljuk a földalatti tömlöcök lakóinak, a tisztítóhely foglyainak, halottainknak, elesetteinknek síró szavát: «könyörüljetek rajtunk, legalább ti, barátaink!» A mélységek mélységéből jönnek e hangok, s nem visz rá a lelkünk, hogy elzárkózzunk előlük.

Segíteni akarunk tehát rajtuk, még pedig azt szeretnők nekik megszerezni, aminél jobbat az ég sem adhat s aminél jobbra és szükségesebbre mi sem áhítozhatunk; szeretnők, ha nekik is, nekünk is az Isten az ő békéjét adná.

A franciában a karácsony neve «Noël», de e zsidó szó értelme: nyugalom, értsd az «Úr nyugalma», requies Domini. Minden ünnep tulajdonképen sabbát, tehát Isten nyugalma; de a francia a legédesebb ünnepnek adta az Isten nyugalma nevét, mintha azt akarta volna mondani: ez az igazi ünnep!

Hát Isten nyugalmát és békéjét kívánjuk az egész világnak. Legyen megnyugvás az égben, és szünjön meg Isten sujtani minket; legyen megnyugvása sok-sok kóbor s nyugtalan, tisztuló léleknek a síron túl; adjon nekik Isten örök nyugalmat! S legyen megnyugvás itt mi körülöttünk is a szenvedő, lázadó emberek és a harcos nemzetek körül! Akár csak a ringó tenger, olyan ez a világ, ki csendesítheti azt le? De hál' Istennek, van mindnyájunknak kisebb-nagyobb körzetben hatalmunk, van szeretetünk, szánakozásunk, irgalmunk; öntsük ki ezek kenetét a magunk körében szenvedő testvéreink körül és — tudom — soknak békét hoztunk s adtunk vele. Ezzel segítjük legjobban a tisztuló lelkeket is.

Budapest, 1917 november.

59.

(Karácsonyi szent öröm) Karácsonykor üljük annak a szent titoknak ünnepét, hogy az Isten gyermek lett s szívesen vette, amit neki édesanyja, szeretetet és édes csókot adhatott. Mindnyájan úgy vagyunk, hogy nem nélkülözhetjük azt, amit mint gyermekek anyánktól, később pedig felnőtt korunkban jó emberektől a szeretet mindenféle megnyilatkozásában vehetünk, s minél nehezebb s keservesebb az élet, annál inkább rászorulunk minderre. Ezért is a negyedik háborús év karácsonyán sem tehetünk jobbat, mint azt, hogy a *betlehemi Kisdedtől s édes Anyjától indításokat vegyünk a figyelmes, megértő s áldozatkész szeretetre.* E szeretet nekünk ajándék, mert magunk részére jobb ajándékot, mint meleg szívet nem is képzelhetünk, s hogyha azután e meleg szívvel másokat is szerethetünk s másokon is segíthetünk, akkor ezt a szeretetet s e szeretetből eredő jótetteket karácsonyi ajándékul letesszük embertársainknak ez idén úgyis gyéren beaggatott karácsonyfája alá.

A szeretetet tehát először is magunk számára kérjük. Akarjuk hogy karácsonyunk, vagyis bensőséges, mély érzéssel s áhítattal telített szívünk legyen. Ne zavarjon meg az, hogy háború van; mert háború s halál fölött elviszi s hozza az isteni szeretet arkangyala a karácsonyfát s szent örömre hív meg. Clugny-ban szokásban volt, hogy a karácsonyt meghirdették, s mindenki e hírre földre borult, hogy hálát adjon Istennek e végtelen nagy kegyelemért. Rheimsben e napon madarakat bocsátottak ki a dómban kalitkáikból, hogy jelezzék az emberiség kiszabadulását az ördög rabságából. A kereszténység minden templomában, a római Santa Maria Maggiore-től kezdve, az utolsó hegyvidéki kápolnáig, megcsendül a szentéj éneke: «Christus natus est nobis, venite adoremus», Krisztus született nekünk, gyertek imádjuk őt. Ez éjjel ült egykor Greccio-ban Assisi szent Ferenc páratlan karácsonyt; a szomszéd falvak s tanyák népe fáklyákkal vonult fel s énektől visszhangzott Spoletóig a völgy; ő pedig egyre csak a betlehemi Kisdedről beszélt s nem merte kimondani a nevét, mert nem bírta volna ki érzelmeit!

Ó igen, minél több érzelem járja át s minél édesebb áhitat hevítse szívünket! Hadd érezzük meg, hogy Krisztus született, hogy az Isten ember lett! Örömujjongás hangzott föl körülöttünk — mondja Szent Bernát, — szent vigságnak s megérzett boldogulásnak szava hallatszik a bűnösök sátrai-

ban! Jó igét, vigasztaló szózatot hallunk, örömteljes kijelentést vettünk, — szózatot s kijelentést, melynél erősebb s édesebb nincs! Ó visszhangozzátok azt hegyek s erdők; visszhangozza azt az ég, s teljék be vele a föld; csodálják azt meg az állatok, s vegye azt mély tisztelettel s lobogó örömmel mindenekelőtt az ember: Jézus Krisztus, az Isten Fia, Betlehemben született! Van-e szív, még ha kőből volna is, mely ez ige hallatára meg nem olvadna? Hol van hit, szózat, hír, mely édesebb volna s melyhez foghatóról a világ nem hogy hallott, hanem csak álmodott volna is! Tehát Krisztus született! Örüljön hát, kinek nehéz a szíve a bűnök terhétől, mert Jézus szeretete s irgalma meghalad minden ocsmány bűnt. Krisztus született! Örüljön hát, kit a kísértések ostromolnak, mert Krisztus gyógyító kenetétől meggyógyul minden beteg szív. Krisztus született! Örüljön hát mindenki, ki a nagyot s dicsőt szereti s azért lelkesül, mert vezetőre lel! Örüljön, örüljön mindenki!

Ha ily meleg lesz a szívünk karácsonyi szent örömtől, *akkor tudunk majd szeretni magunk is,* — tudunk majd adni s ki nem fáradunk. Nem mondhatjuk majd egykönnyen, hogy elég már, mikor egyrészt folyton új bajok s megpróbáltatások érnek, másrészt meg Krisztus folyton velünk van s velünk marad, hisz azért jött.

Ennek a kitartó s hűséges szeretetnek jelképe a karácsonyfa. Találóan mondja róla a német népdal: «O Tannenbaum, o Tannenbaum, wie treu sind deine Blätter! Du grünst nicht nur zur Sommerzeit, Nein, auch im Winter, wenn es schneit, O Tannenbaum, o Tannenbaum, wie treu sind deine Blätter!» A fenyőfa nemcsak napsugaras tavaszban s nyáron, hanem zimankós télen is zöldel, s azért választjuk a fenyőt karácsonyfánkul, mert mi is hűen szeretni kívánunk! Szeretni jó sorsban s keservben egyaránt, szeretni, míg Isten akarja, hogy éljünk. S azért kitárjuk szívünket, szeretetünket s irgalmunkat s kiterjesztjük zöldelő fenyőágakként lelkünk karjait az inség s szenvedés fölé. *Aki így szeret, annak lelke karácsonyfa!*

A karácsonyfa sötét erdőből való. A fenyőerdők tele vannak árnnyal; titokzatos homály ül a fák alatt, s derűt s világosságot a napsugár sem tud oda lopni vagy árnyékukban virágot fakasztani: de ha télen havazik, akkor világos lesz a fenyőerdő, millió jégcsillám ragyog a gallyakon s égi fények járnak a lekonyuló ágak zuzmarás pihéi között. Tehát havas télben világosodik ki a fenyőerdő!

Bár világosodnék ki a karácsonyfák világosságától az a sötét erdő, melyben az emberiség most botorkál s melytől maga is egyre sötétebb s durvább lesz. Nagyon sötét és fekete most sok embernek a lelke; némelyiké az alávalóságtól, önzéstől s uzsorától; másoké meg a fájdalomtól és gondtól. Nincs előkelő palota, nincs polgári otthon vagy zsellér kunyhó, melyben az árnyak most meg ne nyúlnának. Hát bennünk van s rajtunk ül a sötét fenyvesek árnya. Mikor lesz itt s mitől lesz itt derű s világosság? Felelem: nem lehet itt derű s világosság a jólét, a jókedv napsugarától, hanem csak a lelkünk kegyelmi fényétől! Világos lesz, ha a bánat s gond fenyőerdeje karácsonyfa-erdő lesz, ha a bánatos lelkek kivilágosodnak a karácsonyi hittől, hogy az Isten ember lett és szeret!

Aki így hisz és így szeret, annak lelkében kigyúltak már a karácsonyfa fényei!

Budapest, 1917 december.

60.

(Nőmozgalmi feladatok) Boldog újévet kívánunk egymásnak! Még pedig nemcsak újévet, hanem jobb világot is, melyben új s jobb élet legyen. Ezt nemcsak kívánjuk, hanem ezen dolgozunk is. Mert hiszen úgy látjuk, hogy nagy tettvágy szállt meg mindnyájunkat; az szállta meg az államot s a társadalmat is. Ezt a vágyat a világra szakadt sok szenvedés kelti. Az a szenvedés, melyet azok szenvedtek, kik mindent odaadtak s mindent föláldoztak s akik már azzal is kiérdemeltek a nemzedékek számára egy jobb világot. Azután mi mindnyájan annyi testi-lelki megrendülésen, annyi bajon s nélkülözésen estünk át, hogy szinte szégyeljük, hogy csak ilyen-amilyen emberek vagyunk, s kívánjuk, hogy ne legyen hát soha többé úgy, mint ahogy most volt.

Ez a jobb világ azonban, bárhogyan sóhajtsuk is meg azt, még nem kész, hanem azon dolgozni kell, s mivel nagyon is sok dolog lesz vele, azért minél több dolgos kéz is kell hozzá. Fölszólítom s kérem azért kedves munkatársainkat, hogy dolgozzunk, tegyünk s «jót cselekedvén, ki ne fáradjunk».

Akik már be vannak állítva mindenféle munkába, azok folytassák azt buzgón s lelkiismeretesen, akik pedig még nincsenek, azokat szerveznünk kell s célszerűen el kell foglalnunk, hogy ne álljanak a világ munkaterein — mint az evangélium mondja — hivalkodva!

Van ilyenek számára is sokféle munka: a gyakorlati

jótevés, a szegényügy, a patronázs, a segélyezés, a pártfogás, a munkaközvetítés, a környezet-tanulmányozás munkáján kívül is. Még pedig sok s nagy munkatér nyílik meg a művelt s tanult nők számára a nőmozgalom problémáinak kidolgozása körül, az idevágó kérdések tanulmányozása, taglalása, megbeszélése s vitatása körül. E problémák tanulmányozására *szakosztályokat* kell fölállítanunk, melyekben az illető kérdéssel behatóbban foglalkoznak, az idevágó irodalmat áttanulmányozzák, egyes jelesebb műveket ismertetnek s a felvetődő nézetekről s indítványokról megbeszéléseket s vitákat folytatnak.

Csak egynéhány ilyen problémára akarok rámutatni.

A nőmozgalom korántsem azonosítható a választójog kérdésével, s annak akár harcias és verekedő, akár békességes és térhódító megoldásával; *hanem a nőmozgalom alatt a nőnek új elhelyezkedését kell értenünk minden irányban.* A nőnek egyénisége, munkaereje, tettvágya az, mely új részt kér a társadalomban. Évezredes, tartózkodó s elvonult helyzetében sokféle tehetsége nem érvényesült s eltespedt. Az idők folyása most fölébreszti s érvényesülésre készteti az alvó, szunnyadó erőket. Ezt az új helyzetet, annak feltételeit, annak gazdasági s jogi körülményeit előbb azonban ki kell dolgoznunk.

Ilyen kérdés az *önrendelkezés joga*, hogy a nők mennyire legyenek urai saját sorsuknak. Ők határozzák meg, mik a nőiesség követelményei; megtanulják az önállóság, bátorság, a több-igazságosság jelentőségét. A nőnek önrendelkezési joga abban is érvényesül, hogy necsak a férfitől való függésben éljen, hanem hogy legyen igazán szabad választása, s hogy ne álljon a házassági kényszer alatt, ha éhen veszni nem akar.

Ilyen kérdés azután maga a *nőnevelés*, melyet nem lehet csak theoretikus pedagógusokra bízni, hanem ahhoz elsősorban azoknak legyen beszólásuk, kik a nőnevelés mai módszerének elégtelenségét önmagukon tapasztalták s kik a világban élve, az új idők szükségleteit megérzik. Az élet nemismerése szinte különös baja volt a «jó nevelésű» leánynak, aki úgy ment a világba, hogy dunsztja se volt róla, s a házasságba úgy, hogy annak kötelességeiről s nehézségeiről nem is álmodott.

Tanulmányozni kell továbbá a *házassági s birtoklási* törvényeket, hogy mennyiben hátrányosak a nőre nézve. Halljuk több oldalról, hogy a férfiak gavallériája, melynél fogva a nőket már nemük miatt védelmezniök illik, cseppet sem

mentette meg az asszonyokat attól, hogy ki ne zsákmányoltassanak, akár ami a birtoklást, akár ami a munkaerőt illeti.

Ide tartozik továbbá a *hivatal és fizetés kérdése*. Van még mindig mindenféle pálya, mely a nők elől el van zárva, van sok jövedelmező állás, melyből a nők ki vannak zárva, ugyanakkor pedig ugyanazt a munkát, melyet a nő végez esetleg, kevésbbé jól fizetik meg, mint ha azt férfiak végzik.

Tűrhetetlen a helyzet a *kettős morál* alapján. Ha intézményeinkben s szokásainkban van valami, amiben a szabadságot s az önkénynek másnak rovására való kielégítését látom, úgy az a kétféle morálról való nézet és gyakorlat. Ez utálatosságon nemcsak az erkölcsnek, de a durvább szövetű s faragású jognak sincs semmi nyoma. A *törvénytelen* anya bizonyára vétkes, de a másik vétkes féllel szemben bizonyára nem *jogtalan*, s ennek a mostani jogtalan helyzetnek kell megváltoznia.

Ugyancsak a női mozgalomnak hathatósabban kell sorompóba lépnie a *leánykereskedelem s a prostitució* «törvényes» intézménye ellen. Hiszen a leánykereskedést a gyökerénél meg sem foghattuk, eddig legalább nem, — ez a gyökér a bordélyintézmény.

Mennyi munka lesz a *higiéna s a fajkérdés körül*, hogy szembeszállhassunk egyrészt a túlkulturáltságnak s dekadenciának kinövéseivel, másrészt az elmaradottságnak s barbárságnak szokásaival!

Ehhez sok értelmi munka, olvasás, tanulmányozás, megbeszélés kell. Országos Szervezetünknek e kérdések tanulmányozására szakosztályokat kell fölállítania, mely vállalkozásra felhívom munkatársaink figyelmét s kérem azokhoz szíves s lelkes közreműködését.

Budapest, 1918 január.

61.

(Szentkép — életkép) Az ember egy kedves kis szentképet tesz az imakönyvébe és egy kedves életképet az emlékezet lapjai közé; mindkettő arra való, hogy megenyhítse s megvigasztalja az embert. Tele vagyunk most panasszal az emberek elvadulása s csúnya önzése fölött, tegyük el e rossz benyomások ellen emlékezetünkbe azt a biztató kis életképet, melyet egy tagunk következőkép ecsetel. Az ember megenyhül tőle. — Budafokról jöttem — beszéli — óriási hófuvás volt, este volt, s Albertfalva közepén elakadt a villamos. Mit csináljak? Sehol egy ismerős hely, ahol az elég

nehéz koffert s még egy pakkot letehettem volna. Neki vágtam hát a nagy hónak. Több mint egy óráig gyalogoltam. Tele lettem hóval, az arcomat kimelegítette a sok szúró hócsillag tűhegyes ágaival, de én csak jöttem, fújtam s gyúrtam a havat. A Pénzintézetek hadikórházánál jött egy villamos. Micsoda öröm volt ez nekem! Fölszálltam, elhozott a Fehérvári-útig, azután ez is elakadt, előttünk töméntelen sok kocsi állt; azt mondták: a villamos vezeték nem működik. Istenem! Hol vagyok én még hazulról?! Konflisnak vagy épen autónak sehol még nyoma sincs. Arra sem mertem gondolni, hogy valaki segítsen. Igy is volt; a leszálló utasok mind siettek, ki jobbra, ki balra, szétszéledtek, én pedig az én két batyummal ott álltam a hóban. Mit volt mit tennem, fogtam a málhát, ahogy tudtam s megindultam. Egyszerre csak alighogy a járdára léptem, egy hang szólal meg mögöttem s egy kéz nyúl is a kofferom után: «Nagysádkám — mondja valaki — szabad segítenem?» Első pillanatra azt gondoltam, hogy hallucinálok, de mikor a csodálkozástól magamhoz térek, látom, hogy egy töpörödött nénike áll előttem, kedvesen rám néz s máris kiveszi a koffert kezemből s viszi. «Nénike — mondtam neki — maga egy angyal». Ő pedig boldogan cipeli a koffert mellettem, mintha csak neki adtam volna. Hogy valaki ily körülmények közt önként felajánlja segítségét, az manapság mesébe illő. Én pedig rögtön arra gondoltam, hogy mikép is háláljam meg e jó teremtésnek ezt a szívességét? «Nénike — mondom — látom, agyon van fázva, jöjjön be ide, megvendégelem egy kis meleg kávéval» s bementünk a közeli kávéházba. No hát ez treffer volt neki, de nekem is. Milyen hálás volt ezért; élvezet volt nézni, hogy mily jóízűen kávézik. Nem törődtem a bámészkodó alakokkal, a muzsikáló cigányokkal, nekem a fő az én jóízű nénikém volt. A kávét megittuk s persze megint kimentünk s ketten fogtuk s vittük a koffert. Ezt nem tettük hallgatva, hanem jókedvvel tereferélve. Megtudtam, hogy hol lakik, hogy egész életében így szokott ő tenni, mert nincs nagyobb boldogsága, mint másokon segíteni. Ez megkapott engem, s a kis összeaszott s szegényes külsejű asszonyka megnőtt előttem s lélekben szépnek, magasnak s gazdagnak láttam, különbnek magamnál, ki sokkal hitványabb s önzőbb vagyok. Mentünk, mendegéltünk, sehol villamos. A Vámház-körúton pihenőt tartottunk. Onnan még a Deák-téri földalatti villamosig kísért, ahol megajándékoztam őt valamivel s megmondtam neki, hogy sohasem fogom elfelejteni ezt az estét

s az ő lekötelező szívességét, annál kevésbbé, mert ma van a születésnapom. Amire ő époly őszintén válaszolt és — jó férjet kívánt nekem. Ez a naív jóság is nagyon tetszett nekem, mely époly keresetlen s eredeti volt, mint az egész kis asszony. Nagyon hívott, menjek el egyszer hozzá, él még az anyja s annak nővére, s mindketten nagyon-nagyon öregek s ő gondozza s ápolja őket. Elváltunk. No, ezeket igazán nagy szeretettel tartja s gondozza, ahogy tudja.

Hát ez igazán kedves, vonzó életkép; mily színek s mennyi báj rajta! Mennyi lélek sugárzik le róla, mily jó tud lenni pénz nélkül és segiteni tud, úgy, hogy az ember lelke melegszik s megkönnyebbül tőle. Higgyünk a szeretetben; ha e hitből élünk, kis apró szeretet-szolgálatoknak művészei leszünk s kincseket osztogatunk, melyektől mi magunk gazdagszunk. Aki így ad, az maga is többet kap, mint amennyit adott. Az a lelkiség, mely kiáradt belőle, mint megdagadt hullám csapódik vissza reá s boldogítja őt. Tegyük el e képet emlékezetünk lapjai közé. Színei sohasem fakulnak, s mi mindig vígaszt s buzdulást nézünk ki magunknak belőle.

Budapest, 1918 február.

A kiadó jegyzetei.

1. — 1. lap : *Isten és a világ* először megjelent a «Magyar Sion»-ban folytatásos cikkekben, még pedig az 1—3. § a könyv címével az 1890-i évfolyamban 171. kk. ll. ; a 4. és 5. § ezzel a címmel : «Modern természettudomány magyar atillában» az 1890-i évfolyamban 729. kk. ll. ; a 6. §. itteni címén az 1891-i évfolyamban 42. kk. ll. és a 7. § e címmel : «Adhat-e Isten esőt az imádkozónak?» a «Magyar Sion» 1890-i évfolyamában 759. kk. ll. — E cikkekből néhány száz külön levonat készült (mint új rész hozzá került a «Zárszó») ; néhány hónapra rá az állva hagyott szedésről (v. ö. a második kiadás előszavát) készült a második kiadás ; mindkettő : Esztergom 1892, Buzárovits Gusztáv kiadása 246 rendes nyolcadrét lap.

Prohászka általában a korabeli apológetika théziseinek keretei között mozog — különösen feltűnő ez a leszármazáselmélettel szemben tanusított tartózkodó állásfoglalásban. Értéke a sokszor egészen önálló érvelésekben és nemesen előkelő szellemi magatartásban van.

Mindössze két tartalmi megjegyzést kell tennünk : az 54. lapon azt mondja : «az őslénynek is van oka» ez abban az értelemben igaz, és a szerző az összefüggés kétségtelen tanusága szerint is így érti, hogy Isten léte is meg van okolva. A magyar szó kétértelmű : jelent causa-t és ratio-t ; Istennek van ratio-ja, nincs causa-ja. A magyar szóhasználat nem kénytelen ezt a különböztetést megtenni. — A mathematikai végtelenre támaszkodó érvelés a mathematika mai álláspontja szerint nem áll helyt ; lásd Ö. M. XIV. k. 5. jegyzetét, 309. l.

2. — 211. lap : *Missziós levelek* általában havonkint jelentek meg (a nyári hónapok kivételével), mint a Szociális Misszió Társulat Szeretetszövetségének tagjaihoz intézett levelek. Összegyüjtve először a Szociális Missziótársulat kiadásában jelentek meg 1927-ben e címmel : Prohászka Ottokár : «Missziós körlevelek. Sajtó alá rendezte Farkas Edith S. M.»

A jelen kiadás hűségesen adja az eredeti szöveget. A címek a kiadótól valók. Meg kell jegyezni, hogy az eredetiben sok levélnek van megszólítása : Kedves Munkatársak ; a dátumban a hónap neve után ott van a : *hó* szó is, és minden levél alatt Prohászka autogrammos névaláírása olvasható.